

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ- ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΟΦΙΑ ΣΙΜΙΤΖΗ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΘΕΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΟΝ WILLIAM
JAMES: 1842 – 1910

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

**Η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου
στον William James: 1842 – 1910**

ΣΟΦΙΑ ΣΙΜΙΤΖΗ

**Η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου
στον William James: 1842 – 1910**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011

Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Διονύσιος Δρόσος, αναπληρωτής καθηγητής (επιβλέπων)
2. Θανάσης Σακελλαριάδης, επίκουρος καθηγητής
3. Μάριος Μπέγζος, καθηγητής
4. Ελένη Καραμπατζάκη, αναπληρώτρια καθηγήτρια
5. Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου, Λέκτορας
6. Ιορδάνης Μαρκουλάτος, επίκουρος καθηγητής
7. Βασίλειος Πασχάλης, επίκουρος καθηγητής

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνωμών του συγγραφέως»

(Ν.5343/32, άρθρο 202/2)

Αντίδωρο στη κόρη μου Εριάνη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο WILLIAM JAMES ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

I) Βιογραφικές καταγραφές.....	35
Τα νεανικά χρόνια του William James.....	39
Henry James senior	42
Πατέρας και υιός.....	44
Η νευρική κρίση του William James.....	46
Ο θάνατος του W. James - Ever not quite	47
II) Ιστορικές αναλογίες	49
Κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο	50
“A Wash in a Sea of Faith”	52
Προβολή ασιατικών θρησκευμάτων	57
Η αποκοπή της ψυχολογίας.....	59
Η φιλοσοφία της Νέας Αγγλίας	64
R. W. Emerson	66
Η Μεταφυσική Λέσχη.....	72
Chauncey Wright.....	73
Ch. S. Peirce.....	74
J.S. Mill	83
H. F. Bradley	84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

I) Θρησκεία και πραγματισμός, η απολογία του W. James	89
Περί Θρησκείας.....	89
Η ατομική θρησκευτική εμπειρία.....	97
Τι σημαίνει να είναι κανείς θρησκευόμενος;.....	101
Η ηθική πρόκληση	106
Περί Πραγματισμού	108
Η φιλοσοφική ιδιοσυγκρασία του πραγματισμού	113

Πλουραλιστική θρησκεία και ανθρώπινη εμπειρία	128
II) Περί Αγιότητας – Cur Homo Sanctus?.....	135
Ασκητισμός	141
Η αλήθεια της πίστεως	159
III) Όροι και όρια του Μυστικισμού	162
Όροι του μυστικού.....	162
Περί μυστικού βιώματος	165
Κλίμακα.....	168
Δαιμονικός μυστικισμός.....	171
Η ψυχολογία της μεταστροφής.....	175
Περί μεταλλαγής.....	178
Το υποσυνείδητο	181
Ύπνωση	182
Περί αντιλήψεως	183
Πιστεύω και πραγματικότητα.....	184
Συγκίνηση.....	186
Earth Angels and cosmic selves	197
Ο αυτοχειριασμένος εαυτός.....	202
Πέραν της ηθικής.....	203
Ο σκιώδης εαυτός.....	205
Πέραν του ρητά αρθρώσιμου	209
Περί αλήθειας	209
Εμπειρία και νόημα	212

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

I) Η Έκλειψη της Βεβαιότητας.....	221
Το ένα και τα πολλά	221
Περί γνωσιολογίας.....	223
II) Στοιχεία κριτικής στον W. James.....	227
Το επισφαλές του ασφαλούς	231
Summary.....	237
Χρονολόγιο.....	239
Φωτογραφικό Υλικό.....	241

Βιβλιογραφικός Πίνακας.....	245
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	269

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση του William James με το θρησκευτικό φαινόμενο συνιστά μια από τις πιο σημαντικές κατευθύνσεις της φιλοσοφικής του πορείας.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρεί να δείξει τον τρόπο με τον οποίο ο W. James προσεγγίζει από τη σκοπιά της πραγματιστικής φιλοσοφίας την έννοια του θρησκευτικού φαινομένου και επιπλέον να δείξει πώς συνδέονται οι ψυχολογικές του θεωρίες με τις αντιλήψεις του περί θρησκείας. Η επιθυμία μου να διερευνήσω διεξοδικά τις απόψεις του W. James για τη θρησκεία και να τις εντάξω στο ευρύτερο πλαίσιο του φιλοσοφικού του στοχασμού πηγάζει κυρίως από τις βασικές μου σπουδές στο χώρο της θεολογίας, καθώς είμαι πτυχιούχος του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ήταν επομένως πρόκληση για εμένα να εξετάσω πώς ένας φιλόσοφος του πνευματικού διαμετρήματος του James αντιμετωπίζει το θρησκευτικό πρόβλημα εν γένει. Με την ολοκλήρωση της εκπόνησης της διατριβής αυτής, θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες προς τον επιβλέποντα αναπληρωτή καθηγητή κ. Διονύσιο Δρόσο για την καθοδηγησή του, τις πολύτιμες παρατηρήσεις του και το αμέριστο ενδιαφέρον του. Ευχαριστώ επίσης και τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τον επίκουρο καθηγητή κ. Αθανάσιο Σακελλαριάδη για τη σημαντικότερη βοήθειά του και τις παρατηρήσεις του και τον καθηγητή κ. Μάριο Μπέγζο για τις χρήσιμες υποδείξεις του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω και τα υπόλοιπα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής για την όλη τους συμπαράσταση. Θα ήταν παράλειψη να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο, Διευθυντή του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών για την εμπιστοσύνη που με περιέβαλε και γιατί χάρη στα μαθηματά του για την Ερευνητική Μεθοδολογία ευεργετήθηκα πολλαπλά.

Ευχαριστώ επίσης τις γραμματείες του Τομέα Φιλοσοφίας κα Μαρία Παππά και κα Παναγιώτα Σιούλα για το ενδιαφέρον τους και την ευγενική τους αντιμετώπιση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όσο εμβαθύνει κανείς στον αμερικανό φιλόσοφο William James τόσο σαφέστερα προκύπτει η δυσχέρεια οποιασδήποτε ομαλής συζήτησης σχετικά με τη φιλοσοφική του σκέψη, όταν μάλιστα αυτή η σκέψη στρέφεται στο δύσβατο χώρο του ατομικού θρησκευτικού βιώματος. Είναι λοιπόν επιβεβλημένο να λάβουμε θέση έναντι αυτής της δυσκολίας.

Διανοίγονται δυο δυνατότητες ερμηνευτικής προσεγγίσεως, είτε να παρατηρήσουμε τη δομή της σκέψης αυτής έξωθεν και να επιχειρήσουμε την ανάλυση και τη κριτική της, είτε να προσπαθήσουμε να τη κατανοήσουμε έσωθεν.

Ως προς τη πρώτη δυνατότητα δεν είναι διόλου δυσχερές να περιορίσουμε τη φιλοσοφική διερεύνηση του θρησκευτικού φαινομένου σε ορισμένες αποφάνσεις και να αναγάγουμε τη σκέψη του James σε ορισμένες θέσεις και έπειτα να ισχυρισθούμε ότι αυτές οι θέσεις τηρούνται ή όχι επειδή ανταποκρίνονται ή δεν ανταποκρίνονται στα ερωτήματα, που θέτει ο φιλόσοφος. Αυτή η διαδικασία είναι πιθανή όταν επιχειρεί κανείς να ελέγξει τον W. James με παραδεδομένα φιλοσοφικά σχήματα. Προκύπτει όμως γρήγορα ότι αυτό είναι ανέφικτο. Διότι η φιλοσοφική σκέψη του James είναι εξίσου καινοτόμα και ασταθής.

Τί γίνεται όμως με τη δεύτερη δυνατότητα της εσωτερικής ερμηνείας της φιλοσοφικής συλλογιστικής του W. James για το θρησκευτικό φαινόμενο. Μια τέτοια προσπάθεια ερμηνείας της φιλοσοφίας του James θα επιχειρούσε απότομα να κατανοήσει τη προσπάθεια του αμερικανού φιλοσόφου σαν να αποσπάστηκε οριστικά ο φιλόσοφος από τη φιλοσοφική παράδοση και άρχισε απότομα κάτι νέο.

Και οι δυο δυνατότητες ερμηνείας τόσο η έξωθεν με την αποξένωση της όσο και η έσωθεν με τις παραλείψεις της είναι ακατάλληλες στη περίπτωση του W. James. Για τούτο στρεφόμαστε στη διατριβή αυτή σε μια βαθμιαία και πολυεπίπεδη προσέγγιση της φιλοσοφικής θεματοποιήσεως το θρησκευτικού φαινομένου από τον William James, προκειμένου η ερμηνευτική μας προσέγγιση να μπορέσει να αναδείξει ποιά είναι τα φιλοσοφικά θεμέλια της σκέψης του James σχετικά με τη θρησκευτική μορφή ζωής και παράλληλα ποιά μεταβολή στη κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου συντελέστηκε από αυτή τη σκέψη.

Στη προσπάθεια αυτή χρησιμοποιήσαμε μαζί τα στοιχεία που προσφέρουν τα πεδία της επιστημολογίας, της ψυχολογίας και της μεταφυσικής του W. James

προκειμένου να αποδοθεί με περισσότερη διαύγεια και πληρότητα η φιλοσοφική διερεύνηση του θρησκευτικού φαινομένου από τον αμερικανό στοχαστή. Ερμηνευτική επιλογή που επέτρεψε να κάνουμε πολλά βήματα προς πολλές φιλοσοφικές κατευθύνσεις και τελικά να αντικρύσουμε αρκετά ανοίγματα και καινούργια στοιχεία πίσω από ό,τι έως τώρα θεωρούσαμε προσφιλές και οικείο σχετικά με τη φιλοσοφία και τη θρησκεία.

Επιπρόσθετα στα πλαίσια της διερευνήσεως των φιλοσοφικών απόψεων του W. James για το θρησκευτικό φαινόμενο, επιχειρήσαμε στη παρούσα διατριβή μια ανασυγκρότηση του ιστορικού και πολιτιστικού πλαισίου της εποχής κατά τη διάρκεια της οποίας έζησε ο φιλόσοφος, προκειμένου να καταστεί σαφές, γιατί οδηγήθηκε στη θεματοποίηση του φαινομένου αυτού. Η ένταξη της φιλοσοφίας του W. James στο ευρύτερο πολιτιστικό και ιστορικό της πλαίσιο καθώς επίσης και η γνώση των βιογραφικών στοιχείων του αμερικανού στοχαστή, συμβάλλουν αναμφίβολα στη προσοικείωση και τη βαθύτερη κατανόηση του φιλοσοφικού του στοχασμού.

Ο W. James ουδέποτε παραθέωρησε τη πραγματικότητα του κοινού νου και σε αυτό το βασικό σημείο της σκέψης του συμπλέει με τους Σκότους στοχαστές, όπως αυτή η πραγματικότητα περιγράφεται από τον άνθρωπο στη καθημερινή του γλώσσα. Αλλά προσπάθησε ο αμερικανός στοχαστής να φωτίσει τη σκοτεινή πλευρά αυτής της πραγματικότητας καθώς και τη σκιά της πλευρά του ανθρώπινου ψυχισμού και να εντάξει τα αποτελέσματα αυτού του φιλοσοφικού φωτισμού τους στο πλαίσιο μιας καινής οντολογικής θεωρίας.

Οι θρησκευτικές εμπειρίες που ενδελεχώς εξετάζει και συχνά παραθέτει με τη μορφή της εξομολογήσεως ο James, είναι το αποτέλεσμα φυσικών και υπερφυσικών σχέσεων των ατόμων που επιτρέπουν στα άτομα αυτά όχι μόνο να λαμβάνουν καλύτερη γνώση της εμπειρικής πραγματικότητας αλλά τους προσφέρουν επίσης αδιαμφισβήτητα στοιχεία για την ύπαρξη μιας αθέατης τάξης πραγμάτων τόσο εντός της ανθρώπινης προσωπικότητας όσο και της κοσμικής πραγματικότητας. Επομένως υπονομεύουν οι εμπειρίες αυτές ό,τι οι άνθρωποι θεωρούσαν ως βέβαιο για τον εαυτό τους και το κόσμο εντός του οποίου ζουν παρέχοντας με αυτό το τρόπο στη φιλοσοφία το υλικό να δημιουργήσει μια καρποφόρα και μη δογματική θεο-μεταφυσική εικόνα για την εμπειρική πραγματικότητα.

Ο W. James (1842 – 1910) ήταν υιός του ιδιότυπου θεολόγου και μυστικοπαθή Henry James Sr και αδελφός του μυθιστοριογράφου Henry James, θεωρείται έως σήμερα ο πλέον επιδραστικός αμερικανός στοχαστής και ο αντιπροσωπευτικότερος της

αμερικανικής σκέψης. Ο W. James δεν είχε κανονική σχολική εκπαίδευση, σπούδασε με ιδιαίτερα μαθήματα, καθώς ο πατέρας του δεν είχε εμπιστοσύνη στις γνώσεις που παρέχουν τα βιβλία και η συμβατική εκπαίδευση. Πίστευε πως η μόρφωση οφείλει να είναι *αισθησιακή*, να στηρίζεται δηλαδή στην άμεση επαφή με την πραγματικότητα. Ο W. James μεγάλωσε σαν άνθρωπος με πολύπτυχο πνευματικό περιεχόμενο και σαν κοσμοπολίτης, αφού η οικογένειά του ταξίδευε παντού στην Ευρώπη και ύστερα επέστρεφε στο Νιούπορτ της Ν. Υόρκης. Ο R. W. Emerson υπήρξε ο πνευματικός του ανάδοχος και ο ίδιος διατήρησε βαθιά φιλία με πολλές και σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του όπως τον Ch. S. Peirce, τον J. Royce, τον H. Bergson, τον E. Mach, τον F. Bradley κ.ά.

Στα νεανικά του χρόνια ο James ασχολήθηκε με τη ζωγραφική που όμως εγκατέλειψε υποστηρίζοντας ότι η μετριότητα δεν είναι ανεκτή σε κανέναν χώρο της ανθρώπινης ζωής. Γράφτηκε στην Ιατρική σχολή του παν/μιου του Harvard και έλαβε το δίπλωμά της Ιατρικής το 1872. Δίδαξε αργότερα στο ίδιο πανεπιστήμιο ανατομία και φυσιολογία. Έγινε ιδρυτής της Πειραματικής Ψυχολογίας (1875), την ίδια εποχή που η ψυχολογία αποκόπηκε από τη φιλοσοφία και τελικά έγινε καθηγητής της φιλοσοφίας το 1880 στο παν/μιο του Harvard έως το 1907, που για λόγους υγείας παραιτήθηκε. Στη νεότητα του ο W. James υπέστη σοβαρή νευρική κατάρρευση (1870) και ο ίδιος ομολογούσε ότι ουδέποτε τον εγκατέλειψαν οι νοσηροί του φόβοι. Κατόρθωσε όμως να ανανήψει μέσω της φιλοσοφίας και κυρίως των θέσεων του Ch. Renouvier για την ελευθερία της βουλήσεως, όπως αυτές εκτίθενται στο *Deuxieme Essai Psychologie Rationnelle*, του Γάλλου φιλοσόφου. Πέθανε το 1910 μετά από μια λαμπρή φιλοσοφική σταδιοδρομία και μια εξίσου ενδιαφέρουσα προσωπική ζωή.

Η φιλοσοφική σκέψη του W. James, αναπτύχθηκε σε μια ταραγμένη οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά περίοδο της Αμερικανικής ιστορίας εξαιτίας της πολυετούς εμφύλιας διαμάχης (1861 – 1877). Η πολιτική σκέψη του William James είχε στοιχεία από το ρομαντισμό και έβλεπε με καχυποψία την έννοια της πολιτικοκοινωνικής προόδου, ο ίδιος δραστηριοποιήθηκε στην Αντιεμπεριαλιστική Λίγκα της πατρίδας του κατά την περίοδο της Αμερικανοισπανικής συρράξεως. Οι απόψεις του γενικά για το πόλεμο εμπεριέχονται στο άρθρο του *Addresses on the Philippine Question* καθώς και στο δοκίμιο του *The Moral Equivalent of War*. Τον W. James εφόσον ζει σε μια εποχή εθνικής αγωνίας αλλά και πολλαπλών ανακατατάξεων, τόσο στη κοινωνική ζωή όσο και στο επιστημονικό περιβάλλον τον απασχολεί συχνά το ερώτημα, εάν και με ποιό τρόπο είναι αξιοβίωτος

αυτός ο κόσμος; Προσπαθεί με τη φιλοσοφία του πραγματισμού να δώσει νόημα στη ζωή του ατόμου και να βρει διεξόδους στα ποικίλα προβλήματα, που καλείται καθημερινά να αντιμετωπίσει. Μέσα από την ενασχόληση με το θρησκευτικό φαινόμενο ο W. James επιζητεί την ανάδειξη του ρόλου των ατομικών πιστεύω και των παθών σε ένα κόσμο απελπισμένο για νόημα¹.

Την ίδια περίοδο ο Δαρβινισμός του 19^{ου} αιώνα εισάγει ένα νέο μοντέλο σκέψης και ηθικής σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης ζωής. Ο W. James υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της θεωρίας της Εξέλιξης και ακολούθησε για μεγάλο διάστημα το φυσιοδίφη και υβριδιστή Luis Agassiz (1807 – 1873) στις επιστημονικές του περιηγήσεις στη Βραζιλιάνικη ενδοχώρα.

Η φιλοσοφία του πραγματισμού του W. James ως μια κατεξοχήν βιταλιστική φιλοσοφία είναι βαθειά επηρεασμένη στη δομή της και στο περιεχόμενο της από τις δαρβίνειες θεωρίες και τις νεολαμαρκιανές θέσεις του πανεπιστημίου της Βιέννης των Karl Bruhl (1820-1899), Carl Clauss (1835-1899), Ernest Brucke (1819-1882), Sigmund Exner (1846-1926) κ.α. όπως στη περίπτωση του ζητήματος των ιδεών που στον James είναι διανοητικοί τρόποι προσλήψεως του πραγματικού που σχηματίζονται κάτω από την επιρροή στον ανθρώπινο οργανισμό, τόσο των περιβαλλοντικών επιδράσεων όσο και των κληρονομικών καταβολών του ανθρώπου, ενώ στη διατήρησή τους ισχύει το πρότυπο της δαρβίνειας προσαρμοστικότητας. Ο James αντίθετα με τον Ιδεαλισμό από τον Καντ και έως τον Green διαχώριζε πλήρως την αίσθηση που έχουμε ως γεγονός ξεχωριστό από την αίσθηση που σκοπεύουμε να ακολουθήσουμε, διότι οι ιδεαλιστές θεωρούσαν ότι η μία αποτελεί υπόστρωμα της άλλης ιδέας, για τον James όμως είναι και οι δύο καινούργιες ιδέες εντός του ανθρώπινου νου. Ο W. James θεωρεί ως σημαντικό σημείο στη θεωρία του Δαρβίνου την υπόθεση ότι υπάρχουν στη φύση πολλοί και ανεξάρτητοι κύκλοι αιτιότητας, που και ο ίδιος προσπαθούσε να παρουσιάσει μέσα από τη πλουραλιστική του κοσμολογία υπεραμυνόμενος της ελευθεροβουλησίας και της τυχαιοκρατίας έναντι του ντετερμινισμού, που αναγνώριζε το σύμπαν περικλειστό. Αντίθετα όμως με τις απόψεις του K. Δαρβίνου, ο W. James υποστήριζε τη σπουδαιότητα των περιβαλλοντικών

¹ Ο ίδιος ο F. Du Bois (1868-1963) στο *The Souls of Black Folk* ομολογεί την επιρροή του James ως τη πλέον καθοριστική για την στροφή του στον πραγματικό κόσμο και τη μη παραμονή του στον θεωρητικό οπτασιασμό, ώστε να αρθρώσει τελικά ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα για τα προβλήματα των νέγρων. F. Du Bois, *The Souls of Black Folk* στο *Essays and Sketches*, N. York: Fawcett, 1961 εισαγωγή. Elkin Stanley, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual life*, Chicago : University of Chicago Press 2nd ed, 1968 και Donald R. Wright, *A Companion to 19th Century America*, ed. by William L. Barney, Blackwell, 2006, σ. 207, E. J. Sundquist, *The Oxford W. E. B. Du Bois Reader*, Oxford, Oxford University Press, 1996

επιρροών στον ανθρώπινο οργανισμό, για αυτό άλλωστε αφιέρωσε ολοκληρω κεφάλαιο με τίτλο *Habit*, στο έργο του *Αρχές Ψυχολογίας* (1890), απορρίπτοντας την ιδέα του Δαρβίνου περί «έμμεσης προσλήψεως των ερεθισμών», δηλαδή τη θέση του ότι το διανοητικό περιεχόμενο μπορεί να αναδυθεί ανεξάρτητα από την αισθητική εμπειρία στον άνθρωπο.

Προϊόντος του χρόνου οι θέσεις του πραγματισμού ατόνισαν και θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για μια φιλοσοφία που αφορούσε ελάσσονα ζητήματα και δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει μεγάλα και σοβαρά προβλήματα, όπως για παράδειγμα το πρόβλημα του Ολοκληρωτισμού του 1930.

Η φιλοσοφική κατεύθυνση του πραγματισμού πρωτοεμφανίζεται στο άρθρο του Ch. S. Peirce “Πώς να καταστήσουμε τις ιδέες μας σαφείς” που δημοσιεύτηκε στο *Popular Science Monthly* το 1878. Ο Peirce υιοθετεί το *pragmatic maxim* κριτήριο και τονίζει ότι οι ανθρώπινες πεποιθήσεις στη πραγματικότητα είναι κανόνες πρακτικής. Επομένως για να επιτευχθεί η απόλυτη σαφήνεια στις σκέψεις μας για ένα αντικείμενο απαιτείται να διερευνήσουμε ποια εύλογα πρακτικά αποτελέσματα μπορεί να έχει το αντικείμενο αυτό, τί είδους αισθήματα πρέπει να προσδοκούμε από αυτό και για τί είδους αντιδράσεις πρέπει να προετοιμαστούμε.

Ο W. James χρησιμοποίησε και επέκτεινε το νόημα του ελληνικού όρου πραγματισμός στη διάλεξη του αρχικά στο παν/μιο του Berkeley το 1898 με τίτλο “Φιλοσοφικές έννοιες και πρακτικά αποτελέσματα”. Αργότερα θα ακολουθήσουν μια σειρά οκτώ διαλέξεων το 1906 στο ίδρυμα Lowell της Βοστώνης και το 1907 στο παν/μιο Κολούμπια της Ν. Υόρκης, με κεντρικό θέμα τη σχέση θρησκείας και πραγματισμού. Οι διαλέξεις αυτές αποτέλεσαν το περιεχόμενο του γνωστού έργου του “Πραγματισμός: ένα νέο όνομα για ορισμένους παλαιούς τρόπους του σκέπτεσθαι” το (1907). Για τον James ο πραγματισμός δεν είναι μονάχα μια φιλοσοφική μέθοδος, όπως στον Peirce στηριγμένη στη λογική (Λογικός Πραγματισμός) αλλά ένα γόνιμο και ασφαλές εργαλείο για μια αποτελεσματική κριτική στα κυρίαρχα ρεύματα της εποχής τον Ιδεαλισμό και το Θετικισμό. Επιπλέον μια μέθοδος ανάλυσης και επίλυσης μεταφυσικών ζητημάτων, μια γενική θεωρία αλήθειας και μια θεωρία του νοήματος που στηρίζεται στην επέκταση της εμπειριστικής μεθοδολογίας. Εφόσον η πραγματιστική σκέψη του James απομακρύνεται από τις απόλυτες αρχές και στρέφεται προς το επιμέρους συμβάν, τη πράξη και τη σχετική αρχή, χωρίς όμως να αποδέχεται το ψυχολογικό ατομισμό του Βρετανικού εμπειρισμού και εμπεριέχοντας πολλά πρωτοφαινομενολογικά στοιχεία στους κόλπους της. Επηρεασμένος βαθιά από τον ωφελιμισμό του Mill, ο πραγματισμός του W. James

αποδίδει αξία στις έννοιες των οποίων οι πρακτικές συνέπειες ακόμα και εάν δεν υπόκεινται σε επιστημονικό έλεγχο εξαρτώνται από τη βούληση του ανθρώπου στη βάση της ατομικής χρησιμότητας. Αποδεχόμενος το νομιναλισμό εφόσον προσφεύγει στα επιμέρους όντα, ο W. James υποστηρίζει ότι ο μόνος ικανός έλεγχος μιας πιθανολογούμενης αλήθειας για το πραγματισμό είναι ουσιωδώς ότι επιτυγχάνει τη καλύτερη ατομική καθοδήγηση, δηλαδή ότι αρμόζει καλύτερα σε κάθε τμήμα της ανθρώπινης ζωής και συνδυάζεται με το σύνολο των απαιτήσεων της εμπειρίας δίχως να παραλείπεται τίποτα. Εάν οι θεολογικές ιδέες μπορούν να επιτελέσουν κάτι αντίστοιχο, ο πραγματισμός δεν αρνείται την αλήθειά τους. Αυτός ακριβώς ο φιλοσοφικός προσανατολισμός του πραγματισμού στον W. James χαρακτηρίζεται ως μαγικός πραγματισμός αντιδιασταλτικά με το συγκαιρινό λογικό πραγματισμό του Pierce, διότι ο James εφάρμοσε το πραγματισμό κυρίως στο χώρο της θρησκείας και μετέφερε το μεθοδολογικό βάρος της φιλοσοφίας από τη λογική στη ψυχολογία και στη μεταφυσική, ώστε να χαρακτηριστεί εξαιτίας αυτής της τολμηρής μετατόπισης μεταμοντέρνος στοχαστής.

Η θρησκεία για τον W. James είναι τα αισθήματα, οι πράξεις και οι εμπειρίες των ανθρώπων ως ατόμων στη μοναχικότητα τους, στο μέτρο φυσικά που αυτοί οι ίδιοι συνειδητοποιούν ότι τελούν σε σχέση με ό,τι είναι δυνατόν να εκλάβουν ως θείο. Ξεκινάει τις “Παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας, Σπουδή στην ανθρώπινη φύση”(1902), υποστηρίζοντας emphaticά ότι το θέμα του είναι τα θρησκευτικά αισθήματα, οι θρησκευτικές εντυπώσεις του ατόμου που για τον James είναι αισθήματα και συγκινήσεις που εστιάζονται και αφορούν το θρησκευτική μορφή ζωής του ατόμου, όχι ιδιαίτερα αισθήματα θρησκευτικής καταγωγικής προελεύσεως. Η γλώσσα μάλιστα που εκφράζει τις θρησκευτικές εικόνες δεν είναι άλλη από αυτή που ο άνθρωπος χρησιμοποιεί στα ομιλιακά του ενεργήματα, επισημαίνει λοιπόν για το πραγματισμό ο W. James ότι «ο Θεός δεν γνωρίζεται, δεν κατανοείται ... χρησιμοποιείται». Ο αμερικανός φιλόσοφος θεωρούσε ότι οι λέξεις θεός, ύλη, πνεύμα, λογική, διαδραμάτισαν ένα σχεδόν μαγικό ρόλο στη μεταφυσική, η πραγματιστική μέθοδος που εκείνος πρότεινε αρνήθηκε αυτή τη μαγική και αυθαίρετη οπτική που οδηγεί σε βεβιασμένες απαντήσεις, επιζητώντας να εξάγουμε από κάθε λέξη τη πρακτική της χρησιμότητα (cash value) και να τη συνδέσουμε με την εμπειρική ροή.

Μέσα από τη φιλοσοφική διερεύνηση της θρησκευτικής ατομικής ζωής, ο James εγκαινίασε τη συστηματική ψυχολογία της θρησκείας, την επιστημονική δηλαδή

διερεύνηση του θρησκευτικού φαινομένου ως μείζονος εκφράσεως της ανθρώπινης εσωτερικής φύσεως, διανοίγοντας την ίδια στιγμή το δρόμο της θρησκευσιολογίας. Το διαρκές ερώτημα που θέτει ο W. James πίσω από τη φιλοσοφική του προσπάθεια είναι εάν αυτή η ζωή είναι αξιοβίωτη. Στη προσπάθειά του να απαντήσει φιλοσοφικά και κυρίως ρεαλιστικά, στρέφεται στο χώρο της θρησκείας και της προσωπικής μαρτυρίας, όπου εμφανίζεται ο κόσμος που ζούμε να είναι περιορισμένος και ως εκ τούτου να διανοίγει την οδό προς έναν άλλο μυστικό και παράλληλο κόσμο, που βιώνουν οι άγιοι και οι μύστες. Τι συνιστά μυστική εμπειρία; Για τον W. James προϋποτίθενται τέσσερα δομικά στοιχεία η αρρητότητα του μυστικού βιώματος, η νοητική ποιότητα που επέρχεται στο υποκείμενο μετά το πέρας της εμπειρίας, η παροδικότητα της ίδιας της εμπειρίας και η παθητικότητα με την οποία βιώνει το θρησκευόν υποκείμενο το μυστικό συμβάν. Η ατομική θρησκευτική εμπειρία επιτρέπει στον James να σκιαγραφήσει έναν νέο ανθρωπολογικό τύπο που διαθέτει ηρωική ποιότητα και ισχυρή βούληση απόλυτα στηριζόμενο στην εμπειρία του φύση, δίχως να χρειάζεται ηθικές νόρμες και κατηχήσεις συμπεριφοράς.

Αυτός ο ιδιότυπος φιλοσοφικός αναρχισμός του W. James προϋποθέτει ένα Θεό που είναι η προβολή του ενοποιημένου ανθρώπινου εαυτού με σαφή αξιολογικά χαρακτηριστικά που μεταξύ άλλων υπερτονίζουν την πλουραλιστική προσέγγιση της θεότητας αναλόγως με το κάθε άνθρωπο. Οι μεταίχμιακές προσωπικότητες που έλκουν τον James και παρουσιάζει τα βιώματα τους σε πρώτο πρόσωπο στο έργο του *Παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας* αποτυπώνουν για τον James το αυθεντικό θρησκευτικό βίωμα, όπου η παράνοια και η λογική συναντώνται σχεδόν ισότιμα, εφόσον κοιτούν με οντικό ρίγος τα θεμέλια της ανθρώπινης ύπαρξης, θυμίζοντας έντονα τη μεταφυσική του όψιμου Shelling. Αντίθετα με τον S. Freud, ο James δεν πιστεύει ότι οι ομοιότητες των μυστικών οραμάτων και των σχιζοειδών πλανών υπονομεύουν την αξία της θρησκευτικής εμπειρίας. Αντιτίθεται επίσης στη θέση του C. Jung ότι ο μυστικισμός αναδύεται από την υποκατώφλεια περιοχή της ψυχής και για αυτό έχει κάποια αξία. Η ανατομή της ακραίας θρησκευτικής προσωπικότητας από τον James που διακρίνεται στην άρρωστη ψυχή, στην υγιή νοημοσύνη, στο χωρισμένο εαυτό, στους δύο φορές γεννημένους κλπ. είναι βαθύτατα επηρεασμένα από τη προτεσταντική φιλοσοφική ανθρωπολογία και τη θεωρία του νοήματος που αναπτύσσει ο φιλόσοφος στις *Αρχές Ψυχολογίας*, εφόσον ο κόσμος όλων αυτών των διαφορετικών εαυτών είναι ένας άλλος κόσμος. Το μόνο που παραμένει αμετάβλητο εντός τους είναι το θεμελιώδες στοιχείο της *Sciousness*, δηλαδή η προαντικειμενική σκέψη που χρωματίζεται από τη σωματικότητα και τη διάθεση του

ατόμου και είναι σχεδόν ανεπηρέαστη από τη καθημερινή συνείδηση και τη διανοητική συνθήκη του ανθρώπου. Η φιλοσοφική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου στον James παρουσιάζει ανάγλυφα την διανοητική οδύσσεια του ανθρώπου που αναζητά τη πραγματικότητα της δικής του υπάρξεως, ακολουθώντας μια πορεία τριμερή: χωρισμός, μύηση, επιστροφή (;) του ήρωα – πιστού στο κόσμο ενίοτε χωρίς καμία δυνατότητα λεξιλογικής εκφοράς της πορείας αυτής. Κάτι που θυμίζει τις απόψεις του όψιμου Schelling, που επιζητεί τη σύνδεση του ανθρώπου με την μυθική αρχή όλων των πραγμάτων πριν δηλαδή επέλθει ο διστικός τους χωρισμός (υποκείμενο – αντικείμενο, σώμα – πνεύμα κλπ). Ο James απέχει αρκετά από τη παραδοσιακή καρτεσιανή φιλοσοφική σκέψη, η μεταφυσική του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μεταφυσική της ζωικότητας με πολλά στοιχεία σχεδόν άγρια και οπωσδήποτε νατουραλιστικού χαρακτήρα, εφόσον η ανθρώπινη γνώση δεν είναι παρά μονάχα ένα περιορισμένο τμήμα της ευρύτερης βιολογικής γνώσης στην οποία το ανθρώπινο είδος μετέχει. Ίσως μια από τις σκοτεινές πλευρές της μοντέρνας συλλογιστικής του James να οφείλεται στην αμφίπλευρη εικόνα του πραγματιστικού φιλοσοφικού στοχασμού ο οποίος αν και ρηξικέλευθος μεθοδολογικά παραμένει ωστόσο δέσμιος των παλαιών φιλοσοφικών ερωτημάτων, όπως το ζήτημα της βεβαιότητας που ο πραγματισμός ανατρέπει, εφόσον η αλήθεια δεν ταυτίζεται στη πραγματιστική φιλοσοφία με τη πραγματικότητα και δεν συνιστά μεταφυσικό στοιχείο διότι δεν στηρίζεται στη φύση των πραγμάτων αλλά βασίζεται στην υποκειμενική εμπειρία και στις πιθανότητες επιβεβαίωσης της.

Σε ολόκληρη την φιλοσοφική του πορεία ο James έδειχνε βαθύ σεβασμό στο γεγονός της θρησκευτικής πίστης και προσπαθούσε να εναρμονίσει την επιστημονική ακαδημαϊκή σκέψη με τη θηλυκή μυστική διάνοηση, όπως αναφέρει συχνά στα δοκίμιά του (όπως στο «Τί επιτεύχθηκε μέσω της Ψυχικής Διερευνήσεως» κλπ). Τα μόνα κριτήρια που θέτει ο James για τη θρησκευτική αλήθεια είναι τρία: ο άμεσος φωτισμός του πιστού, η φιλοσοφική ορθολογικότητα των θρησκευτικών στοιχείων που συνοδεύουν την εμπειρία και η ηθική βοήθεια που η θρησκευτική αλήθεια παρέχει στο άτομο.

Η βασική αρχή της πραγματιστικής φιλοσοφίας του W. James είναι η αρχή της εμπειρίας ότι: «Κάθε πραγματικό πρέπει να είναι εμπειρικός διακριβώσιμο και ό,τι διαπιστώνεται εμπειρικός πρέπει να είναι πραγματικό»². Στο δοκιμιακό δίδυμο *Does*

² William James, *Essays in Radical Empiricism* στο *The Works of William James*, ed Fredson Bowers and Ignas K. Skrupskelis, Cambridge Harvard University Press, 1976 σ. 81. Η δοκιμιακή συλλογή αυτή περιέχει την προβληματική του W. James για τα ζητήματα της μεταφυσικής του ριζοσπαστικού

Consciousness Exist? και *A World of Pure Experience* των *Essays in Radical Empiricism*, η καθαρή εμπειρία(ο όρος αυτός προέρχεται από τον Avenarius) συνιστά την εξέχουσα μεταφυσική αρχή, που καθίσταται εν τέλει η μόνη και απόλυτη πραγματικότητα.

Στο ριζοσπαστικό εμπειρισμό, που αποτελεί το μεταφυσικό κορμό της φιλοσοφίας του James και το πλέον τεχνικό της τμήμα, αναφέρεται συχνά ο όρος *natural realism*, που στον James σημαίνει ότι η διαφορά μεταξύ διανοητικών και φυσικών φαινομένων αφορά τους αιτιατούς νόμους στους οποίους αυτά τα φαινόμενα υπακούουν και ουδόλως θεμελιώδεις οντολογικούς δυισμούς αυτών των φαινομένων. Διακρίνονται δε στη μεταφυσική του ριζοσπαστικού εμπειρισμού τρία βασικά επιστημολογικά στοιχεία: I) Το αξίωμα ότι τα μόνα πράγματα που μπορούν να τεθούν σε αντιπαράθεση μεταξύ φιλοσόφων είναι αυτά που προσδιορίζονται εμπειρικά. II) Η θέση ότι οι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων συνδετικές ή μη συνδετικές είναι άμεσες και εμπειρικά ανιχνεύσιμες, όπως ακριβώς είναι τα πράγματα καθ' εαυτά. III) Ένα γενικό συμπέρασμα ότι τα τμήματα της εμπειρίας συνδέονται αλληλοδιαδοχικά μέσω σχέσεων, που συνιστούν και αυτές μέρη της εμπειρίας. Αυτό σημαίνει σε κοσμολογικό επίπεδο ότι το άμεσα προσλαμβανόμενο σύμπαν δεν χρειάζεται εξωτερική ή υπερεμπειρική ζεύξη αλλά διαθέτει μόνο του συνεχή δομή³. Σύμφωνα με την θεωρία του πραγματισμού τα διαφορετικά κοινής αισθήσεως αντικείμενα αρθρώνονται από υποκείμενα που συνδέονται διαφορετικά με τη ροή της εμπειρίας. Από τη πλευρά όμως του ριζοσπαστικού εμπειρισμού δεν υπάρχουν αντικείμενα ή υποκείμενα παρά μονάχα η καθαρή εμπειρία, εφόσον τα υποκείμενα και τα αντικείμενα που διαχωρίζονται από τη συνεχή ροή των εμπειριών είναι αποσπασματικές σειρές εμπειριών. Προκειμένου το υποκείμενο να δομήσει ένα κοινής αισθήσεως αντικείμενο από τη διαρκή εμπειρική ροϊκότητα, αναπτύσσει σχέσεις που αποκαλούνται γνωρίζειν, πιστεύειν, προσλαμβάνειν κ.α. Η καθαρή εμπειρία (pure experience) δεν έχει οντολογικά χαρακτηριστικά ή τμήματα ασύνδετα που να απαιτούν υπερβατική συγκόλληση, παραμένει μεταφυσικά ουδέτερη. Ενίοτε την αναφέρει “*materia*

εμπειρισμού όπως εμφανιζόταν στα μαθήματα που έκανε από το 1905 έως και το 1908 είναι γνωστή δε ως *The Miller Bode Objection*. Ο R. B. Perry-βιογράφος και σπουδαστής του James- παραπέμπει συχνά στις σημειώσεις αυτές που αμέσως μετά την τελευταία του W. James δόθηκαν στην Houghton Βιβλιοθήκη του παν/μιου του Harvard και εκδόθηκαν μετά ως *Manuscript Essays and Notes*.

³ William James, *Essays in Radical Empiricism*. xxi – xxiv. W. James, *Pragmatism, A New name in some old ways of thinking*, (1907), στο *the Works of William James*, ed. F. Bowers and Ig. K. Skrupkselis, Cambridge, Edward University στο Press, 1975, σ. 50. W. James *The Meaning of Truth: A Sequel to “Pragmatism”*, (1909) στο *The Works of William James*, 1975, σ. 43 – 118. William James, *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy* (1897), στο *The Works of William James*, 1979, σ. 278.

prima”(πρώτη ύλη), “sensation” (αίσθηση)⁴, ενώ αποκαλεί την εμπειρία: αιφνίδιο συμβάν (just what appears)⁵ ή στιγμιαίο πεδίο παρουσίας (instant field of the present)⁶. Διερωτάται δε εάν μπορεί να υπάρξει εμπειρία χωρίς σκέψη⁷.

Στο ριζοσπαστικό εμπειρισμό του ο W. James επισημαίνει ότι τα μόνα πράγματα που μπορούν να τεθούν σε αντιπαράθεση μεταξύ φιλοσόφων είναι αυτά που προσδιορίζονται εμπειρικά. Στην εισαγωγή του *Πραγματισμού* τονίζει, ότι δεν υπάρχει λογική σύνδεση μεταξύ της φιλοσοφίας του πραγματισμού, όπως εκείνος τον αντιλαμβάνεται και της φιλοσοφίας που αποκαλεί ριζοσπαστικό εμπειρισμό, εφόσον αυτός ο φιλοσοφικός στοχασμός μπορεί να σταθεί μόνος του. Κάποιος λοιπόν μπορεί να απορρίψει τις μεταφυσικές θέσεις του ριζοσπαστικού εμπειρισμού εξολοκλήρου και να εξακολουθεί να είναι πραγματιστής⁸.

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του James τόσο στην περίπτωση του πραγματισμού όσο και στην περίπτωση του ριζικού εμπειρισμού εμπεριέχει στοιχεία φαινομενολογίας, εφόσον ο αμερικανός στοχαστής διερευνά τους όρους και τα όρια του διανοητικού ενεργήματος, της συνειδήσεως και του πράγματος καθαυτό, όμως ουδέποτε θέλησε να διαχωρίσει με σαφήνεια τα σύνορα της ψυχολογίας από αυτά της φαινομενολογίας. «Κανένα στοιχείο δεν αποκόπτει τον εαυτό του από κάποιο άλλο στοιχείο, όπως συμβαίνει με τους ανθρώπινους συλλογισμούς, το άμεσο αίσθημα της ζωής δεν έχει κανέναν ενδοιασμό με ότι εμείς θεωρούμε το ένα και τα πολλά». Ο Eugene Fontinell υποστηρίζει ότι ο James έχει μια εικόνα για τη πραγματικότητα που παραπέμπει σε διαρκώς ενεργά και συνυπάρχοντα, αλληλλοπεριχωρούμενα πεδία, όπου ο άνθρωπος εαυτός συνδέεται με το συμπαντικό χώρο και είναι και οι δυο αυτοί χώροι διαρκώς μεταβαλλόμενοι.

Στις *Αρχές Ψυχολογίας* ο James εστιάζει στον εμπειρικό εαυτό που είναι απόλυτα συνδεδεμένος με την ανθρώπινη σωματικότητα, στις *Παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*, αναφέρεται στον υποκατώφλειο εαυτό του G. Myers και στις μεταπλάσεις του ως αποτέλεσμα ακραίων εμπειριών, πρόκειται για έναν εαυτό που είναι διαρκώς παρών και ενεργός εμπεριέχει δε πάθη, ενοράσεις, πλάνες, εκστάσεις κλπ. Στο σύγγραμμα του *A Pluralistic Universe* (1909) οι θέσεις των *Παραλλαγών της θρησκευτικής εμπειρίας* επεκτείνονται και ο εαυτός αναδύεται σε ένα κοσμικό επίπεδο. Στα *Δοκίμια του ριζικού*

⁴ W. James, *E.R.E.*, σ. 46

⁵ W. James, *E.R.E.*, σ. 14

⁶ W. James, *E.R.E.*, σ. 13

⁷ W. James, *E.R.E.*, σ. 39

⁸ W. James, 1907, (1975), preface, ix.

εμπειρισμού (1912) ο εαυτός διαλύεται εντός μιας μη διστατικού χαρακτήρα ενώσεως υποκειμένου και αντικειμένου. Στο δοκίμιο της *Ανθρώπινης αθανασίας* διερευνά την πιθανότητα ζεύξεως του εαυτού με την μητέρα - θάλασσα της συνειδήσεως. Στο έργο του *Αρχές ψυχολογίας* αντιπαραθέτει τις απόψεις του για τον εαυτό με τις θέσεις του D. Hume περί πιθανότητας της ατομικής ταυτότητας, το πιστεύω του Καντ περί υπερβατολογικού εγώ και τις πεποιθήσεις των νέο εγκελιανών που ταύτιζαν το Απόλυτο με τον εαυτό. Η πεδιακή θεωρία του W. James γίνεται πιο περίπλοκη και αποκτά ιεραρχική δομή, εφόσον δεν υπάρχουν μονάχα τα πεδία της συνειδήσεως μας, του υποκατώφλειου εαυτού κατά την εκδοχή του Myers, αλλά και η ψυχή της γης, κλπ. Όμως τίποτα από όλα αυτά δεν είναι οντολογικά χωρισμένο ή θεϊκό, είναι βαθείς και ευρείς εαυτοί σε μια διαρκή εμπειρική ροή.

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του James είναι έντονα επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του G. Fechner (1810-1887) και του B. P. Blood των οποίων τις απόψεις ανέπτυξε ιδιαίτερα ο James στο τελευταίο δοκίμιό του *A Suggestion about Mysticism*, στο οποίο περιγράφεται η μετάβαση του ανθρώπινου εαυτού μεταθάνατον σε μια υψηλότερη συνειδησιακή μορφή, που την αποκαλεί μητέρα θάλασσα της συνειδήσεως και τον άφησε εκτεθειμένο σε πανθεϊστικές κριτικές.

Το υλικό για τις Lowell διαλέξεις του 1896 *On Exceptional Mental States* προέρχεται ολόκληρο από τις παραψυχολογικές έρευνες του W. James (δαιμονισμός, μαγεία, πολλαπλή προσωπικότητα κλπ) εγκαινιάζοντας τη ψυχολογία του υποσυνείδητου και συνδέοντας τη ψυχολογία με τη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου. Υπάρχουν για τον W. James σκέψεις, αισθήματα πέρα από τη συνειδητή και συνηθισμένη πλευρά μας που βιώνονται από μια άλλη προσωπικότητα διαφορετική αλλά διαρκώς παρούσα στο άτομο. Αυτός ο υποκατώφλειος εαυτός δεν είναι το φροϋδικό υποσυνείδητο, που είναι απρόσωπο και με διαρκείς συγκρούσεις. Για τον W. James δεν είχε κανένα πρακτικό νόημα να θεωρείται κάτι μέσα στον άνθρωπο ταυτόχρονα ενσυνείδητο και διανοητικά υπαρκτό, εάν δεν γίνεται εμπειρικά διακριβώσιμο. Ουσιωδώς ο υποκατώφλειος εαυτός είναι η υπο – εξέλιξη της μητέρας συνείδησης εντός μας.

Ο εαυτός για τον James είναι το σύνολο όλων όσων

μπορεί ο άνθρωπος να πει ότι του ανήκουν και τα συστατικά του είναι:

- Ο εμπειρικός εαυτός
- Ο κοινωνικός εαυτός
- Ο πνευματικός εαυτός
- Το καθαρό εγώ

Τίποτα σύμφωνα με τη βολουνταριστική φιλοσοφία του James δεν κινητοποιεί τον άνθρωπο εκτός και εάν αγγίζει έναν από τους εν δυνάμει δρώντες εαυτούς του. Στο κεφάλαιο των *Αρχών Ψυχολογίας* για τη συνείδηση του εαυτού ο James θίγει σημαντικά γνωσιολογικά ζητήματα αλλά και θέματα ηθικής όπως όταν διερωτάται: Ποιος εαυτός τελικά αγαπιέται;

Η στροφή του William James στον άνθρωπο και στο σκιάδες στοιχείο του αναδεικνύει την υπόρρητη κατάσταση της αγωνίας και της ανθρώπινης, ερριμμενότητας που συνοδεύει τη φιλοσοφία του James και δεν είναι φυσικά στοιχείο της ratio. Τη βιωματική αυτή εμπειρία ο James τη θεωρεί βαθιά θρησκευτική κατάσταση που δεν μπορεί η ηθική και οι όποιες στιγμιαίες παροχές της να την εξοβελίσουν, εφόσον η ηθική στηρίζεται στην ατομική στάση και η δεύτερη, η θρησκευτική ζωή στην αυτοπαράδοση του ατόμου στη πίστη του. Ο ίδιος αναφέρει με νόημα, στο δοκίμιο του *Η Βούληση της Πίστεως* (1897). «Δεν γνωρίζω εάν η γλυκύτητα της ζωής ή το αίμα και η τραγωδία αυτής της ζωής σημαίνουν κάτι», ο κόσμος για τον άγριο δανδή W. James είναι επισφαλής, νοσηρός, γεμάτος μάχες και ήττες, όπου η σωτηρία εάν υφίσταται δεν είναι διόλου εγγυημένη για τον αγωνιώντα άνθρωπο. Η θρησκευτική μορφή ζωής με την αγιότητα και το μυστικισμό είναι μια απάντηση στο τραχύ ηθικό φυσικαλισμό που επικρατεί στη ζωή του ανθρώπου, εφόσον συνιστά μια θρησκευτική απόδειξη των πρακτικών αποτελεσμάτων στη ζωή του ατόμου και εκδιπλώνεται στη ζωή του ανθρώπου βάσει της θρησκευτικής επιστημολογίας σε: θρησκευτική εμπειρία, θρησκευτικό πιστεύω και ενίοτε σε αγιαστική πράξη.

Η πλουραλιστική φιλοσοφική οπτική του W. James διακρίνεται μεταξύ άλλων από τρία βασικά χαρακτηριστικά: τον άμεσο ρεαλισμό, τον ολισμό και τη πλαστικότητα της αλήθειας στοιχεία που εμφανίζονται ιδιαίτερα στην φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου. Η πραγματικότητα δεν είναι συνώνυμη με την αλήθεια στον W. James, εφόσον η δεύτερη είναι μια διαδικασία το όνομα της οποίας δίνεται σε οτιδήποτε αποδεικνύεται καλό σύμφωνα με το πιστεύω μας για συγκεκριμένους λόγους

που του αποδίδονται. Η ταξινόμηση των πραγμάτων και η διαστοχαστική τους διερεύνηση είναι μονάχα τελεολογικά εργαλεία του ανθρώπινου νου.

Η φιλοσοφική θεώρηση του W. James συνδυάζει την επιστημονική πίστη στα γεγονότα με την εμπιστοσύνη στις ανθρώπινες αξίες και το συνακόλουθο ανθρώπινο αυθορμητισμό, είτε θρησκευτικού τύπου, είτε ρομαντικού τύπου. Η αξία των φιλοσοφικών ιδεών – των οποίων οι πρακτικές συνέπειες δεν υπόκεινται ακόμη σε έλεγχο – εξαρτάται από την επιλογή της «εμπαθούς» ανθρώπινης φύσης και βούλησης. Επομένως μεταξύ των δυο υποθέσεων που καμία δεν μπορεί να ελεγχθεί επιστημονικά, η επιλογή γίνεται από την επιλεκτική ανθρώπινη βούληση στη βάση της ατομικής χρησιμότητας. Στο σημείο αυτό ο πραγματισμός του W. James συνιστά όχι μόνο μέθοδο επίλυσης φιλοσοφικών διαφορών αλλά και θεωρία αλήθειας, εφόσον εστιάζει την προσοχή στις πρακτικές σημασίες των ιδεών και δεν επιτρέπει περαιτέρω διαφωνίες στον άνθρωπο για την αξία τους.

Η συλλογιστική του αμερικανού φιλοσόφου, όπως αναφέραμε παραπάνω έχει προεικασμένα φαινομενολογικά⁹, που δεν επιτρέπουν εφαρμογές ψυχικών διαδικασιών σε αυθαίρετα ιδεατά περιεχόμενα που μεταφέρονται από το υποκείμενο στο πραγματικό επίπεδο. Η πρωτοφαινομενολογική του οπτική υπερβαίνει το πεδίο των διανοητικισμών και στρέφεται σε περιοχές, όπου το κυρίαρχο λόγο έχει το ατομικό βίωμα, όπως ακριβώς συμβαίνει στη περίπτωση του θρησκευτικού φαινομένου. Όπου το θρησκευτών υποκείμενο προσπαθεί να οροθετήσει μια σφαίρα θείας παρουσίας, στην οποία το διανοητικό ενέργημα δύναται να μετατραπεί σε εχέγγυο της εμπειρικής συλλήψεως του Θεού, επιτρέποντας στον άνθρωπο το δικαίωμα στη προσωπική επιλογή ζωής και πιθανής ευτυχίας.

⁹ Ο E. Husserl παρατηρεί στο “Personliche Aufzeichnungen” στο *Philosophy and Phenomenological Research*, 16, 1956, σ. 294–295, όπως αναφέρεται από τον Herbert Spiegelberg στο *The Phenomenological Movement*, The Hague : Martinus Nijhoff, 1965, 1, σ. 114 : «Κατόπιν μεταξύ των ετών 1891 – 1892 ξεκίνησε το μάθημα της ψυχολογίας που με ώθησε να ασχοληθώ με την βιβλιογραφία της περιγραφικής ψυχολογίας με ιδιαίτερη λαχτάρα. Η ψυχολογία του James, για την οποία είχα διαβάσει λίγα πράγματα απέδωσε μερικούς καρπούς. Είδα πώς ένας τολμηρός και αυθεντικός άνθρωπος δεν άφησε τον εαυτό του δέσμιο της παράδοσης και προσπάθησε να ελέγξει ό,τι είδε και να περιγράψει ό,τι συνάντησε στην έρευνά του, αυτή η επιρροή δεν ήταν άνευ σημασίας για εμένα, για να είμαι ειλικρινής, η επιρροή του James ήταν απαραίτητη». Αξιόλογες φαινομενολογικές μελέτες για τον W. James που χρήζουν προσοχής είναι: James M. Edie, *Notes on the philosophical Anthropology of William James*, στο James M. Edie *An Invitation to Phenomenology*, Chicago, Quadrangle Books, 1965, Bruce Wilshire, *William James and Phenomenology*, Bloomington, Indiana University Press, 1968. Το άρθρο του James M. Edie “William James and Phenomenology” στο *Review of Metaphysics*, 23, No3, March, 1970 σ. 481 – 536. Richard Stevens, *James and Husserl: The Foundation of Meaning*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1974. Marcus Ford, *William James: Philosophy A New Perspective*, Amherst University of Massachusetts Press, 1982. Graig Eisendrath, *The Unifying Moment : The Psychological Philosophy of William James and Alfred North Whitehead*, Cambridge, Mass. University Press, 1971

Στη φιλοσοφία του James η μεταφυσική θεώρηση των πραγμάτων δεν επιτρέπει κανένα είδος δυισμού (ύλης-πνεύματος, υποκειμένου-αντικειμένου, αξίας-γεγονότος, κλπ.) διότι για τον W. James οι δυϊσμοί είναι εργαλειακές διακρίσεις χωρίς οντολογικό status. Ομοίως και η συνείδηση στο δοκίμιο *Does Consciousness Exist?* αναγνωρίζεται ως λειτουργία χωρίς οντολογικό υπόβαθρο¹⁰.

Αντιτίθεται ο ίδιος στην πεποίθηση του G. Moore στο *The Refutation of idealism*, (1903), ότι δηλαδή η συνείδηση είναι κάτι διάφανο και ευρίσκεται επάνω από το αντικείμενο από το οποίο δυσχερώς αφαιρείται. Επίσης απορρίπτει την υπόθεση ότι η συνείδηση είναι ένας μυστηριώδης βηματισμός που ο νους κάνει πέραν των δικών του ορίων προς κάτι που δεν είναι ακριβώς παρόν, δηλαδή κάτι που δεν προσλαμβάνεται άμεσα ή δεν είναι στοιχείο της ύπαρξής μας, θέση που απηχεί την διατύπωση του Hilary Putnam: *Περί μαγικής θεωρίας της αναφοράς (The magical theory of Reference)*¹¹. Ωστόσο συμπλέει με τον F. Brentano¹², στην αποδοχή ότι η αναφορικότητα γνωρίζει υπό όρους εμπειρικής και αισθησιοκρατικής ψυχολογίας, ώστε απολήγει ιδιότητα της λειτουργίας αυτής δηλαδή της συνειδήσεως αναπόφευκτη στην περιγραφή του πράγματος, δίχως όμως να αξιώνει σε τίποτα τη σχέση της διανοήσεως με το πραγματικό και φυσικά άνευ βαρύτητας για τη γνωστική θεώρηση. Πρόκειται για μια ιδιότυπη παθητικότητα που προκύπτει από την επιρροή των πραγμάτων επάνω στο άτομο. Όταν επικαλείται ο αμερικανός φιλόσοφος την ατομική θρησκευτική εμπειρία για να χαρακτηρίσει το υψηλό βίωμα του πράγματος, ουσιωδώς επιζητεί να εξαλείψει το διανοητικισμό και τον ψυχολογισμό προς όφελος της ανόθευτης εμπειρίας και της ατομικής εποπτείας του πράγματος. Στο πλαίσιο αυτό η θρησκευτική εμπειρία του πρώτου προσώπου παρουσιάζεται υποδειγματική ένεκα της διπλής επαφής της, όπου παρουσιάζεται το άτομο ταυτοχρόνως ως ερευνητής και ως αντικείμενο διερεύνησης, ως κάτι που αισθάνεται και έχει αισθήσεις. Η συνείδηση ως λειτουργία δεν θέτει τίποτα παρά μόνο επιτρέπει στην εξωτερική εμπειρία να συγκροτηθεί εντός των παθητικών της συνθέσεων και για αυτό απαιτεί μάλλον μια διανοητική πρόσληψη αντίθετα ως προς την εξήγηση που αρκείται στην αποδοχή της αιτιότητας.

¹⁰ W. James, *E.R.E.* σ. 13

¹¹ Hilary Putnam, *Reason Truth and History*, Cambridge, Cambridge University press, 1981, σ. 3

¹² F. Brentano, *The True and The Evident*, ed. by Oskar Kraus, transl by R. M. Chisholm London Routledge and Vegan Paul, 1966, R. Stevens, *James and Husserl : The foundations of Meaning*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1974 σ. 33 T.L.S. Sprigge, *James and Bradley*, Open Court, Chicago and Lasalle, Illinois, 1993, σ. 128 – 132.

Prima facie το φιλοσοφείν ως ανθρώπινη δραστηριότητα οφείλει να υπηρετεί τις ανθρώπινες επιδιώξεις και άνευ εμπειρικών συνεπειών ή σημασία του είναι μικρή, αποκαλύπτοντας τους όρους και τα όρια ενός νέου διανοητικού ενεργήματος. Ο William James αγγίζει την αρχέτυπη αντίφαση που η διανοητική διαδικασία δεν επιλύει, να καταλάβει πώς η ατομική εμπειρία δύναται να υπόκειται ταυτοχρόνως σε χωρισμό, δηλαδή να προϋποθέτει την διάκριση υποκειμένου – αντικειμένου και σε ένωση, δηλαδή να ενώνει το υποκείμενο με το αντικείμενο σε ένα συνεχές ατομικό βίωμα που δεν εμπεριέχει διαχωρισμούς, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση της *καθαρής εμπειρίας* στη μεταφυσική του W. James.

Προς τούτο μεταξύ άλλων σημείων, ανατέμνεται η μεθόριος του υπερβατικού στοιχείου, ως μια καινή γνωσιολογική οδός στην οποία θραύονται τα εμπειρικά στεγανά και ανατρέπεται η παραδοσιακή αντίληψη περί ενδοϋποκειμενικότητας. Επηρεασμένος βαθιά¹³ από τον Δαρβινισμό και την Εξελικτική θεωρία συλλαμβάνει τελεολογικά την ανθρώπινη φύση, ενώ εστιάζει μεθοδολογικά στην αρχή της εμπειρίας. Ολόκληρο το σύγγραμμα του *The Principles of Psychology* (1890) υιοθετεί το μοντέλο της φυσικής επιλογής στην διανοητική εξέλιξη, συνάμα δε αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην επιλεκτική λειτουργία της ανθρώπινης βουλήσεως και της μνήμης. Ο αμερικανός φιλόσοφος καταγράφει τα διανοητικά φαινόμενα ως μια άστατη διανοητική κατάσταση, όπου οι ιδέες περνούν συνεχώς στο κέντρο ελέγχου του ατόμου, κάτι που αργότερα ο J.P. Sartre αναφέρει ως διανοητικό μηχανισμό επιλογών.

¹³ Ο W. James υπεραμύνεται της αξίας της διανοητικοποίησης της εμπειρίας μονάχα για πρακτικούς στόχους: «Το περιβάλλον δύναται να μας εξοντώσει ή να μας συντηρήσει... η καθαρή εμπειρία ουδέποτε θα απαιτούσε να απομονώσουμε ή να εκφράζουμε λεκτικά τους όρους που το αποτελούν» *E.R.E.* σ. 47 Timothy L.S. Sprigge, *James and Bradley: American Truth and British Reality*, σ. 558 – 560. Το Δοκίμιο του *Great Men and Their Environment*, ουσιαστικά, είναι μια εκτενής κριτική στην Σπενσέρεια *Social Surgery* καθώς ο ίδιος έλκεται έντονα από την θεωρία της φυσικής επιλογής του Ch. Robert Darwin (1809- 1882). Είναι αξιοσημείωτο ότι η θεωρία της φυσικής επιλογής έχει τις αιτιακές αρχές της στα αυτονομιστικά κινήματα της Νοτίου Αφρικής και της Αγγλίας, έννοιες όπως : φυλή, σκλάβος, ωθούν τον ίδιο τον Δαρβίνο να αναζητήσει την ανθρώπινη καταγωγή. Ο W. James συνόδευσε τον Σουηδό φυσιοδίφη Luis Agassiz στον Αμαζόνιο για μεγάλο διάστημα. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο L. Agassiz είναι υπέρμαχος του πολυγενισμού και του υβριδισμού δηλαδή της πεποιθήσεως ότι η ανάμειξη φυλών και αίματος επιφέρει εκφυλισμό, είναι χαρακτηριστικό το άρθρο των Desmond – Moore εναντίον του με τίτλο “Oh! For Shame Agassiz” Ο William James ένθερμος υποστηρικτικής της Δαρβίνειας θεωρίας μίλησε για διανοητική elite, τους intellectuelles αλλά ουδέποτε τάχθηκε ανοιχτά υπέρ του υβριδισμού. Ronald L. Numbers, *Darwinism Comes to America*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University press 1998, σ. 49 – 58. Charles R. Darwin, *On The Origin of Species* intr. by Ernst Mayer, Cambridge Harvard University press 1966, σ. 437 Ch. R. Darwin, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, 2 vols, London, John Murray, 1871 I, 152. James Loewenberg, *The Reaction of American Scientists to Darwinism*, στο *American Historical Review* 38, 1933 σ.686 – 701, A.S. Packard Jr, *The Philosophical News of Agassiz*, *American Naturalist* 32 (1898), 161 – 163. J. H. Roberts, *Darwinism and the Divine in American Protestant Intellectuals and Organic Evolution, 1859 – 1900*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988, σ. 222.

Το κείμενο των *Παραλλαγών της θρησκευτικής εμπειρίας*, περιγράφει μια εκδοχή της ατομικής βουλήσεως υπό το πρίσμα καινούργιων διανοητικών αναλογιών και φυσικών μοντέλων, όπως η περίπτωση της μεταστροφής που πραγματοποιείται στο χώρο του υποσυνείδητου εαυτού μεταξύ ιδεών και αισθημάτων, έως ότου ισχυροποιείται ως εσωτερική κατάσταση του προσώπου και απομακρύνει προγενέστερες έξεις και ατομικές στάσεις. Η διαδικασία συλλήψεως του κόσμου στηρίζεται στη φυσιολογία του ατόμου και συμπυκνώνεται σε αυτό που ο φιλόσοφος αποκαλεί ανακλαστικό τόξο (reflex – arc, ήτοι: αίσθηση, σκέψη, δράση), κάθε στάδιο της διαδικασίας αυτής μπορεί να λειτουργήσει αυτόνομα. Ο Θεός στην πραγματιστική οπτική του James εμφανίζεται σε αυτούς που γνωρίζουν να τον χρησιμοποιούν. Επομένως το προσωπικό βίωμα και οι όροι της ενδοϋποκειμενικότητας συνιστούν το μοναδικό *speculum – mundi*. Η θρησκευτική ιδιοφυία δεν ζει για το αγαθό ή την ασαφή ευδαιμονία, αλλά για τη πραγματοποίηση της «εμπαθούς» διάνοιας της, δηλαδή για τη πραγματοποίηση των οφελών και των ενδιαφερόντων της.

Στη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου ο W. James επικαλείται τον πεπερασμένο θεό του οποίου η συνείδηση είναι συνεχής με τη δική μας *υποκατώφλεια συνείδηση*. Η απόδειξη για αυτή την υπόθεση είναι διττού χαρακτήρα: Α) Καταφανής (evidential) στον χώρο του μυστικού και της ακραίας θρησκευτικής εμπειρίας. Β) Εμπαθής (passional) εφόσον η πίστη στο Θεό ανάγεται στην ατομική ηθική αναζήτηση ή στη συναισθηματική επιδίωξη προσφέροντας μια πιθανολογούμενη κοσμοεικόνα για το άτομο.

Στην διάλεξη: *Some Problems of Philosophy* (V.R.E., σ. 437-440) παραθέτει την κλίμακα της πίστεως (Faith Ladder), που ακολούθησε προοδευτικά το ανθρώπινο γένος: I) Ορθόδοξος θείσμος, II) φυσικαλισμός και υλισμός, III) πανθειστικός απόλυτος ιδεαλισμός IV) πεπερασμένο θείο. Εκτιμά το οντολογικό επιχείρημα της θείστικής υποθέσεως, μολονότι δεν θεωρεί σαφές τί εγκαθιδρύει, εάν εγκαθιδρύει κάτι, ιδιαίτερος στην εποχή της Δαρβίνειας επίδρασης, το πλεονέκτημα της IV θέσεως είναι, ότι υπερβαίνει τόσο τον θείσμό όσο και το σπιριτουαλιστικό μονισμό και αποφεύγει το πρόβλημα του κακού. Καταλήγει στο ύστατο κεφάλαιο των *Varieties*, Lecture XX, να αναφέρει:

- I. Ο ορατός κόσμος είναι μέρος ενός ευρύτερου πνευματικού σύμπαντος.
- II. Ο πραγματικός σκοπός του ανθρώπου είναι η ένωση ή τουλάχιστον η αρμονική σχέση του με τον ευρύ κοσμικό χώρο, θέση που υποστηρίζεται emphatically από τον R.W. Emerson.

- III. Η επικοινωνία με το πνεύμα είτε είναι ο θεός είτε ο κόσμος επιτυγχάνεται ικανά μέσω της προσευχής που αποτελεί μια εμπειρική μορφή μεταφοράς της πνευματικής ενέργειας.
- IV. Η θρησκεία και όχι ο θεολογικός στοχασμός χαλυβδώνει την ατομική ζωή με τη μορφή είτε λυρικών στοιχείων είτε ηρωικών στάσεων.
- V. Η θρησκευτική μορφή ζωής δημιουργεί στο άτομο αισθήματα ηρεμίας, ασφάλειας και ανοιχτότητας χωρίς τις συνήθεις ενοχικές ή φοβικές επιδράσεις της θρησκείας στον άνθρωπο. Η ακραία ζωή που σαγηνεύει τον φιλόσοφο και η συχνή ανατομή του ηρωικού ανθρώπου με την Carlylean ορμή είναι οπωσδήποτε επηρεασμένη από την θεολογική του οπτική αν και υπόρρητα αναδύεται το οντικό ρίγος του φόβου, του άλγους, της ήττας που συνοδεύει τον άνθρωπο. Υπό το πρίσμα αυτό η θρησκευτική ατομική εμπειρία, είναι πολλά πράγματα παραπάνω από μια στάση πίστεως όταν φθάνει στην μεταστροφή ή στην αναγέννηση του ατόμου (conversion – twice born). Στο χώρο του μεθόριου θρησκευτικού βιώματος ο άνθρωπος μπορεί να επικαλεσθεί την αρχέτυπη οργανισμική έλαπ και να μιλήσει είτε με σύμβολα και μύθους είτε να σιωπήσει¹⁴.

Προϋπόθεση για την σύλληψη του ιδιότυπου θεολογικού στοχασμού του φιλοσόφου δεν είναι η αναγωγή σε ό,τι γνωρίζουμε, τουναντίον, πρέπει να αναζητηθεί το εκστατικό βίωμα εντός του οποίου ζουν οι θρησκευτικές προσωπικότητες και βάσει του οποίου μπορεί επομένως να επικαλούνται ότι συναντούν (;) το θείο. Υποτυπώνοντας τη προσπάθεια της φιλοσοφικής διερευνήσεως του θρησκευτικού φαινομένου στον αμερικανό φιλόσοφο και της συνακόλουθης απόπειρας του να διαμορφώσει μια καινή φιλοσοφική ανθρωπολογία εντός του εκτεταμένου μετανθρωποποιητικού του προγράμματος, τα γνωστικά πεδία επιστημολογικό, ψυχολογικό, μεταφυσικό, κανονιστικό χρησιμοποιούνται μαζί προκειμένου να εξαντικειμενίσουμε κάτι που δεν είναι αντικειμενικό, όπως είναι το ατομικό θρησκευτικό βίωμα. Για το σκοπό αυτό η παρούσα εργασία διακρίνεται σε τρία κεφάλαια με πλήθος υποκεφαλαίων.

Κεφάλαιο Πρώτο: Ο William James και η εποχή του, στο τμήμα αυτό εξετάζονται τα βιογραφικά στοιχεία, οι επιρροές του φιλοσόφου καθώς και οι κοινωνικοπολιτικές και επιστημονικές συνθήκες που επικρατούν τη περίοδο που ζει και στοχάζεται. Ιδιαίτερη

¹⁴ J. Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton University Press, 1949, σ. 216. David M. Whiff, *Psychology of Religion*, N. York, J. Wiley and Sons, 1971, 494 – 501. Nicholas Lash, *Easter in Ordinary*, Charlottesville, University Press of Virginia, 1988, σ. 78

αναφορά γίνεται ωστόσο στην αποκοπή της ψυχολογίας από την φιλοσοφία τον 19^ο αιώνα, καθώς και στον R.W. Emerson, Ch. S. Peirce, H. F. Bradley που άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στην σκέψη του W. James.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η πραγματιστική θεμελίωση του θρησκευτικού φαινομένου διερευνώνται οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας του πραγματισμού και η τροποποίηση που προσφέρουν σε παραδοσιακές θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις. Στα υποκεφάλαια του τμήματος αυτού μελετώνται διεξοδικώς: το άγιο, το μυστικό, η έννοια της εμπειρίας, οι παραλλαγές του εαυτού, η συνειδησιακή ροή, η καθαρή εμπειρία (sick soul, Healthy minded, Flux of experience, Stream of Thought, Field – self, Pure Experience, κλπ). Μελετώνται επίσης, οι πτυχές της πραγματιστικής ερμηνευτικής στο χώρο της ηθικής, της γλώσσας και του νοήματος, όπως αυτές συνδέονται με το θρησκευτικό φαινόμενο στο φιλοσοφικό στοχασμό του James.

Κεφάλαιο Τρίτο: Γενικά συμπεράσματα στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται με κριτικό πνεύμα οι συνέπειες της φιλοσοφικής θεματοποίησης του θρησκευτικού φαινομένου, τόσο στη πραγματιστική επιστημολογία όσο και στη φιλοσοφική ανθρωπολογία του W. James, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην επίδραση των θέσεων του ριζικού εμπειρισμού στο χώρο της μεταφυσικής.

Η ανά χείρας διδακτορική διατριβή ολοκληρώνεται με τη περίληψη, το χρονολόγιο και ένα ενδεικτικό φωτ/κό υλικό καθώς επίσης και με τον εκτενή βιβλιογραφικό πίνακα και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα.

Η παρουσίαση που ακολουθεί δεν είναι ερμηνεία ούτε πλήρης εξήγηση της σκέψης του W. James είναι κυρίως μια απόπειρα κατανόησης της πραγματιστικής φιλοσοφικής προσέγγισης του θρησκευτικού φαινομένου στον αμερικανό στοχαστή, που ουδέποτε εγκλώβισε τη θρησκευτική ζωή στο δυτικό δίπολο προεπιστημονική σκέψη – μη επιστημονική στάση, επισημαίνοντας την αυτονομία του ανθρώπου να επιλέξει να ζήσει θρησκευτικά ή όχι, κάτι που καμία φιλοσοφία δεν μπορεί να αποφασίσει για αυτόν.

Βεβαίως μονάχα η αναμέτρηση καθενός προσωπικά με την συλλογιστική και το έργο του φιλοσόφου μπορεί να δείξει αν αυτή η απόπειρα συνέβαλε θετικά, στη καταγραφή της φιλοσοφικής θεματοποίησης του θρησκευτικού φαινομένου, δηλαδή στη σύνδεση του φιλοσοφικού στοχασμού του W. James με τη θρησκευτική μορφή ζωής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

WILLIAM JAMES ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

1) Βιογραφικές καταγραφές

Όλα δείχνουν, ότι η ικανοποίηση δεν ανευρίσκεται στη παρωχημένη συλλογιστική, αλλά για να αρθεί η αρνητική αυτή εκδοχή και να ανεύρει κανείς τον εαυτό του, απαιτείται η μετάβαση από τη θεωρητική ιδέα στην εμπειρική ζωή. Ο William James αποκαλύπτει διαρκώς τις αντιφάσεις αυτής της οδεύσεως, που ενέχει τον αυτοπεριορισμό σε έναν ελάχιστο, ρημαγμένο κόσμο, όπου απλά πράγματα μετατρέπονται σε απολυτότητα και οιστρηλατούν τον μέσο άνθρωπο. Η ηρωική ποιότητα του ατόμου στο φιλοσοφείν του αμερικανού στοχαστή περιφρονεί αυτή την ζωή. Η υφιστάμενη κατάσταση πραγμάτων καταπολεμάται όχι με εξωτερικές θεωρήσεις ή εσωτερική βιαιότητα εναντίον του εαυτού της, αλλά με τη προσήλωση στην εμπειρική της αλήθεια.

Τριανταέξι ετών (1878) ο W. James δημοσιεύει τα πρώτα φιλοσοφικά κείμενα, ενώ πιο πριν έχει ακολουθήσει το φυσιοδίφη Louis Agassiz στην επιστημονική του έρευνα στον Αμαζόνιο. Συνέρχεται βαθμιαία από τη κατάθλιψη, που είχε στα νεανικά του χρόνια και ξεκινάει την ακαδημαϊκή του θητεία, με τη διδασκαλία της φυσιολογίας και της ανατομίας. Λίγο αργότερα το 1875, διδάσκει ψυχολογία και κατόπιν φιλοσοφία το 1879, στο παν/μιο του Harvard έως το 1907. Την ίδια περίοδο διαχωρίζεται μεθοδολογικά η πρώτη από τη δεύτερη με ιδιαίτερη τη συμβολή του ιδίου του James.

Στο δοκίμιο *The Sentiment of Rationality*, αναζητεί κριτήρια επάρκειας της φιλοσοφίας. Στο *The Dilemma of Determinism* επισκοπεί την μεταφυσική και το ηθικό στοιχείο υπό το πρίσμα του πιστεύω του στην ελευθερία της βουλήσεως. Στο *The Will to Believe* υπερασπίζεται υπό όρους το δικαίωμα της ατομικής πίστεως μακράν των συμβατικών αποδεικτικών ισχυρισμών: α) Εάν αυτό που διακυβεύεται είναι σημαντικό, β) εάν η αναμονή περισσότερων πειστηρίων ωθεί το άτομο στη αναποφασιστικότητα και τελικά στην αδράνεια. Συνολικά η εργογραφία του James, ιδιαίτως τα συγγράμματα *The Varieties of Religious Experiences*, *Pragmatism*, *A Pluralistic Universe*, *Essays in Radical Empiricism*, κατανοούνται μονάχα υπό τη προοπτική του ριζοσπαστικού εμπειρισμού (1904 -1905), που είναι ο βασικός κορμός της μεταφυσικής του.

Ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός απορρίπτει τα μη εμπειρικά στοιχεία από τη διανοητική διαδικασία, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ισότιμες τις σχέσεις των πραγμάτων. Ο ριζικός εμπειρισμός δεν συνιστά μόνο την μεταφυσική του φιλοσόφου αλλά και την κυρίαρχη επιστημολογική θεωρία αντιλήψεως και ανθρώπινης προθετικότητας. Ουσιωδώς είναι μια εκτεταμένη επιστημολογική εξήγηση του, πώς ζούμε σε έναν κοινό κοσμικό ορίζοντα, επιτυγχάνοντας την επικοινωνία μέσα σε αυτόν το κοινό κόσμο.

Μολονότι ο φιλόσοφος αναφέρεται στην επιρροή των J. Dewey, F. C. S. Schiller στην άρθρωση της περί αλήθειας συλλογιστικής του, πιστώνει την πραγματιστική μέθοδο στο *pragmatic maxim* κριτήριο λογικής του Ch. S. Peirce (1878), “για να επιτύχουμε απόλυτη σαφήνεια στις σκέψεις μας για ένα αντικείμενο, χρειάζεται μόνο να εξετάσουμε, ποιά εύλογα πρακτικά αποτελέσματα μπορεί να έχει αυτό το αντικείμενο, τί είδους συναισθήματα πρέπει να προσδοκούμε από αυτό και για τί είδους αντιδράσεις πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι. Η αντίληψη μας για αυτά τα αποτελέσματα, είτε άμεση είτε απώτερη, συνιστά για εμάς το σύνολο της αντίληψής μας για το αντικείμενο”. Ο James οξύνει τη θέση αυτή φιλοσοφικώς στο *Pragmatism*, παρουσιάζοντας το πραγματισμό σαν μια μέθοδο φιλοσοφικού προσανατολισμού, κατά την οποία η αλήθεια είναι το όνομα οποιουδήποτε πράγματος αποδεικνύεται καλό στο επίπεδο της ατομικής πίστης, για συγκεκριμένους λόγους που μπορούν να του αποδοθούν. Ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός απολήγει το στέρεο γνωστικό θεμέλιο, η καθαρή εμπειρία, δεν είναι τι νοήσιμο μονάχα νεογέννητα ή άτομα σε ημικωματώδη κατάσταση από ύπνο, ναρκωτικά, ασθένεια ή εγκεφαλικό μπορούν να υποστηρίξουν ότι βίωσαν μια καθαρή εμπειρία (*E.R.E.*, 46). Η δοκιμαϊκή συλλογή *A Pluralistic Universe* καθώς και το δοκίμιο *The Sentiment of Rationality* είναι η ύστατη απόπειρα αναπτύξεως μιας συμπαγούς μεταφυσικής θέσεως του James με σημαίνουσα την ερώτηση περί κριτηρίου ορθολογικότητας στο χώρο της μεταφυσικής. Αναφέρει χαρακτηριστικά τη πρόθεση του να ενσωματώσει το θρησκευτικό στοιχείο στη φιλοσοφία. «Η ύστατή μου επιθυμία και δήλωση προϋποθέτει επιτέλους η φιλοσοφία να υιοθετήσει τη φυσιολογική για τον άνθρωπο θρησκευτική ανάγκη, σε αυτή μου τη συγγραφική προσπάθεια δίνω το τίτλο *The Tasks of Religious Philosophy*¹⁵.

¹⁵ *The Correspondence of William James*, ed. J. McDermott, Ignas K. Skrupskelis, Elizabeth Berkeley and Frederick H. Burkhardt, 12Vols, Charlottesville and London, University Press of Virginia, 1992-2004, 9, σ. 105. Προκειμένου για το πρώτο τμήμα των Gifford διαλέξεων ο William James αναφέρει πολλούς τίτλους: *The Phenomena of Religious Experience, A Discussion of Religious Experience, The Demands of Religious Experience, Types of Religious Experience*.

Στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής αναφέρει στον Eliot την πρόθεσή του: “Το πρόβλημα που θέτω στον εαυτό μου είναι δυσχερές. Πρώτον, να υπερασπισθώ εναντίον όλων των προκαταλήψεων της “τάξης” μου, ήτοι των κατ’ επάγγελμα φιλοσόφων, την εμπειρία έναντι του θεωρητικού φιλοσοφείν, όπως συμβαίνει με τη περίπτωση της θρησκείας. Εννοώ την προσευχή, την αυτοπαράδοση του ανθρώπου στο θεό, την άμεση ατομική αίσθηση, καταστάσεις συγκεκριμένες που υπάρχουν στη θρησκευτική ζωή και βρίσκονται στον αντίποδα των υψηλών, ευγενών γενικοτήτων που κυριαρχούν στην θέαση της ζωής μας και του κοσμικού της νοήματος. Δεύτερον, “να παρωθηθεί ο καθένας μας στην αποδοχή, όπως άλλωστε εγώ ο ίδιος πιστεύω, του θρησκευείν ως τη πλέον σημαίνουσα καθολική λειτουργία του ανθρώπινου είδους”¹⁶.

Ο W. James αποστρέφεται τον ιατρικό υλισμό (αθεϊσμό), που συνιστά το κυρίαρχο ρεύμα, απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο την εποχή που εξετάζουμε, και ακυρώνει τη μεταστροφή του αποστόλου Παύλου ως επιληπτικό αποτέλεσμα, την Αγία Τερέζα ως υστερική, τον Φραγκίσκο της Ασίζης ως τυπικό δείγμα κληρονομικού εκφυλισμού¹⁷. Αποφάινεται ότι και “στη φυσική επιστήμη, τη τέχνη ουδέποτε απορρίπτεται κάποιος λόγω της νευρωτικής του κατάστασεως, έπρεπε να ισχύει τούτο και στο θρησκευτικό πεδίο και επιγραμματικά αναφωνεί “By their fruits ye’ shall know them, not. By their roots”¹⁸.

Έτσι μπορεί να υποστηριχθεί ότι η φιλοσοφία της θρησκείας του William James ανατέμνει το προσωπικό άλμα της πίστεως, το εκτίναγμα από την μόνωση του υποκειμένου προς την ενοποιητική αυτοσυνειδησία του. Τούτο συνεπάγεται το πάθος ως έγερση, τον αγώνα ως δυναμικό υπαρκτικό στοιχείο, την ενοχή ως σύμπτωμα ατομικής ευθύνης που φθάνει κάποιες φορές στη μεταστροφή.

¹⁶*The Correspondence of William James, 1902-1904*, 9, σ. 185-186.

¹⁷ W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, New York, Longmans Green and Company, 1902, στο *The Works of William James*, ed. F. H. Burkhardt, Fredson Bowers, and Ignas K. Skrupskelis, Cambridge, Harvard University Press, 1975-1988, Vols 17, 1985, 13, σ. 23, στα ελλ. William James, *Οι Παραλλαγές της Θρησκευτικής Εμπειρίας*, Αθήνα, Printa, τόμοι Α, Β, 1999, σ. 45. Αξιοσημείωτη είναι η αποκοπή από την Αμερικανική Ψυχιατρική Ένωση, των ατομικών θρησκευτικών εμπειριών από τις ψυχοπαθολογικές κλινικές περιπτώσεις, πβ. *Times*, 2-10-1994, σ. Α.16. Περαιτέρω, R. Lewontin, Carl Sagan: *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark*, N. York, *Review of Books*, 1-9-1997, σ. 28-32. “Όπου παρατηρείται ότι η ανθρώπινη βούληση αποδέχεται τους επιστημονικούς ισχυρισμούς, αντίθετα από τα κελεύσματα του κοινού αισθήματος και μολονότι οι ισχυρισμοί αυτοί συχνά είναι γεμάτοι σφάλματα και αστοχίες, για τη ζωή και την υγεία όλων μας. Πρόκειται για μια υποκριτική ανοχή στην επιστήμη έναντι του εισέτι αγνώστου ή του παραδόξου, που οφείλεται στην ακραιφνή δέσμευση μας με τον υλισμό” σ. 31.

¹⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 25, 26.

Ο δυναμικός εμπειρισμός¹⁹ και ο άμεσος ρεαλισμός της φιλοσοφίας του James συνθέτουν την αμοιβαιότητα των αντικείμενων και της ατομικής συνειδήσεως υπό όρους μεταβολής και διάρκειας. Ο άνθρωπος συνυπάρχει μετά του κόσμου και εξαρτάται ολοσχερώς από αυτόν, τα πάντα διαδραματίζονται εντός της σχέσεως αυτής, πέραν αυτής επικρατεί η αυταπάτη και το φαντασιακό στοιχείο. Η αυθεντικότητα της ύπαρξης στη φιλοσοφία του W. James, υποδηλώνει πρωτίστως το άτομο σε μια απομόνωση, όπου κυριαρχεί το πάθος του για να υπάρξει. Το ηθικό στοιχείο εντός αυτής της ατομικής πραγματικότητας, είναι η ικανοποίηση της προσωπικής επιδιώξεως. Ένας ιδιότυπος ηθικός νατουραλισμός επί τη βάση της πραγματιστικής ανθρωπολογίας του James, που νοεί την ανθρώπινη φύση εξόχως βουλευτική,²⁰ τελεολογική και εμπαθή στην εκδοχή των Σκώτων ηθικών φιλοσόφων.

Η πίστη στην παλλόμενη θρησκευτική εμπειρία δεν είναι ομαλή κατάσταση για τον άνθρωπο, δηλαδή μια απαθής αναγνώριση από τη πλευρά του υποκειμένου της υπερβατικής παρουσίας, είναι ατομική εκλογή και βιωματική πάλη. Ο άνθρωπος στο φιλοσοφικό στοχασμό του James, είναι αναγκασμένος να παραδεχθεί ως πρώτο όρο του φιλοσοφείν τον αναπόφευκτο περιορισμό της συλλογιστικής εντός της εμπειρίας, για να αναρωτιέται είναι αξιοβίωτη η ζωή;

Ο William James αναφέρει: “Και όμως το άλγος, ο πόνος, η αγωνία αποτελούν το κανόνα που μετριάζει την αγάπη για τη ζωή. Παραδόξως όμως αυτά δίδουν και την οξεία έκσταση. Η ύπατη πηγή της μελαγχολίας για τον άνθρωπο είναι ο κόρος. Ανάγκη και

¹⁹ Ο B. Russel σφοδρός επικριτής του W. James κυρίως στο ζήτημα της αλήθειας, θαυμάζει στον Αμερικανό φιλόσοφο τον αποκαλούμενο *ουδέτερο μονισμό* του, δηλαδή το ριζοσπαστικό εμπειρισμό του James, B. Russell, *The Analysis of Mind*, London, G. Allen and Unwin, 1921, σ. 22. Μάλιστα, ο I.B. Cohen αναφέρει στον Hillary Putnam, ότι ο Russel στις διαλέξεις του στο Harvard το 1936, αναφέρεται στο δίδυμο των ηρώων του, Πλάτων-James, στο H. Putnam *Pragmatism: An Open Question*, Blackwell, Mass. 1995², σ. 6, πρωτοτύπως, *Il Pragmatismo: Una Questione Aperta*, Gius, Laterza – Figli Spa, Roma-Bari, 1992. Ο J. Barzun, *A Stroll with W. James*, New York, Harper and Row, 1983, σ. 5 αναφέρει για τον W. James, ότι μοιάζει με τις παλαιές σφίγγες που προκαλούν τον επίγειο οδοιπόρο διαρκώς με το άλγος και το θάνατο.

²⁰ E.K. Suckiel: *The Pragmatic Philosophy of William James*, Indiana, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1982, σ. 147. Επίσης Hillary Putnam: Realism and Reason, *American Philosophical Association: Proceedings and Addresses*, 50, No 6, August, 1977. Ομοιότητα θέσεων περί ολισμού (Holism) και αλήθειας (truth) εμφανίζονται στο W.V. Quine, *Ontological Relativity and Other Essays*, N. York, Columbia University Press, 1969, ομοίως το Two Dogmas of Empiricism, στο W.V. Quine, *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1953.

Ο W. James στο 6^ο αφορισμό εκ των επτά παραθεωρήσεων του πραγματισμού τονίζει, “ότι ο πραγματισμός δεν εξηγεί τί είναι αλήθεια, αλλά πώς θα φθάσουμε σε αυτήν”, στο *The Meaning of Truth: A Sequel to Pragmatism*, N. York, Longmans Green and Company, 1909, στο *The Works of William James, vol. 2, 1975*, σ. 274 - 275.

δράση αποτελούν το μόνο υπαρκτό δίπολο, που μας εμπνέει. Η οριακή νικητήρια στιγμή μας ενέχει ήδη την κενότητα”²¹.

Η κατάφαση στην ατομική πίστη και στη προσωπική δράση, εντέλει η αποδοχή της ατομικής εμπειρίας, ουσιαστικά υπονομεύει τη σταθερότητα ενός κατασκευασμένου κόσμου. Ο W. James αποκαλεί τολμηρά την τρέχουσα ηθική ως “systematically unified moral truth,”²² μια ιδιότυπη σύγκρουση αντίπαλων διεκδικήσεων σχεδόν ίσων, προφανώς μια πλήρως αναιμική ηθική, για να καταλάβει, “ότι η ζωή σε ένα κόσμο δίχως θεό συνιστά μια γνήσια ηθική συμφωνία”.²³ Υπό την έννοια ότι ο άνθρωπος θα ακολουθούσε αβίαστα την όποια ηθική δεοντολογία όριζε το κοινωνικό σύνολο, χωρίς καμία από τις εσωτερικές συγκρούσεις, που δημιουργεί στο ψυχισμό του ατόμου ένας προσωπικός θεός, που ενδιατεί μέσα στην ατομική θρησκευτική εμπειρία, εκεί δηλαδή που για τον James είναι δυνατόν να ανευρεθεί ένας θεός.

Η φιλοσοφία με τον W. James απομαγεύεται από τη γοητεία της εννοιολογικής ηγεμονίας και την εύθραυστη συστημική ισχύ, στρέφεται στον ανθρώπινο εαυτό και στα αδιέξοδα του και τότε ο φιλοσοφικός στοχασμός στέκεται γυμνός, οπότε ή αναδιρθρώνεται ή υπαναχωρεί. Ο σεβασμός της πραγματικότητας, ο κατ’ αρχήν παραμερισμός του άτεγκτου ορθολογικού στοιχείου ως μόνου ικανού να εξάγει κρίσεις και αφ’ ετέρου ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός, που οδηγεί τη σκέψη στη φαινομενολογική βύθιση στα πράγματα παρέχουν στην φιλοσοφία του William James το υλικό προς δημιουργία της πραγματιστικής οντολογίας.

Τα νεανικά χρόνια του William James

Ο W. James γεννήθηκε την 11^η Ιανουαρίου του 1842, στο Astor House της Νέας Υόρκης και την ίδια περίοδο, εγκαινιάζεται η σχέση του πατέρα του Henry James με τον Ralph Waldo Emerson, που έγινε ο πνευματικός ανάδοχος του W. James.

Ο James δεν είχε μια κανονική σχολική εκπαίδευση, εφόσον σπούδασε μονάχα με ιδιαίτερα μαθήματα, καθώς η οικογένεια του μετακινείτο διαρκώς μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής²⁴. Ο πατέρας του, διανούμενος και μυστικοπαθής, δεν είχε εμπιστοσύνη στις γνώσεις που δίνουν τα βιβλία, πίστευε πως η μόρφωση έπρεπε να είναι «αισθησιακή»,

²¹ «Is life worth living?», *The Will to Believe, and Other Essays in Popular Philosophy*, N. York, Longmans Green and Company, 1897, στο *The Works of William James*, Vol.6, 1979, σ. 45.

²² W. James, *The Moral Philosopher and the Moral Life* στο, *The Will to Believe*, σ. 61.

²³ W. James, όπ, σ. 160.

²⁴ R.B. Perry, *The Thought and Character of William James*, 1935, I, σ. 42. Επίσης πβ. P. Δήμο, William James, στο περιοδικό *Εποχές*, Σεπτέμβριος, 1965, 29, σ. 83-104

δηλαδή θα έπρεπε να πηγάζει από την άμεση εποπτεία των πραγμάτων, την επαφή με τη φύση και τη μελέτη της τέχνης. “Διακαώς επιθυμώ τούτο το παιδί να καταλήξει άνδρας άφοβος και ανοιχτός χωρίς μικρόνοα κίνητρα δράσης και μιμητικές διαθέσεις. Ένας χαρακτήρας εμποτισμένος από τη βαθειά αίσθηση της ζωής και για αυτό τον περιβάλλω με ατμόσφαιρα ελευθερίας”²⁵. Η ελευθερία στην οποία αναφέρεται ο πατέρας του W. James στοχεύει στην χειραφέτηση των παιδιών του και στην «απομάγευση» τους από κάθε είδους κοσμική σύμβαση και αυθεντία ²⁶.

Μετά την γέννηση του αδελφού του W. James, Henry (15^η Απριλίου 1843), ο πατέρας τους μεταφέρει την οικογένεια στην Αγγλία και στη Γαλλία. Διαμένουν αρχικά στο Frogmore Cottage – πλησίον του Κάστρου Windsor – όπου ο Henry senior βιώνει μια μυστική εμπειρία, για την οποία τριάντα πέντε έτη μετά αναφέρει: “Μια συνηθισμένη μέρα, τέλη Μαΐου (1844), μόλις είχα δειπνήσει και καθόμουν στο τραπέζι νηφάλιος και μόνος. Όταν απότομο, εκτυφλωτικό φως με περιέλουσε και άρχισα να τρέμω. Ένιωσα τότε ένα φόβο ιδιόμορφο, αναίτιο και παρανοϊκό που μονάχα η φαντασία θα τον προκαλούσε. Την ίδια στιγμή αισθάνθηκα μια σκιώδη μορφή να έρχεται προς το μέρος μου, όλα συνέβησαν σε λίγα δευτερόλεπτα πριν καταρρεύσω”²⁷.

Κατά την διάρκεια του Καλοκαιριού το 1845, η οικογένεια του W. James επιστρέφει στην Αμερική και γεννιούνται οι: Garth Wilkinson James (Willkie), Bob (Robertson) και η Alice²⁸ (1848). Το 1855 η οικογένεια μετακινείται εκ νέου στην Ευρώπη και ο Henry sr. σε επιστολή του στους Edmund και Mary Tweedy γράφει: “Προκειμένου τα παιδιά να γνωρίσουν παράξενες γλώσσες”. Στην Γενεύη ο W. James παρακολουθεί μαθήματα στο Ινστιτούτο Haccius Pensionnat Roediger, στο Παρίσι και στο Λονδίνο συνεχίζει την κατ’ οίκον διδασκαλία κυρίως λατινικών και αγγλικής λογοτεχνίας με τον

²⁵ H. James *The Nature of Evil*, Considered in a Letter to the Rev. Edward Beecher, D. D. author of *The Conflict of Ages*, N. York, Appleton, 1855, σ. 99

²⁶ «Πόσο ευγνώμονες οφείλουμε να είμαστε στους γονείς μας, που πέρασαν το κατώφλι των προκαταλήψεων και ένιωσαν ως καθήκον τους, να καθαρίσουν το νου μας από τις στεγνές έννοιες ώστε πλέον ως λευκό χαρτί ο νους μας, να προσλάβει οτιδήποτε προκύπτει από την ατομική μας εμπειρία και να μη ξοδεύουμε την ενέργειά μας προκειμένου να υπερβαίνουμε και να καθαρίζουμε την ανοησία», Alice James: *Her Brothers, her Journal* (1850), στο J. Strouse, *Alice James: A Biography*, Boston, Houghton Mifflin, 1980, σ. 67. R.W.B. Lewis, *The Jameses*, N. York, Farrar, Straus and Giroux, 1991.

²⁷ A. Habegger, *The Father*, N. York, Farrar, Straus and Giroux, 1994, εισαγωγή. F. O. Matthiessen, *The James Family*, N. York, Knopf, 1961. Ο ίδιος σημειώνει ότι η κατάθλιψη διάρκεσε δύο έτη και εξήλθε αυτής αναγεννημένος (assort of second birth), H. James, *Society the Redeemed form of Man, and the Earnest of God's Omnipotence in Human Nature*, Boston, Houghton Osgood, 1879, σ. 43

²⁸ Ο William James, διέμεινε σε δεκαοχτώ διαφορετικά οικήματα έως τα δεκαέξι έτη του, εξαιρουμένων των ξενοδοχειακών καταλυμάτων, ώστε ο Henry James αποκαλεί εαυτούς: *Παιδιά των ξενοδοχείων*. H. James, *Notes of a Son and Brother*, N. York, Scribner, 1914, σ. 199-20. J. Maher, *Biography of Broken Fortunes*, Hamden, Connecticut, Shoestring Press, 1986. L. Edel, *Henry James*, Vols.5, N. York, Lippincott, 1953-1972

Robert Thomson (δάσκαλο κατόπιν του Robert Luis Stevenson)²⁹. Το 1856 επιστρέφουν στο Παρίσι και ο W. James γράφει στο Ed Van Winkle: “Η Γενεύη είναι παλαιά και παράξενη πόλη κατά το ήμισυ μελανόχρωα, οδοί, οικίες, άνθρωποι όλα δείχνουν να είναι σκοτεινά. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό κέντρο του 15^{ου} αιώνα με κυρίαρχη την μορφή του Καλβίνου και των διδασχών του. Το Λονδίνο είναι υπερμέγεθες μάλλον άχρωμο μ’ έναν καφέ ποταμό. Το Παρίσι έχει έναν ουρανό ατλαζένιο, με σπίτια λευκά και ό,τι άλλο κόκκινο. Κι όμως η Νέα Υόρκη παραμένει ασύγκριτο αστικό τοπίο”³⁰.

Στο Παρίσι (1856) ο William James μελετά Βιργίλιο, γερμανικά, μαθηματικά, με οικοδιδάσκαλο, τον ποιητή Lerambert. Όταν ο M. Lambert απουσιάζει ο William James μελετά ιστορία, γεωγραφία με τον πατέρα του. Εγγράφεται στο Ινστιτούτο FeZandie στο Παρίσι με επικεφαλή τον Charles Furrer. Τον Χειμώνα (1857), ο δεκαπενταετής James παρακολουθεί ζωγραφική με τον Leon Cogniet³¹, που γνώριζε τον αγαπημένο ζωγράφο του, τον Eugene Delacroix, “θυμάμαι το αργόσυρτο άγγιγμα του (William) στον πίνακα του Delacroix”. Θαυμάζει το έργο του γάλλου ζωγράφου *La Barque de Dante*, όπου ο Δάντης κυκλούται από ασθμαίνουσες ψυχές στο κολαστήριο. Έργο εμπνευσμένο από το Canto VIII και την *Θεία Κωμωδία* του Dante Alighieri. Παρουσιάζει τον Dante και τον Βιργίλιο, εν πλω στο μονοπάτι της Στυγός, περικυκλωμένους από ρημαγμένες, πεπτωκυίες ψυχές εγκλωβισμένες σε ένα *circulus vitiosus* βίας και πόνου. Έλκεται βαθύτατα από απεικονίσεις βίας και νοσηρής απομόνωσης, τούτο αποτυπώνεται στα ζωγραφικά του πονήματα και κατόπιν στις φιλοσοφικές του αναζητήσεις. Αναφέρει συχνά στις διαλέξεις του, ως πεμπουσία του Delacroix, την αβυσσαλέα μάχη αγαθού και κακού, λαμπρού φωτός και ερέβους. «Η βία δεν απουσιάζει από την πραγματικότητα της ζωής, τουναντίον, η νοσηρή βία και η αρετή βρίσκονται εναγκαλισμένες στον ανθρώπινο βίο και αυτό συνιστά την αληθινή εικόνα της καταστάσεως μας, καθώς πλέουμε εντός μιας θάλασσας κακού. Ενώ ο ηθικός μας ορίζοντας μετακινείται διαρκώς όσο προσπαθούμε να τον φθάσουμε, τίποτα παρά μονάχα η γεύση των σκοτεινών νερών και ίσως ένα αντιφέγγισμα

²⁹ R.B. Perry: *The Thought and Character of William James*, 1935, σ. 181.

³⁰ W. James, *Corr.* 4: 1, 2.

³¹ Ο πόνος και η βία είναι συνηθισμένα στοιχεία στη ζωγραφική του Delacroix π.χ. *The Lion Hunt*, *The Death of Sardanapalus*, αξιόλογη η μελέτη για τη σκοτεινή και βίαια ζωγραφική του E. Ντελακρουά, στο Phoebe Pool, *Delacroix*, London, 1966, chapter 8. H.M. Feinstein, *Becoming William James*, Cornell, University Press, 1984, σ. 111. Επισημαίνεται ότι η εικόνα του επιληπτικού ασθενούς του Southampton, που ο φιλόσοφος ανακαλεί στη μνήμη του και παραλληλίζει με περουβιανή μούμια αποτελεί πραγματικό έκθεμα στο Musee de l’ Homme στο Παρίσι, μάλιστα συνιστά και την αρχέτυπη μήτρα του E. Munch και του γνωστού πίνακα του, *The Scream*, 1893, που εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη του Όσλο.

του ατλαζένιου ουρανού μένει από αυτή την πορεία» [W. James, *The Dilemma of Determinism*, στο *Writings of William James*, ed. J.J. McDermott, N. York, 1967, σ. 602.]

Τέλη Ιουνίου του 1857, η οικογένεια μεταφέρεται στην Βουλώνη και ο W. James εγγράφεται στο Κολέγιο Impériale, δεδομένου ότι το Παρίσι έχει υψηλό κόστος διαβίωσης. Εκεί με μια φωτογραφική μηχανή και γαλβανικές μπαταρίες προκαλεί επιτόπιους ερεθισμούς στα μέλη της οικογένειας, συλλέγοντας θαλάσσια ζώα και δοκιμάζοντας ναρκωτικά³². Στα τέλη της άνοιξης του 1858, επιστρέφουν στην Αμερική, στο Newport, μόλις για ένα έτος. Μεταβαίνουν και πάλι στην Γενεύη και Βόννη και την 1^η Οκτωβρίου επαναπατρίζονται.³³ Στην πατρίδα του πλέον ο W. James συναντά διανοούμενους (R. W. Emerson, H. Thoreau, Ch. Dana, κλπ.), συγγραφείς και καλλιτέχνες, που επισκέπτονταν τον πατέρα του. Μεγάλωσε λοιπόν σε ένα οικογενειακό περιβάλλον βαθύτατα πνευματικό και υπήρξε από τα νεανικά του χρόνια κοσμοπολίτης, έμεινε ωστόσο βαθύτατα Αμερικανός και δεμένος με το τόπο του.

Henry James senior

Ο πατέρας του William James, ο Henry James (1811-1882) ήταν γνωστός διανοούμενος με έντονες θεολογικές αναζητήσεις και ο παππούς του James, ο William James of Albany, ιρλανδικής καταγωγής, ήλθε στην Αμερική το 1789 και όταν πέθανε το 1832, ήταν ένας από τους πλουσιότερους ανθρώπους της χώρας. Γεγονός που επέτρεψε στον James να έχει μια οικονομικά άνετη ζωή, δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν έπρεπε να εργαστεί για βιοποριστικούς λόγους. Ο πατέρα του, Henry sr., γράφει διαρκώς κείμενα αυτοβιογραφικού περιεχομένου και δημοσιεύει δοκίμια θεολογικού χαρακτήρα σε μια γλώσσα ιδιόμορφη, ο William James τον απεικονίζει συχνά στα σκίτσα του,

³² Lewis, 1991, σ. 81, *Corr* 4 σ. 17. Ο R.B. Perry τονίζει ότι ο William James δοκιμάζει nitrous oxide gas (αέριο μουστάρδας), μεσκαλίνη, yoga, κ.ά. Χρησιμοποιεί τη μεσκαλίνη σε μεγάλη έκταση, όταν είναι ήδη πενήντατεσσάρων, ετών και το αποτέλεσμα είναι να πάθει πονοκεφάλους, αλλά δεν θα χρησιμοποιήσει ποτέ αλκοόλ, καφέ, καπνό, R.B. Perry, 1934 σ. 688, *Corr* 2, σ. 403 (περί μεσκαλίνης).

³³ Η περίοδος στην Ευρώπη 1845-1855 είναι αυτή που περιγράφει ο Henry James στο έργο του: *A Small Boy and Others*, N. York, Scribner, 1913. Στην Ευρώπη ο W. James, μελετά πολλά και ετερόκλητα συγγράμματα μεταξύ αυτών, η *Καλύβα του μπαρμπά Θωμά* (1852) για την οποία ο James αναφέρει, στην αδελφή του Alice James “λιγότερο σύγγραμμα από ότι δήλωση οραματική”, στο *Philosophical Conceptions and Practical Results*, στο *Collected Essays and Reviews*, N. York, Longmans Green and Co, 1920, σ. 426., R. B. Perry, 1935 σ. 62.

προσπαθώντας να αποδώσει την ακρότητα των νεολογισμών, που χρησιμοποιεί και την παραδοξότητα του στοχασμού του, να καταβροχθίζει ένα νεκρό άλογο³⁴.

Ο Henry Senior είχε μια δύσκολη νεότητα, γεμάτη αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις κυρίως με τον πατέρα του ή οποία, επιπλέον, σημαδεύτηκε από τον ακρωτηριασμό του ποδιού του³⁵. «Το κακό είναι διαρκώς παρόν», αναφέρει συχνά, «πρωτίστως όμως είναι πρακτικό θέμα και το απόλυτο κακό συνάδει με την εγωπάθεια, την ψευδαίσθηση του ανθρώπινου αυτεξουσίου». Στον υιό του Bob λέγει: «η αναζήτηση της ατομικής ηδονής τούτο ακριβώς είναι δαιμονικό»³⁶. Πολυσχιδής προσωπικότητα, οπωσδήποτε αυθεντική λόγω και έργω παρακολουθεί την Πρώτη Πρεσβυτεριανή Εκκλησία στο Albany και εγγράφεται στην Albany Academy, όπου συνδέεται με τον Joseph Henry³⁷. Κατόπιν εισέρχεται στο Princeton και παρακολουθεί θεολογικά σεμινάρια, όπως αυτά του Charles Hodge³⁸. Ο Henry Sr. απογοητεύεται νωρίς από τις θεολογικές σπουδές στο Princeton και στρέφεται με ορμή στην πρακτική διδασκαλία της σέκτας των Sandemanians³⁹. Το 1838 μεταβαίνει στην Αγγλία και συναντά τον M. Faraday, επιστρέφοντας στην Ν. Υόρκη νυμφεύεται την Mary Walsh (1840), όχι στην εκκλησία αλλά σε κοινοτική τελετή στο δημαρχείο. Ενώ ήδη συνδέεται στενά με τη θρησκευτική ομάδα του Jonathan Eduard's, που αποκαλείται *Separatist*.

Η σκέψη του Henry James ισορροπεί διαρκώς σ' ένα διπολικό πλαίσιο α-νοηματικού και βίαιου κοσμολογικού χάους και ενός ασαφούς θεού⁴⁰. Το 1844 καταρρέει από τα νεύρα του και συνέρχεται, όταν η Sophia Chichester του συστήνει τα κείμενα του Em. Swedenborg⁴¹. Αργότερα ενθουσιάζεται από τις ιδέες του Γάλλου ουτοπιστή φιλοσόφου F.

³⁴ Habegger, 1994, σ. 82.

³⁵ Habegger, 1994, σ. 82.

³⁶ Henry James: *Substance and Shadow or Morality and Religion in Their Relation to Life, An Essay upon the Physics of Creation*, Boston, Ticknor and Fields, 1863, σ. 75, επίσης στο Habegger, 1994, σ. 349-350.

³⁷ F. Harold Young, *The Philosophy of Henry James Sr.*, N. York, Bookman Associates, 1951, εισαγωγή, Van Wick Brooks, *The Flavoring of New England*, New York, Dutton, 1936, σ. 260.

³⁸ Habegger, σ.133.

³⁹ Επικεφαλής των οποίων είναι ο Άγγλος Robert Sandeman (1718-1771) δεν αποδέχονται τη θεοπνευστία της Αγίας Γραφής είναι αντικληρικαλιστές με καλβινιστικό υπόβαθρο. R. Richardson, *In the Maelstrom of American Modernism*, Boston, N. York, Houghton Mifflin Company, 2006 σ. 31.

⁴⁰ Habegger, σ. 184.

⁴¹ Emanuel Swedenborg (1688-1772), Ελβετός μύστης με επιστημονικά ενδιαφέροντα και πολυγραφότατος, εκδίδει το περιοδικό *Deaddalus Hyberboreus* και επηρεάζει βαθύτατα τους R.W. Emerson Goethe, Henry Senior, F. Dostoevsky, W.Blake κ.λ.π. κάποια από τα έργα του είναι τα παρακάτω: *Principia Rerum Naturalis*, 1734, *De Cultu et Amore Dei*, 1745 (2 vols), *Arcana Caelestia*, (8 vols) 1749-1756, κλπ. Η επιρροή του Swedenborg στον H. James είναι βαθειά και πολυετής, είναι χαρακτηριστικό το έργο του, *The Secret of Swedenborg, Being an Elucidation of His Doctrine of the Divine Natural Humanity*, Boston Fields, Osgood, 1869. Αξιόλογη η μελέτη του Arm Värilä: *The Swedenborgian Background of W. James Philosophy*, 1977 και W. Proudfoot, "Mysticism, the Numinous, and the Moral", *The Journal of Religious Ethics*, 4, 1976, σ. 3-28. W. Doniger O' Flaherty, *Dreams, Illussion, and Other Realities*, Chicago, University of

Fourier, που υποστηρίζει την ανάγκη μιας καθολικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης, που θα δικαιώνει την ατομική πρωτοβουλία και θα προωθεί την προσωπική ηθική ευθύνη, για τις απόψεις του αυτές, που αφορούν τον *Fourierist Socialism*, ο Henry James αρθρογραφεί στο περιοδικό *The Harbinger* του G.Ripley. Μετά το 1847 ο πατέρας του W.James, μεταβάλλεται σε επικριτή της μονογαμίας και ένθερμο υποστηρικτή των ελευθέρων ηθών. Λίγο αργότερα, το 1849, εγκαταλείπει τους Swedenborgians, τους οποίους μέμφεται για υποκριτική συμπεριφορά και ελεεινές διδασκαλίες, εφόσον συνδέουν τον ενάρετο ανθρώπινο βίο με το αρτύζειν⁴². Στα μέσα του 1850 παύουν οι συγγραφικές παλινδρομήσεις και επικεντρώνεται στο έργο του *The Nature of Evil*, που έλκει μάλιστα το ενδιαφέρον του ιδιοφυούς και συνάμα τραγικού Ch. S. Peirce, ο οποίος θεωρεί στο δοκίμιο του *Evolutionary Love* (1893), ότι ο Henry James sr. επιτυγχάνει «την μοναδική λύση για το κακό»⁴³.

Πατέρας και υιός⁴⁴

Ο William James επιστρέφει ξαφνικά από το Παρίσι στην πατρογονική εστία και όπως είθισται εξαντλεί την Ευρώπη σε ελάχιστες εβδομάδες. Η μόνη αναγκαιότητα που τον έφερε πίσω είναι τα συγγραφικά του σχέδιασματα και η οικογένεια του. «Μοιάζει με σταγόνα υδραργύρου – αδύνατον να εναποθέσεις κάτι στατικό επάνω του: Ο Henry και εγώ ξεσπάμε σε γέλια και θυμίζει τόσο έντονα τον πατέρα μας»⁴⁵.

Ο πατέρας του William James είναι ρωμαλέος και εύρωστος, ο υιός εύθραυστος, λεπτεπίλεπτος και οι δύο ωστόσο με εκτενείς περιόδους σωματικής κατάπτωσης και νευρικών καταρρεύσεων. Η «αισθησιακή», σχεδόν πρωτόγονη στάση του πατέρα Henry Sr. απέναντι στα πράγματα, αντικαθίσταται στον William James με μια πιο ευγενή συμπεριφορά, που διατηρεί ωστόσο πολλά στοιχεία από την στάση του πατέρα του⁴⁶. Ο William James θαυμάζει τον Turgenev, κυρίως για τον πεσιμισμό το και ενίοτε επικρίνει την αισιόδοξη οπτική των: R.W. Emerson, R. Carlyle, αποδεχόμενος υπό όρους τον

Chicago Press, 1984

⁴² Habegger σ. 378. Ομοίως H. J. Senior: *The Secret of Swedenborg*, στο Lewis, σ. 567. *Corr.* 12 σ. 519

⁴³ *Collected Papers of Ch. S. Peirce*, vol.6, ed. Charles Hartshorne and Paul Weiss, Cambridge, Harvard University Press, 1931, σ. 191.

⁴⁴ G.E. Myers, *William James, His Life and Thought*, New Haven, Yale University Press, 1986, εισαγωγή και Linda Simon, *William James Remembered*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1986, σ. 43

⁴⁵ Leon Edel, *The Diary of Alice James*, N. York, Dodd, Mead, 1964, σ. 48

⁴⁶ G. W. Allen, *William James*, N. York, Viking, 1967, σ.12-23. J. Barzun, *A Stroll with William James*, N. York, Harper and Row, 1983 καθώς αξιολογότερες επισημάνσεις για τη σχέση πατέρα και υιού δίνει ο Αμερικανός ψυχίατρος, H. Feinstein, *Becoming William James*, Ithaca, N. York, Cornell University Press, 1984, σ. 18,22

οπτιμισμό του πρώτου και την πολεμική διάθεση του Carlyle. Το 1903 επαναλαμβάνει την ανάγνωση του Emerson και επιβεβαιώνει την πεποίθησή του Henry Senior, ότι ο Emerson είναι ένας βαθύς γνώστης της ανθρώπινης ζωής, καθώς κατανόησε την ενότητα όλων των πραγμάτων πίσω από την κοσμική πραγματικότητα⁴⁷.

Στοιχεία της βαθιά επιρροής του R. Carlyle στην σκέψη του W. James εμφανίζονται κυρίως στα δοκίμια του, *The Will to Believe* (1898)⁴⁸. Στην ίδια συλλογή κειμένων παρουσιάζεται και η επιρροή του πατέρα του Henry James, για τη σημασία της ελευθερίας της βουλήσεως ως αναγκαίας συνθήκης για έναν αξιόλογο ανθρώπινο βίο. Η αυτόβουλα υιοθετημένη πίστη και ειδικά η θρησκευτική πίστη, στην περίπτωση του Henry James, προέρχεται από τον εσωτερικό φωτισμό του ατόμου και δεν προσεγγίζεται ορθολογικά: «Ένας παράξενος εσωτερικός φωτισμός στον άνθρωπο δείχνει το αγαθό και το βδελυρό, την αλήθεια και το σφάλμα, επομένως η αλήθεια, εάν υφίσταται οφείλει να αυτοαποκαλυφθεί»⁴⁹.

Τόσο για τον William James όσο και για τον πατέρα του ο καλύτερος τρόπος να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος το άγνωστο είναι να αποφασίσει να κάνει ό, τι θεωρεί υποκειμενικά καλύτερο, δηλαδή να μετασκευάσει σε κοσμικής σημασίας υποθέσεις τον τρόπο με τον οποίο βλέπει τα πράγματα και άρα να δημιουργήσει το ίδιο το άτομο τις συνθήκες επαλήθευσης των υποθέσεων αυτών. Στην εισαγωγή της εργογραφίας του πατέρα του, *Literary Remains of the Late Henry James*, (1885) ο W. James σημειώνει: «Ο πλέον σθεναρός αντίπαλος του μονισμού, είναι ο φιλοσοφικός πλουραλισμός»⁵⁰. Η φυσική απουσία του πατέρα του H. James, είναι διαρκής παρουσία στην σκέψη και στα κείμενα του W. James, ενώ η θρησκεία, το ζήτημα του θεού, το νόημα της ανθρώπινης ζωής, παραμένουν κοινά αντικείμενα φιλοσοφικού ενδιαφέροντος και στους δύο.

⁴⁷ Lewis, 1991, σ. 49 και G. Santayana, *Persons and Places, Fragments of Autobiography*, Cambridge, MIT Press, 1986. R.B. Perry, 1935, σ. 37.

⁴⁸ D. Bjork, William James, *The Center of his Vision*, N. York, Columbia University Press, 1983, και *Selected Letters of William James*, ed. E. Hardwick, Boston, David R. Godine, 1961, σ. 190, 196

⁴⁹ W. James., *W.B.*, σ. 174.

⁵⁰ Habegger, 1994, σ. 69, 74. Linda Simon, *Genuine Reality, A Life of William James*, N. York, Harcourt, Brace, 1998, θέσεις του Henry James περί θρησκείας και επιστημονικής γνώσης στο κείμενο του, *Faith and Science*, στο *North American Review*, CII, 1865, σ. 369 και στο Henry James *Christianity the Logic of Creation*, London Appleton, 1857 και *Substance and Shadow or Morality and Religion in their Relation to Life, an Essay upon The Physics of Creation*, Boston Ticknor Fields, 1863, αρκετές λεπτομερείς αναφορές και στοιχεία για το έργο του H. James και τη σχέση του με τον W. James, στο κατάλογο Houghton Library Harvard University, Cambridge, Massachusetts, *James Papers*.

Η νευρική κρίση του William James

Ο W. James υποφέρει στα νεανικά του χρόνια από νευρική κατάπτωση που συνοδεύεται από πολλαπλά παθολογικά προβλήματα, όπως προβλήματα οράσεως, πέψης κ.λ.π. Αδυνατεί να αναγνώσει οτιδήποτε πέραν των τριών ωρών. Την τελευταία ημέρα του Απριλίου του 1870 γράφει: «Μόλις περάτωσα το πρώτο τμήμα του δευτέρου δοκιμίου του Renouvier με θέμα την ελευθεροβουλησία, έως τώρα θεωρούσα την ελευθερία της ατομικής βουλήσεως στοιχείο ψευδαισθησιακό, συνειδητοποιώ όμως τώρα, ότι δεν πρόκειται για φαντασιακό στοιχείο»⁵¹. Εμφατικά δηλώνει: «Όχι στο μέγιστο των θεωρημάτων, μήτε στις πεποιθήσεις αλλά στην συσσωρευμένη πρακτική της συλλογιστικής ευρίσκεται η σωτηρία... η ζωή εδράζεται στο πράττειν και πάσχειν»⁵².

Τέλη Ιανουαρίου του 1890, το παν/μιο του Εδιμβούργου υπερψηφίζει τη πρόταση κύκλου διαλέξεων από τον W. James (Gifford Lectures, 1899-1900, 1900-1901). Ξεκινούν κατόπιν οι ακαδημαϊκές διδασχές στο Harvard (14^η Φεβρουαρίου). Την ίδια περίοδο ανατινάσσεται το πολεμικό πλοίο Maine στην Αβάνα. Η αμερικανική κοινή γνώμη μιλά για εχθρική πρόκληση, την 19^η Απριλίου το Κογκρέσο αποφασίζει την απελευθέρωση της Κούβα από την ισπανική επιρροή. Ακολουθεί τελεσίγραφο του Προέδρου McKinley στην Ισπανία να εγκαταλείψει άθις την αποικιακή τακτική. Ο William James γράφει στον Francois Pillion «Θεωρούμε εαυτούς ανώτερο ηθικά έθνος... όνειρα... με το παραμικρό ερέθισμα το στρατιωτικό μας πάθος σαρώνει τα πάντα»⁵³. Αργότερα αναχωρεί για τα Adirondacks όπου βιώνει⁵⁴ μια σχεδόν μυστική εμπειρία.

Τον Ιανουάριο του 1885 λαμβάνει το αντίγραφο του *The Religious Aspect of Philosophy* του J. Royce, που υπερθεματίζει το Απόλυτο και προβληματίζεται για την δική του απάντηση⁵⁵.

⁵¹ Επιστολή του W. James στον F. Abauzit, June 1, 10, στο *Corr.* 10 σ. 619. Ο James διάβασε το έργο του Ch. Renouvier (1815–1903) τον Οκτώβριο του 1869. Ο Renouvier είναι νεοκαντιανός φιλόσοφος με ιδιότυπη γραφή και λακωνικό πνεύμα του οποίου η σκέψη στηρίζεται στον θετικισμό του Κοντ πβ. E. Flower and M. G. Murphey, *A History of Philosophy in America*, N. York, Capricorn Books, 1977. Ch.Compton, *William James, Philosopher and Man*, N. York, Scarecrow Press, 1957, και *Corr.* 4, σ. 342.

⁵² *Corr.* 4, σ. 125.

⁵³ *Corr.* 8, σ. 403-405.

⁵⁴ Επισημαίνεται ότι το όρος Marcy, δυτικά της κοιλάδας Keene, έχει ύψος 5.344 πόδια, και είναι το υψηλότερο σημείο της Νέας Υόρκης με εκτεταμένη, άγρια φύση, πρόκειται για μεγαλύτερη περιοχή από το Grand Canyon, το Yellowstone και το Glacier.

⁵⁵ W. James, "Summary of Royce's argument", στο *W. James, Essays, Comments, and Reviews*, Cambridge, Harvard University Press, 1987, σ. 386. J. Clendenning, *The Life and Thought of Josiah Royce*, Nashville, Tenn. Vanderbilt University Press, 1999, εισαγωγή.

Ο θάνατος του W. James - *Ever not quite* ⁵⁶

Πέραν των προσώπων που κρύβουν γνώσεις μοιραίες και υπερβολικά βέβαιες, εμφανίζεται ο εκμαυλιστής James αρνούμενος μέχρι τέλους να φιμωθεί στα ανακλαστικά της ατομικής φυγής και της προστασίας των αναιμικών ηθικών ιδεωδών, ενώπιον της μεγάλης απλοποίησης των πραγμάτων που επιδιώκει η λογική. Όπισθεν του πεπερασμένου θείου συγκρατεί την ταυτότητα του ατομικού εγώ, που τείνει ολοένα να επιστρέψει στο χάος, ήτοι στην πρωτόγονη αοριστία της μη δράσης.

Ο William James επιστρέφει στο Cambridge στις αρχές του Σεπτεμβρίου 1909. Οιαδήποτε μετακίνηση του είναι πλέον αδύνατη. Την ίδια περίοδο που ο αμερικανός φιλόσοφος αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα υγείας, που σχεδόν τον καθηλώνουν. Αρχίζει να λαμβάνει διαστάσεις το ψυχαναλυτικό ρεύμα, αρχής γενομένης από το Salzburg το 1908, μαζί με τους Freud⁵⁷ και Jung, τον οποίο ο James εκτιμά ιδιαίτερα⁵⁸ για τη στάση του απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα. Αντίθετα για τον Freud γράφει στον φίλο του Th. Flournoy, «μου δίνει την εντύπωση ενός ανθρώπου εκστασιασμένου με εμμονές» συμπληρώνει ο ίδιος στη συνέχεια «ότι σε έντυπη δημοσίευση του ο Freud, μέμφεται την *American Religious Therapy*, ως επικίνδυνη λόγω του μη επιστημονισμού αυτής, Bah!». Μετά από δύο μέρες παραμονής του W. James στο Worcester της Μασαχουσέτης, όπου συναντά τόσο τον S. Freud όσο και τον C. Jung σε ένα κύκλο ομιλιών τους στο πανεπιστήμιο Clark, ο James αναχωρεί και ο Freud τον συντροφεύει για ενάμισι μίλι πεζοπορίας προς το σταθμό: «Ο James σταματά αίφνης, μου δίνει την χειραποσκευή του και με παρωθεί να συνεχίσω, θα έλθει εντός ολίγου όταν κοπάσει η κρίση του άσθματος. Διαρκώς ευελπιστώ να είμαι τόσο άφοβος, όσο εκείνος ενώπιον της επικείμενης τελευτής»⁵⁹.

Το *The Meaning of Truth* εμφανίζεται τον Οκτώβριο⁶⁰, τον Νοέμβριο πλέον ο William James μπορεί μονάχα να γράψει ελάχιστα⁶¹, κατόπιν δημοσιεύει το δοκίμιο *The*

⁵⁶ R. B. Perry, 1935 σ. 70, *Corr.* 12, σ. 334.

⁵⁷ S. Freud, *An Autobiographical Study*, στο Allen, 1967, σ. 467. Σε συνέντευξη του στο Boston Evening, στις 11 Σεπτεμβρίου το 1909, στο τρίτο τμήμα, ο Freud επιτίθεται στην υπνοθεραπεία και στο ρεύμα Emanuel της Επισκοπικής Εκκλησίας της Βοστώνης (1860) με επικεφαλής τους: C. Cabot, R. Elwood Worcester και με επίκεντρο την ομαδική ψυχοθεραπεία. Ο ίδιος ο Freud ανέγνωσε το έργο του Worcester, *The Living World*, βασισμένο στις θέσεις του G. Fechner. Εξάλλου το *Energies of Men* του W. James εκδίδεται ως μπροσούρα 3, από την Εκκλησία Emanuel της Βοστώνης, το 1908, στο *Corr.* 12, σ. 334

⁵⁸ R. D. Richardson, 2006, σ. 515

⁵⁹ J. Dewey, *Human Nature and Conduct*, N. York, H. Holt, 1930, σ. 112

⁶⁰ W. James, *Essays in Philosophy*, Cambridge, Harvard, University Press, 1978, σ. 157, 159

⁶¹ *Corr* 12, σ. 451

*Moral Equivalent of War*⁶² και το Φεβρουάριο του 1910 ακολουθεί το *A suggestion Concerning Mysticism*⁶³. Εμφατικά τονίζει ότι: «Τα επίπεδα της μυστικής ενόρασης είναι αιφνίδια και έντονα συγκριτικά με τη “Field of Consciousness”. Οιαδήποτε μεταβολή του διόλου: υποσυνείδητο – συνειδητό επιφέρει πλήθος υποσυνείδητων μνημών στο άτομο, συλλογισμών, αισθημάτων και διαισθητικών συλλήψεων τα οποία βρίσκονται σε στενή σχέση μεταξύ τους εντός του ψυχισμού του ανθρώπου...με άλλα λόγια η αιφνίδια αποκαλυπτική εμπειρία είναι το μυστικό επίπεδο.

Αρχές Φεβρουαρίου πληθαίνουν τα σημεία σωματικής και πνευματικής κατάπτωσης του Henry James στην Αγγλία⁶⁴. «Η προηγούμενη εβδομάδα» αναφέρει ο ίδιος ο H. James «με βρήκε εξουθενωμένο. Όλα εμφανίζονται επίπονα και ατελείωτα, κατακυριεύομαι από ένα ιδιότυπο τρόπο να αντιμετωπίσω και πάλι μόνος την αθλιότητα μου. Τούτο δε καταδεικνύει πλήρως την αδυναμία μου, αλλά σας αναμένω, αναθαρρώ για τον αγαπημένο William, την Alice, την μικρή Peggy – θα σας προσφέρω, ό,τι μπορώ προκειμένου να μείνετε άνετα»⁶⁵. Ο William James και η σύζυγός του αποφασίζουν τη μετάβαση τους στην Αγγλία, την ίδια περίοδο φιλοξενούν τον Γάλλο φιλόσοφο Emile Boutroux, στην Irving Street. Ο W. James ασθμαίνει διαρκώς. Αδυνατεί σχεδόν να μιλήσει στις διαλέξεις του Boutroux. Όταν ο δεύτερος φεύγει, αναχωρούν για τον H. James, τον συναντούν στην Αγγλία καταπτοημένο. Την ίδια εποχή ο James περατώνει το *A Pluralistic Mystic*⁶⁶: «Η βεβαιότητα είναι η αρχή της απελπισίας...» γράφει στον Blood «αμφιβολία και ελπίδα συνδέονται εξ αίματος». Αρχές Μαρτίου ο William James γράφει στον υιό του Henry την διάγνωση για τον αδελφό και θείο του «τυπική μελαγχολία». Επιζητεί όμως από τον Henry να μην μεταχειρίζεται τον όρο *melancholy*, να αναφέρει καλύτερα νευρική κατάπτωση...Φευ, η μελαγχολία συνδέεται με την τρέλα εσφαλμένως». Προσθέτοντας ότι η ανάρρωση του Henry James είναι μονόδρομος, μολονότι ο ίδιος πιστεύει ότι η κατάσταση του έχει οργανική αιτιολογία, ο W. James προσπαθεί να τον πείσει, ότι η οργανική παθολογία έχει στοιχεία νευρικής υπερευαισθησίας⁶⁷.

⁶² L. Edel, *Henry James*, vols5, N. York, Lippincott, 1953-1972, 5, σ. 440

⁶³ *Corr* 3, σ. 413, 414

⁶⁴ *E.P. H.*, 1978, σ. 173

⁶⁵ *E.P. H.*, 1978, σ. 189.

⁶⁶ *E.P. H.*, 1978, σ. 189 – 190

⁶⁷ Henry Adams, *The Degradation of the Democratic Dogma*, New York, Dunham, 1905, σ. 137, 138, το κείμενο αυτό εμπεριέχει και αναπτύσσει το δεύτερο νόμο της θερμοδυναμικής, ήδη ο Adams το 1910 αναφέρεται στο σύγγραμμά του στην διαμάχη μεταξύ του Εξελικτισμού (Darwin History) και του Degradationism. Ο William James είχε μελετήσει τα κείμενα αυτά και επιπλέον εντρύφησε στο έργο του Γάλλου αστρονόμου Camille Flammarion περί της μοιραίας εγγύτητας της εποχής των παγετώνων. “Ένας περιπλανώμενος τάφος που κινείται γύρω από ένα άχρηστο φως και μια στείρα ζέση. Δεν μπορεί πια ο

Την Άνοιξη ο James ταξιδεύει στην Ευρώπη και στο Παρίσι συναντά τον H. Bergson και τον H.Adams⁶⁸. Τέλη Ιουνίου, ο Henry βελτιώνεται, ο William James όμως παραπαίει⁶⁹ και επιστρέφουν στο Rue.Γράφει οδηγίες στον Horace Kallen περί της δημοσιεύσεως του “Some Problems in Philosophy”: «Ευελπιστώ εξομάλυνση του συστήματός μου, επί του παρόντος, μοιάζει με ημιτελή και μονόπλευρη αψίδα»⁷⁰. Εξασθενεί, αναπνέει με δυσφορία, τη 10^η Αυγούστου παρατηρεί:«Γενικά ανέκτησα ισχύ και αναπνοή, αλλά θεέ μου τόσο ελάχιστες». Επαναπατριζονται με τον William James να μεταφέρεται στο πλοίο προς το Quebec - όχι στη Βοστώνη- επιθυμεί να δει την Chocogua. “Καλύτερα από την Ευρώπη⁷¹”, γράφει στον H. James, “καλύτερα από την Αγγλία”. Δεν στέκεται όρθιος. Λαμβάνει παυσίπονα και μορφίνη. Του παρέχουν γάλα κάθε μισή ώρα. Την 24^η Αυγούστου, λέγει στην Alice «Δεν αντέχω τούτο εκ νέου, σκληρό, σκληρό», προσθέτει, «Ήλθε τόσο ταχέως, ταχέως», ως ύστατο αίτημα επιζητεί η Alice να μεταβεί στον Henry «όταν έλθει η στιγμή αυτού». Την 26^η Αυγούστου το απόγευμα με την Alice να κρατά το πρόσωπό του, ο James πέθαινε. «Στο τέλος δεν υπήρχε πόνος και συνείδηση»⁷².

Ο Henry James γράφει στον Tom Perry: «Εντός του σκότους πλέον μετεωρίζομαι στην αμυδρή παιδικότητά μου και πάλι εκείνος, ο ιδεώδης μεγάλος μου αδελφός, τον βλέπω, όπως όταν ήμουν δειλό αγόρι ακόμα, τον προστάτη, τον συνακόλουθο, την αυθεντία και την υπερηφάνεια μου. Η απώλεια του αλλάζει ολοσχερώς τη ζωή, πέραν της συντροφιάς, και της προσωπικότητας του, του αυθεντικού χαρακτήρα που είχε...Και αυτή η στίλβουσα, παλλόμενη διάνοια του που είχε ακόμα δυο ή τρεις σκοποθεσίες και σχεδιάσματα, εγκατέλειψε τα πάντα, εντέλει, εντός του ζοφώδους άλγους, ήθελε μονάχα να πεθάνει»⁷³.

II) Ιστορικές αναλογίες

άνθρωπος να ζει, δεν μπορεί πλέον η αναπνοή να συνεχίσει να υπάρχει στη ζωή του Ισημερινού, όταν πλέον και η τελευταία φυλή θα σβήνει από κρύο και πείνα. Τότε θα καταφύγουν οι άνθρωποι στις όχθες της τελευταίας θάλασσας κάτω από τις όχθες ενός χλωμού ήλιου”. H. Adams, *The Degradation of the Democratic Dogma*, σ. 178-179.

⁶⁸ *Corr.* 12, σ. 555- 556

⁶⁹ Edel, 1953-1972, vol, 5, σ. 446

⁷⁰ *Diary of A.G.L.* στο Allen, 1967, σ. 491 – 492, ομοίως H. J. *Letters*, vol.4 σ. 561 – 562

⁷¹ *Corr.*, 12:555-556

⁷² *Diary of A.G.L.*, στο Allen, σ. 491 – 492.

⁷³ H. James, *The Letters of William James*, vols 2, Boston Little Brown ,1926, σ. 561-562

Κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο

Ο William James είναι εξοικειωμένος με την θορυβώδη εποχή του, τούτο δε συνεπάγεται την σαφή, την υψηλή αφομοίωση αυτής στο σύνολο της εργογραφίας του. Η περίοδος αυτή διακρίνεται: I) The Jacksonian Era (1825 – 1844), αφορά το μεσοδιάστημα εκλογής του John Quincy Adams (1825) και έως τον James K. Polk (1845). Έλκει δε την ονομασία της από την πολιτική του Andrew Jackson, “Era of good feelings”, οπότε και εδραιώνεται το Laissez – Faire έως την απαρχή του Εμφυλίου⁷⁴. II) Ο Κατακερματισμός της Πολιτικής (The Sectionalization of Politics 1845 – 1860) περίοδος που αναδεικνύονται κομματικές παρατάξεις: Democrats, Whigs, Republicans, Know Nothings, Free Soilers, Constitutional Union, και εγκαινιάζεται η πολιτική στάση των Λευκού Οίκου, Κογκρέσου, Ανώτατου Δικαστηρίου, ήδη τον 19^ο αιώνα έχει σχεδόν ολοκληρωθεί ο αποικισμός στην Αμερική και υποστασιοποιείται ο εθνικός χαρακτήρας της χώρας όπως άλλωστε δείχνουν οι πολυσυζητημένοι όροι *Columbia*, *Uncle Sam*, το ίδιο διάστημα ανακινείται η αντιδουλοκτητική στάση και ακμάζει η Evangelical Christianity⁷⁵.

“Outsiders» κατονομάζονται όσοι δεν ανήκουν στο προτεσταντικό κυρίως ρεύμα ενώ, η A. Braude (1980) χρησιμοποιεί τον ακμάζοντα πνευματισμό της εποχής, προκειμένου να αναδείξει τη δράση των πολυποίκιλων σεκταριστικών στοιχείων του 19^{ου} αιώνα όπως οι Mormons, Disciples of Christ κλπ. στην αμερικανική κοινωνική πραγματικότητα.

⁷⁴ Ενίοτε *Era of the Common Man*, *The Age of Egalitarianism*, *Era of the Market Revolution*. Κυρίαρχο ζήτημα αποτελεί το ύψος της Jacksonian Democracy, που κλυδωνίζεται από την τραπεζική διαμάχη ακραίων φιλελεύθερων ρευμάτων, έξοχα εκτίθεται από τον Arthur Schlesinger Jr: *The Age of Jackson* (1945): υποστηρίζοντας αντίθετα από τον Turner ως αιτία του Jacksonianism την σχέση εργατών και γαιοκτημόνων, ουσιωδώς περιγράφει το πέρασμα από την φεουδαρχίζουσα αντίληψη στην εμπορική συνδιαλλαγή. Η τραπεζική γιγάντωση αναδεικνύει την βούληση των πολιτών να ελέγχουν την πολιτική διοίκηση όπως αυτή εκπροσωπείται στην παράταξη Whig κατόπιν δε στους Republicans μολονότι ο συντηρητισμός κυριαρχεί στην νομή του δημόσιου πλούτου και στην νομοθεσία της Αμερικανικής κοινωνίας. Ο G. R. Taylor υιοθετεί τον όρο “Transportation Revolution” (Benson, 1961, σ.337) και ανατέμνει την περίοδο πριν την εμφύλια αντιπαράθεση στην Αμερική όταν ακόμα ακμάζει το εμπόριο. Ωστε η “Market Revolution” να καταλήγει σε μεταβολή της mentalite από προ – μοντέρνα οικονομική κοινότητα εδραιωμένη στον ατομικισμό σε ανταγωνιστική laissez – faire καπιταλιστική δομή. Αναδύεται η δράση των γυναικών – μολονότι δεν συμμετέχουν σε οποιαδήποτε εκλογική διαδικασία- η παρουσία τους στην κοινωνική δράση είναι έντονη, ιδιαιτέρως αυτών της μεσαίας οικονομικής τάξεως καθώς εμφανίζονται ως elite ηθικών προσώπων, πβ. E. Varon *We Mean to Be Counted: White Women and Politics in Antebellum Virginia*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1988. Αξιοσημείωτη η μελέτη του A. M. Jr. Schlesinger *The Age of Jackson*, Little Brown and Co. Boston, 1945. Ομοίως Hammond Bray, *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War*, Princeton, Princeton, University Press, 1957.

⁷⁵ J. Ashworth, *Slavery, Capitalism and Politics in the Antebellum Republic*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, σ. 30 – 33. Προδήλως αναδύονται ερωτήματα: πόσο διαφέρει ο Αμερικανικός Βορράς του Νότου; Πόσο αρραγής είναι έκαστη πολιτική παράταξη; Πόσο σημαίνουσα είναι η δουλεία στην κρίση του 1850; Γιατί η δουλεία απολήγει σε σύγκρουση και όχι σε συμβασιακή συναίνεση Βορά Νότου πβ. Th. Bender. *The Antislavery Debate: Capitalism and Abolitionism as a Problem in Historical Materialism*, Berkeley University of California, 1992, σ. 22

Στο σύγγραμμα *In Holly Fairs* ο Leigh Schmidt υιοθετεί την θέση του R. Baird ότι η θρησκευτική αμερικανική ιστορία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις προτεσταντικές καταβολές των Πρεσβυτεριανών κοινοτήτων της Σκωτίας του 16^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εμφάνιση του Αποκαλυπτισμού που στην Αμερική αποκαλείται τολμηρός Second Great Awakening, με επίκεντρο τον Timothy Dwight στο Yale college και τον Lorenzo Dow χαρισματικό ιεροκήρυκα, ώστε δικαίως ο Butler ονομάζει την Αμερική του 19^{ου} αιώνα “Spiritual Hothouse” όπου Πνευματιστές και Μεθοδιστές αντιμάχονται για τα πρωτεία της θεοφανείας, όπισθεν της οποίας σχηματοποιείται η τάση της αμερικανικής κοινωνίας να αποκτήσει την ταυτότητα του Righteous Empire (δίκαιης αυτοκρατορίας).

Αποκαλυπτισμός, εθελοντισμός, αναδόμηση της πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας αποτελούν το κυρίαρχο πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνεται η θρησκευτική ιστορία της Αμερικής του 19^{ου} αιώνα με την συνεχή ένταση μεταξύ outsiders – insiders του προτεσταντικού μορφώματος. III) Εμφύλιος Πόλεμος και αναδιάρθρωση (1861 – 1877) όπου η πλέον αιματηρή σύγκρουση της Αμερικανικής κοινωνίας μορφοποιεί τον εθνικό χαρακτήρα και την πορεία μεταξύ άλλων των αφροαμερικάνων⁷⁶. IV) Η χρυσή εποχή (1878 – 1900) (ο όρος προκύπτει από την τιτλοθεσία των Charles Dudley Warner and Samuel Z. Clemens (Mark Twain), (ενός φυλετικού μυθιστορήματος (1873) περί διαφθοράς στην Washington). Πρόκειται για περίοδο, νέας πολιτικής ιστορίας και οργανωτικής συνθέσεως θρησκευτικών μορφωμάτων επί τη βάση των immigration

⁷⁶ Το 1858, ο ρεπουμπλικάνος γεροισιαστής W .H. Seward υποστηρίζει ότι υπάρχει διττή στάση για το πόλεμο. Όσοι θεωρούν ότι είναι συμπτωματική απόληξη και αυτοί που τον εκλαμβάνουν ως μη αναστρέψιμη σύγκρουση πραγματικών προβλημάτων και κοινωνικοπολιτικών αδιεξόδων. Είναι σαφές για τον E. Genovese στο *The Political Economy of Slavery* (1965), ότι η εκλογή το 1860 του Abraham Lincoln ενταφιάζει το πάθος των Νοτίων φεουδαρχών για την στιβαρότητα του συστήματος τους ο Malcolm C. Mc Milan στο *The Disintegration of a Confederate State : Three Governors and Alabama’s Wartime Home Front, 1861 – 1865*, Macon, Mercer University Press (1986), τονίζει την αδιέξοδη θέση του Νότου «... Απώλεσαν την βούλησή τους να δικαιωθούν και άρα να σωθούν από την νέα μορφή δεσποτισμού που έβλεπε την ιδιοκτησία τους χωρίς αποζημίωση και τους ώθησε, τους επέβαλε να δράσουν ενάντια στην θέληση τους, μια κυβέρνηση που η πολιτική της επέφερε την βασιλεία του τρόμου στις μισές περιοχές της Αλαμπάμα» (1863) και αντίθετα με την Ρωσική, Γαλλική, περίπτωση ο Αμερικανικός εμφύλιος δεν διαθέτει επαναστατικό ιδεολόγημα είναι ουσιαστικά μια καπιταλιστική ρεπουμπλικανική αντίδραση με τα σεκταριστικά προτεσταντικά σπέρματα που θεμελιώνει την Second American Revolution, λαμβάνοντας υπόψη ως αιτιακές συνιστώσες της ταραγμένης περιόδου τις φυλετικές σχέσεις, την οικονομική κατάσταση και την οπτική του φύλου (gender). Μάλιστα ο J. M. McPherson στο *Battle Cry of Freedom: The Civil War Era*, N.York, Oxford University Press, 1990 τονίζει ότι η εμφύλια διαμάχη μετασχηματίζει την συνταγματική θεώρηση και την πολιτική διακυβέρνηση στην Αμερική περισσότερο από την American Revolution. Αναφορικά με την περίοδο αναδιάρθρωσεως (Reconstruction Era) οι περισσότεροι μελετητές καταλήγουν ότι απέτυχε, στο σημείο τούτο εμφανίζονται τέσσερις σημαντικές προβληματικές μάλιστα την κατονομάζουν τολμηρώς “Tragic Era” πβ. Eric Foner *Reconstruction : America’s Unfinished Revolution, 1863 – 1877*, New Harper and Row, (1988) όπου υποστηρίζεται η ενσωμάτωση κάτω από τον υδροκεφαλικό ρεπουμπλικανισμό μιας μητριαρχικής θέασης της κοινωνίας που προβάλλεται από τη μία πλευρά στην ενορατική σύλληψη του κράτους και από την άλλη στην θέση του γυναικείου ρόλου εντός αυτού.

(μεταναστεύσεως), industrialization (εκβιομηχανίσεως), urbanization on Social groups⁷⁷ (αστικοποιήσεως των κοινωνικών ομάδων).

“A Wash in a Sea of Faith⁷⁸”

Η δημοσίευση το 1859 από τον Darwin του έργου *On The Origin of Species by means of Natural Selection* τροφοδοτεί πλήθος αντιπαραθέσεων στην αμερικανική κοινωνία. Οι θρησκευτικοί ηγέτες δηλώνουν ανοιχτά τον προβληματισμό τους για την επιστημονική νομιμότητα της βιολογικής εξέλιξης, οι πολιτικοί εκφράζουν το πιστεύω τους στην θεία δημιουργία, τα ακαδημαϊκά ιδρύματα προβληματίζονται για την διδασκαλία της προέλευσης των ειδών και η κοινή γνώμη αμφιταλαντεύεται μεταξύ χριστιανικής ηθικής και δαρβίνειας προβληματικής, την ώρα που η θρησκευτική ηγεσία μέμφεται την άποψη ότι ο πίθηκος έγινε άνθρωπος, όταν ο δεύτερος είναι κατ' εικόνα Θεού.

Την περίοδο αυτή οι επιστήμονες αυτοπροσδιορίζονται σε Δαρβινιστές και μη. Ο βοτοναλόγος του πανεπιστημίου Χάρβαρντ Asa Gray αυτοαποκαλείται δαρβινιστής αν και διατηρεί την πίστη του στον Θεό⁷⁹. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Luis Agassiz, που ο William James θαυμάζει και ακολουθεί στην επιστημονική περιήγηση του πρώτου στην ενδοχώρα του Αμαζονίου. Ο Agassiz⁸⁰ απορρίπτει ως ανοησία το δόγμα των

⁷⁷ Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην έκρηξη της δημαγωγικής πολιτικής (populism) της άκριτης υποσχαιοκρατίας καθώς και στην παρουσία της φυλής, της εθνολογικής προελεύσεως στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της Αμερικής των ετών 1878 – 1900 που επηρεάζει την μεταναστεύση, την αύξηση εργατών και τις αστικοποιήσεις πβ. R. Scheirot's *Labor and Urban Politics Class Conflict and the Origins of Modern Liberalism in Chicago, 1864 – 1897* Urbana, University of Illinois Press, 1998. Επισημαίνεται ιδιαίτερος η ανάδειξη συνδικάτων στην πολιτική του Ρεπουμπλικανισμού του 19^{ου} και του Φιλελευθερισμού του 20^{ου} αιώνα, πραγματικότητα κυρίως σε τοπικό επίπεδο που αντανακλούν την ένταση στην σχέση. Την ίδια εποχή εμφανίζεται πολύ ενεργό το γυναικείο φύλο όπως καταδεικνύουν οι μελέτες των Kathryn Kiss Sklar *Florence Kelly and the Nation Work : The Rise of Women's Political Culture, 1830 – 1900*, New Haven, Connecticut, Yale University Press, 1995 και Rebecca Edwards, *Angels in the Machinery; Gender in American Party Politics from the Civil War to the Progressive Era*, N. York, Oxford University Press, (1997).

⁷⁸ Τίτλος εκ του *A Wash in a Sea of Faith* του Butler J. *Christianizing the American People*, Cambridge Mass Harvard University Press, 1988

⁷⁹ Asa Gray, *Darwiniana: Essays and Reviews Pertaining to Darwinism*, ed. A Hunter Dupree, Cambridge, Harvard University Press, 1963, σ. 5.

- *Natural Science and Religion: Two Lectures delivered to the Theological School of Yale College*, N. York, Charles Scribners Sons, 1880, σ. 99. James R. Moore *The Post – Darwinian Controversies: A Study of a Protestant Struggle to Come to Terms with Darwin in Great Britain and America 1870 – 1900*. Η διδασκαλία του Asa Gray είναι διαδεδομένη στην Αμερική και ο William James την γνωρίζει σε βάθος, πολλά από τα βιβλία του Asa Gray τα χρησιμοποίησε στα μαθήματά του στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ.

⁸⁰ Jean Luis Randolphe Agassiz (1807 – 1873) αποκαλείται ως “A Darwinian John The Baptist”. Ο ίδιος ομολογεί ότι είναι υπέρμαχος της εξέλιξης μολονότι έχει αρκετές αμφιβολίες εξαιτίας των ανακαλύψεων της παλαιοντολογίας. Διδάσκει στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ από το 1849 – 1873 και είναι αφοσιωμένος Ενωτιστής με πλήθος δημοσιεύσεων στην *American Journal of Science*, *Atlantic Monthly* και συγγραφέας πολλών έργων. A.S. Packard Jr., *The Philosophical Views of Agassiz*, στο *American Naturalist* 32, 1898 σ.

Πρωτοπλάστων, υιοθετεί μερικώς τις Δαρβίνειες θέσεις και ασπάζεται τον Υβριδισμό. Και από την άλλη πλευρά υπάρχουν οι πολέμιοι της εξελικτικής θεωρίας που την ονομάζουν επιστήμη του Σατανά (Science of Satanic Origin)⁸¹, καθώς την θεωρούν υπεύθυνη για την καθολική υπονόμευση του θείου σχεδίου και των Γραφών, προκειμένου να υπηρετηθεί η ανθρώπινη κενοδοξία που αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως εκπαιδευμένο πίθηκο δίχως ουρά.

Επιπλέον οι θρησκευτικές ομολογίες όπως οι Προτεστάντες και οι Καθολικοί της Αμερικής, τουλάχιστον ένα μεγάλο προοδευτικό τους τμήμα, προσπαθούν να εναρμονίσουν τον Χριστιανισμό και μια θείστικη εκδοχή του Δαρβινισμού, όπως η χαρακτηριστική περίπτωση του John Zahm, ιερέα και επιστήμονα του πανεπιστημίου του Notre Dame τον οποίο σίγησε το Βατικανό το 1897 ενώ το σύγγραμμα του *Evolution and dogma 1891* μπήκε στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων.

“A new Israel” είναι η επωνομασία της Αμερικής του 19^{ου} αι. Πρόκειται για μια περίοδο μέτριας επικρατήσεως της Προτεσταντικής συναίνεσης που καταλήγει σε επισφαλή θρησκευτική ανοχή. Εποχή τριγμών και αντιπαραθέσεων όπου επικρατεί ο πολυ - πολιτισμός και ενώ το κυρίαρχο ρεύμα αποτελείται από Διαμαρτυρομένους, ενυπάρχουν ομοίως δραστήριοι Ρωμαιοκαθολικοί, Ιουδαίοι, αυτόχθονες Αμερικανοί με σαμανικό υπόβαθρο, σκλάβοι με αφρικανικές καταβολές, Μορμόνοι κ.λ.π.

Ο πρεσβυτεριανός R. Baird δημοσιεύει το *Religion in the United States of America* (1844) και ανιχνεύει το δίπολο Κράτους – Εκκλησίας στην Αμερική, υπερασπιζόμενος την κατάκτηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Πριν την πρώτη επανάσταση η πλειονότητα των αποίκων καταβάλλει υποχρεωτικά φόρους υπέρ των εκκλησιών και των λειτουργών τους⁸². Κατόπιν αυτής, αίρονται οι φόροι και πληθαίνουν τα μέλη των θρησκευτικών ομολογιών, πρόκειται στην ουσία για μία διακριτή αμερικάνικη κατάκτηση του θρησκευτικού εθελοντισμού. Συνολικά οι εκκλησίες διακρίνονται σε “Evangelical” και “Unevangelical» ήτοι· Πρεσβυτεριανοί, Κογκρεσιοναλιστές, Επισκοπικοί, Βαπτιστές, Μεθοδιστές με κοινή στοχοθεσία τον πληρή εκχριστιανισμό της Αμερικής⁸³.

161, R. W. Dexter, *The Impact of Evolutionary Theories on the Salem Group of Agassiz Zoologists*, 1979, σ.144 – 171. Edward Lurie, *Luis Agassiz, A life in Science*, Chicago University Press of Chicago, 1960, σ.14 – 27.

⁸¹ R.L. Numbers *Prophetess of Health: A Study of Ellen G. White*, N. York, Harper and Row, 1976, σ.18, έργο που διευρενά την αντιπαραθέση της Προτεσταντικής διδασκαλίας και του Δαρβινισμού της E. White και του έργου της *Science and Revelation, Signs of the Times* (1884), Bolton Davidheiser: *Evolution and Christian Faith*, Philadelphia : Presbyterian and Reformed Publishing Co., 1969, σ. 103.

⁸² Το 1791, έχουμε την πρώτη τροποποίηση του Συντάγματος που εγγυάται «Ότι το Κογκρέσο δεν θα νομοθετήσει υπέρ της εδραίωσης μιας θρησκείας ή της παρεμποδίσεως της ελεύθερης άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων από εδώ και στο εξής».

⁸³ Μολονότι διαφορετικές ομολογίες όλοι οι Ευαγγελικοί θεωρούν εαυτούς ως “branches of one great body”

Στους μη ευαγγελικούς (Unevangelicals) ανήκουν οι Ρωμαιοκαθολικοί, Ιουδαίοι, Shakers, Swedenborgians, Unitarians, Μορμόνοι, Δειστές και αθεϊστές, ενώ πίσω από τις σέκτες αυτές ενυπάρχουν καταφανώς βαθείες διαφορές στα ήθη και έθιμα μεταξύ Βορείων και Νοτίων, ανιχνεύσιμες ήδη από την Νορμανδική κατάκτηση της Δ. Ευρώπης το 1066⁸⁴. Ωστόσο ο Ευαγγελικός Χριστιανισμός, συνιστά την εθνική θρησκεία και ο αγγλοσαξονισμός τον κατεξοχήν εθνικό χαρακτήρα της βορειοαμερικανικής κοινωνικής πραγματικότητας (Baird, 1844 σ. 42 – 43) με σαφή οπτική την εδραίωση της Αμερικής ως “a great Protestant Empire”.

Ο M.E. Marty’s στο *Righteous Empire: The Protestant Experience in America*, ανιχνεύει την αμερικανικό χαρακτήρα πίσω από την ευρεία συναίνεση υπό το πρίσμα των φυλετικών και ταξικών διαφοροποιήσεων των κοινωνικών στρωμάτων και ατόμων. Κατά την διάρκεια των ετών 1830 – 1840 οι Προτεστάντες προβληματίζονται για την ηθική της δουλείας και αναδεικνύονται αντικρουόμενες θέσεις μεταξύ των Βαπτιστών, Μεθοδιστών, Πρεσβυτεριανών. Κατόπιν της εμφύλιας συρράξεως οι Προτεστάντες εμφανίζονται σύμφωνοι ως προς το υψηλό αμερικάνικο πεπρωμένο και την σπουδαιότητα του ατομικού πλούτου. Στο υπόβαθρο κοχλάζουν αντιμαχόμενες, ανταγωνιστικές επιδιώξεις⁸⁵ και πολιτικά συμφέροντα, ώστε στα τέλη του 19^{ου} αι. οι Προτεστάντες ανήκουν σε δύο τμήματα· ένα ιδιωτικό, εσωστρεφές και αμιγώς ατομοκρατικό, το έτερο δε κοινοτικό, πατριωτικό με θεολογικούς συλλογικούς δεσμούς⁸⁶.

ως “μέρη ενός κολοσσιαίου στρατεύματος που οδεύει σε διαφορετικά στρατιωτικά τμήματα υπό την θεία καθοδήγηση”, Baird R. *Religion in the United States of America*, Blackie, Glasgow, 1844, σ. 606.

⁸⁴ Οι πρώτοι άποικοι της New England είναι Αγγλοσάξονες στο χαρακτήρα ενώ οι προγενέστεροι Νότιοι Νορμανδοί στο πνεύμα. Αντιθέτως με τους Puritans που επιδιώκουν, ανοχή, ελευθερία, δράση οι Νότιοι Αμερικανοί εμφανίζονται να εμφορούνται από αριστοκρατική διάθεση και φυσική ραθυμία (Baird, 1844 σ. 16). Μελετητές όπως ο William Warren Sweet στο *The Story of Religions in America*, Harper and Brothers, N. York, 1930 εμμένουν στον θρησκευτικό διαχωρισμό της αμερικανικής κοινωνίας ως βάσει οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών επιρροών (πβ. Sweet, 1930 σ.1).

⁸⁵ Martin E. Marty, *Righteous Empire: the Protestant Experience in America*, Dial Press, N. York, 1970 σ. 181 “Protestants often spent more time fighting each other than they did fighting Catholics, Jews and Infidels”. Το *Righteous Empire*, αντίθετα με τον Baird δεν αποδίδει την δυναμική σχηματοποίησης της Αμερικανικής χαρακτηρισολογίας στη βάση των μη Ευαγγελιστών και του θρησκευτικού στοιχείου αλλά βάσει των σκλάβων, των γυναικών και των άλλων μειονοτήτων. Ο A. Raboteau στο *Slave Religion the Invisible Institution in the Antebellum South*, Oxford, Oxford University Press 1978 σ. 251 υποστηρίζει την ολοσχερώς διάφορη θέση περί Αμερικής των λευκών και μαύρων “white Christians saw themselves as a new Israel, slaves identified themselves as the old”. Σημειώνεται ότι το γυναικείο φύλλο στον ευαγγελικό κληρικαλισμό αυτοαποκαλείται ως “mothers in Israel, sisters on Christ”, συνδέουν το γυναικείο χάρισμα κηρύγματος με την ενεργό παρουσία της γυναίκας στην πολιτική κοινωνία. Brekus K.A. *Strangers and Pilgrims, Female Preaching in America, 1740-1845*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1998, σ.151

⁸⁶ Ο Wendel Holmes-Supreme Court Justice- to Fr. Pollock 1^η Σεπτεμβρίου, 1910 στο Holmes – Pollock Letters, *The Correspondence of Mr. Justice Holmes and Sir Fr. Pollock*, 1874 – 1932 vols 2 ed . Mark Dewolf Home, Cambridge Harvard University Press 1985 σ. 359 – 360

Ο William James καταφανώς είναι επηρεασμένος από την διδασκαλία της ανοχής και της ατομοκεντρικότητας του φιλελεύθερου Προτεσταντισμού του συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Ακολουθώντας τη θεώρηση περί των διακριτών σφαιρών· επιστήμης – θρησκείας, αλλά και την οπτική του ιδιοφυούς Ch. S. Peirce περί επιστημολογικής ενότητας των ατομικών εμπειριών καθώς και την σημασία του ατομικού δραν⁸⁷, διαμορφώνει έναν ιδιότυπο και αδογματίστο θεολογικό στοχασμό. Με την σύστοιχη διαρκώς μέριμνα να μην ενταχθεί στον Απόλυτο Ιδεαλισμό και στον Μονισμό που συναποτελούν το κυρίαρχο ρεύμα. Προδήλως, όπως σημείει ο R.R. Niebuhr⁸⁸ ο William James είναι εμποτισμένος από την προτεσταντική διελκυστίνδα ·“Healthy – mindedness # sick – soul”, εξόχως επηρεασμένος από τον Ευαγγελικό Προτεσταντισμό.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της συχνής αναφοράς του Κουάκερου G. Fox⁸⁹, ο οποίος εκπροσωπεί μια παθολογική διανοητική κατάσταση αλλά και τον υψηλό προτεσταντικό ευσεβισμό της “Puritan – Quaker” ταπεινώσεως. Πρόκειται για μια θέση που αντιστοιχεί τα θρησκευτικά πιστεύω (religious beliefs) του ατόμου σχεδόν με την φυσική επιλογή (natural selection)⁹⁰.

Ο William James προσπαθεί να εναρμονίσει την επιστήμη και την θρησκεία στη βάση των ατομικών ωφελημάτων, ιδιαίτερα όταν επισημαίνει στο ύστατο κεφάλαιο των *V.R.E.* «είναι μέσα στα καθήκοντα της επιστήμης να διατηρεί την θρησκεία σε αρραγή σχέση με την υπόλοιπη επιστήμη⁹¹» και γι’ αυτό στρέφεται εναντίον των “medical materialists” στο πρώτο κεφάλαιο των *Varieties*, “Religion and Neurology”, οι οποίοι μέμφονται την θρησκευτική μεταστροφή του αποστόλου Παύλου ως επιληπτικό αποτέλεσμα και τις εκτροπές του G. Fox ως συμπτώματα ενός διαταραγμένου εντέρου (of

⁸⁷ Η α’ μεθοδολογική οπτική απαντάται στο *The Will to believe* (1987) και η β’ στον *Pragmatism* (1907). Στις *Varieties* ο William James ισορροπεί μεταξύ των δυο κατευθύνσεων τοποθετεί ως κοινό παρανομαστί την ερμηνεία της θρησκευτικής εμπειρίας.

⁸⁸ R.R. Niebuhr “*W. James on Religious Experience*” στο *The Cambridge Companion to William James*, ed. R.A. Putman, Cambridge, N. York, Cambridge University Press 1997, σ. 225

⁸⁹ W. James: *The Varieties of Religious Experience*, Cambridge Harvard University Press, 1985 σ. 15-16. Ο James περιγράφει την πίστη του Fox ως “a Religion of Veracity” ο δε αγνωστικιστής T.H. Huxley τον αναφέρει ως “Fanaticism for veracity”, για την ίδια περίπτωση στον David Starr Jordan “Comrades in Zeal”, *Popular Science Monthly*, 64, 1904 σ. 304, Ο W. James, αναφέρει συχνά τον G. Fox ιδιαίτερος στο κεφάλαιο Περί Αγιότητας.

⁹⁰ W. James *V.R.E.* σ. 266. Ας σημειωθεί ότι την εξόδιο ακολουθία του William James έψαλε ο George A. Gordon Κογκρεσιοναλιστής ιερέας γνωστός ως “The Matterhorn of the Protestant Alps” πβ. William Hutchinson, *The Modernist Impulse in American Protestantism*, Cambridge, Harvard University Press 1976 σ. 234 – 244.

⁹¹ W. James *V.R.E.* σ.402,411.G. Vicedom, *Die Mission der Weltreligiomen*, Chr. Kaiser, Verlag, Munchen, 1927,σ.24-25

a disorder colon).⁹² Αποκαλεί εαυτόν Χριστιανό⁹³ μακράν των στενών όρων της Χριστιανικής θρησκείας, και του σχολαστικού θείσμου επηρεασμένος βαθειά από την διδασκαλία των πρώιμων Προτεσταντικών Ομολογιών^{94,95}.

Στο υπόβαθρο της φιλοσοφικής προσέγγισης του θρησκευτικού φαινομένου από τον W. James ενυπάρχει διαρκώς η ένταση του ερωτήματος του παλαιού Πουριτανισμού: «Θέλεις να καταραστείς τον εαυτό σου σε αυτή τη ζωή για την θεία δοξα;» (*Are you willing? ⁹⁶ to be damned for God's glory?*)⁹⁷. Επιβεβαιώνοντας ο ίδιος το άλμα της πίστεως⁹⁸, όταν ο άνθρωπος μόνος προς μόνον επιλέγει να ζήσει σε ένα σχήμα αβεβαίωντων πιθανοτήτων στις οποίες εμπιστεύεται την υπαρκτική του πορεία. Αναμφίβολα η ανθρώπινη εμπειρία επιλογής και οδύνης είναι το ζέον θέμα σύνολης της εργογραφίας του W. James.

Απέναντι στην επιστημοσύνη της αυθαίρετης συλλογιστικής που θεωρεί ως απεριόριστο ό τι οριοθετημένο της είναι δεδομένο, η φιλοσοφία είναι η εμμενής προσήλωση στην μη απλοϊκότητα. Ο James αντιλαμβάνεται ότι αυτός ο καθορισμένος κόσμος είναι τόσο πιο σθεναρός έναντι του μεμονωμένου ατόμου που δεν απομένει τίποτα άλλο σε αυτό από το να αποδεχθεί όπως παρουσιάζεται μια τέτοια απλοϊκότητα που αναπαράγεται αμείωτα και ολέθρια. Ο Πραγματισμός αποπειράται τη συνένωση της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της ατομικής ζωής. Όστε να προασπίσει την συλλογιστική από την δογματική κηδεμονία προς την οποία τείνει λόγω αυθαιρεσίας του αρνητικού κάθε αυτονομίας. Τα πράγματα στον φιλοσοφικό στοχασμό του W. James είναι ανεστραμμένα

⁹² W. James *V.R.E.* σ. 20 – 22

⁹³ W. James *V.R.E.* σ. 406, 408

⁹⁴ W. James *V.R.E.* σ. 409

⁹⁵ W. James *Pragmatism*, Cambridge Harvard University Press 1978, σ. 13

⁹⁶ W. James *Pragmatism*, σ. 142

⁹⁷ W. James *Pragmatism*, σ. 142

⁹⁸ «Εξαρτώνται τόσα πολλά από την ιδέα μας περί Θεού. Έως τώρα καμία ιδέα για Αυτόν, όσο καθαρή και τέλεια και αν ήταν δεν κατόρθωσε να εκφράσει Αυτόν όπως πραγματικά είναι. Η ιδέα μας περί Θεού μαρτυρεί περισσότερο για τους εαυτούς μας παρά για Εκείνον». Thomas Metron, *New Seeds of Contemplation*, New Directions, New Haven, University Press, 1986. Η Ομολογία των Κογκρεσιοναλιστών – Σύμβολο Λονδίνου Άμστερνταμ (η γνωστή θεωρία περί Χάριτος) -υποστασιοποιείται το 1592, με την εκλογή του Francis Johnson (ποιμήν) και του J. Greenwood (διδασκάλου), τα ακόλουθα έτη ήταν δυσχερή για την σχισματική εκκλησία. Το 1593 πλείστα μέλη ευρίσκονται στην Ολλανδία, όπου το 1595 ιδρύουν την Εκκλησία του Άμστερνταμ δια της εκλογής του H. Ainsworth ως διδασκάλου, δεδομένου ότι ο προκάτοχος του ευρίσκεται φυλακισμένος στην Αγγλία. Το 1596, συνετάγη η Ομολογία Πίστεως με πρωτεργάτη τον Ainsworth αποτελούμενη από 45 άρθρα και εκδίδεται στο Άμστερνταμ. Αξιοσημείωτο το περιεχόμενο του άρθρου V : «Ολόκληρος η ανθρωπότης εκπεσούσα και κατάσταση εξολοκλήρου νεκρά εν τη αμαρτία (dead in sin) και υποκείμενο της αιωνίου οργής του Κυρίου τόσο δια την προπατορική όσο και δια την παρούσα διαφθορά. Οι εκλεκτοί έχουν λυτρωθεί, ζωογονηθεί και αναστηθεί και πάλι όχι όλοι εξ αυτών, ούτε δι' έργων ... αλλά εξ ολοκλήρου υπό της χάριτος του Θεού». H. Davies *The English Free Churches*, London, 1963, H. Davies *Methodism*, London 1963, H. M. Dexter *The Congregationalism, of The Last Hundred Years as Seen in The Literature*, N.York, 1970.

εφόσον δεν δέχονται το φιλοσοφείν ως εκφυλισμένο μέσο ετερονομίας και κοσμοθεωρησιακής φλυαρίας. Τα όρια στην συλλογιστική θραύονται, αν εκφύγει ο στοχασμός από τον φόβο που διαχέει η τρομοκρατία της μονοδιάστατης οπτικής να μην συλλογάζεται κανείς τίποτα μη διαυγές, να μην σκέπτεται τίποτα που δεν συνδέεται αρραγώς με το corpus έγκυρων επιστημονικών συμπερασμάτων, τότε ίσως επιτευχθεί ό,τι ο φόβος ήρε.

Προβολή ασιατικών θρησκευμάτων

Η επιρροή των ανατολικών διδαχών είναι εκτεταμένη στην Αμερική του 19^{ου} αιώνα, ενώ σημαντικό γεγονός αποτελεί στο Σικάγο το θρησκευολογικό συνέδριο το έτος 1883 με πλειάδα δράσεων, δημοσιεύσεων και ιεραποστολών όπως οι: Ramakrishna Mission⁹⁹, Yoga¹⁰⁰ Gaudiya – Mission¹⁰¹. Περαιτέρω εμφανίζονται συγκρητιστικές κινήσεις: Θεοσοφία¹⁰², Ανθρωποσοφία¹⁰³, η «Νέα Πνευματική Κίνηση» (συγγενής της

⁹⁹ Πρόκειται για τη Σχολή του βραχμάνου Ramakrishna(1836 – 1886), που οργανώθηκε από τον Svami Vivekananda (1863 – 1900) και οι δύο αναφέρονται συχνά από τον W. James τόσο στις *V.R.E.* αλλά και στις προσωπικές του σημειώσεις. Πρόκειται για κράμα ινδουιστικών διδαχών επί τη βάση της Vedanta και χριστιανικών θέσεων πβ. V. K. Aroga, *The Social and Political Thought, of Svami Vivekananda*, Cakutta 1968, σ. 1 – 32.

¹⁰⁰ Yoga εκ της σανσκριτικής ρίζας Yuj ήτοι ζευγνύω. Αποτελεί πολυσχιδή τεχνική με σκοπό την ένωση μετά του προσωπικού ή του απρόσωπου θείου ήδη γνωστή στους προαρείους πολιτισμούς των Ινδίων. Ο όρος υπάρχει στις Upanishads (Katha, Svetasvatara Upanishad) στην Mahabarata, στην Bhagavadgita. Ενώ ως φιλοσοφική συστηματοποίηση οριοθετείται από τον Patanjali (2^{ος} π.Χ. αι) στο έργο Yoga Sutra κατατάσσεται δε μεταξύ των ορθόδοξων φιλοσοφικών σχολών (Darshanas). Όλες οι σχολές είναι ινδουιστικής κατεύθυνσης με στόχο την λύτρωση και την ένωση με το απόλυτο (Vedanta, Mimamsa, Myaya, Vaisheshika, Samkya, Yoga), περαιτέρω εμφανίζεται σε συστήματα όπως ο Βουδισμός, ο Τζαϊνισμός. Συνήθη δε είδη Yoga είναι : Krija –Yoga, Ha tha yoga, Jnana, Karma yoga, Bhakti yoga Raja yoga, Yama (αυτοκυριαρχία) Niyama, Asana, Pranayama, Dharana, Samadhi, Kundalini yoga, κ.λ.π. Στην Δύση και ιδιαίτερος στην Αμερική την περίοδο που εξετάζουμε η θεωρία της Yoga και η πρακτική της υψηλής αυτής εμπειρίας του ινδικού πνεύματος συγγέεται με οργιαστικές λατρείες, συμβολισμούς, παραισθησιογόνα στοιχεία και σύγχυση μεταξύ των Γιόγκι, των Σαμάνων και των Χριστιανών μυστών.

¹⁰¹ Η Gaudiya Mission στην Αμερική εμφανίζεται τον 16^ο αιώνα και εξαπλώνεται από τον Krishna Chaitanya με αρκετούς Αμερικανούς θιασώτες, ήδη στα τέλη 19^{ου} αιώνα και με θεματικό πυρήνα τον Νεοβεδαντισμό.

¹⁰² Η Θεοσοφική κίνηση ιδρύεται στην Ν. Υόρκη με ορμητήριο την πόλη Μαντράς των Ινδίων, αφορά την θεία επιγνωσία και είναι συμπλήρωμα χριστιανικών θέσεων και εξωχριστιανικών θεοτήτων και στοχεύει στην βίωση της αλήθειας, μέσω των μυστικών συνειρμών. Ο W. James γνωρίζει σε βάθος τις διδασκαλίες αυτές και πολλά σημεία τους τα ενσωματώνει στην φιλοσοφία του για το θρησκευτικό φαινόμενο. Ο J. Frohnmeyer *Die theophische Bewegung, ihre Geshichte, Darstellung und Beurteilung*, Stuttgart, 1923, τονίζει την ύπαρξη τεσσάρων φάσεων της Θεοσοφικής κινήσεως: Πνευματισμού, Βουδισμού, Ινδουισμού και Ευρωπαϊκής Επιστήμης. Με απαρχή την καθίδρυση της Θεοσοφίας υπό της H. Petrowna Blavatsky (1831 – 1891) σε συνεργασία με τον Αμερικάνο H. Steel Olkott, το 1875 αμφότεροι μετακινούνται διαρκώς και προσπαθούν να εδραιώσουν μια οικουμενική αδελφότητα. Η α' περίοδος της Θεοσοφίας, ιδιαίτερα γνωστή στον W. James, δίνει έμφαση στην Μαγεία και τον Αποκρυφισμό ακόμα και στον Δαιμονισμό. Η β' φάση επηρεάζεται από την βουδιστική διδασκαλία. Ενώ το 1879 η H. P. Blavatsky υπό την καθοδήγηση των Mahatmas αποδίδει στο Θεοσοφικό ρεύμα πνευματικό χαρακτήρα και υπό τη διεύθυνση της Annie Besant στρέφεται κυρίως στον Ινδουισμό. Το 1898 ιδρύεται το Central Hindu College και ο Jiddu Krishnamurthi παρουσιάζεται ως καθολικός διδάσκαλος (το 1918 εξελέγη Πρόεδρος του Εθνικού Ινδικού Κογκρέσου). Η Δ' περίοδος της θεοσοφίας χαρακτηρίζεται από την επίδραση της επιστήμης και την μεταστροφή της κινήσεως από του R. Steiner εις την Ανθρωποσοφία. Σημειώνεται η διδασκαλία της θεοσοφίας περί ενός

Christian Science)¹⁰⁴, η «Νέα Εποχή»¹⁰⁵, όλα εντός ενός πλαισίου συγκρητιστικής οπτικής με πρόδηλη την “praeparatio hinduistica” αλλά και με πλείστα αμερικανοβουδδιστικά ρεύματα¹⁰⁶.

ενεργειακού – υλικού πεδίου που περιβάλλει τα πάντα και εις το οποίο υποτάσσονται, η ύλη και το πνεύμα. Μια «εξαισία» ατραπός, επτά βαθμίδων οδηγεί εις την υψηλή γνώση και τη θέαση του Κοσμικού ορίζοντα δια της οδού της εξελίξεως. Κανείς προσωπικός θεός δεν υφίσταται και απορρίπτεται η αποκλειστικότητα των λυτρωτικών πράξεων. G. K. Nelson, *The Spiritualist Movement: A Need For the Definition of The Concept of The Cult, Journal for the Scientific Study of The Religion*, 8, 1969 σ.152 – 160, N. Abhedananda Swami, *Attitude of Vedanta towards Religion*, Calcutta, 1965, εισαγωγή.

¹⁰³ Η ανθρωποσοφία σπερματικά ανιχνεύεται σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο κυριότατα, όμως στην Αμερική και τη Γερμανία όταν και αποκόπηκε το 1912 από τον R. Steiner (1861–1925) από την Θεοσοφία. Ο άνθρωπος φέρει μέσα του πνεύμα θεότητας και έχει εντός του την δυναμική της μεταστροφής και υψώσεως. Σε αντίθεση με την δυστική οικοδόμηση των Ινδικών θεοτήτων, ύλη≠πνεύμα, καλό≠κακό, η ανθρωποσοφία ενέχει ολιστικές αντιλήψεις. Η πηγή της είναι η “Akasha – Chronik” μια ιδιότυπη κοσμική ενεργώσα μνήμη, ενώ ο άνθρωπος σύγκειται εκ τεσσάρων τμημάτων φυσικού, αιθέριου, ενεργειακού (αστρικού) και του εγώ. J. Badewien, *Theosophie, Lexicon der Religionen*, Fr. Koning – H. Wandenfels, Herder, Freiburg, 1987, σ.651.

¹⁰⁴ Η Νέα πνευματική κίνηση διακηρύττει μετά της συγγενούς προς αυτήν Christian Science, - ρεύματα που ο W. James γνωρίζει σε μεγάλο βαθμό την ένωση του ανθρώπου με το κοσμικό ορίζοντα μέσω της αξιοποιήσεως των πνευματικών του δυνατοτήτων. Ιδρύεται το 1879 από τη Baker Eddy και τους μαθητές αυτής στην Βοστώνη με σκοπό την επανεισαγωγή του πρωτόλειου Χριστιανισμού και του απωλεσθέντος θεραπευτικού του στοιχείου. Το θείο λαμβάνεται ως ιδέα πνευματική και η Εκκλησία υπόθεση έθους άνευ δογμάτων και μυστηρίων, η Christian Science είναι προσφιλής στον James και την κατονομάζει συχνά στην εργογραφία του, Banach Klaus, *Christliche Wissenschaft, Lexicon der Secten, Sondergruppen und Weltanschauungen*, Herausgegeben von H. Gasper, J. Muller, Herder, Freiburg, 1990, σ.156 –162. Η Νέα πνευματική κίνηση δανείζεται θέσεις από τον Μαχαγιανικό Βουδισμό : η θλίψη κατανικάται δια της ορθογνωσίας και της αυτοπαραίτησεως, μεσιτεύετε δε από τη διανοητική φώτιση και την αναστοχαστική βύθιση του ατόμου. Συνδέεται μάλιστα αρραγώς με την Αμερικανική “New Thought Movement” που πρωτοιδρύθηκε τον 19^ο αι. από τους Ph. D. Quimby (1802 – 1866), R. W. Emerson (1803 – 1882), F. Mulford (1834 – 1891), ενώ το 1905 πριν την τελευταία του William James συνεστήθη η αμερικανική “National New Thought Alliance”, πρόκειται ουσιαστικά για ένα αμάλγαμα διδαχών ανατολικών θρησκειών, προτεσταντικών θεωρήσεων και βιοτικής ατομικής πρακτικής με έμφαση στα αποτελέσματα δράσεων των μνημόνων, πβ. Oswald Eggenberger, *Neugeist – Bewegung Lexicon der Secten, Sondergruppen und Weltanschauungen*, Herausgegeben von H. Gasper, J. Muller, Herder, Freiburg, 1990, σ. 723. R.S. Ellwood. *Religious and Spiritual Groups in Modern America*, Engle wood Cliffs , 1973 σ. 38 – 42.

¹⁰⁵ Η Νέα Εποχή δεν συνιστά ρεύμα μεμονωμένο αλλά αμιγώς συγγενές προς την Θεοσοφία και την Ανθρωποσοφία στην Αμερική επιδιώκοντας την πνευματική αναμόρφωση του ατόμου, έμπλεα όμως μυστικιστικών θέσεων, νεογνωστικών αντιλήψεων, θεοσοφικών απόψεων εδράζεται ουσιαστικά στην εσωτερική ισχύ του ανθρώπου και στην ατομική βούληση M. Fub, *New Age, Lexicon der Religionen*, Fr. Koning – H. Waldenfels, Herder, Freiburg, 1987, σ. 459.

¹⁰⁶ Με την έννοια μιας ινδουιστικής προπαρασκευής στην Αμερική του 19^{ου} αιώνα παρατηρούνται όχι μονάχα μικτά συγκρητιστικά, φαινόμενα αλλά και ρεύματα συγγενή με τα ανατολικά θρησκευτικά μορφώματα όπως ο Σπριριτουαλισμός, ο Αποκρυφισμός, η “New Thought” και χαρακτηρίζονται ως αμερικανική μεταφυσική κίνηση, όπου το θείο είναι απρόσωπο και ταυτίζεται με την συμπαντική παράσταση, ενώ ο άνθρωπος σθεναρός και βουλητικά ορμώμενος δύναται να προσεγγίσει το θείο μέσω της αναπτύξεως των εσωτερικών του δυνατοτήτων και καλείται τέλος να αποτυπώσει αυτές τις νέες δυνατότητες σε πράξεις. Επιπρόσθετα εμφανίζεται η δυναμική σύνθεση επιστήμης – θρησκείας καθώς και η πλήρης υποτίμηση της φορμαλιστικής ηθικής, η φιλοσοφική οπτική του James, είναι επηρεασμένη από τις ανωτέρω θέσεις που είναι αρκετά δημοφιλείς την εποχή αυτή στην Αμερική. Η Βουδιστική ιεραποστολή στην Αμερική εμπλέκεται, όπως έχει ήδη τονισθεί στις θεωρήσεις της Θεοσοφίας, αργότερα ιδρύεται η Θεοσοφική Εταιρεία του Κολόμπο με θεωρητική βάση τον Βουδισμό. Ακολουθεί η Maha-Bodhy Society και το 1892 ο Anagarica Dharmapala εκδίδει το *The Maha Body and the United Buddhist World*, επίσης την περίοδο που εξετάζουμε εμφανίζεται ο Ζενισμός στην Αμερική με την ιεραποστολή Jodo-Shinsu και ιδρύεται η Βουδιστική Εκκλησία της Αμερικής, πβ. P.C.Vitz, *Psychology as Religion*, Mishighan, 1977. S. Vivecanada, *The Complete Works of S. Vivecanada*, 8vols, Calcutta, 1955.

O W. James, που έχει μελετήσει σε βάθος την φιλοσοφική διάσταση των ανατολικών θρησκευμάτων, αρνείται τον μονισμό ως έλλογη περιχαράκωση μακράν της αληθούς και ρέουσας ατομικής εμπειρίας. Προκρίνει τον πλουραλισμό με τις συγγενείς προεκτάσεις του Ριζοσπαστικού Εμπειρισμού και του Πραγματισμού. Προκειμένου να εδραιώσει μια πρακτική ατομική στάση σε αντιστοιχία με μια μεταφυσική συλλογιστική ικανή να συνδεθεί με την φιλοσοφική του ανθρωπολογία.

Τα ανατολικά θρησκευόμενα αρνούνται ομοίως την διάσταση της μονιστικής οντολογικής απολυτότητας και της δυσιστικής αναγκαιότητάς της και δεν υπερθεματίζουν την ορθολογική ατομικότητα ή τη βελτίωση της κοινωνικής δομής. Επιζητούν ουσιαδώς την ατομική σωτηρία του ανθρώπου, την υπαρκτική του απελευθέρωση, ενίοτε μέσω της θραύσης του έλλογου στοιχείου και της εκστάσεως, προκειμένου να κατακτήσει ο άνθρωπος έστω και στιγμιαία την ενοποιητική ολότητα που συνιστά το πλέον επιθυμητό στάδιο της ατομικής συνειδητότητας.

Η αποκοπή της ψυχολογίας

“Natural philosophy”, “Moral philosophy” συνιστούν ορολογίες που αφορούν την ένταση μεταξύ φυσικής επιστήμης vs κοινωνικής επιστήμης ήδη από την εποχή του J. Locke. Κατόπιν εμφανίζονται οι όροι “psychologia”, “pneumatology”, “active powers” της Σκωτικής φιλοσοφίας. Στις αρχές του 19^{ου} αι. επικρατεί ο όρος “metaphysics” και ο P. Shelley(1792-1822), στο δοκιμίο του *The Necessity of Atheism* (1811) γράφει: «Η μεταφυσική είναι εξόχως χρησιμοποιούμενη λέξη που άπτεται της διερεύνησης των διανοητικών φαινομένων, ταυτόχρονα δε, αίρει την προπέτεια χρήσεως ετέρων ετυμολογιών ικανών ίσως να εκφράσουν τον ανθρώπινο νου γενικά και αφηρημένα». Ομοίως οι Maine de Biran, A. Schopenhauer, Ch. Darwin χρησιμοποιούν τον όρο μεταφυσική για την ψυχολογική διερεύνηση¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Την περίοδο 1789 – 1890 οι Imm. Kant στην Ανατολική Πρωσία και Th. Reid στην Σκωτία αναγνωρίζονται ως ψυχολόγοι και είναι επηρεασμένοι από το μοντέλο σκέψης της Νευτώνειας μηχανικής τονίζουν την σημασία της μαθηματικής αποτύπωσης και του πειραματικού ελέγχου. Ο Kant αρνείται την δυνατότητα επιστημονικής ανατομίας της ανθρώπινης ψυχής (mind or soul) και επιτίθεται στην “rational psychology”. Ο Reid μελετά την way of ideas την επονομαζόμενη Lockean Psychology. Εισάγει δε στην Α Κριτική ένα ιδιότυπο ιστορικό ψυχολογικό μοντέλο, καταλήγει ότι η ψυχολογική δυνατότητα όπως η ικανότητα της προσαρτήσεως εξωτερικών αντικειμένων (που θεωρεί ως την πλέον σημαίνουσα των πνευματικών ανθρώπινων δυνατοτήτων) δεν δύναται να επεξηγηθεί ως αιτιώδες αποτέλεσμα φυσικών ερεθισμάτων που επιδρούν σε σώμα ή νου, η τοποθέτηση αυτή είναι *κατηγορικό λάθος*. Στα συγγράμματα του “*The Intellectual Powers*”, “*The Active Powers*”, ασχολείται διεξοδικά με την άρνηση των φυσικών ερεθισμάτων ως αιτιακές επιρροές των “mental states” ενώ υιοθετεί την Berkeleyan σημειωτική θέση προβληματιζόμενος για την σχέση “Stimulus – sensation – perception”. Reid Th. *The Works of Th. Reid, New Fully Collected, with Selections from his Unpublished Letters*, 7th edn, Vols 2, McLachlan and Stewart,

Ο Th. Reid διανοίγει την οδό προς την ψυχολογία, ως άλλωστε στην περίπτωση της φυσικής ιστορίας, της ανθρωπολογικής παρατήρησης, της ενδοσκόπησης, μέσω της ταξινομήσεως των διανοητικών δυνατοτήτων, αρνούμενος όμως τον καθορισμό των ψυχολογικών φαινομένων συστημικά. Ο Victor Cousin (1792 – 1867) προωθεί τον εκλεκτισμό στο *Elements of Psychology* και τις λοκιανές θέσεις του Essay τονίζοντας την σημασία της έλλογης αλήθειας και τον πλήρη διαχωρισμό αυτής από την ατομική προσωπικότητα, τις αισθήσεις, την επαγωγή και την απόδειξη. Ο Cousin μετατρέπει την αλήθεια σε μια υβριδική μυστική διαδικασία ισορροπώντας μεταξύ θρησκείας, ηθικής και εμπειρίας διατηρώντας *mutatis mutandis* ακέραια την παραδοσιακή μεταφυσική, το 1848.

Η πρόοδος των φυσιολογικών και πειραματικών αναλύσεων νευρικών, διανοητικών φαινομένων, και η εκλαΐκευση των Th. Reid, Imm. Kant απολήγουν σε ένα είδος εναλλακτικής ψυχολογίας, προέλευση της οποίας είναι κυρίως η θεωρία των δύο ρευμάτων, η θεωρία περί ηλεκτρισμού του Franklin, ο ζωικός μαγνητισμός του Mesmer, η αξιόλογη εργασία των Galvani, Volta για τα ηλεκτρικά φαινόμενα και η σύλληψη της φυσικής ισχύος του Boscovich. Πρώιμος εκφραστής αυτής ο Priestley τοποθετεί το συνειρμισμό (associationism κατά Hartley) όπως πυρήνα της υλιστικής ψυχολογίας¹⁰⁸.

Αντίθετα προς τους mesmerists ή τους φρενολόγους που υποστηρίζουν εμφατικά την φυσική επιστήμη ως κατεξοχήν αρμόδια για την μελέτη της ζωής και του νου ο Laurence 1867, εκδότης του *The Lancet* και χειρουργός της Queen Victoria θεωρεί ότι η διερεύνηση της νευρικής δομής συνδέεται αναποδράστως με την διανοητική λειτουργία του ανθρώπου, καθώς σκιαγραφεί ικανοποιητικά την “natural science of the soul”. Όστε, και αυτή η παράνοια δεν αποτελεί ασθένεια της ψυχής αλλά εξόχως φυσιολογική

Edinburgh, 1872. A Bain, A Historical View of Theories of the Soul, *Fortnightly Review*, 5 (1866), σ. 47– 62 Darwin E. *Zoomania*, Vols 2, Johnson, London 1794 – 1796, Mc Elderly Nebraska Press, 1967. Επίσης P. G. Mudford, William Laurence and the Natural History of Man, *Journal of the History of ideas*, 29, (1968) σ.430 – 436. Επίσης K Danzinger., The history of introspection reconsidered, *Journal of the history of the behavioral sciences*, 16, 1980, σ.241-262.D. Mercier, *The Relation of Experimental Psychology to Philosophy*, N. York, Benzinger Brothers, 2003. W. Wundt, *Lectures on Human and Animal Psychology*, edn.2nd, Swan Sonnesehein, 1894.

¹⁰⁸ Απαύγασμα της εφαρμογής του ηλεκτρισμού είναι τα πειράματα του Galvani στην νεκρή ανιψιά του Aldini. Την ίδια περίοδο εξάλλου εμφανίζεται η Francenstein Science : το μυθιστόρημα της M. Shelley (1818), που συνιστά επιστημονική εκδοχή κειμένων του ποιητή Erasmus Darwin. Απόπειρα που προσκρούει μεταξύ άλλων στην αδυναμία του δημιουργήματος να συλλάβει την πολυσχιδή ονοματολογία του αντικειμένου «άλλου» και του εμπεριέχοντος νοήματος αυτού. Επομένως αναδύεται μεταξύ άλλων στο σημείο τούτο η μέγιστη σύγκρουση πειραματικής ψυχολογίας – εμφυτοκρατίας του 19^{ου} αι. με την σύστοιχη ακτίνωση της προβληματικής σε ηθικά ζητήματα. Τα ζητήματα αυτά των ανωτέρω αντιπαραθέσεων είναι ιδιαίτερος προσφιλή στον ψυχολόγο και φυσιολόγο W. James. J. Priestley, *An Examination of Dr Reids Inquiry into Human Mind*, London Johnson, 1774, Shapin S. Phrenological Knowledge and the Social Structure of early Nineteenth – Century, *Annals of Science*, 32, 1975, σ. 219-343.

δυσλειτουργία (physiological disorder) πιθανόν φαρμακευτικώς ιάσιμη. Ωστόσο προετοιμαζόμενος για την έκδοση του “*Lectures on Physiology, Zoology and the Natural History of Man*”, (1819) ο Laurence δέχεται σφοδρή επίθεση ως βλάσφημος, το σύγγραμμα αποσύρεται και εκείνος χάνει την θέση του¹⁰⁹.

Περαιτέρω, διάχυτη είναι η συμβολή του Johannes Muller (1801 – 1858) με τον ιδιότυπο συγκερασμό της Γερμανικής “Naturphilosophie” και της εννοήσεως του Spinoza επί τη βάσει της τομής φιλοσοφίας – ψυχολογίας, ιδιαιτέρως με την δημοσίευση του “*Handbuch der psychologie des Menschen*” (1834 – 1840)¹¹⁰ και την εισαγωγή των νευρικών δράσεων (nerve energies): έκαστο νευρικό ερέθισμα παράγει οικεία, διακριτή και μοναδιαία ερεθιστική ποιότητα. Πρόκειται σαφώς για μια αναδιατύπωση της σπινοζικής θέσης ότι οι αντιληπτές υφ’ ημών ιδέες είναι διανοητικές αντανακλάσεις των σωματικών μας καταστάσεων¹¹¹.

Ακολούθως ο Theodor Gustav Fechner (1801 – 1887) αποπειράται ένα είδος σπινοζικής μεταφυσικής με έμφαση στις θέσεις του B. B. de Spinoza περί υποστάσεως, ιδιαιτέρως της δυσιστικής οπτικής αυτού περί σώματος και ψυχής. Ο Fechner συνδυάζει (;) τούτο με έναν ολιστικό ατομισμό όπου η ηλεκτρική ενέργεια και η διανοητική δύναμη εμπλέκονται συνεχώς, αλλά εκλαμβάνονται και ως παράγοντες ιδιαιτέρως ισχυροί στον κοσμικό χώρο που μπορούν να δρουν μεμονωμένως. Υποστηρίζει δε ότι ο παρών φυσικός κόσμος αφορά μονάχα μια πλευρά του σύμπαντος, την μηχανιστική, όπου επικρατεί η αλληλεπίδραση ατόμων επί τη βάσει του εκτεταμένου φυσικού μηχανισμού που διέπει τον συμπαντικό ορίζοντα και τα ίδια. Ενυπάρχει όμως και έτερη πλευρά κοσμική, η υποκειμενική ενεργή όψη, των διανοητικών ατόμων. Το σύμπαν διαθέτει ενεργή συνείδηση και όταν ο άνθρωπος πεθαίνει γίνεται αναπόσπαστο μέρος της κοσμικής

¹⁰⁹ P. G. Mudford, William Laurence and the Natural History of Man, *Journal of the History of Ideas*, 2a, 1968 σ. 30 – 436. Επίσης J. Schill, Physiology’s Struggle for independence, *History of Science*, 7, 1968 σ. 64– 89.

¹¹⁰ Έργο το οποίο αναφέρει πολύ συχνά ο William James ιδιαιτέρως στο *The Principles of Psychology*.

¹¹¹ “Τα άμεσα αντικείμενα της αισθητηριακής μας προσλήψεως είναι ουσιαδώς συγκεκριμένες καταστάσεις, που προκαλούνται στα νεύρα και τα νιώθουμε ως αισθήσεις...αλλά όπως ακριβώς συμβαίνει με τα νεύρα...είναι υλικές καταστάσεις...και κοινοποιούνται στο κυρίαρχο αισθητήριο που είναι ο εγκέφαλος, μέσω των αλλαγών που προκαλούνται σε αυτά από εξωγενείς αιτίες, όχι ακριβώς μεταβολές που αφορούν την καθεαυτή κατάσταση τους, αλλά κυρίως τις συνθήκες και τις αλλαγές που αφορούν τα εξωτερικά αντικείμενα. Η πληροφορία που προσλαμβάνεται μέσω των αισθήσεων αφορά εξόχως την εξωτερική φύση του αντικειμένου, την ποικιλομορφία του σε κάθε περίπτωση, που η αίσθηση κομίζει και συνδέεται αναπόδραστα με τις ποιότητες και τις ενέργειες των νεύρων”. Αντιθέτως με τον Imm. Kant και Th. Reid, ο Muller θεωρεί αδύνατη την εξήγηση: πώς η πρόσληψη αναδύεται εκ της αισθήσεως, θέση που γειτνιάζει με την συλλογιστική των: Shopenhauer, *Fourfold foot* (1817), Descartes, *Optics* (1837), μολονότι ο Muller από την άλλη πλευρά υποστηρίζει τη συνύπαρξη μιας ζωτικής αρχής (vis vitalis) εντός μας που είναι όμως διακριτή της “φυσικής δυνάμεως”.

συνείδησης. Ο ανθρώπινος νους επιτρέπει την μαθηματική του προσέγγιση ,επομένως η ψυχολογία δύναται να καταστεί αυστηρή επιστήμη ,την αποκαλεί δε ψυχοφυσική. Ο Fechner ομιλεί τολμηρά περί “day view” και “night view”. Καταφανώς ο καθηγητής φυσικής στο Leipzig συνδέει με πλείστες επιστημολογικές ακροβασίες, την ψυχολογία με την οντολογική του οπτική¹¹².

Τόσο φυσικές όσο και διανοητικές δυνάμεις εμπεριέχονται στον συμπαντικό χωροχρόνο και η σπουδή των σχέσεων τους οριοθετεί τις “outer psychophysics”. Ο Fechner ενδιαφέρεται πρωτίστως για τις “inner psychophysics” που αφορούν την μελέτη των σχέσεων μεταξύ “mental events” (Sensation) και της νευροφυσιολογικής τους συνδετικής απολήξεως. Ο Γερμανός πειραματικός ψυχολόγος προσπαθεί ουσιαστικά να αποδομήσει τον υλισμό που αναγνωρίζει μία πραγματικότητα την φυσική, που δύναται να αναλυθεί μονάχα υπό όρους φυσικούς και χημικούς ,προκρίνοντας την άποψη ότι ύλη και πνεύμα είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένα τμήματα της ίδιας πραγματικότητας.

Ο G. H. Lewes (1817 – 1878) αποτελεί τον πρόδρομο της πειραματικής ψυχολογίας ως επιστήμης, την ίδια περίοδο που ο Ch. S. Peirce μελετά την ψυχοφυσική των χρωματικών αισθήσεων, ενώ ταυτόχρονα ακμάζουν οι διερευνήσεις των πειραματικών ψυχολόγων περί των ερεθισμάτων, των αντιδράσεων, των “motor pathways” του ατόμου. Οι κλινικοί ψυχολόγοι μελετούν την υστερία, την επιληψία, την εκτροπή, τον διανοητικό

¹¹² Η επιρροή του Fechner στον William James είναι σημαίνουσα και η αναφορά του σε εκείνον είναι ιδιαίτερος συχνη. Σημειώνεται ότι η πειραματική εργασία του Fechner “*On Subjective after Images in Vision*” καταστρέφει την όραση του, το 1839 με συνακόλουθο αποτέλεσμα την υστερία και την ψυχοσωματική προβολή αυτής ως τύφλωση ,που τον οδηγεί στην εγκατάλειψη της καθηγητικής του θέσεως. Το 1843, ο ίδιος ομολογεί ότι ανακτά την ικανότητα να βλέπει και αντικρίζει τις ψυχές των φυτών στην όδευση του εντός ενός πάρκου όπως χαρακτηριστικά σημειώνει (1848). Δημοσιεύει τις θέσεις του περί «night view», «day view», και της μεταθανάτιας ζωής στο “*Zend – Avesta*” εγκαινιάζοντας την ψυχοφυσική ως υποκεφάλαιο της ψυχολογίας. Ο Gustav Theodor Fechner(1801-1887) ομιλεί όχι μονάχα για την «ψυχή» φυτών, ζώων, ανθρώπων, αλλά προδρομικά εισάγει την Gaia Hypothesis -ό όρος βέβαια ανήκει στον χημικό J. Lovelock (1970)-η θεωρία περί Γαίας υποστηρίζει ότι η γη είναι ένα αυτορυθμιζόμενο, πολυδιάστατο σύστημα, ένας ζωντανός οργανισμός πλήρως υπεύθυνος για την συντήρηση ή όχι της ζωής ,με μόνο πρόβλημα για τον Lovelock την αδυναμία της επιστήμης να αρθρώσει εισέτι ένα πλήρη ορισμό της ζωής καθεαυτής πβ. J. Lovelock, *A New look at Life on Earth*, Oxford University Press 1979, R. J. Charlson, J.E.Lovelock, M. O. Andreae, “Oceanic phytoplankton, atmospheric sulphur, cloud and climate”, *Nature*,1987,σ. 655-661.Ο Fechner υποστηρίζει επιπλέον τη σχέση ψυχολογικής αίσθησης –φυσικής αντίδρασης απέναντι στο ερέθισμα και την αποδίδει τη σχέση αυτή με το τύπο $S=K \log I$. Ο W.James το 1904 γράφει μια ενθουσιώδη εισαγωγή για την αγγλική μετάφραση του έργου του Fechner, *Buchlein vom Leben nach dem Tode*, (*A little Book of Life after Death*) ,ο κόσμος στον Fechner είναι εξόχως ανιμιστικός και το θείο δεν είναι παρά η ψυχή του σύμπαντος, όχι πάντως διαφορετική από την φύση του ανθρώπου. Χρησιμοποιεί στα λογοτεχνικά έργα του το ψευδώνυμο Dr. Mises, πβ. *Zenda Avesta oder uber die Dinge des Himmels und des Jenseits*(1877), *Elemente der Psychophysics*(1859),κλπ.. M. E. Marshal ,Gustav Fechner,, Dr. Mises and the comparative anatomy of angels, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1969, 5,1, σ. 39-58,

εκφυλισμό. Τονίζεται ότι ο θάνατος του Lewes εγκαινιάζει στην ιστορία της ψυχολογίας την απαρχή της πειραματικής σπουδής των ψυχολογικών φαινομένων^{113,114}.

Συνοψίζοντας οι θεωρήσεις περί της σχέσεως mind ≠body κυριαρχούν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και επιτρέπουν την ανάδυση θέσεων όπως ο επιφαινομεναλισμός, ο διαδραστησιμός, ο μονισμός δυαδικής όψεως και η mind – stuff theory. Ήδη το 1870 ο Shadworth Holloway Hodgson (1832 – 1912) δημοσιεύει το δίτομο *The Theory of Practice*, υπογραμμίζοντας τον επιφαινομεναλισμό¹¹⁵. “Φευ, πλέον των δυο αιώνων χωρίζουν το *De Homine* του Descartes από το *Principles of Mental Physiology* του Βρετανού Carpenter αλλά η επιστημονική πρόοδος στην άρση της απόρριψης της αλληλεπίδρασης είναι ακόμα αδιανόητη”.

Η mind – stuff θεωρία ανήκει στον W. K. Clifford (1845 – 1879) και δη στο σύγγραμμα αυτού “*On the Nature of Things in Themselves*” (1878) κατόπιν διευκρινίζεται τούτο περαιτέρω ο Morton Prince (1854 – 1929) στο “*Nature of Mind and Human Automatism*” (1885) επηρεασμένοι όλοι – όπως ο W. James¹¹⁶ – από την εργασία των: Charcot, Janet, στην υστερία, Liebeault – Bernheim στην υποβολή, Gurney στον υπνωτισμό όλα υπό τη επίδραση της εργογραφίας των εισηγητών της φιλοσοφίας της ζωής

¹¹³ Εκδότης και θεμελιωτής εντύπων όπως : *The Leader, The Westminster Review, The Fronightly Review, Nature, Mind*, βαθύτατα επηρεασμένος από τον Hegel, τον Spinoza επισκέπτεται το Παρίσι (1842) και συνομιλεί με τους Cousin και Comte. Δημοσιεύει το *Biographical History of Philosophy* (1845 – 1840). Ακολουθεί το *Problems of Life and Mind* (1874 – 1879), όπου αρνείται την θετική αντιμεταφυσική συλλογιστική και υιοθετεί ό,τι κατονομάζει ως “metempirical philosophy” επί τη βάση επιστημονικών στοιχείων και πειραματικών αποδείξεων. Είναι δε ο εισηγητής του Μονισμού Δυαδικής απόψεως (Dual aspect monism), πβ. R. S. Turner “Hermann von Helmholtz and the Communalist Vision” *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 13, 1977 σ. 48 – 58. A. Brown *The Metaphysical Society: Victorian Minds in Crisis*, N. York, Columbia University Press, 1947.

¹¹⁴ Θέσεις που απηχούνται ήδη στον R. Descartes περί ζώων ως φυσικά αυτόματα άλλα και στους Lamettrie, Cabanis, για τον άνθρωπο. Η οπτική αυτή εκλαϊκεύεται και προβάλλεται από τον Th. H. Huxley (1825 – 1895), ακολουθούν οι *Principles of Mental Physiology* του W. B. Carpenter (1813 – 1885). Είναι καταφανές ότι η προς μελέτη περίοδος και εφεξής εμπλέκει την ψυχολογία με στοιχεία πλατωνισμού (G. Frege), νεοκαντιανισμού (Peirce, Wittgenstein) με τη δεδομένη αντίθεση νατουραλισμού και αντιψυχολογισμού.

¹¹⁵ W. James, *Essays in Psychology*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983. Επίσης Mercier D. *The Relation of Experimental Psychology to Philosophy* N. York, Benzinger Brothers, 1902.

¹¹⁶ Ο William James στο *The Principles of Psychology* αναφέρει στα κεφ. V, VI, VII, Vol 1, τις ανωτέρω θεωρίες (πβ. The Automaton theory, The Mind – Stuff, κλπ), ενώ κατονομάζει την ψυχολογία ως φυσική επιστήμη διακριτή της φιλοσοφίας, ήδη το κεφ. I των Principles με τίτλο *The Scope of Psychology* αναφέρει: “Η Ψυχολογία είναι η επιστήμη της διανοητικής ζωής και αφορά εξίσου τα φαινόμενα και τις συνθήκες τους”. Μελετά το ένστικτο (chapter xxiv), τα αισθήματα (emotion, Chapter XXV), την βούληση (Chapter XXVI), τον υπνωτισμό (XXVII) πβ. G. T. Fechner *Zend – Avesta : Oder uber die dinged as Himmels und des Jenseits*, Leipzig, Voss, 1851, G. T. Fechner, My Own Viewpoint on Mental Measurement, *Psychological Research*, 49, (1987), σ.213 – 213, G. H. Lewes, *The Physical Basis of Mind*, Boston, Houghton, Vols 2, Appleton N. York, 1898, Wundt W. *Lectures, on Human and Animal Psychology* 2nd, London, Swan Sonnenschein, 1894. W. WoodWard, “Fechner’s Panpsychism as a Scientific Solution to The Mind –Body Problem”, *Journal of the Behavioral Sciences*, 1979, σ. 367 – 386.

(Biology) και της διαμάχης μηχανικισμού – βιταλισμού των: Cuvier, Lamarck, Bernard, Darwin, Spencer.

Η φιλοσοφία της Νέας Αγγλίας

Η φιλοσοφία του 19^{ου} αι. επιδιώκει την σύνδεση της αντικειμενικότητας στην γνωσιοθεωρία με την ατομική χειραφέτηση, στοχεύοντας να βρίσκεται κανείς πλησίον του πραγματικού εαυτού του, να αισθάνεται οικείος με το ταραγμένο εγώ του, ώστε να επιτύχει τελικά το *ens realissimum* για τούτο και στοχάζεται βάσει των I. Newton, J. Locke, και της σκωτική συλλογιστικής της “common sense”.

Ό,τι ανυψώνει την οπτική αυτή πάνω από τη διανοητική μετριότητα είναι ότι επιθυμεί μια ασαφή ελευθερία αλλά και θεωρεί γνωσιολογικώς ότι την κατέχει. Από την κατακτημένη αυτή ελευθερία αδυνατεί να επιστρέψει το πνεύμα στον εαυτό του, καταλήγει να είναι θνησιγενές και αποκρουστικό, συνήγορος μιας ρημαγμένης ζωής γεμάτης φαινομενικής αλήθειας και της διαρκώς εμβιούμενης επιφάσεως της. Η φιλοσοφική γραφή αποκτά πλέον λεπταίσθητη ειρωνεία για τον παραπαίοντα άνθρωπο που προσπαθεί να λειτουργεί τελεολογικώς και βρίσκεται διαρκώς αμφιταλαντευόμενος μεταξύ εαυτού και κόσμου.

Ο Αμερικανός φιλόσοφος αρνείται τον πρακτικό δισταγμό καθώς και την επιστημονική μονομέρεια και αντιπροτείνει να ζει κανείς επιλεκτικά και να σκέπτεται πλουραλιστικά άραγε επικίνδυνα. Η φιλοσοφία κλίνει προς μια *ad hominem* προοπτική με νιχιλιστικούς αναβαθμούς και την δεδομένη πρόκληση να συνδυάσει έναν ενεργό μηδενισμό δίχως πεσιμιστική αδράνεια και κενό σκεπτικισμό.

Σε αυτό το κλίμα εμφανίζεται ο Γερμανικός Ιδεαλισμός το 1830 – 1840 που στην Αμερική εγκολπώνεται στον Υπερβατισμό (Transcendentalism) του R. W. Emerson. Οι A. Smith, Th. Brown, James Macintosh, Th. Reid, D. Stewart συναποτελούν τον βασικό πυρήνα της Σκωτικής φιλοσοφίας στον οποίο ενσκήπτει ιδιαιτέρως ο R. W. Emerson, που θεωρεί τον D. Stewart¹¹⁷ θεμελιωτή της μοντέρνας εποχής με σαφή την επιρροή σε αυτή

¹¹⁷O. W. Gass, *On Emerson and the Essay* στο *In its Habitations of the World*. N. York, Simon and Schuster, 1985. Ο Emerson ανέγνωσε τον D. Stewart τον Νοέμβριο του 1822 και το έργο αυτού *Dissertation* τον Δεκέμβριο του 1823. Συγγράφει άρθρο για εκείνον στο “*Edinburgh Review*”- On Stewart-, τον Ιανουάριο του 1824. Ενώ ενσκήπτει στον A. Smith, *Theory of Moral Sentiments* τον Ιούλιο του 1824 όπως σημειώνει ο J.C.L.S. de Sismondi – Ελβετός ιστορικός – στο *In Mistress to an Age*, του J. Christopher Herold, N. York, Bobbs – Merrill, 1958. Αξιόλογη μελέτη για το Σκωτικό Διαφωτισμό και τον R. Emerson του E. Schamberger, *The Influence of D. Stewart and R. Price on Emerson’s Concept of Reason*. E.S.Q., 18, 1972 κυρίως 179-183. S. Liebman: *The Origins of Emerson’s Early poetics : His Reading of the Scottish Common Sense*, 45, March, 1973 σ. 23, 33.

του στοχασμού του F. Bacon. Ο D. Stewart αρνείται την τριήμερη διάκριση της σκέψης του F. Bacon δηλαδή: Ιστορία, φιλοσοφία, ποίηση, αρνείται επίσης την Λοκιανή ταξονομία (taxonomy) που διακρίνει την γνώση σε: φυσική, ηθική, λογική και ρητορική, χρησιμοποιώντας μόνο το δίπολο ύλης – πνεύματος¹¹⁸.

Η ιστορία του πνεύματος καταλήγει παράθεση επιχειρημάτων εάν ο ανθρώπινος νους διαθέτει ή όχι έμφυτες ιδέες ή εάν ο ανθρώπινος νους είναι παθητικός ή όχι, τόσο ο D. Stewart, όσο και ο R. W. Emerson θεωρούν ότι ο J. Locke έχει νοηθεί εσφαλμένως και υπεραπλουστευτικώς εφόσον ό τι υιοθετήθηκε είναι περισσότερο οι θέσεις των επιγόνων του J. Locke και όχι του ίδιου ο οποίος θεωρεί ότι η αίσθηση και ο αναστοχασμός παρέχουν την γνώση, το αντίπαλο μέγεθος για τον Emerson και τον Stewart είναι ο D. Hume¹¹⁹.

Ο A. Smith συνδέει την ηθική και την αίσθηση στο σύγγραμμα του *The Theory of Moral Sentiments*, προσπαθώντας να σκιαγραφήσει την «εμπαθή» ανθρώπινη φύση. Η σκωτική συλλογιστική υιοθετεί την θέση ότι όλοι διαθέτουν ηθική αίσθηση ή ηθικό αισθητήριο που στηρίζεται στην ανθρώπινη φύση και προθετικότητα να προτιμά κανείς το καλό από το κακό. Ο Th. Reid μάλιστα αποκαλεί “common sense” ό,τι ο D. Stewart, οριοθετεί ως θεμελιώδεις νόμους του ανθρώπινου πιστεύω που προέρχονται από την πίστη και συνδέονται με την ατομική ταυτότητα και την προσωπική μνήμη¹²⁰.

Ο Σκωτικός στοχασμός αποφεύγει τον Ματεριαλισμό των Gassendi, Diderot Holbach, La Mettrie, τον διανυγή Ιδεαλισμό των Leibniz και Berkeley, δείχνει δε προς την ηθική πραγματικότητα, με το πρόδηλο ερώτημα «Πώς να ζήσω;». Επομένως η ηθικότητα,

¹¹⁸ Το σημείο αυτό αποτελεί απαρχή της γειννιάσεως του Scottish Common Sense και του Γερμανικού Ιδεαλισμού, χωρία του *Dissertation*, του D. Stewart, γράφτηκαν για την Encyclopedia Britannica Supplement και ονομάστηκαν : A General View Of The Progress Of Metaphysical, Ethical, And Political Philosophy, Since The Revival of Letters στο *Collected Works* του D.Stewart ed. W. Hamilton, Edinburgh, 1854, vol I, εισαγωγή.

¹¹⁹ Βλ. E. Barish : *Emerson, The Roots of Prophecy*, Princeton, Princeton University Press, 1989, ουσιαδώς οι θέσεις του Σκωτικού Διαφωτισμού είναι εν πολλοίς απαντητική ακολουθία στον D. Hume. S. E. Morison, *Three Centuries of Harvard*, Cambridge, Harvard University Press, 1936, εισαγωγή. Το 1911 εμφανίζεται στο Παρίσι ένα βιβλίο με τίτλο *Un Romantisme Utilitaire: Etude sur le Mouvement Pragmatiste*, του R. Berthelot που υπήρξε ο πρώτος που επισήμανε τη βαθειά επιρροή του Έμερσον στον James και συναρίθμησε στο ίδιο πλαίσιο σκέψης τους Dewey, Bergson, Nietzsche, Poincare, ενώ είδε τις ρίζες της φιλοσοφίας του W. James να φθάνουν τους Scelling, Hoelderlin, Spencer, Bain και Darwin, πβ. R. Berthelot, *Un Romantisme Utilitaire: Etude sur le Mouvement Pragmatiste*, vols 2, F. Alcan, Paris, 1911.

¹²⁰ D. Stewart, Concerning The Fundamental Laws of Human Belief, στο *Collected Works*, vol.3. D. Rubinson, *The Story of Scottish Philosophy*, N York, Exposition Press, 1961, σ. 212, η φράση εκ του *The Theory of Moral Sentiments*, A. Smith, pt. I, chapter F., sec. 1.

η συνείδηση και η εκπαίδευση του ατόμου είναι οι μόνες συνιστώσες που επηρεάζουν την ηθική στάση του ανθρώπου¹²¹.

R.W. Emerson

Ο Emerson αποδέχεται συνολικά την ανωτέρω θεώρηση με την ένσταση ότι το σύστημα αφήνει ελάχιστο χώρο στην ανθρώπινη φύση, επομένως η παραδοσιακή φιλοσοφική οπτική δεν ενσωματώνει την ουσιώδη εσωτερική παράμετρο του ανθρώπου. Η πολυπρισματική φιλοσοφία του R. Waldo Emerson, φθάνει να συνδέσει τον δυτικό ιδεαλισμό με την Ινδουιστική θεώρηση¹²², όντας βαθύτατα επηρεασμένος από νεοπλατωνικές συλλήψεις¹²³. Η μυστική ένωση που ο Emerson επικαλείται δεν έχει δυισμούς εφόσον στο στοχασμό αυτό κυριαρχεί η ενοποιητική στιγμή της εκστάσεως, όπου το υποκείμενο και το θείο συναντώνται μέσα στην θρησκευτική μορφή ζωής¹²⁴.

Επηρεασμένος από την απώλεια αγαπημένων προσώπων ο Emerson επισημαίνει ότι ο θάνατος του γιού του Waldo (1836 – 1842) και προγενέστερα της πρώτης συζύγου του Ellen Tucker δεν πρόσθεσαν τίποτα για την αλήθεια και την πραγματικότητα¹²⁵. Στην φιλοσοφική του σκέψη, προτάσσει αμετάθετα το άτομο και το ατομικό πράττειν ως το βασικό δίπολο κάθε φιλοσοφικής αξίας, εφόσον ένα ερώτημα αναδύεται διαρκώς για τον Emerson: πώς να ζήσω και όχι τί να γνωρίσω¹²⁶.

Ο διφυής αυτός στοχασμός, είναι αντικείμενο θαυμασμού για τον W. James, που επιπλέον είχε τον R.W. Emerson ως πνευματικό του ανάδοχο¹²⁷.

¹²¹ D. Stewart, *Elements*, σ. 8, *Dissertation* σ. 70.

¹²² O D. Robinson *D. Stewart and Hindu Philosophy* στο *The Story of Scottish Philosophy*. O A. Macintyre *Whose Justice: Which Rationality*: Notre Dame, Ind. University of Notre Dame, 1988, υπογραμμίζει την αποτυχία της σκωτικής φιλοσοφίας να επιλύσει ζέοντα θέματα στην Αμερική όπως η δουλεία κ.λ.π. σε αντιδιαστολή με τις αρχές της ελευθερίας που προτείνει ο Καντιανισμός : *The skeptical System of Berkeley and Hindu philosophy in lectures on the philosophy of Mind*, vols 4, Edinburgh, 1851, 2, σ. 14 – 27.

¹²³ R. W. Emerson : *Prophecy Metamorphosis and Influence*, ed. E. Levin, Columbia, University Press, N. York, 1975 σ. 29 – 56.

¹²⁴ F. Coplesten, *A History of Philosophy*, Garden City, N. York, Doubleday, 1962, vol 1, part 2, σ. 194, η επίδραση του Emerson στον James είναι έντονη και διαρκής, τόσο φιλοσοφικά όσο και βιοματικά, βλ. R. L. Rusk, *The Life of R. W. Emerson*, N. York, Scribners and Sons, 1949, G. Wilson Allen, *Waldo Emerson A Biography*, N. York, Viking, 1981.

¹²⁵ R. W. Emerson, *Experience*, στο *C. Works*, vol 3, *Essay : Second Sense*, σ. 40, 47, 49

¹²⁶ R. W. Emerson, *The Journals and Miscellaneous Notebooks of Ralph Waldo Emerson*, ed. William H. Gilman, vol 16, Cambridge, Harvard, University Press, 1960-1982, 10:322, σ. 320 Πίσω από τα κείμενα περί μυστικής ενότητας και ατομικής δράσεως απηχείται μια οργή τύπου T. Carlyle, πβ. R. W. Emerson, *The Correspondence of Emerson and Carlyle*, ed. Joseph Slater, N. York, Columbia University Press, 1967

¹²⁷ Το χωριό στις *V.R.E.* του William James, σ. 375, η οπτική του Emerson, *The Power and Terror of Thought* στο ομώνυμο έργο B. Houghton, Ms Am, 1280 : 203 II, σ. 3, ομοίως “Illusions”, στο *C.W.*, vol 6, *Conduct of life*, σ. 311– 320. Γειτνίαση θέσεων του Emerson και του James εμφανίζονται στο *A Pluralistic Universe*, στο δοκίμιο του Emerson, ‘Philosophy of the People’ δημοσιεύεται στο *Nature*, 9 Μαΐου το 1836. Το 1838 ο R.W. Emerson πραγματοποιεί μια σειρά διαλέξεων στο πανεπιστήμιο του Harvard με τίτλο *The American*

Η φιλοσοφία του Emerson δεν είναι συστηματική υπάρχουν όμως κάποιες βασικές αρχές, οι εξής:

- Οι ημέρες είναι θείες.
- Η δημιουργία είναι συνεχής και δεν υφίσταται άλλος κόσμος πλην αυτού που ζούμε.
- Κάθε ημέρα είναι ημέρα ατομικής κρίσεως.
- Ο σκοπός της ζωής είναι κυρίως η ατομική ανάπτυξη, η αυτοέκφραση και η προσωπική πληρότητα.
- Η ποίηση απελευθερώνει περισσότερο από ότι η λογική.
- Η ισχύς της έσω ανθρωπότητας υποδουλίζεται από την ατομική ανάγκη, κάθε ημέρα προκαλείται η αυθυπέρβαση.
- Οι θεμελιώδεις προσλήψεις είναι εννοιακές, οι αλήθειες των φυσικών επιστημών και των ηθικών σχημάτων πρέπει να είναι εμπειρικά διακριβώσιμες.
- Τίποτα μεγάλο δεν επιτυγχάνεται δίχως οργιώδη ενθουσιασμό.
- Η ζωή είναι προδήλως έκσταση.
- Η εξαντλητική κριτική και η ορθολογική ανάλυση των πραγμάτων εάν δεν υπηρετούν τον εσωτερικό ενθουσιασμό του ατόμου προσφέρουν στην καλύτερη των περιπτώσεων αναίτιους γρίφους ή παρωθούν σε αδράνεια τον άνθρωπο.

Η φιλοσοφία όπως ο ίδιος αναφέρει είναι η εσωτερική οπτική στην αναγκαιότητα των πραγμάτων, ενώ το ουσιώδες υπόστρωμα των σκέψεων στηρίζεται στο αιγιματικό πράγμα καθεαυτό. Σύνολη η ύπαρξη πρέπει να κατανοείται με αμιγώς υποκειμενικούς όρους δηλαδή ό,τι είμαστε, βλέπουμε, αγαπάμε, αρνούμαστε και τελικά δημιουργούμε. Μονάχα τα παιδιά διαθέτουν την αδιαμεσολάβητη αίσθηση του κοσμικού στοιχείου και της αμορφοποίητης στιγμής. Η μεγαλύτερη τιμωρία για όποιον αγνοεί το μόνο που διαθέτει δηλαδή την ατομική του υπόσταση είναι ο προβιωμένος καταθλιπτικός θάνατος και η παθητική εξόντωση του ίδιου.¹²⁸

Scholar, δημοσιεύει δοκίμια, *Divinity School Address*(1884),*The Dial* (1850), *Representative Men* (1856), *English Traits* (1860), *The Conduct of Life*(1867), *May-Day and Other Essays*,(1870), *Society and Solitude*(1874),δημιουργεί το έντυπο *Parnassus* (1875), βλ. C. K. Newcomb, *The Dial*, 1892, σ. 122, μια πρόσφατη μελέτη για τον R.W. Emerson, S. Emerson Bescovitch, "Individualism and the Ambiguities of Dissent", *South Atlantic Quarterly*, 89, no. 3,1990, σ. 623 – 662. L. J. Reynolds, *European Revolutions and the American Literary Renaissance*, New Haven,Yale University Press,1988, L. Gougeon, *Virtues-hero, Emerson, Antislavery and Reform*, Athens, University of Georgia Press, 1990, σ. 159-160.

¹²⁸ R.W. Emerson, *Philosophy of the People*, Houghton L., b. Ms Am, 1980, 200 (1) σ. 418, "Philosophy of the People" lecture I, folder 3 Houghton b. As. Ms. Am, 280 209 (3), σ. 2a.

Ο Emerson απομακρύνεται από τον Unitarianism όχι όμως και από τη θρησκευτική ζωή. Όταν ο Carlyle δημοσιεύει το έργο του: *Heroes, Hero – Worskhip and the Heroic in History* ο R.W. Emerson αντιπαραθέτει το *Representative Men*¹²⁹. Το *Representative Men* αποτελεί μια απόπειρα σύνδεσης της διακριτής ατομικής υπεροχής με την δημοκρατική πεποίθηση περί ανθρώπινης ισότητας χωρίς όμως ικανοποιητικά αποτελέσματα.¹³⁰

Στην εναρκτήρια παράγραφο του *Nature* γράφει: «πάνω από όλα πρέπει να δοκιμάζουμε ό,τι γνωρίζουμε στην πράξη, τίμα κάθε αλήθεια μέσω της χρήσεως»¹³¹.

Ενώ στο ύστατο δοκίμιο *Illusions*, στο *The Conduct of Life*, ο Emerson ανατέμνει τους όρους και τα όρια της εμπειρίας και της ψευδαισθήσεως. Ο W. James αναγνωρίζει στον R.W. Emerson το 1850 εγγεγραμμένα στοιχεία στην αντίληψη του κόσμου¹³².

Τί συνιστά “ψευδαισθήση;” Η ίδια η πραγματικότητα της υποκειμενικής βεβαιότητας. Δευτερευόντως, ακολουθεί η πεποίθηση ότι εκάστη στιγμή εμπερικλείει όλη

¹²⁹ Εξέχον σχέδιασμα που δεν εμπεριέχει κανένα Αμερικανό, ειμή μόνον πρόσωπα όπως οι: E. Swedenborg, M. De Montaigne, Shakespeare, Napoleon, Goethe, τους οποίους αντιστοιχεί με φιλόσοφο, μύστη, σκεπτικό, ποιητή, υλιστή, συγγραφέα. Την ίδια περίοδο ο Ch. Sumner, 1846 στην αδελφότητα Phi Beta Kappa, στο Harvard παραδίδει “το σχολείο, ο δικαστής, ο καλλιτέχνης, ο φιλάνθρωπος” με παραδείγματα τους J. Pickering, J. Storey, W. Allston, W. Ellery Channing, απαντά τα ανωτέρω στο E. C. Corr 381, 396 στο *The Works of Ch. Sumner* Vols 15, Boston 1874 – 1883, I : 268 – 283. Ο Baudelaire παρατηρεί ότι ο Emerson δεν αναφέρει τον Voltaire, ενώ ο R. Frost υπογραμμίζει την εξαισία γλώσσα “Cut these words and they bleed”. Ο J. Borjes αναφέρεται στην κριτική του μελέτη για τον Emerson ιδιαιτέρως στην περίπτωση του ως πρωτεργάτη της Νεωτερικότητας στην Αμερική απηχούσα μάλιστα τον, M. de Montaigne: “you feel that this criticism comes from this personal experience of him”, Charles Baudelaire *Intimate Journals* στο K. Saprio, *Modern Poetry*, Evanston 111, Row Peterson, 1962, 35 R. Frost : On Emerson, στο *Daedalus Fall*, 1959m, σ. 712 – 718 κείμενο που επανεκδίδεται υπό των M. R. Konvitz και E. Whicher : *Emerson A Collection of Critical days*, Englewood, Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1962 . Ch. Montaigne στο *C. W.* Vol 4 *Representative Men* σ. 68

¹³⁰ Περί της ζεύξεως δημοκρατικού Ιδεαλισμού και *Representative Men*, πβ. Perry Miller, *Emersonian Genius and the American Democracy, The Nature Nation*, Cambridge, Harvard University Press, 1967, σ.163, 174. “Τα σπουδαία πρόσωπα δεν είναι ανώτερα μας είναι παραδειγματικές μορφές, σύμβολα ή εκπρόσωποι δικοί μας... Τί εκφράζει περισσότερο ο Shakespeare από τον Shakespeare εντός μας;”

¹³¹ R. W. Emerson : Goethe, στο *C.W.*, 4 σ. 290

¹³² R. W. Emerson, “Goethe”, στο *G.W.* 4, σ. 290, “Illusions” στο *The Complete Works of R. W. Emerson*, Centenary Edition, E. W. Emerson, 12vols, Boston, Houghton Mifflin, 1903-1904 *G.W.* vol 6 “Conduct of life” σ 311, 312, 319,320 W. James, *A Pluralistic Universe*, Hibbert Lectures at Manchester College on the Present Situation in Philosophy, N. York, Longmans Green and Company, 1909 στο *The Works of William James*, ed. by F. H. Burkhardt, Fredson Bowers and Ignas Skrupskelis, Cambridge ,Harvard University Press, 1975-1988, Vol.4, σ 70. Η σχέση του William James με τον W. Hegel κατανοείται καλύτερα εάν στηριχθεί σε δύο άξονες, στις απόψεις του για την μυστική πλευρά του γερμανικού ιδεαλισμού και στην αντίληψη του για τον εμπειρισμό. Ως προς το πρώτο η σχέση του James με τον Hegel δεν μπορεί να γίνει πλήρως αντιληπτή χωρίς τη γνώση του μεσολαβητικού ρόλου, που έπαιξε η σκέψη του Emerson και του B. P. Blood στον οποίο αφιέρωσε το δοκίμιο του “Ένας πλουραλιστής μυστικός” και οι δύο αυτοί στοχαστές οδήγησαν τον James να συνδέσει την μυστική φιλοσοφία με τις παραισθήσεις του αιθέρα και την εγγεγραμμένη σκέψη με την έκσταση. Καταλήγοντας ότι στον εγγεγραμμένο όπως και στον μυστικισμό και στις εμπειρίες με αναισθητικό, υπερβαίνονται οι αντιθέσεις των πραγμάτων και όλα τελικά συμφιλιώνονται. Η ουσιαστική διαφορά είναι, ότι ενώ για τον Hegel αυτή η *coincidental oppositum* αντιπροσωπεύει κάποια πραγματικότητα του λόγου για τον James υπερτονίζει μονάχα την σημασία της ατομικής θρησκευτικής εμπειρίας και του μυστικού βιώματος, πβ. D. Robinson, *How Religious Experience Works: Jamesian Pragmatism and its Warrants*, *The Review of Metaphysics*, 56, σ. 763-778, 2003.

την πραγματικότητα, εφόσον το πραγματικό δεν αποκόπτεται αυθαίρετα από αυτό που ατομικά βιώνεται. Όπως ακριβώς συμβαίνει με την επεξηγηματική προσέγγιση της Αγίας Γραφής: τώρα ατενίζουμε το θείο *δι'εσόπτρου εν αινίγματι* κατά την Παύλεια φράση στην *Προς Εβραίους Επιστολή*. Τρίτον η πραγματικότητα για τη επιστήμη δεν έχει αναρχία, όλα εκτυλίσσονται σε εξελικτικές βαθμίδες¹³³, υπερβαίνοντας τον M. Aurelius, ο R. W. Emerson επισημαίνει: «εάν ο θάνατος είναι το τέλος, τότε η ζωή είναι το άπαν...ηττώμαι διαρκώς, λοιπόν εμπρός για την νίκη που δεν θα έλθει ποτέ»¹³⁴.

Ο τίτλος του ποιήματος του Emerson, “Give all to love”, είναι η αγαπημένη φράση που συχνά αναφέρει ο James, όπως το 1862 στην ομιλία του για τον Emerson στο ConCORD, ή όταν επιστολογραφεί στον T. Ward, την 8^η Ιανουαρίου 1868¹³⁵. Ενώ έχει διαρκώς μαζί του την συστατική επιστολή από τον Emerson για τον Herman Grimm, όταν βρίσκεται στην Ευρώπη το 1867¹³⁶.

Ο “έτερος Emerson” δηλαδή η επιστημονικότερη πλευρά της σκέψης του αμερικανού στοχαστή, συμπλέει με τον Faraday, υποστηρίζοντας ότι το κοσμικό γίνεσθαι δεν είναι μονάχα ύλη αλλά κυριότατα ενεργειακά πεδία, επισημαίνοντας ότι η ζωή ρέει και δεν εγκλωβίζεται στις δέκα υπαρκτικές αριστοτελικές κατηγορίες

Αντιδιασταλτικά, προς τον W. James το 1874, στη σκέψη του οποίου μόλις ανιχνεύεται κάτι αντίστοιχο¹³⁷ και οι δύο ωστόσο εξορκίζουν στη σκέψη τους περισσότερο από ότι καταδεικνύουν τον στενόνοο άνθρωπο, που εμμένει στον ορίζοντα των φαινομένων. Η φιλοσοφική ανθρωπολογία τόσο του James όσο και του Emerson, δίνει προτεραιότητα στο

¹³³ R. W. Emerson, *Illusion*, *C.W.* σ. 331, 324, 325

¹³⁴ R.W. Emerson, *The Poet C.W.*, 3:22, *The World Soul* στο *C.W.*, vol 9, *Poems*, σ.19, *The Journals and Miscellaneous Notebooks of R. W. Emerson*, ed. W. H. Gilman, 16 Vols, Cambridge, Harvard University Press, 1960-1982, 8:228

¹³⁵ W. James, *Corr.* 1, σ. 203

¹³⁶ W. James, *Corr* 4. σ. 274 Ο Emerson ερμηνεύει τον William James την περίοδο αυτή στο κείμενο “Self Reliance” με το τίτλο: “The American Scholar” αναφέρει χαρακτηριστικά: “Η δράση είναι για τον μαθητή υποδεέστερη αλλά είναι απαραίτητη. Δίχως αυτή δεν ενηλικιώνεται. Χωρίς αυτήν η σκέψη δεν ωριμάζει να γίνει αλήθεια...γνωρίζω μονάχα, όσα έζησα. Αμέσως καταλαβαίνουμε ποιές λέξεις είναι φορτωμένες με ζωή και ποιές όχι”, το αντίγραφο των *Miscellaneous* του Emerson που κατέχει ο William James είναι εκδόσεως, Boston 1868 και ευρίσκεται στην Houghton Library, ενυπόγραφο και υπογεγραμμένο από τον W. James.

¹³⁷ Οι θέσεις εμπεριέχονται στη συλλογή κειμένων του R.W. Emerson, “Essays” (1841), που εμπεριέχονται στο *The Complete Works of R.W.Emerson*, Centenary Edition, ed. E. W. Emerson 12vols, Boston, Houghton, Mifflin 1903-1904. Second Series. Σημειώσιμα είναι η προσέγγιση του Van Wyck Brooks, *The Flowering of N. England*, N. York, E.P. Dutton, 1936 σ. 214. Η σχέση της οικογένειας του James και του R. W. Emerson είναι στενή και ξεκινά κυρίως το Μάρτιο του 1842 “στη Ν. Υόρκη εξοικειώθηκα με τον H. James ...πάνω στην ώρα που ανεβαίνοντας τα σκαλιά θαύμασα το νεογέννητο μωρό του, που έμελε να γίνει ο δεύτερος Αμερικανός W. James”, Houghton, Mifflin, Co, 1962, σ. 173 Το δώμα των φιλοξενουμένων της οικογένειας του James καλείται μάλιστα “Mr Emerson’s Room”, *Corr* 10:240, 243 Αξίζει να σημειωθεί ότι το πλέον προσφιλές ποίημα του William James, είναι το “Give all to Love” εκ του “Threnody” του Emerson το οποίο μιλάει για το θάνατο και ο R.W.Emerson το αφιέρωσε στο νεκρό του παιδί, άλλωστε και ο W. James είχε χάσει το μικρό του υιό τον Herman(1885).

άτομο που καθίσταται πρόσωπο δηλαδή αποκτά αυτοαξία μονάχα μέσω των επιλογών και των πράξεων του. Στη πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής για τους δύο αμερικανούς φιλοσόφους επικρατεί μονάχα η αγωνία, ο πόνος και η ήττα. Επομένως όλες οι θεωρίες καταλήγουν σκιές και ενύπνια ενώπιον του δεδομένου της πραγματικής εμπειρίας του ανθρώπου, που προκαλεί την μεταξίωση όλων όσων πιστεύει προκειμένου να δράσει ή διαφορετικά την υπαναχώρηση του ανθρώπου στο μέτριο, υπαρκτικό σχήμα της αδράνειας. Η οπτική και των δύο αμερικανών στοχαστών έχει σαφώς επιρροές από την δαρβίνεια θεώρηση, εφόσον απαιτεί και προϋποθέτει τη διαρκή πάλη, την ατομική προσαρμογή και την φιλόνηκη δράση για τον άνθρωπο.

Στην επέτειο των εκατό ετών γεννήσεως του R. W. Emerson προσκαλείται ως ομιλητής, ο W. James όμως αρνείται, κατόπιν αποδέχεται την εκφώνηση ενός εικοσαλέπτου λόγου κάτω από την πίεση της συζύγου του¹³⁸. Ξαναδιαβάζει τον Emerson και υπογραμμίζει παραγράφους, παραπέμπει πολλές φορές στο κείμενο *The Method of Nature*, αναφορικά με την έκσταση, ενώ υπογραμμίζει ολόκληρο το κείμενο του *Self Reliance*¹³⁹. Ο R. W. Emerson επηρεάζει βαθιά τον James, που υιοθετεί ολόκληρες φράσεις του: “*Advancing on Chaos and the Dark*”, “*We are born believing*”, “*A man bears beliefs as a tree bears apples*”, ως motto της φιλοσοφίας του. Η ομιλία που έγραψε εκφωνείται την 25^η Μαΐου του 1903 στο Concord και ο William James επισημαίνει το δίπολο απόλυτος μονισμός –ακραίος ατομικισμός, ως βασική αρχή της σκέψης του Emerson. Εν κατακλείδι αναφωνεί: «Αγαπημένε δάσκαλε, όσο η αγγλική γλώσσα τροφοδοτεί με ανυπέβλητη δύναμη την εσωτερικότητα και επιχαίρει η ψυχή μας, η ισχύς αυτή ελευθερώθηκε από τις ευγενείς και λυρικές σελίδες, που εσύ την εμπλούτισες»¹⁴⁰.

¹³⁸ W. James, Corr. 3.229. Η Alice μεταπείθει τον William James ως ένθερμη αναγνώστρια του Emerson και στη πρώτη συνάντησή τους, του προσφέρει το αντίγραφο των “*Lectures and Biographical Sketches*” του Emerson με την μετωπίδα: “W. James from his wife, Quincy Street, Cambridge, June, 1879” στο *The Complete Works of R.W.Emerson*, Vol.10, 1903-1904.

¹³⁹ R. Waldo Emerson, *Natural History of Intellect*, σ.38, στο *A Man a Selective Principle*, σημειώνει την αρχική πρόταση: “Ο άνθρωπος είναι μέθοδος...: Η σκέψη υπάρχει για να εκφράζεται. Αυτό το οποίο δεν δύναται να εξωτερικεύσει τον εαυτό του, δεν είναι σκέψη. Μην εμμένεις στις προσλήψεις σου. Είναι η πόρτα προς τους επτά ουρανούς αλλά εάν την διαβείς, θα χάσεις το δρόμο”.

¹⁴⁰ *E.R.M.*, σ. 109, 112, 115, Laurence Bruell, συνολική έκδοση εκατονταετηρίδας του Emerson, Cambridge, Harvard University Press, 2003, όπου ο James τονίζει ως βασικό χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Emerson τον ατομικισμό. Η αμφίπλευρη εικόνα του Emerson, από τη μία ο λυρισμός και από την άλλη η ατομοκρατία, επισημαίνονται από τον J.R.Lowell, που τον αποκαλεί *dreamer* και *practical Yankee* αντίστοιχα, ο ίδιος ο Emerson κατονομάζει τον εαυτό του στα κείμενα του ως *Guy* και *Osman* και τονίζει την διαρκή παρουσία, όπισθεν όλων των χαρακτήρων που αναφέρει, ενός δαίμονα, πβ. R. W. Emerson, *Essays and Lectures*, N. York, Library of America, 1983, J. McAleer, *R. W. Emerson: Days of Encounter*, Boston, Little Brown, 1984, εισαγωγή, J. Myerson, *Ralph Waldo Emerson, A Descriptive Bibliography*, Pittsburg, University of Pittsburg Press, 1982, σ. 32-45, F. I. Carpenter, *On the Two Emerson's*, N. York, Hendricks House, 1953.

Ότι εκτιμά ο William James στον Waldo Emerson είναι η σταθερή πορεία του στη ζωή, μέσα από την δράση και τη σκέψη, απόπειρα εξάλλου και του ιδίου. Ο W. James όπως και ο Emerson αρνούνται τον ανθρώπινο διασκορπισμό που διαστρεβλώνεται σε δημόσια συμβάντα και αφηρημένα σχήματα ικανά να εκτρέπουν τον άνθρωπο από την αυθεντική οντικότητα του. Η ατομική εμπειρία είναι η μόνιμη ολοκληρωτική δυνατότητα του ανθρώπου με φορτίο σύστοιχο την αγωνία και τούτο ακριβώς το σημείο υπογραμμίζεται στη θρησκευτική μορφή ζωής.

Η ατομική θρησκευτική εμπειρία και για τους δύο αμερικανούς φιλοσόφους, παρουσιάζει την επιστροφή του ανέστιου ανθρώπου στον αυθεντικό εαυτό (it-self) μακράν του πλήθους αντικειμένων (they – self) μέσω της λειτουργίας της συνειδήσεως και της βουλήσεως, δίχως την ευφάνταστη παραδοξότητα της υπακοής των υποκειμένων σε ανύπαρκτους ηθικούς νόμους και θεωρητικά ιδεώδη.

Επομένως η απολυτότητα των αισθήσεων και της διάνοιας απορρίπτεται ρητώς, σύμφωνα με την υλιστική προϋπόθεση, αλλά παραμένει η διττότητα της πορείας που ακολουθείται εκ των αισθητηριακών εντυπώσεων προκειμένου να συντεθούν στην αντίληψη και στη λογική πορεία της νόησεως, η οποία αναφέρεται στα αντικείμενα που συγκροτούνται τοιουτοτρόπως. Μολοταύτα όχι μόνο η πραγματικότητα του κοσμικού ορίζοντα καθεαυτή αποτελεί αίνιγμα αλλά επιπλέον τούτο, η κοινοποίηση του αινίγματος, συνιστά έσχατο σκοπό του ορθολογισμού. Το εμπειρικό συμβάν, αναθεωρημένο, μεταπλασμένο, από την κατάργηση των αφηρημένων αντιφάσεων, δεν αναφέρεται σε καμία αρχή, σε κανένα κεντρικό πυρήνα ερμηνείας, σε κανένα καθεαυτό, αλλά παραπέμπει ακαταπαύστως σε ένα άλλο εμπειρικό συμβάν.

Ο W. James όσο και ο R. W. Emerson πραγματεύονται ιδέες καιπίστεις του ατόμου, που επαληθεύονται ή όχι εμπειρικά. Ο άνθρωπος όμως ενίοτε ακολουθεί ιδέες και πεποιθήσεις, που υπερβαίνουν την απόδειξη με τεκμήρια και είναι φύσει αδύνατον να καταδειχτούν με τα μέσα της λογικής. Στην περίπτωση αυτή και οι δύο φιλόσοφοι ζητούν από το άτομο να ρισκοκινδυνεύσει, να προχωρήσει πέρα από το τεκμήριο, με τη προϋπόθεση να μην αρνηθεί τη τεκμαρτή απόδειξη, εάν αυτή προκύψει.

Η Μεταφυσική Λέσχη

Το φθινόπωρο του 1861 βρίσκει τον W. James να σπουδάζει στην Laurence Scientific School στο Harvard¹⁴¹. Ο πόλεμος μαίνεται, ενώ στο στενό ακαδημαϊκό χώρο ακμάζουν τα φιλοσοφικά ρεύματα: “Transcendental Movement” και η εγγελητική “Concord School of Philosophy”. Την ίδια περίοδο και υπό τη προεδρία του T.S. Eliot στο πανεπιστήμιο Harvard αναδεικνύονται περισπούδαστες προσωπικότητες διανοουμένων (εκδίδεται η *Atlantic Monthly* από τον J. T Fields με την συμμετοχή των Hawthorne, Longfellow, Lowell, Holmes, Emerson, Martineau κ.λ.π. και η *North American Review* των: A. P. Peabody, H. Adams). Εμφανίζεται ο επιστημονικός κύκλος των: Asa Gray, Benjamin Peirce, Luis Agassiz, Jeffries Wyman, Wolcott Gibbs κλπ. Εντός της ανωτέρω ατμόσφαιρας προσώπων και σκέψεων, ο William James πρωτοπροβληματίζεται περί της εξελίξεως των ειδών¹⁴²: «Όλοι μπορούμε να ξεφύγουμε από τη θεωρία μολονότι και εγώ ο ίδιος εξακολουθώ να είμαι δεμένος μαζί της, ωστόσο οι ώρες που πέρασα μαζί με τον Agassiz με δίδαξαν την ελάχιστη σημασία της θεωρίας μπροστά στην αλήθεια της πραγματικής εμπειρίας»¹⁴³.

¹⁴¹ Πρόκειται για τη περίοδο του Εμφυλίου, όταν ο William εισέρχεται 18ετής στο Cambridge, το 1862. Ενώ ο αδελφός αυτού ο Garth Wilkinson (Willy) δεκαεπτά ετών κατατάσσεται στο στράτευμα. (Ιανουάριος 1863), Και οι δυο William & Henry αποπειρώνται την στρατολόγησή τους, όμως οι αιτήσεις απορρίπτονται, “H. James to Pr. G. Wilkinson”, 20 Ιανουαρίου του 1863 στο *H. James Letters*, 4vols, Cambridge, Harvard University Press, 1974-1984, 2, 94. Ο W. James γράφει στο σημειωματάριό του, «για ένα δειπνο στη Βοστώνη κατά τη διάρκεια του πολέμου: όταν βγήκα έξω κάτω από τα παγωμένα αστέρια με το ρεφραίν από το τραγούδι του John Brown, να στριφογυρίζει στο νου μου “μόλις πρόλαβε το πλοίο για το Harper, με τους λιγοστούς δεκαεννέα άνδρες του, και κατατρόμαξε τη Βιρτζίνια, που έφθασε να τρέμει και να τρέμει”... Νορίς τον Ιούλιο ξεκίνησε η μάχη του ... Husburg... Στο δρόμο της επιστροφής πίσω από τις γραμμές, ένας κύκλος πυροβολισμών τίναξε τα μυαλά του τραυματιοφορέα, που βρισκόταν πίσω μου και όλοι πέσαμε κάτω μαζί.» G. W. S. *Story of The War*, Milwaukee Sentinel, Dec 2, 1883, σ. 16 στο Maher, 1986, σ. 40. Ο Willy ευρίσκεται συμπτωματικώς σ’ ένα αυτοσχέδιο νοσοκομείο από ένα φίλο της οικογένειάς του W. James και μεταφέρεται στην πατρική του σπίτι σε άσχημη κατάσταση, ώστε αναγκάζεται να μείνει κληνίρης για μεγάλο διάστημα, ένας από τους πίνακες του James, αναπαριστά αυτόν τον ξέπνοο Willy. Τον Φεβρουάριο του 1864, ο William James αναφέρει στην εξαδέλφη του Catharine Barber, “ότι πλέον ο Willy έβαλε τέλος σε όλα το περσινό καλοκαίρι, δηλαδή στην ξεγνοιασιά και στην ρομαντική διάθεση που επικρατούσε στην οικογένεια και στο ευρύτερο περιβάλλον της, όλο το προηγούμενο διάστημα”. *The Correspondence of William James, William and Henry*, ed. by Ignas Skrupskelis and Elizabeth M. Berkeley, Vols.3, Charlottesville and London, University Press of Virginia, 1992-1994, 4:30.

¹⁴² Proff. J. Wyman, *Harvard Advocate XVIII*, October, I, 1874, σ. 8-9, ομοίως Harvard, University, Library, Charging Records, 1870, Harvard, University, *Archives*, III, 50-60. Επίσης E.W. Emerson “Early years of the Saturday Club”, στο *Emerson in Concord*, Boston, Houghton, Mifflin, 1909-1914, σ. 427. Luis Menand, *The Metaphysical Club*, N. York, Farrar Straus and Giroux, 1994

¹⁴³ M.S. σ. 10, 14. Ο William James συνεχίζει, τις Medical Studies έως τον Μάρτιο του 1865 και έπειτα μεταβαίνει στην Βραζιλία με την Thayer Expedition και τον L. Agassiz, Rio, Xing River, Amazon κ.λ.π. Επιστρέφει στην Βοστώνη τον Μάρτιο του 1866 την ίδια περίοδο συνδέεται με τον Wendel I Holmes, Jr και διαβάξει εντατικά (1870 – 1871): H. Thoreau, *A Week in the Concord and Merrimack Rivers*, Cicero’s, *De Amicitia*, S. Augustine *Confessions*, Swedenborg, *Divine Love and Wisdom*, J. O Morells *Introduction to Mental Philosophy*, Hippolyte Taines, *De l’ Intelligence*, H. Maudsley, *Body and Mind : An Inquiry into their Connection*, H. Spencer, *Principles of Psychology* κ.λ.π. οι τίτλοι αυτοί εμφανίζονται στο Diary 1, ως τμήμα

Chauncey Wright

Ευδιάκριτη είναι την ίδια περίοδο η επίδραση του Wright στους Charles S. Peirce, Wendel Holmes, W. James, ο οποίος είναι επικεφαλής του *Metaphysical Club*¹⁴⁴. Η ευρύτητα του πνεύματός του, η διεισδυτική δύναμη, η ισορροπημένη ένταση της φιλοσοφίας του και η σαφής επιρροή από τον J. S. Mill είναι τα χαρακτηριστικά της σκέψης του Ch. Wright: «Οιαδήποτε προσέγγιση των μεταφυσικών προβλημάτων οφείλει να υπακούει στην επιστημονική επιταγή όχι σε α priori γνώματεύσεις και ψυχολογισμούς»¹⁴⁵.

Έλκεται από τις θετικές επιστήμες κυρίως από την αστρονομία – κατόπιν της επιρροής του δασκάλου του D.S. Sheldon -, υποστηρίζει τον θερμοδυναμικό χαρακτήρα του σύμπαντος και διατυπώνει τις θέσεις του σε άρθρα: «Physical theory of Universe», «Limits of Natural Selection», (1870) κ.α. Ο Ch. Eliot Norton τονίζει: «Ο Wright χρησιμοποιεί τον όρο θετικισμός, όπως νοείται στις ημέρες μας, ωθώντας πλειάδα στοχαστών στη διερεύνηση της φύσεως βάσει επαγωγικών μεθοδολογιών διαχωρίζοντας εαυτόν κάθετα από την α priori σχολή, που αναζητεί στην διανοητική τάξη την απάντηση στην ερμηνεία του συμπαντικού ορίζοντα»¹⁴⁶.

Το 1871 ο Wright υπεραμύνεται των θέσεων του Darwin έναντι του Ιησουίτη St. George Mivart, στο *North American Review* και το κείμενο είναι τόσο σπουδαίο που ο Darwin το ανατυπώνει στην Αγγλία. Το επόμενο έτος Wright και Darwin συναντώνται με το δεύτερο να τον παρωθεί να στρέψει την αναλυτική του σκέψη σε ζητήματα της

λίστας του 1871 και δείχνουν την διαρκή ενασχόληση και μελέτη του W. James με την φιλοσοφία και την ψυχολογία. Γνωρίζει τον Henry Bowditch που μόλις λαμβάνει M.D., ένα έτος πριν τον W. James και μεταβαίνει στο Παρίσι πλησίον των Claude Bernard και J. M. Charcot (δάσκαλος του Freud) μετέπειτα εγκαθίσταται στην Λειψία στο εργαστήριο του Carl Ludwig, πβ. H. Fielding, Darrson and Henry Bowditch, στο *Dictionary for American Biography*, N. York, Scribner, 1937, σ. 192 και S. E. Morison, *The Development of Harvard University, 1869-1927*, Cambridge, Harvard University Press, 1930.

¹⁴⁴ Δεινός ρήτορας, εξέχων δάσκαλος ο Wright παραδίδει μόλις δύο διαλέξεις (*In Psychology* 1870, *In Mathematical Physics*, 1874) με ελάχιστες δημοσιεύσεις. Το *Metaphysical Club* του οποίου ηγείται ιδρύεται το 1871 και συμμετέχουν επιφανείς αμερικανοί διανοούμενοι, (Peirce, James, Holmes, Weiner, Geene, J. Fisk, F. Abott).

¹⁴⁵ Ο Wright είναι συνεπής αντιθεολόγος και μόλις αποφοιτά το 1852 αναλαμβάνει ως “mathematical calculator” για το American Ephemeris and Nautical Almanac. Όταν ο Wright ρωτάται ποιά είναι τα πιο θλιβερά πράγματα στη ζωή απαντά: “Αυτά που αρχίζουν με “d”, θάνατος, χρέος, ασθένεια, αναξιοπρέπεια και όλες οι αρρώστιες”. Η ερωτούσα είναι η Miss Shattuck, το περιστατικό αναφέρεται στο : Edward H. Madden “*Chauncey Wright and the Foundations of Pragmatism*”, Seattle, University of Washington Press, 1963, Ο Wright είναι θαυμάζει τον Emerson κυρίως του έργου του *Divinity school Address* και του *Historical Christianity*, στο Madden, 1963, σ. 87.

¹⁴⁶ Chansey Wright, “*Philosophical Discussion*”, N. York, H. Holt, 1877, XVII – XVIII.

ψυχολογίας του ανθρώπου, όπως η βούληση¹⁴⁷. Απόληξη της παρώθησης αυτής αποτελεί το “*The Evolution of Self Consciousness*” στο *North American Review* (Απρίλιος 1843). Είναι το α΄ άρθρο που χρησιμοποιεί ο William James στο κεφάλαιο “*On Reason*” στο έργο του *Principles of Psychology*.

Δεδομένου όμως ότι ο Wright αρνείται οτιδήποτε πέραν του κόσμου των φαινομένων, η αναζήτηση του Θεού από τον άνθρωπο θεωρείται για τον Wright ανόητη, ο οξύς Θετικισμός του τον οδηγεί αναπόδραστα στον αγνωστικισμό. Δεν είναι περίεργο ότι ο ίδιος χαρακτήριζε τις μεταφυσικές απόψεις του James, τραχείες και ακραίες, ενώ ασχολείται συστηματικά με την διανοητική λειτουργία και επαναδιαπραγματεύεται κριτικά τα συνειδησιακά φαινόμενα.

Ch. S. Peirce

Ο William James στο *The Will to Believe* υπεραμύνεται του δικαιώματος πίστεως σε γεγονότα που η πεποίθηση συμβάλλει στην άρθρωση τους¹⁴⁸. Αφιερώνει δε τούτο στο παλιό του φίλο Charles Sanders Peirce. Ο οποίος αποφοιτά από το Harvard το 1859 και εισάγεται στην Lawrence Scientific School ένα έτος πριν τον William James, που τον χαρακτηρίζει ανεξάρτητο και βίαιο. Οι δύο στοχαστές συναντώνται τον Σεπτέμβριο του 1861, ένα μήνα πριν τον γάμο του Peirce με την Harriet Melusina Fay (Zina), οπότε και ο James διαπιστώνει την ιδιοφυή προσωπικότητα του με το σκοτεινό βλέμμα. «Αναλογίζομαι

¹⁴⁷ Chansey Wright, *Philosophical Discussions*, XVIII. Ο W. James επευφημεί την αναλυτική οξύτητα του Wright, *E.C.R.*, σ. 15. Ενίοτε ο ίδιος προσφεύγει στην ρήση του Wright “*κοσμικός καιρός*”, προκειμένου όπως εκείνος “να περιγράψει το αντικανονικό σκόρπισμα του συνόλου των κόσμων...για το οποίο όταν εκφράσθηκαν αντιρρήσεις προς αυτόν (τον Wright) αναφορικά με την ανάγκη ύπαρξης κάποιας αρχής, που να ενοποιεί τη ποικιλία των φαινομένων, δηλαδή ένα είδος κόλλας που να συγκρατεί τα φαινόμενα μεταξύ τους και να δημιουργεί ένα σύμπαν πέραν της αμοιβαίας ανεξαρτησίας των φαινομένων απάντησε, ότι δεν υπάρχει ανάγκη τέτοιας κόλλας, προκειμένου να ενώνει τα πράγματα, εκτός και εάν αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχει κάποιος λόγος τα πράγματα να χωρίζονται μεταξύ τους. Τα φαινόμενα είναι ενωμένα περισσότερο από ότι εμείς μπορούμε να πούμε για αυτά.” *E.C.R.*, σ. 15, 16, 17. Επίσης στο *The Life and Letters of Charles Darwin*, vol. 2, ed. F. Darwin, N. York, Appleton, 1887, σ. 343.

¹⁴⁸ Πρωτοδημοσιευθέν, το 1869 συνιστά την σφοδρή αντίθεση των T. H. Huxley και W. K. Clifford που εμμένουν στην άρνηση, ότι δεν ενέχει επαρκείς επιστημονικές αποδείξεις. Ο William James δεν έχει επεξεργαστεί ικανά ακόμα το ζήτημα της αλήθειας, “η αλήθεια κατασκευάζεται από τις επαφές μας με την αντικειμενική φύση, προφανώς είμαστε ανταποκριτές της αλήθειας και όχι δημιουργοί της, το πιστεύω μας στην αλήθεια καθεαυτή... Δεν είναι παρά μια παθιασμένη επιβεβαίωση της επιθυμίας μας την οποία το κοινωνικό μας περιβάλλον στηρίζει”. Ο πραγματισμός ως φιλοσοφικό ρεύμα συστήνεται στην επιστημονική κοινότητα του πανεπιστημίου του Berkley την 26^η Αυγούστου του 1892 μέσω του κειμένου, *Philosophical Conceptions and Practical Results* που δημοσιεύθηκε αρχικώς στο “*University Chronicle*” τον Σεπτέμβριο του 1898. Προγενεστερώς το 1878, δημοσιεύεται το άρθρο “*How to make our ideas clear*”, όπου ο Peirce εφαρμόζει την πραγματιστική μεθόδευση σε έννοιες όπως: “Hardness”, “Wright”, “Force” “Reality”, “Experience”, έως και στη θεολογική διαμάχη για την “μετουσίωση”. Επιπλέον απορρίπτει την καρτεσιανή επιστημολογία και ό,τι απηχεί φιλοσοφικούς δυϊσμούς στο *Routledge History of Philosophy* vol. VII, “*The Nineteenth Century*”, G.H.R. Parkinson, S.E. Shankar, ed by C.L. Ten London, N. York, 1994, Chapter 13, American Pragmatism, σ. 391-402.

τεθλιμμένα, αποστασιοποιημένα την τραγική ζωή του, τον πόνο, την τρέλα, την έκπτωση των μεγάλων φιλοδοξιών του, το τεράστιο και εξουθενωτικό μόχθο, την άκαμπτη αναζήτηση της αλήθειας, τη μέγιστη αφοσίωση των φίλων του, τη τυφλότητα των εχθρών του, τη λαμπρή ωραιότητα του φιλοσοφικού εποικοδομήματος του¹⁴⁹».

Μόλις επιστρέφει ο Peirce από την Ευρώπη το 1871, δημιουργεί το *Metaphysical Club*. «Δεν έχει παραχθεί αμερικανική φιλοσοφία» δηλώνει ο ίδιος το 1866 «από την ανεξαρτητοποίηση μας και μετά η Γερμανία προσέφερε την μετεξέλιξη της “Μεταφυσικής Φιλοσοφίας”, η Σκωτία την φιλοσοφία της “Common Sense”, η Γαλλία τον εκλεκτικό και θετικό στοχασμό, η Αγγλία την σχεσιοκρατική σκέψη. Τί παρείχε η Αμερική; Ο Hickok μορφοποιεί την ήδη υπάρχουσα γερμανική σκέψη και ο Frothingham στοχάζεται στην απολυτοκρατία»¹⁵⁰.

«Η πραγματικότητα» γράφει στον William «είναι ό,τι εν τέλει και καθολικώς πιστεύεται¹⁵¹, ενώ η σκέψη» – προσθέτει – «αποτελεί την βέβαιη απειλή της αρμονίας, που εγγυώνται οι αισθήσεις μας»¹⁵². Εμφατικά αναφέρει: «Η αλήθεια είναι το αποτέλεσμα της καθαρής λογικής, όπως αυτή επηρεάζεται από τις χρηστικές επιλογές και τις συνήθειές μας»¹⁵³, καταλήγει: «Η ουσία του ανθρώπινου πιστεύω είναι η εδραίωση μιας

¹⁴⁹ J. Brent, *Charles Sanders Peirce: A Life*, Bloomington, Indiana, University Press, 1993, σ. 319. Υιός του εξέχοντα μαθηματικού του Harvard, Benjamin Peirce, δωδεκαετής μόλις, ενδιαφέρεται για τη λογική και συγγράφει επιστημονικές μελέτες. Ο Peirce (1839-1914) πάσχει από νευραλγία του τριδύμου και λαμβάνει αρχικά όπιο και έπειτα μορφίνη. Επηρεασμένος από την μεσαιωνική συλλογιστική, ιδιαιτέρως τον Duns Scotus, σχηματοποιεί τον σχολαστικό ρεαλισμό και αντιτάσσεται στον ατομικισμό του βρετανικού εμπειρισμού. Ασπάζεται τη φιλοσοφία του G. Berkeley για τον οποίο αναφέρει ότι είναι ο εισηγητής του επιστημονικού προγράμματος στη φιλοσοφία, (επιστολή του William James στον Peirce, *C.S. Collected Papers of Ch. S. Peirce* ed. C. Hartshorne and P. Weiss and A. Barks, Cambridge, Mass., Belknap Press, 1931 – 1958 Chapter 2, σ 425. Η πλέον αναγνωρίσιμη διδαχή του ενέχεται το έτος 1870 στην σειρά *Popular Science Monthly* επονομάζεται δε, “*Illustrations and the Logic of Science*” όπου υπάρχουν τα δοκίμια: “*How to Make our Ideas Clear*”, “*The Fixation of Belief*” καθώς και στις παραδόσεις αυτού στο κύκλο των *Lowell Lectures*, 1898 – 1903 και *Harvard Pragmatism Lectures* το 1903. Το μέγιστο τμήμα των φιλοσοφικών καταγραφών του Peirce είναι αδημοσίευτο, K. L. Kettner, *His Glossy Essence: A Autobiography of C. S. Peirce*, Vanderbilt, University Press, 1998, σ 39. Η τιτλοθεσία του Peirce, *Speculative Grammar*, ανακοινώνει το φιλόδοξο εγχείρημα του να δημιουργήσει μια καθολική σημειωτική που να ενσωματώνει όλα τα σημεία που αφορούν το συμπαντικό χώρο. Πριν τους Frege και Husserl, κατακρίνει το ψυχολογισμό στο χώρο της γνωσιολογίας ήδη στο πρώτο μάθημα του στο Harvard. J. Buchler, *Ch. S. Peirce’s Empiricism*, N. York, Octagon Books, 1980, σ. 166.

¹⁵⁰ Χωρίς από την έβδομη Lowell lecture, 1866 στο *Writings of Ch. S. Peirce*, vol. 1 (1857 – 1865) ed. Max. H. Fish, Bloomington, Indiana, University, Press 1982-1992, σ. 457.

¹⁵¹ Ch. S. Peirce, *Collected Papers of Ch. S. Peirce*, ed., Ch. Hartshorne and P. Weiss, vols 8, Cambridge, Mass., Harvard, University Press and Belknap Press, 1974-1980, 2, index Rerun “Re”, : Reality is which finally and universally will be believed”

¹⁵² Ch. S. Peirce, *How to Make our Ideas Clear*, in the *Essential Peirce*, vol. 1 (1867 – 1893).

¹⁵³ Brent, 1993, σ 72, δηλώνεται : “Ας μην υποκρινόμαστε ότι αμφιβάλλουμε στη φιλοσοφία για ότι δεν αμφιβάλλουμε στις καρδιές μας.” Ch. S. Peirce, *The Collected Papers*, vol. 5, ed. Ch. Hartshorne and P. Weiss, 8 vols, Cambridge, Mass., Harvard University Press and Belknap Press, 1974 – 1980, 4, 67. H. J. Cormier, *William James’s Reconception of Truth*, Ph.D.diss. Harvard, University Press, 1993.

συνήθειας»¹⁵⁴. Ευφυής μαθηματικός, βαθύνους φιλόσοφος, εισέρχεται συστηματικώς στο πυρήνα του πράγματος, ώστε αναγκάζεται να υιοθετεί καινή ορολογία. Μια ιδιότυπη σχεδόν βίαια νεολογιστική διάθεση με γραμματική πυκνότητα που αντικατοπτρίζει την διαρκή ένταση του στοχασμού του: “The Tychastic, the Anancastic, the Agapastic”¹⁵⁵. Ο Charles Peirce αρθρώνει μια νέα λίστα κατηγοριών και θέτει εαυτόν στο ίδιο επίπεδο με τον Immanuel Kant, του οποίου τη *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, μελετά δύο τουλάχιστον ώρες για τρία έτη από τα εφηβικά του χρόνια. Ενυπάρχουν για τον Peirce πλέον τρεις βασικές κατηγορίες, ποιότητα, σχέση, παράσταση, τις οποίες μετονομάζει σε monadic, dyadic, triadic, μεταγενέστερα τις αποκαλεί: firstness, (feeling), secondness (reaction), thirdness (mediation), και τελικά μέσω εγγελιανών βαθμών ανεξίτητος όλα συναρθρώνουν την σημειωτική του. Η συστηματική του σκέψη εμφανίζεται ανάγλυφα στην ανάλυση των τριών κοσμολογικών του αρχών σε: Tychastic (Fortuitous variation - δυναμική ποικιλία), Anancastic (mechanical necessity-μηχανιστική αναγκαιότητα), Agapastic (creative love – δημιουργική αγάπη). Ο ίδιος αποδέχεται την δαρβίνεια εξέλιξη πλην της ιδέας της φυσικής επιλογής για την διανοητική εξέλιξη και αντίθετα με τον ακραιφνή νομιναλισμό του James, ο Peirce είναι ρεαλιστής. Η φιλοσοφία του πραγματισμού είναι ουσιαστικά καρπός του *pragmatic maxim* κριτηρίου, που εισάγει ο CH. S. Peirce στο *Metaphysical Club*.

Επηρεασμένος από τον σχολαστικό ρεαλισμό και την εργογραφία του Duns Scotus αρνείται τον νομιναλισμό και τον ατομισμό του εμπειρισμού. Ιδιαίτερος γνωστή είναι η κειμενογραφία του 1870 στην *Popular Science Monthly*, “*Illustrations of the Logic of Science*”, όπου ενέχονται τα δοκίμια “How to Make our Ideas Clear”, “The Fixation of Belief” και τα υπόλοιπα ελάχιστα δημοσιευμένα κείμενα του ενέχονται στις Lowell Lectures (1898-1903) και στις Harvard Lectures (1903).

Η σχέση μεταξύ του νοήματος μιας προτάσεως και του αποτελέσματος αυτής είναι ουσιώδης, το πραγματιστικό κριτήριο διαλευκάνει ικανοποιητικά ποιές διατυπώσεις είναι μεταφυσικές ανοησίες και ποιές όχι, ώστε να εξυπηρετηθεί η σχεδίαση θεωριών, και σε αυτό το σημείο αυτή η πορεία κριτηρίων νοήματος μοιάζει με τον Λογικό Θετικισμό των E.Mach, R.Carnap, M.Schlick.

¹⁵⁴ Ch. S. Peirce, *How to Make our Ideas Clear*, σ. 121.

¹⁵⁵ Πρόκειται για το τρίπτυχο: δύναμη, μηχανιστική αιτιότητα, αγάπη, πίσω από τον όρο, *tychasm* βρίσκεται ουσιαστικά για τον Peirce, η ανάπτυξη της δαρβίνειας τυχαιότητας, (*Random*). Ο W. James δεν υιοθετεί την ορολογία αυτή, εφόσον απορρίπτει την ιδέα περί φυσικής επιλογής για την εξέλιξη του ανθρώπινου νου. *The Nineteenth Century*, Routledge History of Philosophy, volume VII, 1994, σ. 377. M. Ford, *William James's Philosophy*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1982

Ο Charles Sanders Peirce καινοτομεί στην σημειωτική διακρίνοντας το *όνομα* ως καθολικό όρο και ως αντιστοιχία πλήθους αντικειμένων. Επομένως δημιουργεί ένα πλουραλιστικό σχεδιάσμα σημείων που επικαλύπτει εξηνταέξι τάξεις εκ του οποίου απορρέουν 59.049 ποικιλίες. Επισημαίνει ότι η παράσταση είναι τριαδική: σημείο, αντικείμενο, ερμηνεία. Διακρίνει μάλιστα τρεις τύπους ερμηνειών των σημείων: άμεση, δυναμική, τελική ερμηνεία. Το πραγματιστικό νόημα αναδύεται ως αποτέλεσμα της σχέσης δυναμικής ερμηνείας και λογικής μεταερμηνείας, άποψη που πλησιάζει τις θέσεις του Alexander Bain.

Η γνωστική οδός αναλύεται σε: πιστεύω – προβληματισμό – αμφιβολία – διερεύνηση – πιστεύω, η αμφιβολία μάλιστα αναδύεται, όταν δεν γνωρίζει κάποιος πώς να δράσει και όταν τα πιστεύω φιλτράρονται μονομερώς είτε από την εμπειρία, είτε από την έλλογη επιχειρηματολογία. Ουσιωδώς μονάχα η διαστροφική επιθυμία μεταφυσικών ακροβασιών ωθεί σε τέτοια διάκριση μεταξύ πιστεύω και αληθειών. Αυτοχαρακτηρίζεται λογικιστής και επισημαίνει τη σημασία της τριπλής λογικής ακολουθίας στο διανοητικό ενέργημα: αφαίρεση, επαγωγή, απαγωγή.

Η φιλοσοφία του Peirce είναι εξαιρετο σχεδιάσμα, που διατυπώνει με μαθηματικούς όρους τη λογική διαδικασία πριν από τον G. Frege, ενώ απορρίπτει τον Dedekind βάσει της διακρίσεως περατού – απείρου και αναπτύσσει συναφή επιχειρηματολογία με τον Cantor. Η οπτική του δε για την επαγωγή μοιάζει με την συγγραφή του Reichenbach περί πιθανότητας, που αναπτύχθηκε εναντίον του χιουμιανού σκεπτικισμού, αλλά μοιάζει επίσης αρκετά με την στατιστική θεώρηση των Neyman – Pearson. Ο Peirce αρνείται την αιτιοκρατία, αποδέχεται την εξελικτική σκέψη, μιλάει συχνά για τη συνέχεια στην εμπειρία και εισάγει τον όρο fallibilism(πιθανοκρατία).Όλες οι επισημάνσεις αυτές του Peirce υιοθετούνται από τον James σε μεγάλο βαθμό.

Η αρχή του σύμπαντος κατά τον Peirce, η *pure firstness*, κατά την οποία δεν υφίστανται τα πράγματα όπως τα γνωρίζουμε, είναι μια κατάσταση τυχαιότητας ή πιθανότητας από την οποία προήλθαν τα πράγματα. Υιοθέτει την δαρβίνεια οπτική όχι όμως την μεντελιανή γενετική. Εξάλλου το θείο στον Peirce έχει μια πανθειστική αίσθηση και δεν μοιάζει διόλου με την εικόνα των παλαιών θεϊστικών σχημάτων, εφόσον το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η μεταβολή και η δυνατότητα της δημιουργίας. Η πρώτη περίοδος του θεολογείν στον αμερικανό φιλόσοφο (1857-1866), παρουσιάζει το θεό ως μια ενοποιό δύναμη. Η ώριμη θεολογική γραφή εμφανίζεται τα τελευταία τριάντα έτη

(1879- 1909), με σαφείς όμως φαινομενολογικές αναφορές και κάποια υπόρρητη εγγύτητα με τις θέσεις του Whitehead περί της μεταφυσικής, ως περιγραφικής επιστήμης.

Ο Peirce ανήκει στον κύκλο των μεγίστων της λογικής και ουδείς αμφισβητεί ότι οι συνθήκες που έγραψε, η γλώσσα που χρησιμοποίησε και η δύσκολη ζωή του συνέβαλαν στην παραγνώριση του έργου του. Στα κείμενά του αναδεικνύεται η μαθηματική οξυνοιά του (περίοδος 1879 – 1884, στο παν/μιο Hopkins), όταν ασχολείται με την αριθμητική λογική (*American Journal of Mathematics, On the Logic of Number, 1881*), καταγίνεται με το άπειρο και το συνεχές, έναντι του G. Cantor (1845- 1918), διερευνά το γνωστό θεώρημα των τριγωνομετρικών σειρών (1871) και συνδιαλέγεται με τον R. Dedekind (1888), ιδιαίτερος με την μονογραφία “*Was sind und was sollen die zahlen*”, που θεωρεί ότι υπεξαίρεθη από ένα αντίγραφο το οποίο ο ίδιος απέστειλε στον Dedekind. Ας σημειωθεί ότι οι δύο αυτοί εξέχοντες μαθηματικοί απολήγουν σε αξιώματα από τη μελέτη της τριγωνομετρίας και τη συστηματική μαθηματική διδασκαλία, ο Peirce όμως κυρίως ένεκα της λογικής σκευής του. Το 1891 ενδιαφέρεται συστηματικά για την ιστορία των επιστημών. Ο W. James γνωρίζει τα έργα του και συμφωνεί άτυπα να εισάγει τα κείμενα περί λογικής των επιστημών του Peirce στο ακαδημαϊκό του ακροατήριο.

Η ζωή του Peirce υπήρξε μια διαρκής αναζήτηση της γνώσεως και αυτό όχι ως αποτέλεσμα του συστηματικού συλλογισμού του, αλλά ως στοιχείο της ίδιας του της ζωής: «Αφουγκραζόμουν τον όρο επιστήμη από όλους όσους παιδιόθεν με περιέβαλαν όχι συστηματική, οστεώδη γνώση αλλά τρόπο ζωής δεσμευμένο απολύτως με την αλήθεια». Επισημαίνει ωστόσο emphaticώς, «υπάρχουν τρία πράγματα που ουδόλως επιτυγχάνονται για τον άνθρωπο, η απόλυτη βεβαιότητα, η ακρίβεια και η ολοσχερής αβεβαιότητα.» [C.P. I, σ.141].

Quid sit Deus ? Ο Peirce αντιλαμβάνεται το θεό ως δημιουργική δύναμη όχι όμως ως ενυπόστατο, ταυτόχρονα απορρίπτει την αθανασία, ενώ ασπάζεται πολλές από τις θέσεις των Ανσέλμου, Ακινάτη, Royce. Όπισθεν του ens necessarium του Peirce ευρίσκεται η συμπαντική πορεία από το χάος στην διαβαθμισμένη αυτοοργανωτική τάξη. Ωστόσο θέτει το ερώτημα εάν ο Θεός αυτός είναι έλλογος. Αδρομερώς σκιαγραφεί περισσότερο ένα ιδεώδες αισθητικό, ηθικό, λογικό, για τον άνθρωπο και τις αναζητήσεις του σε αυτό τον κόσμο και ενίοτε αποκαλεί αυτό, Απόλυτο, Πρώτο ή Άλφα συμπληρώνοντας, ότι γλωσσικά το θείο δεν μπορεί να αποδοθεί πλήρως.

Η Τυχαιοκρατία του Peirce, που ασπάζεται και ο James, ακτινώνεται σε μια ιδιότυπη εξελικτική κοσμολογική παράσταση, όπου οι νόμοι εκτείνονται «από το τίποτα

έως την καθαρή πιθανότητα»¹⁵⁶. Η αρχική κοσμογονική κατάσταση επονομάζεται “firstness: it’s a state of pure chance or possibility” και τη παρουσιάζει με τις Νεοπυθαγόρειες Κατηγορίες¹⁵⁷.

Εξέχον στοιχείο του μεταφυσικού στοχασμού του αμερικανού φιλοσόφου είναι η συνέχεια. Τονίζει: “Η Τυχαιοκρατία δεν αποτελεί απόλυτο και μεταφυσικό δόγμα είναι μεθοδολογική αρχή που ορίζει τί είδους υπόθεση αρμόζει να δεχτούμε και να εξετάσουμε .” [12, I, 6:173].

Τόσο ο James όσο και ο Peirce δεν εκλαμβάνουν τη φιλοσοφία ως ιδιότυπη αυτοφαγία για τούτο στρέφονται στο συμβάν, στην εμπειρική φλέβα, που δίνει αξία στο ατομικό δραν. Πρόκειται σαφώς για μια φιλοσοφική σύλληψη, που επιζητεί την έξοδο του ανθρώπου από την λογική ειρκτή και την ηθική φίμωση καθώς αναζητεί την θέση του στο κοσμικό πεδίο και καλείται όχι μονάχα να συλλογισθεί αλλά κυριότατα να πράξει. Τότε, εάν δεν διαθέτει έναν «θρησκευτικό» ενθουσιασμό, πρέπει να απελπιστεί για την ατομικότητα του.

Βαθύτατα επηρεασμένος ο Peirce από τους D. Hume, Imm. Kant, J. Royce, δεν γνωρίζει τότε την κβαντική θεώρηση, αλλά η φιλοσοφία του ενέχει την “Real chance” και την άρνηση της αιτιοκρατικής θεωρήσεως. Γνωρίζει τον βουδισμό (Μαχαγυανικό τύπο), ώστε να ονομάζει την θρησκευτική του οπτική “ως Βουδιστικό-Χριστιανική”. Αρνεύεται την θέση του Jules Lequier, περί self – creative Creature (που επηρεάζει τον A. N. Whitehead) και δεν δέχεται την θέση του Fechner για το αυτομεταβαλλόμενο θείο. Συμφωνεί ωστόσο με τον W. James για την αξία της ατομικότητας και την σημασία της

¹⁵⁶ Οπ. σ. 377 «Από την πιθανοκρατούμενη κατάσταση προκύπτουν τυχαίως “λάμπεις” που συμπωματικώς αλληλεπιδρούν και δημιουργούνται τα πράγματα που υπάρχουν, κατόπιν αναδύεται ο νόμος (thirdness) και το σύμπαν αποκτά μια δημιουργική ροπή, ώστε το κοσμικό γίγνεσθαι μεταβάλλεται διαρκώς και λογοποιείται. Και στη ανθρωπολογική του φιλοσοφική θεώρηση ο Peirce, υιοθετεί την ίδια αντίληψη περί συνεχούς εξέλιξεως του ανθρώπου που τελειοποιείται κατακτώντας την υψηλότερη δυνατή λογικότητα. R. Almeder, *The Philosophy of Ch. S. Peirce*, Blackwell, Oxford, 1980. H. Putnam, *Pierce the Logician*, *Historia Mathematica*, 9, 1982, 290 – 301.

¹⁵⁷ Η πραγματιστική θεωρία περί αλήθειας, αναπτύσσεται ιδιαίτερα από τους, W. James και J. Dewey, ο Peirce όμως το 1900 εισάγει τον όρο “pragmaticism” προκειμένου να διακρίνει τη φιλοσοφία του από τις θέσεις των Schiller και James : “Αυτό το καινούργιο όνομα είναι αρκετά άσχημο, προκειμένου να σωθεί από τους απαγωγείς” [C. P., 12,I, 5:414]. Οι νέο - πραγματιστές όπως ο R. Rorty αποδέχονται τη θέση ότι η αλήθεια είναι εξόχως μεταφυσική άραγε οφείλουμε να εγκαταλείψουμε την απέλπιδα αναζήτηση της. Αλλά και οι W. O. Quine, H. Putnam, J. Habermas ασπάζονται πολλές από τις γνωσιολογικές και μεταφυσικές θέσεις του Peirce. Η επίδραση του Ch. S. Peirce είναι μέγιστη όσο και ανεξιχνίαστη ακόμα στη λογική, στη στατιστική, στη σημειωτική, στα μαθηματικά (Boole, Frege, Schroeder, θεωρήματα *Lowenheim*, *Zermelo* e.t.c.), στο H. Putnam, *Pierce the Logician*, *Historia Mathematica*, 9 (1982), σ. 290 – 301, Chr. Hookway, *Pierce*, London, Routledge, 1985, εισαγωγή, του ίδιου, *Vagueness, Logic and Interpretation. In The Analytic Tradition*, ed. D. Bell and N. Cooper, Oxford, Blackwell, 1990 κυρίως σ. 46-52, όπου τονίζεται η μεταλλαγή της “υπερβατολογικής λογικής” σε “υπερβατολογική σημειωτική”. Ομοίως, *Peirce and Contemporary Thought*, Philosophical Inquires, ed. K.L. Ketner, Fordham University Press, N. York, 1955.

συμμετοχής της στο κοσμικό γίνεσθαι.¹⁵⁸ Στην πορεία των επιχειρημάτων του υπογραμμίζει το γλωσσικό απόηχο του θεολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού, όταν επιλέγουμε αυθαιρέτως το περατό ως σημείο διαφοροποίησης θείου ≠ ανθρώπινου¹⁵⁹. Ως ο πλέον κοινός Χριστιανός στέργει στην αγάπη ως εξέχουσα αρχή.

Στη φιλοσοφία της θρησκείας τόσο ο Peirce όσο και ο W. James μεταβαίνουν από τον κλασικό θεϊσμό στον εξελικτικό θεϊσμό με εστιακή αναφορά στο ερώτημα, τί είναι Θεός .

Στα μέσα του 1890 ο Peirce παραπαίει, ο αδελφός του καλεί τον William James, εκφράζοντας φόβους για βιολογική του κατάρρευση¹⁶⁰. Ο Peirce υιοθετεί προς χάριν του W. James το όνομα *Santiago*. Και οι δύο αμερικανοί στοχαστές στο φιλοσοφικό πεδίο, αρνούνται την μετατροπή της λογικής σε τι πεπερασμένο και την υπαναχώρηση της μεταφυσικής σε υπαρκτικές έννοιες ή σε αφηρημένα σχήματα πραγματικότητας. Νοούν την αδυναμία της αποκαλύψεως της έννοιας ως νοηματοφόρου περιεχομένου συμβάντων, την αφελή μετάθεση στην ηθική ανάγκη, που δηλώνει μεταφυσική και γνώση απορρίπτοντας έτσι ένα φιλοσοφείν που ομοιάζει με ξυλοκρέβατο επάνω στο οποίο βασανίζονται όροι, ενεργήματα προκειμένου να ομολογήσουν κάτι το αδιανόητο.

Η οδός του στοχαζόμενου ανθρώπου είναι η απελευθέρωση του χειμαζόμενου εαυτού από το είναι που ανευρίσκει τυφλά ενώπιον του, θέση που θυμίζει τον όψιμο Shelling. Δημιουργείται έτσι ένα νέο ανθρωπολογικό μόρφωμα πέραν του αγαθού προτύπου, που αρνείται την συνηγορία της ζωής συλλήβδην, που δείχνει ανεκτικό από ισχύ, διότι γνωρίζει να χρησιμοποιεί ό τι καταστρέφει και αδρανεύει το μέσο χαρακτήρα. Τίποτα απαγορευμένο δεν υφίσταται πλέον ή μη μόνον η αδυναμία ιδιοποίησης αδιάφορο, εάν συνάδει με κακία ή οιαδήποτε αρετή. Βούληση και σθένος που δεν ανέχονται τον νεφελώδη σχηματισμό, το εγγελιανό άδραγμα, την περιπλάνηση πανταχόθεν και ουδαμού. Όπισθεν του πραγματισμού αυτού σκιαγραφούνται ολοκληρωτικές

¹⁵⁸ Ο.π. *Peirce and Contemporary Thought*, 1955, σ 351 προβληματική που συνδέεται με το γνωσιολογικό παράδειγμα των τίτρεων του W. James στο *The Meaning of Truth* και οι δύο φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι κάποιες ποιότητες πραγμάτων είναι αδύνατον να εννοηθούν λογικά, αυτές οι ποιότητες αποτελούν μόνον αντικείμενο αισθήσεως, θέση που μοιάζει με ό,τι αποκάλυψε αργότερα ο A.N. Whitehead, *αισθήματα του ωκεανού*. J. Russel, *The Last Intellectuals: American Culturing the Age of Academe*, N. York, Basic Books, 1987. E. James, *William James and Phenomenology*, Bloomington, Indiana, University Press, 1987.

¹⁵⁹ C.P, II, σ. 262 γράφει: “Ο θεός είναι το κατάλληλο όνομα που σημαίνει το ens necessarium και σύμφωνα με το δικό μου πιστεύω, είναι ο δημιουργός των τριών συμπαντικών εμπειρικών πεδίων.” Ο Peirce επιπλέον αναφέρεται στην όδευση του κόσμου από το CHAOS → “to order”, ήτοι ό,τι ο Peirce αποκαλεί *αυστηρή λογικότητα*, συνδέοντας άμεσα τις κοσμολογικές του απόψεις με τη πραγματιστική σύλληψη του “ens necessarium”.

¹⁶⁰ R.M. Gale. *The Philosophy of W. James*, Cambridge, Harvard, University Press, 2005, εισαγωγή.

ακολουθίες, ό τι δύναται να μετονομασθεί, κατά την γνώμη μου, ως πραγματιστικός δόλος.

Η επιρροή των οντολογικών αναζητήσεων και των προσωπικών τραγικών βιωμάτων είναι καταλυτική στον James. Ο R. Gale τονίζει ότι συμβάλλει αποφασιστικά στην άρθρωση ενός προμηθεϊκού τύπου πραγματισμού και *passive mysticism*¹⁶¹ συνδεδεμένη αρραγώς με ατομικό βίωμα και την έκφραση αυτού. Πέραν της ψυχολογίας, μακράν της μεταφυσικής στη σιωπή του μυστικού στοιχείου στρέφεται διαρκώς ο William James, όπου η ανθρώπινη ταυτότητα και η ενότητα της συνειδησιακής κατάστασης είναι μονάχα αντικείμενα αισθήσεως και όχι διανοητικοποιήσεως¹⁶². Τούτο το σημείο οδηγεί στο πειρασμό απώλειας της ταυτότητας του γινώσκοντος υποκειμένου και της καταβυθίσεως στην μεγάλη μεταμόρφωση. Στην θρησκευτική εμπειρία μονάχα χάνεται το καρτεσιανό *cogito* εντός ενός πρωτογενούς ζωικού στοιχείου¹⁶³. Και οι δύο αμερικανοί φιλόσοφοι προτείνουν στον άνθρωπο την ρωμαλέα στροφή στην ατομικότητα του, που προϋποθέτει την εννόηση της εκτεταμένης ανθρώπινης απογοήτευσης για την κατάσταση του εγώ και τις συνθήκες που επικρατούν στο κόσμο. Έπειτα στρέφουν τον άνθρωπο στο θρησκευτικό χώρο, όπου επικρατεί για τον Peirce η δημιουργική αγάπη και για τον James η αλήθεια της ατομικής εμπειρίας. Στη θρησκευτική μορφή ζωής δεν βιώνεται κάτι εντός του χρόνου για το πιστευών υποκείμενο αλλά βιώνεται ο ίδιος ο χρόνος, στο σημείο αυτό απηχείται αρκετά η αυγουστίνεια συστολή του χρόνου. Και οι δύο αντιμάχονται την *concupiscentia oculorum* των φιλοσόφων, την εμμονή στο οράν την ουσία του πράγματος αντί του βιώνειν. Οι πλάνες εμφανίζονται από την παρεξήγηση ότι τους όρους κάτω από τους οποίους γίνεται μια διαπίστωση δεν τους γνωρίζουμε πλήρως ή δεν τους λαμβάνουμε υπόψη ή υποθέτουμε άλλους. Μονάχα το εμπειρικό υποκείμενο είναι πραγματικό και κατέχει οντολογική θέση, τούτο αντικαθιστά το υπερβατολογικό υποκείμενο των Καντιανών. Τόσο ο James όσο και ο Peirce προσφέρουν στην γνώση το σκοτεινό στοιχείο,

¹⁶¹ B. Brennen, *The Ethics of William James*, N. York, Bookman Associates, 1961, εισαγωγή. H. Aiken, *American Pragmatism Reconsidered*, II, William James, *Commentary*, 1962, 34:238-246.

¹⁶² G. Frege, *Le Fondement de l'Arithmetique* μτφ. C. Imbert, Paris, Le Seuil, 1984 σ 138 (Δυσεύρετο το πρωταρχικό αγγλικό κείμενο). Επίσης Jean Van Heisnoort, *From Frege to Godel, A Book in Mathematical logic*, Cambridge, Harvard University Press, 1931. Ch. S. Peirce, On the Logic of Number, *American Journal of Mathematics*. 4:85-95, στο *C.P.* 3, 252.

¹⁶³ Justus Buchler, *Ch. S. Peirce's Empiricism*, N. York, Octagon Books, 1980, σ. 66, επίσης K. Laine Kettner, *His Glassy Essence: A Autobiography of Ch. S. Peirce*, Vanderbilt University Press, 1998, σ. 39 Ch. S. Peirce, *Collected Papers of Ch. S. Peirce*, ed. Ch. Hartshorne and P. Weiss, 8 vols, Cambridge University Press and Belknap Press, 1974-1980.

που δεν αντιπροσωπεύεται εντός του υποκειμένου που τελεί το λειτούργημα της γνώσης, αφήνοντας μετέωρη τη διανοητική προσπάθεια στο χώρο του θρησκευτικού φαινομένου.

Σύνολη η φιλοσοφία είναι μια διένεξη από την εποχή του Παρμενίδη και του Δημοκρίτου σε τούτο το παράδοξο, πώς ότι προδήλως είναι μία και μόνη πραγματικότητα οφείλει την ίδια στιγμή να ευρίσκεται σε πολλαπλότητα στον εξωτερικό κόσμο (*E.R.E*, II). Όπως ένα ορισμένο σημείο ευρίσκεται ταυτοχρόνως σε δύο διάφορες ευθείες, εκεί όπου αυτές τέμνονται. Ομοίως το ίδιο συμβάν ανήκει και στο φυσικό και στο πνευματικό ορίζοντα με κάθε περίπτωση να αναφέρεται και να εντάσσεται σε άλλο σύνολο φαινομένων.

Ο Peirce εισάγει το πραγματισμό στο άρθρο του “How to Make our Ideas Clear”(1878) και στρέφεται εναντίον του καρτεσιανισμού και των θέσεων του Leibnitz για τις καθαρές ιδέες. Η πραγματιστική φιλοσοφία του Peirce εστιάζει το ενδιαφέρον της στο χώρο της λογικής, ενώ ο μαγικός πραγματισμός του James εφαρμόζεται στο χώρο της μεταφυσικής, εφόσον μεταφέρει το μεθοδολογικό βάρος της φιλοσοφίας από τη λογική στη ψυχολογία, γεγονός που επιτρέπει στον James να χαρακτηριστεί μεταμοντέρνος στοχαστής. Και οι δύο φιλόσοφοι στοχάζονται ωστόσο σε θέματα γνωσιολογίας και αξιολογίας, αντίθετα με το Νέο-πραγματισμό, που εστιάζει το ενδιαφέρον του στο σχετικισμό και στον υποκειμενισμό.

Τόσο ο James όσο και ο Peirce θεωρούν ότι οι ανθρώπινες ενέργειες είναι κυρίως αποτελέσματα των ατομικών πιστεύω και τελικά οι μόνες προϋποθέσεις που υιοθετούν οι άνθρωποι είναι αυτές που επιθυμούν. Επιπρόσθετα και οι δύο αμερικανοί φιλόσοφοι δίνουν προτεραιότητα στον εαυτό και εξετάζουν διεξοδικά τους όρους του σκέπτεσθαι και του γνωρίζειν. Σε μία εποχή μάλιστα όπου επικρατεί ακόμα το μηχανιστικό μοντέλο σκέψης και η αιτιοκρατία, ο Peirce κατά κύριο λόγο μιλάει για τυχαιοκρατία, σε ένα κόσμο που τόσο ο ίδιος όσο και ο James θεωρούν ότι βρίσκεται σε χαώδη κατάσταση.

Ο θεός κατά τον Peirce είναι δημιουργός του κόσμου αυτού, με την επισήμανση όμως, ότι ο κόσμος δεν ολοκληρώθηκε ακόμα και η συμμετοχή του ανθρώπου στη διαδικασία της δημιουργίας είναι σημαντική και αναγκαία.

Ο πραγματισμός στον Ch.S.Peirce δεν μετατράπηκε ποτέ, όπως συνέβη στον James, σε κοσμοθεωρία ή θεωρία αλήθειας παρέμεινε φιλοσοφική μέθοδος επίλυσης προβλημάτων.

J.S. Mill

Ο W. James αφιερώνει το σύγγραμμά του *Pragmatism* στον ωφελμιστή φιλόσοφο J.S. Mill (1806-1873), “στη μνήμη του Τζον Στιούαρτ Μιλλ, που πρώτος με δίδαξε την ευρύτητα του νου, που ο πραγματισμός εισηγείται και που εάν ζούσε σήμερα θα τον θεωρούσα ηγέτη της φιλοσοφίας μας”.

Ο J. S. Mill υπήρξε ένας θεωρητικός της επιστήμης και ταυτόχρονα ανήκε στη χορεία των επιφανών στοχαστών της ηθικής του δεκάτου ενάτου αιώνα, αυτή ακριβώς η αμφίπλευρη φιλοσοφική οπτική του Άγγλου φιλοσόφου ήταν αντικείμενο θαυμασμού και μελέτης για τον James. Αντίθετα με τον Comte, ο J. S. Mill διερωτάται πάνω στον κοινό παρονομαστή των επιστημονικών ερευνών και εκλαμβάνει την λογική ως *ars artrium*, δηλαδή επιστήμη των επιστημών. Με αυτήν την προϋπόθεση γράφει το *Σύστημα της Απαγωγικής και Επαγωγικής Λογικής, με υπότιτλο Έκθεση των Αρχών Απόδειξης και των Μεθόδων Επιστημονικής Έρευνας* (1843): «Το μέγιστο μέρος των γνώσεων μας, τόσο των γενικών αληθειών όσο και των επιμέρους γεγονότων, συνίσταται κατά κύριο λόγο σε επαγωγές, άρα είναι προφανές, ότι η οιονεί ολότητα της επιστήμης και της ανθρώπινης συμπεριφοράς υπάγεται στην αυθεντία της λογικής». Κατά τον Mill η λογική πρέπει να συνδέεται με την εμπειρική γνώση, εφόσον η τελευταία παρέχει την ευστάθεια και την αντοχή των λογικών πορισμάτων και εγγυάται την αλήθεια μιας γενικής αρχής. Η γνωσιολογία του J. S. Mill οικοδομείται στην έννοια της αιτίας, η οποία είναι η ακριβής απόρροια της ενεχόμενης στην επαγωγή ιδέας, σύμφωνα με την οποία κάθε φαινόμενο υπακούει σε κάποιο νόμο. Επομένως η θεωρητική στρατηγική του Άγγλου φιλοσόφου περιορίζει τις υπερβολικά διευρυμένες γενικεύσεις του ανθρώπινου σκέπτεσθαι και προτείνει την εμπειρία ως ρυθμιστή της παρατήρησης.

Στα τέλη του δεκάτου αιώνα, η προβληματική του Mill συναντάει την μεταφυσική διαμάχη που απασχόλησε έντονα τον W. James ανάμεσα στον εμπειρισμό και τον απριορισμό, δηλαδή το ζήτημα, τί αφορά το κόσμο και τί ανήκει στο υποκείμενο κατά την γνωστική διαδικασία. Και οι δυο φιλόσοφοι καταλήγουν πώς το νόημα εξαρτάται από το γεγονός ότι μία εκφορά μπορεί να επαληθευτεί ή όχι μονάχα εμπειρικά. Ολόκληρο το σχέδιο της συγκρότησης του φιλοσοφικού έργου του Mill, όπως άλλωστε και του James, στοχεύει στην ανάδειξη της τέχνης του ζην, την οποία οφείλει να υπηρετεί η φιλοσοφία. Εκτός από θεωρητικός της επαγωγής ήταν στοχαστής του φιλελευθερισμού, υπερασπιστής του ατόμου στη σύγκρουσή του με οιαδήποτε μορφή αυθεντίας καθώς και με τη τυραννία της πλειοψηφίας: «Η μόνη ελευθερία άξια του ονόματος της είναι να επιδιώκουμε το

όφελος μας με το δικό μας τρόπο, αρκεί να μην βλάπτουμε τους άλλους ή να εμποδίζουμε αυτούς να επιτύχουν το ίδιο πράγμα» (πβ. J. S. Mill, *On Liberty*, 1859, στο *Three Essays*, London, Oxford University Press, 1975, σ. 18).

Η φιλοσοφία του Mill, υπερβαίνει τα στενά όρια της γνωσιολογίας και διεισδύει στην ψυχολογία, επισημαίνοντας ότι ο νους είναι ενεργός και η αισθητική εντύπωση αφήνει πάντα μια διανοητική παράσταση που ονομάζεται ιδέα ή εικόνα. Επιπλέον ο Άγγλος φιλόσοφος υιοθετεί την χιουμιανή θέση περί συνειρμού ιδεών, όπως ακριβώς και ο James στις *Αρχές Ψυχολογίας*. Η φιλοσοφία του Mill είναι για τον W. James ένα συμπύλημα εμπειρισμού, βρετανικού ιδεαλισμού με πολλά νέο-καντιανά στοιχεία και ουσιαστικά ένας πρωτόλειος πραγματισμός, που δίνει έμφαση στο υποκείμενο που οφείλει να είναι ηθικά ελεύθερο. Η καίρια παράμετρος του ωφελμισμού του J.S.Mill είναι η επιθυμία αυξήσεως της ατομικής ηδονής και μειώσεως του προσωπικού πόνου, ο James υιοθετεί περισσότερο στο σημείο τούτο, τον τελεολογικό προσανατολισμό και την βουλητική αυτοκατάφαση του ατόμου¹⁶⁴ από τη σημασία των ατομικών αισθημάτων, ωστόσο και οι δύο φιλόσοφοι προϋποθέτουν, ότι οι άνθρωποι θα προσπαθήσουν να ζήσουν σε μια κοινωνία, που θα ωθεί τα άτομα να συνεργάζονται και να αλληλλοβοηθούνται. Αυτή η διεκδίκηση της αυτό-οργανωμένης κοινωνίας πολιτών, εμπνέεται από το πνεύμα της ατομικής ευθύνης και καταλήγει να εξαρτά την ηθική ελευθερία του ατόμου από την αυτοπραγμάτωσή του¹⁶⁵ τούτο ακριβώς συνιστά ένα από τα πλέον κεντρικά θέματα στην φιλοσοφία του W. James.

H. F. Bradley

Ο William James εντυπωσιάζεται από το σύγγραμμα του Bradley (1846 – 1924) *Appearance and Reality* (1893 – 1892), μάλιστα διατηρούν επικοινωνία έως το θάνατο του αμερικανού φιλοσόφου.

¹⁶⁴ J. S. Mill, *Collected Works of J. S. Mill*, ed. J. M. Robson, London and Toronto, University of Toronto Press, Routledge and K. Paul, 1993, ιδιαιτέρως τόμοι: VI, VII.¹⁶⁴ Ο νατουραλισμός του Mill αναπτύσσεται κυρίως στη βάση της προβληματικής, εάν και κατά πόσο μπορεί ο ανθρώπινος νους που συνιστά φυσική οντότητα, με τα δικά του μέσα άραγε και με a priori στοιχεία, να αντιληφθεί το φυσικό κόσμο. Το ίδιο ερώτημα προβληματίζει και τον Kant, όμως ο Mill θεωρεί εφικτή τη γνωστική απόπειρα, τούτο συνιστά το πυρήνα του *Συστήματος της Λογικής* του και οδηγεί στον επιστημολογικό εμπειρισμό. Επίσης A. Macfarlane, *Lectures on Ten British Mathematicians of the Nineteenth century*, N. York, J. Wiley and Sons, 1916, I. Berlin, *J. S. Mill : Two Concepts of Liberty*, London, Oxford, University Press, 1969.

¹⁶⁵ J. S. Mill, *A. System of Logic, Ratiocinative and Inductive, Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, ed. S.M. Robson, εισαγωγή R.F. Mc Rare, Oxford, University Press, 1973, VII, σ. 84

Βαθύς γνώστης της προτεσταντικής προβληματικής ο Bradley στο έργο του *Ethical Studies* (1876) αντιμάχεται τον ηδονισμό και την ωφελιμοκρατία με θρησκευτικό χρώμα σκέψης και δέχεται τα πυρά του H. Sidwick, που στο έργο του *Method of Ethics* (1874) υπερασπίζεται την ωφελμιστική ηθική. Εισάγει την εγγεληνική ιδέα του απείρου, ενώ η ευδαιμονία καταλήγει αναγωγιστική διεκδίκηση εκείνου που εξ' ορισμού δεν δύναται ουδείς να φθάσει.

Ο Bradley αντίθετα με την ωφελμιστική θέση του Mill τονίζει, ότι η κοινωνία υπαγορεύει στο άτομο, ήθη και ιδεώδη δράσεις χωρίς να υπερτιμά το άτομο έναντι του κοινωνικού μορφώματος¹⁶⁶. Αντιπαθεί αρχικά τα ατομικιστικά ιδεώδη βελτίωσης του κόσμου και μέμφεται τον άκρατο παγανισμό της ατομικότητας, που συγγέει την επιθυμία να γίνει κάτι η ίδια στον κόσμο αυτό με την αναγκαιότητα να επιτευχθεί κάτι με τον κόσμο. Η θρησκεία, η τέχνη, είναι μορφές ζωής που υπερβαίνουν το ατομικό και το επιμέρους ενώ η ηθική περικλείει την αντίφαση της εαυτότητας, εφόσον αξιώνει την κατάργηση του ατομικού εγώ, που δίχως τούτο όμως το έρεισμα είναι ανύπαρκτη. Η αντίφαση αυτή ενδέχεται να αίρεται μέσω της θρησκείας.

Έτη πριν τον E. Husserl ο Άγγλος φιλόσοφος εμμένει στη διάκριση λογικής ≠ ψυχολογίας, αρνούμενος σημεία των J. Locke, D. Hume, J. S. Mill που εκλαμβάνουν το στοχασμό ως είδος συνειρμού των ιδεών. Ο ίδιος θεωρεί τις ιδέες σημαίνουσες προθέσεις του ανθρώπου, καθώς η ανθρώπινη σκέψη επιτυγχάνεται μέσω συμβόλων, σημείων και σημασιών¹⁶⁷.

Η μεταφυσική του αναδεικνύεται ιδιαίτερα στο *Έκφανση και πραγματικότητα* περαιτέρω στο *Essays in Truth and Reality*, όλα τα καθημερινά πράγματα είναι αναληθή όπως τα φυσικά αντικείμενα: χώρος, χρόνος, αιτιότητα, εαυτότητα, μολαταύτα δύνανται να εκφέρονται γλωσσικώς. Το φαντασιακό αποκλείεται από την πραγματικότητα αλλά ουδείς δύναται να το χαρακτηρίσει ψευδές. Επομένως καταστάσεις όπως οι διανοητικοί εκφυλισμοί, οι πνευματικές ασθένειες, αποκαλύπτουν ενίοτε στο ίδιο το άτομο την ύπαρξη πολλαπλών ή διττών υπαρκτών εγώ¹⁶⁸. Ο W. James στο δοκίμιό του *Bradley or*

¹⁶⁶ T.L.S. Sprigge, σ. 441 Σαφής η διάκριση του ψυχολογικού ηδονισμού έναντι του ψυχολογικού και ηθικού στοιχείου, πραγματώνεται κυρίως υπό του H. Sidwick στο *Methods of Ethics*, London, MacMillan, 1874, T.L.S Sprigge. *The Vindication of Absolute Idealism*, Edinburgh, University Press, 1983.

¹⁶⁷ Είναι πρόδηλο ότι το *Appearance and Reality*, είναι εμποτισμένο εκ των *Principles* (1890) του W. James μάλιστα από το chapter X, *The Consciousness of self*.

¹⁶⁸ Παρόμοια τοποθέτηση αναπτύσσει ο H. H. Joachim στο *The Nature of Truth*, 1906. Ομοίως, ο B. Bosanquet, στο *Logic or the Morphology of Knowledge and Knowledge and Reality* (1885) εμπεριέχει θέσεις του Bradley. Μολονότι ο φιλόσοφος δεν εντάρφησε στην Ινδουιστική θεώρηση, ιδιαίτερος στην ορθόδοξη σχολή της Vedanta, όπως ο W. James μολοταύτα οι απόψεις τους συγκλίνουν. Ο A. N. Whitehead επεκτείνει

Bergson?¹⁶⁹ διερευνά τις μεταφυσικές θέσεις των δυο φιλοσόφων για την αλήθεια και την πραγματικότητα και καταλήγει στην πεποίθηση, ότι και οι δυο έχουν την ίδια γνωσιολογική θεώρηση αναφορικά με την δυνατότητα ή όχι κατανόησης της ουσίας των πραγμάτων. Αλληλογραφεί και με τους δυο φιλοσόφους αλλά δεν συναντά ποτέ τον Francis Herbert Bradley (1846 – 1924).

Αντίθετα με τον W. James ο άγγλος στοχαστής είναι μονιστής και αναγνωρίζει την μεταφυσική ως έρευνα της φύσης του πραγματικού ικανή για διανοητική ικανοποίηση όχι όμως ικανή για να χτιστεί μια θρησκεία. Βαθύς γνώστης της προτεσταντικής οπτικής ο Bradley υπήρξε πολέμιος των χριστιανικών θέσεων ιδιαίτερος στα έργα του: *The Presuppositions of Critical History* (1874), *Ethical Studies* (1876), *The Evidences of Spiritualism* (1885), *Appearance and Reality* (1893), *Some Remarks on Punishment* (1894), *The Limits of Individual and National Self-Sacrifice* (1894), *Essays on Truth and Reality* (1914), καθώς και το αδημοσίευτο *A Note on Christian Morality* (1909 – 1912).

Ο Χριστιανισμός για τον Bradley είναι μια σεκταριστική θρησκεία επικίνδυνη και βαθύτατα διεφθαρμένη με δόγματα τουλάχιστον παράλογα αν όχι πλήρως ανόητα και οπωσδήποτε αντεθνικά¹⁷⁰. Το μοναδικό θετικό στοιχείο για όποιον συμμετέχει σε αυτήν την θρησκευτική μορφή ζωής είναι η αγαθοεργία, θέση αμιγώς προτεσταντική. Για τον Bradley η δαρβίνεια οπτική παρέχει τη δυνατότητα στην κοινωνική πραγματικότητα ν' αναβιώσει την παλαιά και αρχέτυπη ατομική πάλη για επιβίωση και όπως ο κάθε οργανισμός η ίδια η κοινωνία να απομακρύνει με κάθε τρόπο τα άτομα που τη βλάπτουν και τη παρεμποδίζουν να αναπτυχθεί¹⁷¹. Επομένως η πραγματική ζωή για τον Bradley

την φιλοσοφική όδευση σε μια εμπειρία ολότητας, αντίστοιχη του Bradley, αν και διατηρεί αποστάσεις από την επιστημονική συγκρότηση αυτής. Οι G.E. Moore, B. Russel, L. Wittgenstein χρησιμοποιούν επίσης φιλοσοφικές θέσεις του άγγλου στοχαστή. *The Principles of Logic* (1883) & vols 2, Oxford, University Press, 1963, *Ethical Studies* (1876), Oxford Press 1927. Ομοίως Sprigge T. L. S. *James and Bradley: American truth and British Reality*, Chicago, Open Court, 1993. *Appearance and Reality: A Metaphysical Essay* (1893) Oxford, Clarendon Press 1930, *Essays in Truth and Reality*, 1914, Oxford, Clarendon Press, 1968.

¹⁶⁹ Το φιλοσοφικό πλησίασμα του W. James και του Bergson είναι γνωστό, πιστεύουν στην ροή της συνείδησης, στην αδυναμία να δοθούν απαντήσεις σε μεταφυσικά ζητήματα από τη στενή λογική, στην σημασία της ενόρασης, στη διάρκεια, στην ανοιχτή θρησκεία κλπ. Παλαιότερα υπήρχε το ζήτημα ποιός από τους δυο πρωτοσυνέλαβε την συνείδηση ως διαρκή ροή, βέβαια ο W. James είναι αυτός που βλέπει το σύμπαν ως χάος που ενοποιείται, ενώ ο Bergson ως ενότητα που εξελίσσει τον εαυτό της πλουραλιστικά, W. James, Bradley or Bergson? *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 1910, 7, σ. 29-53, Th. Flournoy, *The Philosophy of W. James*, London N. York: H. Holt and Co., 1917 πρόκειται για μετάφραση από τα Γαλλικά των διαλέξεων του Flournoy που έγινε το 1910 στη Σουηδία, T.L.S. Sprigge; *James and Bradley American Truth and British Reality*, Open Court, Chicago and LaSalle, Illinois, 1993, σ. 199. H. Bergson, *Oeuvres*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.

¹⁷⁰ Ο Bradley ενδιαφέρεται μόνο για τον Χριστιανισμό και τα δόγματά του όχι για άλλα θρησκευόμενα. *Essays in Truth and Reality*, Oxford Clarendon Press, 1968, σ. 482.

¹⁷¹ T.L.S. Sprigge, 1993, σ. 559

βρίσκεται πέραν των χριστιανικών ιδεωδών της αγιότητας ή των ατομικών δικαιωμάτων. Οι θέσεις αυτές απηχούν Νιτσεικές αντιλήψεις με την διαφορά όμως ότι δεν είναι μηδενιστικές εφόσον δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνική ευδαιμονία και πρόοδο έναντι του ατόμου.

Ο W. James εφεκτικός ως προς την ανωτέρω κοινωνική χειρουργική και την κριτική απέναντι στον χριστιανισμό διατηρεί σταθερή την πεποίθησή του, ότι το θρησκευτικό πιστεύω δεν είναι διανοητική πληροφορία, που στηρίζεται σε *a priori* επιχειρήματα. Η δύναμη της ατομικής θρησκευτικής εμπειρίας, η ατομική βούληση να πιστεύει κανείς ακόμα και αν τίποτα χειροπιαστό δεν συνηγορεί σε αυτό είναι αδιαπραγμάτευτη και αληθινή κατάσταση. Επομένως το θρησκευόν υποκείμενο που υιοθετεί το πεπερασμένο θείο συμμετέχει ενεργά στην κατίσχυση αυτού του θείου στον κόσμο που δεν είναι δεδομένη χωρίς την βοήθεια του υποκειμένου. Και οι δυο φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι το υλικό του κοσμικού χώρου είναι ψυχικό, δηλαδή αποτελείται από διαρκή εμπειρικά ρεύματα, η εμπειρία δεν κατανοείται ως κάτι περιορισμένο και στατικό. Οι εμπειρίες συνυπάρχουν και αλληλοπεριχωρούνται διαρκώς, η ενότητά τους αυτή για τον Bradley είναι ένα διαρκές *Nunc Stans*, ενώ για τον W. James είναι ακατάπαυστη ροϊκότητα. Ο άνθρωπος συλλαμβάνει από το πραγματικό κάποια πληροφοριακά στοιχεία, που αντικαθίστανται συνεχώς από άλλα με τα οποία τα πρώτα συνδέονται. Για τον Bradley η άποψη αυτή είναι ψευδαίσθηση διαφορετική για κάθε χαρακτήρα. Η πλέον ουσιώδης διαφορά τους αφορά την πεποίθηση του W. James ότι ο πυρήνας του εμπειρισμού εστιάζεται στην σημασία των μερών έναντι του καθολικού. Η μεταφυσική αυτή διαφορά των δυο φιλοσόφων συνεπάγεται και την ουσιώδη διαφοροποίησή τους για την πρωτεύουσα ή όχι σημασία του ατόμου στην ηθική. Για τον W. James το μόνο ηθικό μέτρο είναι το άτομο αντίθετα, ο Bradley αποδίδει σημασία στην ανθρώπινη κοινότητα τμήμα της οποίας είναι το άτομο. Το ζήτημα του κακού είναι επίσης ένα σημείο διαφωνίας των δυο στοχαστών, διότι ο W. James θεωρεί ότι το κακό υφίσταται, ο πόνος, ο φόβος, η εντροπία και η αδυναμία θα ήταν προτιμητέο να απουσιάζουν. Από την άλλη πλευρά ο Bradley βλέπει το κακό ως προϋπόθεση για την εξελικτική πορεία τελειώσεως του απολύτου¹⁷². Σύνολη η μεταφυσική του Bradley, διερευνά τους όρους και τα όρια σκέψης

¹⁷² T.L.S. Sprigge, 1993, σ. 577. Η ηθική του Bradley αναπτύσσεται στον άξονα, Χριστιανισμός, κοινωνία, απόλυτο, όχι μόνο στα γνωστά έργα του αλλά και στην προσωπική του αλληλογραφία με τον W. James και την αδελφή του Mrs Marian De Ghlen. Τα στοιχεία υπάρχουν στο Merton College και δημοσιεύθηκαν ως : Ten Unpublished Letters from William James, 1842 – 1910 to Francis Herbert Bradley, στο *Mind LXXV, No 299*, July 1966.

και πραγματικότητας, αποκλείει την ασυνέχεια και προκρίνει την συνοχή των πραγμάτων, που προϋποθέτουν ενότητα και αρμονία. Η πραγματικότητα δεν απαρτίζεται από πολλαπλότητα αντικειμένων, αλλά οφείλει να συναρτά όλον, του οποίου οι διαφορές αίρονται εντός της αρμονίας. Η αρμονία της ανθρώπινης ζωής όμως σχάται από το πόνο, το άλγος την αποστέρηση και την εκτροπή, γεγονός που υποδηλοί, ότι η έσχατη πραγματικότητα έχει ποσοστά ασυμφωνίας. Όσο λιγότερο απομονωμένο είναι ένα πράγμα, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός της πραγματικότητας του και οι κρίσεις που αφορούν το όλον διαθέτουν υψηλό ποσοστό αλήθειας. Έκαστο στοιχείο πρέπει να ενέχει ενδείξεις για εκείνο που υπάρχει στα λοιπά μέρη του συστήματος και ταυτοχρόνως, πρέπει να δύναται να υπερβεί τον εαυτό του κινούμενο προς το όλον.

Προγενεστέρως του E. Husserl, ο F. Bradley εμμένει στην αναγκαία διάκριση ψυχολογίας – λογικής. Το *Principles of logic* (1883), ενέχει τον φόβο του άγγλου εγγελιανού μήπως η σκέψη καθώς είναι απασχολημένη να σημασιοδοτεί με την σύστοιχη αφαιρετική της τάση, απολύει την επαφή με την πραγματικότητα αλλά και την παραμορφώνει, πειρασμός που η μεταφυσική αποπειράται να άρει. Κατά τον Bradley ένα ιδεώδες που δεν ανταποκρίνεται σε τίποτα πραγματικό αλλά ευρίσκεται διαρκώς στο νου μας δεν δύναται να αποτελεί το αντικείμενο του θρησκεύειν. Ο φιλόσοφος διακρίνει την ηθική από την θρησκεία και μέμφεται την χριστιανική στάση προσδοκίας της μεταθανάτιας ζωής και της τιμής του ελάσσονος βίου των αγίων στον παρόντα κόσμο. Εγκαταλείπει ο ίδιος την νοσταλγία για την εναρμόνιση θρησκευτικής και πολιτικής ζωής και αναλαμβάνει να οικοδομήσει φιλοσοφικώς την βασιλεία των ουρανών εντός τούτου του χειμαζόμενου κόσμου, ένας ιδιάζον συμβιβασμός του εγγελιανισμού με την τραχεία πραγματικότητα.

Παραμένει ένας συντηρητικός Tory, πολέμιος του ατομικισμού, εάν δεν υπήρχε το εγώ κανένα ζήτημα δε θα ανέκυπτε, στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί η βαθειά επιρροή της ανάλυσης του εαυτού στη φιλοσοφία του Bradley, από τον W. James και το έργο του *The Principles of Psychology*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

I) Θρησκεία και πραγματισμός, η απολογία του W. James

Περί Θρησκείας

“Ed essa da martire
e da essilio venne
a questa pace”¹⁷³

Λίγο πριν την έκδοση των *Essays in Radical Empiricism* (1904), ο William James δημοσιεύει ένα απολογητικό έργο, τις *Varieties* (1902). «Η θρησκεία για εμάς αφορά κατ'εξοχήν τα αισθήματα, τις πράξεις και τις εμπειρίες των ανθρώπων ως ατόμων στη μοναχικότητα τους, στο μέτρο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους να σχετίζεται με οτιδήποτε θεωρούν θείο»¹⁷⁴.

Οι J. Bisset Pratt (*The Religious Consciousness*) και R. H. Thouless (*Introduction to The Psychology of Religion*) επισημαίνουν: Η θρησκεία είναι η σημαίνουσα κοινωνική στάση των ατόμων ή ομάδων έναντι της δυνάμεως ή των δυνάμεων που εκλαμβάνουν ως κυρίαρχες στην ζωή τους. Η θέση αυτή περιορίζει τη θρησκεία σε ζήτημα ατομικών ή κοινωνικών επιλογών, παραθεωρεί ωστόσο την ανθρώπινη πνευματικότητα και το πώς αυτή εμπλέκεται με το θρησκευτικό φαινόμενο. Στη περίπτωση του William James, η θρησκευτική υπόθεση προσεγγίζεται ως μια γνήσια και ζωντανή επιλογή του ανθρώπου, η οποία δημιουργεί, εφόσον υιοθετείται από το θρησκευόν υποκείμενο, τις συνθήκες επαλήθευσης της, μετασκευάζοντας πλήρως τον τρόπο, που ο πιστός αντικρίζει τον εαυτό του και τον κόσμο. Επομένως οι ιδέες και οιπίστεις του ατόμου για τη θρησκεία επαληθεύονται ή διαψεύδονται εμπειρικά, διότι οι έλλογες αποδείξεις στο θρησκευτικό

¹⁷³ Dante, *Paradiso*, transl. A. Mandelbaum, Berkeley, University of California Press, 1982, 10: 28, επίταφιο επίγραμμα του W. James στον τύμβο της αδελφής του Alice James (†1892).

¹⁷⁴ W. James, *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Longmans, Green and Company, 1902, vol I, Lecture II, Circumscription of the topic, σ. 32 στα ελλ. *William James: Οι Παραλλαγές της Θρησκευτικής Εμπειρίας*, μτφ. Β. Τομανάς, Αθήνα, Printa, 1999, σ. 69.

χώρο είναι τουλάχιστον ανεπαρκείς. Άραγε η θρησκευτική μορφή ζωής για το πιστό συνιστά κυρίως ένα πρακτικό βίωμα σχέσης, με ό,τι θεωρεί ο ίδιος ως θείο¹⁷⁵.

Ο Αυγουστίνος Ιπώνος ήδη επισημαίνει την αρραγή σχέση θρησκείας και εσωτερικότητας (*Sui generis*) ανιχνεύσιμης μέσω της ενδοσκοπήσεως¹⁷⁶ [*introspection*]. Στο *De liberum Arbitrium*, ο Αυγουστίνος συνδέει αμετάθετα την *sensus interior* με την θεία επίγνωση. Ομοίως και ο μυστικός Meister Eckhart (1260-1327) αναφέρεται στην παλλόμενη ψυχική πραγματικότητα, ως χώρο αποκαλυπτικό του θείου. Σε αυτές τις θεολογικές παραδόσεις, η ατομική θρησκευτική εμπειρία και η πνευματική αναγέννηση (μεταστροφή – *conversion*), αποτελούν το εδραίο δίπολο του θρησκευτή. Αυτή τη σύνδεση του θρησκευτικού στοιχείου με τον ανθρώπινο εαυτό, ο W. James, την ανέδειξε ιδιαίτερα στο φιλοσοφικό του στοχασμό. Συνδέοντας στενά την ψυχολογία και την θρησκεία, χωρίς όμως να περιορίζει το θρησκευτικό ατομικό βίωμα σε ένα εσωτερικό ψυχικό ενέργημα, εφόσον αυτό παραπέμπει σε μια ατομική πραγματικότητα, εμπειρικά διακριβώσιμη.

Η πρόταξη του υποκειμένου στην θρησκεία, τον 17^ο αι. και τον 18^ο αι., εμμένει κυρίως στον ορθολογισμό, τείνει όμως να παραβλέπει το ανθρώπινο συναίσθημα (R. Descartes, J. Locke, G. Leibnitz). Η μελέτη του θρησκευτή αναπτύσσεται αρκετά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αι., όταν ο A. Schopenhauer (1788-1860) δίνει έμφαση στη μη συνειδητή διάσταση ενός ενεργητικού ανθρωπισμού ενάντια στον ισοπεδωτικό ορθολογισμό, που επικρατεί¹⁷⁷. Αξιοσημείωτη την περίοδο αυτή είναι η δημοσίευση των: C. Gustav Carus, *Psyche* (1848) και Van Hartmann, *Philosophy of The Unconscious* (1868), όπου υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα μελέτης του ασυνειδήτου προκειμένου να κατανοηθούν οι όροι και τα όρια της συνειδήσεως¹⁷⁸, ο διανοητικός ρόλος των αισθημάτων

¹⁷⁵ J. B. Pratt, *The Religious Consciousness*, MacMillan, London 1930, σ. 2,3 και R. H. Thouless: *An Introduction to the Psychology of Religion*, N. York, Cambridge University Press, C. U. P., 1971, σ 13-14. Ομοίως R. H. Thouless, *Conventionalism and Assimilation in Religious Movements*, Ridell Memorial Lectures, Oxford University Press, London, 1940.

¹⁷⁶ Augustinus Sanctus Aurelius (354-430), *The Republic IX*, 571, transl. F. M. Cornford, *De Anima III*, chapter III, 7. *De Liberum Arbitrium*, II, 3, *History of Philosophy*, 1873, vol. I, σ. 339.

¹⁷⁷ A. Philonenko, *Schopenhauer, Une Philosophie de la tragedie*, Vrin, Paris, 1980. Στα Ελληνικά έτερο έργο: Επί της θρησκείας, μτφ. Ν. Κουντουριώτης, εκδόσεις Φέξη, Αθήνα, τις ίδιες θέσεις έχουν οι: Fechner, Hamilton, Reid, Stewart, Spearman, στο Bronislaw Malinowski, *The Foundations of Faith and Morals*, Riddel Memorial Lecture, London, Oxford University Press, 1936, Jacques Maritain, *Degrees of Knowledge*, Geoffrey Bles, 1937, T. Merton, *The Waters of Silence*, London, Hollis and Carter, 1950.

¹⁷⁸ Διακρίνει δε ευκρινώς το διττό πεδίο της συνειδήσεως (general awareness - focal awareness) θέση που εμπεριέχετε στον W. Wundt: *Mythus und Religion*, Leipzig 1905-1909, ο Wilhelm Wundt (1832-1920) εμφανίζει ομοιότητα θρησκευτικών απόψεων και ψυχολογικής μεθοδολογίας με τον William James, εφόσον δίνει προτεραιότητα στο ρόλο των αισθημάτων του ατόμου τόσο στη διαμόρφωση της συνειδητής του πλευράς, όσο και στην διαμόρφωση του υποσυνειδήτου, πβ. M. Phillips, *The Education of the Emotions*

και η επιρροή αυτών στη βούληση¹⁷⁹. Ταξινόμηση που αναδύεται ομοίως στον F. W. H. Myers (1843-1901), ιδρυτικό μέλος του *Physical Research* και ιδιαίτερα στο δημοσιευθέν άρθρο του, *The Subliminal Sel.*¹⁸⁰.

Το θρησκευτικό φαινόμενο είναι πραγματικά πολυσχιδές. Ο άνθρωπος πριν αρθρώσει οποιαδήποτε διανοητική εξήγηση εμπειριών βιώνει τον φόβο, το άλγος, την σαγήνη, το θάμβος. Ο G. F. Moore αναφέρει: « με ποικίλους τρόπους ο πρωτόγονος άνθρωπος αναζήτησε τρόπους αντίληψης του πραγματικού, συχνά χρησιμοποιώντας μυθικές εικόνες και σύμβολα προκειμένου να αντιμετωπίσει ό,τι τον ξεπερνούσε¹⁸¹. Ενώ ο J. H. Leuba¹⁸² διακρίνει την θρησκεία: α) ως αναγνώριση ενός μυστηρίου που επιζητεί πειστικά ερμηνεία [*“the recognition of a mystery pressing for interpretation”*], β) συμφωνεί δε με την θέση του F. Schleiermacher, ότι η θρησκεία συνάδει με το “αίσθημα

through Sentiment Development, London, Allen and Unwin, 1927, σ. 25, 28

Ο W. Wundt (1832-1920) αποδέχεται τη σπινολογική θέση περί ψυχικού παραλληλισμού [psychical parallelism, ως ο Fechner], αρνείται όμως τον παραγωγισμό. Η συνείδηση κατά Wundt δεν περιχαρακώνεται σε φυσικο-επιστημονικές οριοθετήσεις αλλά διαθέτει τη δυνατότητα δημιουργικών συνθέσεων εντός του ανθρώπινου εαυτού, οπότε ο ερευνητής οφείλει να προσμετρά την ποιότητα, την συχνότητα και την ισχύ έκαστου ψυχικού φαινομένου και να μην εφισυχάζει στις παρατηρήσεις του ατομικού ψυχισμού. Το 1875 ο Wundt εκθέτει τις μελέτες του διεξοδικά και απορρίπτει τον “συνειρμισμό” των Locke J. και Hume D. Οι ψυχολογικές δομές δεν είναι απλώς άθροισμα μερών. Η συνείδηση διακρίνεται σε δύο επίπεδα: Α) Ευρεία δυνατότητα μνήμης ικανής να αρθρώνεται λεκτικά υπό την καθοδήγηση της βουλήσεως. Ωστε εισηγείται στο σημείο αυτό την αναγκαία χρήση της ενδοσκοπησης, όπως ακριβώς ο W. James πρεσβεύει στις δικές του ψυχολογικές έρευνες, που θα τον οδηγήσουν στη δημιουργία του πρώτου εργαστηρίου πειραματικής ψυχολογίας στο πανεπιστήμιο του Harvard. Τόσο ο W. Wundt όσο και ο W. James υιοθετούν την εμπειρική ψυχολογία, ωστόσο διαφοροποιούνται στο ζήτημα των συγκινήσεων [emotions]. Ο W. James επισημαίνει, ότι ο καθένας αρχικά αντιδρά σε μία κατάσταση και κατόπιν βιώνει το αίσθημα. Ο W. Wundt το αρνείται σθεναρά, τονίζοντας ότι προηγούνται οι ψυχολογικές διεργασίες και έπονται οι συμπεριφορικές εκδηλώσεις. Πρβλ. Blumenthal A. L., *A Wundt Primer: The Operating Characteristics of Consciousness*, στο : Robert W. Rieber & David K. Robinson, *Wilhelm Wundt in History: The Making of a Scientific Psychology*, London, 1950, σ. 22

¹⁷⁹ F. W. H. Myers: *Human Personality and its Survival of Bodily Death*, Longmans Green, London 1903, chapter II, σ. 33. Ο W. James αναφέρεται συχνά στον F. W. Myers στις *V.R.E* κυρίως για την ανακάλυψη του Myers για τον *Subliminal Self* (1886) την οποία ο James θεωρεί θεμελιώδη στο χώρο της ψυχολογίας και αναφέρεται στη ταυτόχρονη ύπαρξη πέραν της συνήθους συνειδήσεως, ενός εαυτού που εμπεριέχει μνήμες, αισθήματα, σκέψεις, που υπερβαίνουν την καθημερινή εκδοχή του συνειδητού εαυτού, αποτελούν όμως βασικό υπόστρωμα της ανθρώπινης φύσεως. Ας σημειωθεί ότι παρόμοιες θέσεις διετύπωσε και ο Jules Janet, όμως ο W. James δεν αναφέρει τη δική του ψυχολογική συνεισφορά στα ζητήματα περί υποσυνειδήτου, η θέση αυτή υποστηρίχθηκε ιδιαίτερα από την American Academy of Religion, πρβ. W. Proudfoot, *The Fragmentation of Consciousness and the Varieties of Religious Experience, Re-experiencing the V.R.E., W. James and the Science of Religions*, Columbia University Press, N. York, 2004, W. Proudfoot, “Mysticism, the Numinous, and the Moral”, *The Journal of Religious Ethics*, 4, 1976, 3-28

¹⁸⁰ F. W. Myers, *The Subliminal Self*, στο *Proceedings of the Society for Psychical Research*, vol XXI, LV, 1908, σ. 395. A. Taves, *Fits, Trances and Visions, Experiencing Religion and Explaining*, Princeton, Princeton University Press 1999, σ. 308. A. Leroy, *Faith and Development* Cylce, *Pastoral Psychology* 24, 1976, σ. 213 – 330. R. Thouless, *An Introduction to the Psychology of Religion*, 3rd ed. N. York, Cambridge University Press, 1971, σ. 80

¹⁸¹ G. F. Moore, *The Birth and Growth of Religion*, T. Clark, Edinburgh, 1923, σ. 9, στο E. O. James, *The Beginnings of Religion*, Grey Arrow, London, 1958, σ. 30.

¹⁸² J. H. Leuba, *Psychological Study of Religion*, N. York, 1912, σ. 7. Ομοίως *The Psychological Origin and the Nature of Religion*, London, Constable, 1909.

της απόλυτης εξαρτήσεως από τον Θεό” [a feeling of absolute dependence upon God], γ) ως συμπερίληψη δυνάμεων που θεωρείται ότι ελέγχουν την φύση και τον ανθρώπινο βίο.

Η θρησκευτική εμπειρία συνδέεται με την τυπολογία των χαρακτήρων του υποκειμένου. Ο W. H. Sheldon, στο *In the Varieties of Temperament* (1942), διακρίνει την θρησκευτική εμπειρία βάση τριών τύπων προσωπικότητας¹⁸³: viscerotonic, somatotonic, cerebrotonic, είναι τυπολογίες που αφορούν διακριτούς θρησκευτικούς προσανατολισμούς: από την απλή συνεύρεση πιστών στην *Society of Friends*, έως την μετοχή του πιστού σε επιβλητικές τελετουργίες πολυπληθών κοινοτήτων.

Η Evelyn Underhill¹⁸⁴, επισημαίνει ότι πλειάδα θρησκευτικών εμπειριών είναι παράλογες ακροβασίες: οράματα, αυτόματη γραφή κλπ. και ο P. Janet εμφαστικά δηλώνει ότι προσωπικότητες που τον Μεσαίωνα θεωρούντο άγιοι, τη σύγχρονη εποχή θανατοσηλεύοντο.

Ο Rufus Jones¹⁸⁵ στο *Studies in Mystical Religion* αναφέρει περιπτώσεις όπως τον St. Francis of Assisi και των στιγμάτων του ως παραδείγματα μη φυσιολογικής προσωπικότητας. «Η Βίβλος του Αγίου Φραγκίσκου διανοιγμένη στην αφήγηση των παθών του Χριστού: πόνος, άλγος, αγάπη φλέγουν την καρδιά του Φραγκίσκου. Ενώ η εικόνα του Σταυρού ήταν η κυρίαρχη εμμονή του. Ολονύχτια προσευχή στις 14 Σεπτεμβρίου 1224, όταν οραματίζεται Σεραφεΐμ με διανοιγμένα φτερά να τον προσεγγίζουν από το βάθος του ορίζοντα. Στο κέντρο του οράματος ένας σταυρός και επάνω καρφωμένο ένα Σεραφεΐμ. Μόλις η οπτασία εξαφανίστηκε, εκείνος, αισθάνθηκε

¹⁸³ Από ψυχολογικής απόψεως αναγνωρίζεται στην ιστορία των θρησκευμάτων και δη στην μυστική περιοχή η cerebrotonic τυπολογία ως η πλέον επικρατούσα, εφόσον τα άτομα αυτού του τύπου διαθέτουν κυρίως πρακτικούς προσανατολισμούς, όπως η εθελουσία πενία [voluntary poverty] και η τάση για τον ασκητισμό, πβ. Th. Merton, *The Waters of Silence*, London, Hollis and Carter, 1950 σ. 75 και P. Leigh Fermor, *A Time to keep Silence*, London, J. Murray, 1957. Αυτή ανιχνεύεται ιδιαίτερα στην περίπτωση του Shankara, τον οποίο αναφέρει ως χαρακτηριστική θρησκευτική μορφή, πολύ συχνά ο W. James. Στο πρόσωπο του Ινδού μύστη εμφανίζεται η περί λυτρώσεως αντίληψη του Ινδουισμού, που καταλήγει στην αίσθηση της “unio mystica” του πιστού με το Βράχμα, όχι όμως και στη σωτηρία του χειμαζόμενου κόσμου. Στον Χριστιανισμό δεν υπάρχουν και οι τρεις τυπολογίες πιστών, ενώ η σωτηρία αφορά εξίσου άνθρωπο και κόσμο, ο W. James κλίνει σαφώς προς τις δυτικές σωτηριολογικές θέσεις, μολονότι εκτιμά τον ολιστικό θεολογικό χαρακτήρα των ανατολικών διδασκαλιών. πβ. Jacobi H., *Gaina Sutras*, Oxford, 1884, Sacred Books of the East, Vol. XXII, XLV. Ομοίως Basham A. L., *History and Doctrine of the Aivikas*, London, 1951, preface. Radha Krishna S. *India Philosophy*, Vols. 11, Allen and Unwen, 1927, S. Randakrishnan, *Indian Philosophy*, vols 2, London, Allen and Unwin, 1927.

¹⁸⁴ E. Underhill, *Mysticism*, Methuen, 15th ed., London, 1945, σ 226 H. C. Rumke, *The Psychology of Unbelief*, London, Rockliff, 1952.

¹⁸⁵ J. Rufus, *Studies in Mystical Religion*, MacMillan, London, 1909, σ 144. Ο στιγματισμός χαρακτηρίζεται επιστημονικά ως δερματογραφία, μια εικόνα που υπάρχει δηλαδή έντονα στο νου του υποκειμένου και καταλήγει να διαγράφεται ορατά στο δέρμα του, πβ. C. Boudoin, *Psychoanalysis and Aesthetics*, Allen and Unwen, London, 1924, σ 75 και του ίδιου *Suggestion and Autosuggestion*, Allen and Unwen, London, 1920.

οξείς πόνους μαζί με μία ολιγόλεπτη ιδιότυπη έκσταση. Αγνοώντας το νόημα όλων αυτών, έλαβε στο σώμα του τα Στίγματα της Σταυρώσεως».

Η ανατομή της θρησκευτικής εμπιώςως προϋποθέτει σαφώς την θρησκευτική πίστη (belief). Ο Η. Κ. Rümke (*The Psychology of Unbelief*) αναφέρει: “η πίστη συντροφεύει το άτομο στην ανάπτυξη και ωρίμανση του”¹⁸⁶. Η πίστη έχει εμπειρική εκκίνηση, ενώ οι ίδιες οι εμπειρίες είναι διττού είδους: α) η κοσμική θρησκευτικότητα και η σχηματοποιημένη θρησκευτικότητα (παράδοση, έθος)· β) η μετάπλαση της εμπειρίας σε πίστη, επηρεάζεται από την συλλογιστική, πρωτίστως όμως, από την βούληση του πιστού, σε μια εξελικτική πορεία άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη ανάπτυξη τόσο σε ατομικό όσο και σε ειδολογικό επίπεδο.

Ποιοί είναι οι συστατικοί όροι της θρησκευτικής εμπειρίας; Ποιά είναι τα όρια των αντικειμένων της θρησκευτικής εμπειρίας;

Η θρησκευτική εμπειρία εδραιώνεται στο αντιθετικό δίπολο οικείο-ανοίκιο, που συνιστά το υπόστρωμα του *Numinous*. Τις δύο αντιθετικές αυτές συνιστώσες ο R. Otto τις ανιχνεύει ήδη στην Αυγουστίνεια διατύπωση: “*Inhoresco in quantum dissimilis ei sum, inordesco in quantum similes ei sum*”¹⁸⁷. Η φιλοσοφική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου στον W. James, διαφοροποιείται σημαντικά από τις ανωτέρω θέσεις, εφόσον στηρίζεται στην χαρτογράφηση των όρων και ορίων της ατομικής θρησκευτικής εμπειρίας. Γεγονός που προϋποθέτει, την επιστημονική μελέτη της ανθρώπινης τυπολογίας και ως εκ τούτου τη πλουραλιστική προσέγγιση του θρησκευτικού βιώματος. Τί είναι λοιπόν το θείο; Τί είναι η θρησκευτική εμπειρία; “Ο όρος θείο σημαίνει, όχι το πρωταρχικό είναι, που περικλείει εντός του τα πάντα... Θείο σημαίνει, κατά κύριο λόγο μια πρωτεύουσα πραγματικότητα, στην οποία το άτομο ωθείται ν’ απαντήσει με σημαίνουσα σοβαρότητα και όχι με ύβρη ή με αστεϊσμό. Βεβαίως, οι επιγενόμενες συναισθηματικές καταστάσεις αποκτούν πλείστες ατομικές αποχρώσεις. Οι μοναδικές περιπτώσεις, που ενδέχεται να

¹⁸⁶ H. K. Rümke, *The Psychology of Unbelief*, Rockliff, London, 1952, σ. 49

¹⁸⁷ Για την αγωνία του Αυγουστίνου Ιπώνος στην αναζήτηση του θείου, πβ. G. Papini, *Αυγουστίνος*, μτφ. Β. Μουστάκη, Αθήνα, 1955. Το εξαιρετο ποίημα του F. Thompson “*The Hound of Heaven*” στο *The Works of F. Thompson*, Poems, W. Burns, Oates, London, 1913, Vol. I, σ. 107-113: “I fled him down the nights, and down the days. I fled him down the arches of the years. I fled him down the labyrinth ways...” Η μεταστροφή του Αυγουστίνου αποτελεί τυπική περίπτωση ολοκληρωτικής μεταβολής του θρησκευόντος ατόμου, πβ. R. H. Thouless, 1976, σ. 108. Ομοίως πβ. R. Guardini, *Die Bekehrung des Aurelius, Augustinus*, Auflage München, Verlag Kösel, 1959. Η ανωτέρω ρήση του Αυγουστίνου A. Augustini, *Confessiones*, Lib. I, 1, 32, 661. Επισημαίνεται ότι η αυγουστίνεια διάκριση μεταξύ *tremendum* και *fascinans* συνιστά έως σήμερα το κυρίαρχο ψυχολογικό υπόστρωμα στην ανάλυση του θρησκευτικού βιώματος, R. Otto, *The Idea of the Holly*, London, Oxford, University Press, 1950 και *Religious Essays*, London, Oxford, University Press, 1931.

είναι πρόσφορες προς μελέτη είναι τελικά οι προσωπικές εμπειρίες, όπου το θρησκευτικό πνεύμα είναι πρόδηλο και προσλαμβάνει ακραία μορφή¹⁸⁸.

Η θρησκευτική τυπολογία, διαχωρίζει την θρησκεία σε δογματική και ανθρωπιστική μορφή¹⁸⁹, όπου το θρησκευόν υποκείμενο παραδίδεται στην υπερβατική αρχή ενώ συγχρόνως εγκαταλείπει ατομικούς στόχους και ατομικά όρια. Ο William James υπερβαίνει και τις δυο αυτές μορφές και αναφέρεται στην άρρωστη ψυχή και στον υγιή νου, δηλαδή, σε πιστούς πέραν της συνήθους θρησκευτικής μορφής ζωής. Η θρησκεία για τον αμερικανό φιλόσοφο αποτελεί καίρια παράμετρο της ανθρώπινης ζωής, με βασικό της στοιχείο την ατομική βούληση της πίστewς. Ο William James διόλου δεν ενδιαφέρεται για την συστηματική άρθρωση του θρησκευέιν. Ενδιαφέρεται πρωτίστως για την διεκδίκηση του εμπειρικού υποκειμένου, που προτάσσεται ως πρόκληση έναντι του συστήματος. Η “συνείδηση” επιβιώνει οιοδήποτε θεωρητικού συστήματος, παρά το εγχείρημα του Hegel¹⁹⁰ και των Νεοεγγελιανών, προοριζόμενη να επωμισθεί την ύπαρξη, δίχως τίποτα προαποφασισμένο.

Με άλλα λόγια, φθάνοντας στην πληρότητα του θρησκευτικού βιώματος κάποιος μπορεί ν’ αναγεννηθεί. Την διαδικασία αυτή περιγράφει ο William James στο κείμενο των *Varieties*. Κάθε όμως προσπάθεια να καταλάβουμε την φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου, χωρίς την υπόρρητη διάσταση της ατομικής αγωνίας, είναι αδιανόητη.

Η πραγματιστική προσέγγιση της θρησκείας είναι μια ιλιγγιώδης ερμηνεία, της οποίας την σπουδαιότητα λησμονεί η όψιμη αθεΐα, εφόσον μένει μονάχα στην ιδιότυπη σχέση αγωνίας – υπάρξεως, λησμονώντας ότι στον συγγραφέα των *V.R.E*, η ασθματική πορεία του ανθρώπου, είναι αζεδιάλυτη από τη σκανδαλώδη πρόκληση του αθεϊσμού και του αγνωστικισμού. Ο άνθρωπος είναι στον κόσμο. Αποτελεί πεπερασμένη οντότητα και

¹⁸⁸ W. James, *V.R.E.*, Lecture II, σ. 41.

¹⁸⁹ E. Fromm, *Psychoanalysis and Religion*, Victor Gollancz, London, 1951, σ. 41, W. J. Wainwright, *Morality and Mysticism*, *The Journal of Religious Ethics*, 4, 1976, σ. 29-36

¹⁹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, (1770-1831), *Επιστήμη της Λογικής*, τόμος Α΄, Βιβλίο Β΄, *Η Διδασκαλία Περί Ουσίας*, εισ., μτφ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Αθήνα/Ιωάννινα, Δωδώνη, 1998, *Φιλοσοφία του Πνεύματος, Φαινομενολογία και Ψυχολογία του Πνεύματος*, μτφ. Χ. Βασιλειάδης, Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, 1969, κλπ. Ο W. James γνώριζε σε βάθος το γερμανικό ιδεαλισμό και τις θέσεις του Hegel και μολονότι εκτιμούσε τη μυστική πλευρά του εγγελιανού συστήματος δεν αποδεχόταν την εγγελιανή μέθοδο και τη διαλεκτική. Σεβόταν ωστόσο το τελικό αίσθημα της συμφιλίωσης των αντιθέσεων του εγγελιανισμού, που έβρισκε ότι ήταν το ίδιο ακριβώς συναίσθημα, που προκαλούσε στο άτομο η θρησκευτική μυστική εμπειρία, τις θέσεις του αυτές ο James τις ανέπτυξε στα δοκίμια, *On Some Hegelisms, Hegel and his Method*, που εμπεριέχονται στη συλλογή *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy*, N. York, Longmans, Green and Company, 1897, πβ. επίσης D. Cook, *James Ether Mysticism and Hegel*, *Journal of the History of Ideas*, 15, 1997, σ. 471-485

ταυτόχρονα είναι εφοδιασμένος με μια δυναμική υπέρβασης. Ο άνθρωπος ριγμένος στον εμπειρικό ορίζοντα, δεν αντιμετωπίζει με τυχαίο τρόπο το συμβάν. Η φυγή στο αφηρημένο αβίωτο δεν είναι εφικτή. Δεν διαθέτει ο άνθρωπος την ελευθερία να μην έχει σχέση με τον κόσμο ή να μην είναι τίποτα. Η θρησκεία του είναι κατεξοχήν εμπειρικό μόρφωμα.

Εντός του εαυτού ο θεολογικός στοχασμός ανευρίσκει την ενότητα του όλου. Πλέον διεκδικεί την εμπειρική εποπτεία προκειμένου να προσπελάσει το υπερβατικό “άλλο”, πέραν λογικών ορισμών της θρησκευτικής έννοιας και του αντικειμένου της. Κατά βάθος, στη φιλοσοφία του W. James, η θρησκευτική συνείδηση αποτελεί το θρησκευτικό τμήμα που ενυπάρχει στο ανθρώπινο πνεύμα και δύναται να διερευνηθεί μέσω της ενδοσκοπήσεως. Είναι η διανοητική πτυχή της θρησκευτικής δράσης. Ενώ η θρησκευτική εμπειρία (religious experience), ως περισσότερο ευρύς όρος, περιγράφει το αισθητό στοιχείο της θρησκευτικής συνειδήσεως· αισθήματα που ανιχνεύονται στα υποκειμενικά θρησκευτικά πιστεύω, ως εκφράσεις της ατομικής θρησκευτικής συμπεριφοράς¹⁹¹.

Στον William James το υπερβατικό αποτελεί φορά του υποκειμένου προς σύλληψη της ενότητας του είναι στην ανθρώπινη συνείδηση και όχι κάτι που τοποθετείται εντός ή εκτός του κόσμου τούτου, δηλαδή ιδέα ή φαντασιακή παράσταση. Αλλά η ανθρώπινη δύναμη που απεργάζεται την εντός μας αποκάλυψη της “υπερβατικής” κινήσεως, κατ’ ουσίαν η θρησκευτική εμπειρία είναι μια περαιτέρω διαδικασία, διαφωτισμού της υπάρξεως και εκτύλιξη των δυνατοτήτων της. Η κατανόηση του υπερβατικού ως “αντικειμενικού” αποτελεί αφηρημένη, αβέβαιη σύλληψη. Εκείνο που ενδιαφέρει, την φιλοσοφία του James, είναι η πραγμάτωσή του υπερβατικού στην ατομική συνείδηση. Ο δυναμικός ρεαλισμός του θρησκευτικού βιώματος, αναφέρεται ουσιωδώς μονάχα στο εμπειρικό υποκείμενο.

Η πρωταρχική ερώτηση “Τί είναι θρησκεία;” Στον αμερικανό στοχαστή συνδέεται αναπόδραστα με την υποκειμενική οπτική της προτεσταντικής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Η διαφώτιση της υπάρξεως, που ο William James αποπειράται, αφορά την βίωση εν τω κόσμω καταστάσεων. Διότι το ενθάδε- είναι μορφοποιείται κατ’ ανάγκην σε συγκεκριμένες καταστάσεις, αλλά η βίωση της θρησκευτικής εμπειρίας είναι πρακτικό επίτευγμα και όχι αποτέλεσμα συμπερασματικών συλλογισμών. Πρόκειται περί άλματος

¹⁹¹ “Η θρησκεία περιλαμβάνει τουλάχιστον τρεις παραμέτρους: αίσθημα βαθείας πίστεως του θρησκευόντος υποκειμένου, συγκεκριμένου τύπου συμπεριφορά απέναντι σε ανθρώπους και καταστάσεις, τελετουργικές διαδικασίες καθώς και ταμπού, στο θρησκευτικό χώρο και οι τρεις αυτές διαστάσεις συνυπάρχουν και αλληλοπεριχωρούνται”, πβ. R. H. Thouless, *An Introduction to the Psychology of Religion* (1936), σ. 5. M. Buber, *I and Thou*, N. York, Charles Scribner’s and Son, 1958, σ. 34,37

της ατομικής υπάρξεως στα όρια και ενίοτε επάνοδος σε αυτήν. Ο άνθρωπος διάγει διττή ύπαρξη. Ως απλή ατομική υπόσταση ευρίσκεται εν τω κόσμω αλλά ως συνειδητή εν δυνατότητι ύπαρξη ευρίσκεται στην μεθόρια κατάσταση. Ο προσανατολισμός εν τω κόσμω και η διαφώτιση της υπάρξεως στον φιλόσοφο, υποδεικνύουν ότι η παρούσα πραγματικότητα οφείλει να ξεπεραστεί. Η θρησκευτική ιδέα λοιπόν προέρχεται από αισθητή εντύπωση. Συνεπάγεται ότι η γνώση εδράζεται σε εντυπώσεις αίσθησης, διαστοχασμού, ενόρασης, που παράγουν ιδέες συσχετισμού – τω όντι υπαρκτές – καταλήγουν δε, να προσδώσουν στην ροή της ανθρώπινης αντίληψης την δική τους τάξη.

Οι επαίοντες της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας της θρησκείας επιχειρούν να προσδιορίσουν το είδος οντότητας στο οποίο κατατάσσεται το θρησκευτικό συναίσθημα. Συνδέεται με το αίσθημα της εξαρτήσεως, αποτελεί εκδήλωση φόβου. Συσχετίζεται με το σεξουαλικό βίο. Ταυτίζεται με το άπειρο κτλ. Διακριτοί τρόποι σύλληψης του θρησκευτικού αισθήματος, δηλώνουν την εφεκτικότητά μας λόγω ακριβώς αυτής της ποικιλοτροπίας. Όταν αποδεχόμαστε τον όρο θρησκευτικό αίσθημα, ως συλλογικό όνομα για πλείστα συναίσθημα που ενδεχομένως προκαλούν διαδοχικά τα θρησκευτικά αντικείμενα. Αντιλαμβανόμαστε εναργώς ότι δεν περιέχει κάτι τι ειδικά ψυχολογικής φύσεως. Ενυπάρχει ο θρησκευτικός φόβος (religious fear), η θρησκευτική αγάπη, το θρησκευτικό δέος (religious awe), η θρησκευτική ευχαρίστηση (religious joy) και ούτω καθεξής. Ωστόσο η θρησκευτική αγάπη είναι το φυσικό αίσθημα της αγάπης προσανατολισμένο σ' ένα θρησκευτικό αντικείμενο¹⁹².

Εμψυχωμένη από την φιλοδοξία να υποστηρίξει την θρησκευτική εμπειρία, η φιλοσοφία του θρησκευτή στον W. James καταφάσκει το ατομικό βίωμα. Εφεξής κάθε ερμηνεία του θρησκευτικού μορφώματος που παραθεωρεί ή παρακάμπτει την ατομικότητα, επιτρέπει την παρεξήγηση και ακόμα τη διαστρέβλωση του θρησκευτή, στην φιλοσοφία του W. James.

¹⁹² W. James, *V.R.E.*, II, σ. 8.

Η ατομική θρησκευτική εμπειρία

Ο εμπειρικός προσανατολισμός του William James είναι αναπόδραστα συνδεδεμένος με τη μεταφυσική της υποκειμενικότητας. “Ας συγκρίνουμε τις προσευχές των Χριστιανών με τις θείες επικλήσεις της Στοάς. Αντιλαμβανόμαστε κάτι περισσότερο από δογματική διαφορά. Ό,τι διακρίνει κάποιος είναι μάλλον διαφορά συγκινησιακής διάθεσης... Συγκρίνατε την εκλεπτυσμένη ρήση του Μ. Αυρηλίου: “αν οι θεοί αδιαφορούν για εμένα και τα τέκνα μου, να ένας λόγος για τούτο”. Με την ασθματική κραυγή του Ιώβ: “παρόλο που με σφαγίασε, εγώ θα επαφίεμαι εν τούτοις σε Αυτόν”. Η *anima mundi* στην οποία ο Στωικός δέχεται να αφιερώσει την ζωή του ενυπάρχει για να προκαλεί σεβασμό και υποταγή. Όμως ο Χριστιανικός Θεός υπάρχει για να τον αγαπάμε¹⁹³.

Στόχος του William James, είναι η επιστημονική μελέτη της θρησκευτικής εμπειρίας, όχι απλώς η έλλογη επιχειρηματολογία υπέρ αυτής. Υπονοώντας ταυτόχρονα ο αμερικανός φιλόσοφος, την αναγκαιότητα της απόρριψης παραδοσιακών θεολογικών προσεγγίσεων για τον άνθρωπο, το θεό και το κόσμο. Η υπόρρητη αυτή προτροπή του W. James, είναι εμποτισμένη από το πνεύμα ερασμιανών και αρμινιανών θέσεων, που υπαγορεύουν την ανοχή και την ατομική αυτοδιάθεση στα θρησκευτικά ζητήματα. Διερωτάται εύλογα ο αμερικανός φιλόσοφος: Εν ονόματι ποιών αξιών αντιτάσσεται κανείς στο θρησκευτικό φαινόμενο; Εν ονόματι τινός πράγματος καταγγέλλεται ο θρησκευτικός βίος;

“... Η θρησκευτική αίσθηση είναι απόλυτη προσθήκη στον ατομικό βίο. Παρέχει νέα σφαίρα ισχύος. Όταν η έξω μάχη χάνεται και ο κοσμικός ορίζοντας καταρρέει, η θρησκευτική συναίσθηση λυτρώνει, ζωοποιεί. Αν το θρησκεύειν πρέπει να σημαίνει κάτι οριστικό, πρέπει ως φαίνεται, να εννοούμε ό,τι σημαίνει, κατά κύριο λόγο αυτήν την επιπρόσθετη διάσταση των έντονων αισθημάτων του ατόμου· την χειμαρρώδη ψυχική διάθεση αποδοχής πραγμάτων, που η ηθική δύναται στην καλύτερη περίπτωση, απλώς να ενσκύψει συναινετικά¹⁹⁴.

Η ανθρώπινη ύπαρξη δεν περιορίζεται σε έννοιες και συστήματα, χαρακτηρίζεται ενίοτε από παραλογισμούς και συμπτωματοκότητα. “Στον Ιώβ η αδυναμία του ανθρώπου και η παντοδυναμία του Θεού είναι αυτό που βαραίνει τη νόηση του γράφοντος. Είναι

¹⁹³ W. James, *V.R.E.*, II, σ. 42-43, στα ελλ. *W. James*, 1999, σ. 81,82

¹⁹⁴ W. James, *V.R.E.*, II, σ. 48, στα ελλ. *W. James*, 1999, σ. 87, 88.

υψηλό έως τα επουράνια. Τί δύνασαι να πράξεις; Είναι βαθύτερο από την κόλαση. Τί δύνασαι εσύ να γνωρίζεις; Είναι τόσο υψηλό όσο ο ουρανός αυτό που μπορείς να κάνεις; είναι πιο βαθύ από την κόλαση αυτό που μπορείς να κάνεις; Υπάρχει μια στυφή απόλαυση αναφορικά με την πεποίθηση του άπιστου. Ορισμένοι νιώθουν αυτήν και συνιστά για εκείνους την πλέον σθεναρή προσέγγιση του αισθήματος της θρησκευτικής χαράς¹⁹⁵.

Η μόνη έξοδος για τον άνθρωπο, στην σκέψη του James, είναι να αναζητήσει στον εαυτό του την πηγή κάθε σημασίας. Να συναινέσει στην ελευθερία μέσω της οποίας εκφράζονται τα σχέδια, που προσανατολίζουν την αντίληψη του κόσμου. Εντός του οποίου είναι ριγμένος και προορισμένος να δράσει μέχρι τέλους.

Ο αληθινός φιλόσοφος ίσταται πέραν διανοουμενίστικων κατασκευών και αφελών κοινωνικών μηνυμάτων. Ο κριτικός στοχαστής χαρακτηρίζεται από την ικανότητά του να χειραφετεί την πραγματικότητα από την ηγεμονία των εννοιών. Επιστρέφει στην μεταφυσική διάσταση της συλλογιστικής, καταδεικνύοντας την αδυναμία της αντικειμενικότητας να θεμελιώσει ορθολογικά τις προϋποθέσεις της. Οπότε η γιγνώσκουσα υποκειμενικότητα αναδύεται στην υλική και συγχρόνως υπερβατολογική της διάσταση: ως εγώ που οιστρηλατείται από το εμείς, την διυποκειμενικότητα, εφόσον προϋποθέτει την παρουσία του άλλου (κοσμικού και θείου) για την εννόηση του εαυτού του. Θέτει λοιπόν ο W. James στην φιλοσοφική συζήτηση το υποκείμενο, ως προς τη σχέση του με την αλήθεια, το νόημα, την εμπειρία, διαγιγνώσκοντας ταυτόχρονα τον κίνδυνο των ορθολογικών στεγανών στα ζητήματα της θρησκείας. “Η οπτική που εναντιώνεται στο φιλοσοφείν με αυτή την έννοια, ονομάζεται ρασιοναλισμός. Ο ρασιοναλισμός επιζητεί σαφή και ορισμένα ερείσματα για κάθε είδους πίστη. Ήτοι: 1) ευκρινώς διατυπώσιμες αφηρημένες αρχές· 2) σαφή δεδομένα αίσθησης· 3) εναργείς υποθέσεις, βασισμένες σε αντίστοιχα γεγονότα και 4) διαυγή συμπεράσματα που παράγονται λογικά ... Μολαταύτα η διανοητική ζωή του ατόμου ... αν διαθέτει έστω ελάχιστες διαισθήσεις προέρχεται από ένα επίπεδο της φύσης βαθύτερο από εκείνο της γλώσσας, όπου εδρεύει ο ορθολογισμός. Σύνολη η υποσυνείδητη ζωή, οι εννοήσεις, οι πίστες, οι ανάγκες, οι μυστικές επιδιώξεις έχουν αρθρώσει τις συνιστώσες που η συνείδηση αισθάνεται· κάτι εντός σας λοιπόν γνωρίζει απολύτως ότι εκείνο το νοεόν είναι αληθέστερο οιασδήποτε ρασιοναλιστικής διαμάχης που καλείται να αντικρούσει”.

¹⁹⁵ W. James, *V.R.E.*, III, The Reality of the unseen, σ. 75.

Η θρησκεία συνιστά ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης βιωτής. Ο William James τονίζει, ότι ενδιαφέρεται για τα θρησκευτικά αισθήματα, τις θρησκευτικές παρορμήσεις πέραν της εκκλησιαστικής ιστορίας, της δογματικής θεολογίας και της ανθρωπολογίας της θρησκείας. Ενδιαφέρεται για την αποτίμηση του θρησκευτικού και την καταγωγική του προέλευση στα αρχετυπικά στάδια του υποκειμένου. Πρόκειται για οξεία διαμάχη της αυθεντικότητας του όντος, που βιώνει τον ίλιγγο της ίδιας της ανθρωπιάς του. Εντός του πλαισίου του σαφούς αντιεγελιανισμού του, ο William James προαναγγέλλει τις μεγάλες κατευθυντήριες γραμμές της μεταμοντέρνας οπτικής.

Ακολουθώντας την φιλοσοφική *via negativa* ιχνηλατεί την ατομική θρησκευτική εμπειρία – ό,τι χαρακτηρίζεται ως πνευματιστική θρησκεία – πέραν της κοινωνιολογίζουσας σεκταριστικής θέασης ή της δογματικής οριοθεσίας. Προτείνει την άρση του επιστημονικού δισταγμού και την αυτοπαράδοση στην ανάγκη του θρησκευτικού υποκειμένου. Η θρησκεία δεν είναι ένα λογικό κατασκεύασμα, αλλά προϋποθέτει σχέση μεταξύ θείου και ανθρωπίνου. Μέσα από αυτή τη σχέση αξιολογείται το εγώ, διότι το άτομο δύναται να έχει σχέση άμεση με το θείο· όχι όμως το γένος ή το είδος, που εμμένουν στην επιφάνεια της θρησκείας. Ο Θεός, στον William James, δεν είναι υψηλή ιδέα αλλά εν ενεργεία θείον. Δεν είναι νοητικό αντικείμενο, αλλά είναι εμπειρικό βίωμα ενεργό στον πρακτικό βίο. Οπότε το θρησκευτικό υποκείμενο δεν οιστρηλατείται από αφηρημένες έννοιες. Αλλά εμβαθύνει αυτήν την θεία ενέργεια, απεργαζόμενο τον πρακτικό προσανατολισμό της ίδιας του της προσωπικότητας. Η σκέψη του θρησκευόντος υποκειμένου δεν είναι θεωρία, αλλά εμπρόθετη εφαρμογή και πρακτική βίωση. Η υποκειμενικότητα στην προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου στον W. James συνάδει κυρίως, με τη μετακίνηση του μεθοδολογικού βάρους από την φιλοσοφία στην ψυχολογία, προϋποθέτοντας την συμπερίληψη όρων, όπως ο εαυτός, η ενδοσκόπηση, η συνείδηση, τα αισθήματα, κ.α Το αυθεντικώς υπάρχειν, στο χώρο της φιλοσοφίας της θρησκείας του James, υποδηλοί άτομο στην ατομική μόνωσή του, με συντροφιά του το πάθος της υπάρξεως, ικανό όμως για πραγματική έξοδο και πραγματιστική δράση στον κόσμο.

Η φύση δεν επιβάλλει καμία αναγκαία νόρμα. Τα επιστημονικά ερείσματα ελάχιστα δίδουν στην αναζήτηση του καλύτερου. Ο άνθρωπος πρέπει να επιλέξει ο ίδιος τον εαυτό και τη δράση του. Απουσία θεμελίου, χειραφέτηση, απομάγευση, όλη η προσπάθεια του φιλοσοφείν αποβλέπει στην εύρεση της υπέρτατης έκφρασης. Πλέον, οι

φιλόσοφοι αναγορεύονται όχι σε κατασκευαστές συστημάτων, αλλά σε συνεπικούς του ατόμου στην προσπάθειά του να βλέπει διαυγώς πράγματα ήδη βιούμενα και γνωστά.

Ο William James γνωρίζει ότι δεν υφίσταται σύστημα της υπάρξεως. Προχωρεί μακρύτερα με δάνεια εκ των Janet, Brenner στην αποκάλυψη του κρυμμένου εαυτού στην θρησκευτική εμπειρία.

Ουσιαστικά ο W. James υποστηρίζει τη προτεραιότητα της ενόρασης στην φιλοσοφική διερεύνηση του θρησκευτικού φαινομένου, έναντι της καθαρής λογικής. Η περίοδος της φιλοσοφίας του κλασικού εμπειρισμού και της φυσικής θρησκείας περατώθηκε. Πλέον στη σφαίρα της μεταφυσικής και της θρησκείας προϋποτίθενται η βιούμενη εμπειρία και η ενσυναίσθηση προκειμένου να εδραιωθούν τυχόν λογικές κατακλείδες¹⁹⁶.

Ο Walt Whitman κατέχει εξέχουσα θέση στα κείμενα των *V.R.E.*, ως μια προσωπικότητα υγιούς νοημοσύνης, ειδικά στην διάλεξη *The Religion of Healthymindedness*. Ο φιλόσοφος, στο ίδιο κείμενο, προχωρά περαιτέρω και διακρίνει τους “ακουσίως υγιώς διατεθειμένους” ως έχοντες “έναν τρόπο να αισθάνονται άμεσα ευτυχείς με τα πράγματα, τους “συστηματικά υγιώς διατεθειμένους”, που διαθέτουν έναν αφηρημένο τρόπο να αντιλαμβάνονται τα πράγματα ως αγαθά.

Η ανατομή της θρησκευτικής ανθρώπινης τυπολογίας, συμπληρώνεται με την καταγραφή των ποικίλων συλλογικών θρησκευτικών κινήσεων της εποχής του W. James: “Don’t Worry Movement”, “Divine Healing”, “Christian Science”, Emersonianism, Berkeleyan Idealism, Spiritualism, Optimistic Popular Science Evolutionism και Hinduism¹⁹⁷.

¹⁹⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 67.

¹⁹⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 78, Taylor *W. James On exceptional Mental States*, N. York, Scribner’s Sons, 1982 79, 81, 83, 84, 92. Επισημαίνεται η θερμή αποδοχή του ρεύματος της νοοθεραπείας από τον W. James, εφόσον συνδυάζει ικανοποιητικά τη θρησκευτική πίστη και την ευεργεσία του ανθρώπινου υποσυνείδητου με εμφανής πρακτικά αποτελέσματα για το άτομο. Πρόκειται για κίνηση του 19^{ου} αι. στην Ν. Αγγλία ενέχουσα στοιχεία από την Divine Science, την Science of Mind, κλπ. καθώς και κάποια στοιχεία εξελικτικής φιλοσοφίας. Διακρίνεται από την N. Age (συγγενούς προς την θεοσοφία και ανθρωποσοφία) στους σκοπούς και στα μέσα που χρησιμοποιεί, ενώ διακηρύττει μετά της συγγενούς προς αυτήν *Divine Science* την βουδιστική θέση, ότι η θλίψη υπερνικάται διά της ορθής συλλογιστικής και αυτεπιγνωσίας, προκειμένου ο άνθρωπος να διαβιώ ευτυχισμένα και με υγεία. Η κίνηση αυτή ξεκίνησε από τους: R. Quinby (1802-1866), W. Emerson (1803-1882), F. Mulford (1834-1891), το 1905 συνεστήθη ως *National New Thought Alliance* και το 1914, γίνεται γνωστή ως *International New Thought Alliance* (INTA). Η Αμερικανική Νέα Σκέψη (1890), επονομάζεται τολμηρά *θρησκεία της υγιούς νοημοσύνης* στον William James, πβ. Ahlstrom Sydney, *A Religious History of the American People*, New Haven Conn: Yale University Press, σ. 381, 843. Επίσης Butler J., *Awash in a Sea of Faith, Christianizing the American People*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990, σ. 225, 256. William W., Sweet, *The Story of Religions in America*, N. York, Harper and Brothers, 1930, σ. 319. E.I., Taylor *W. James On exceptional Mental States*, N. York, Scribner’s Sons, 1982.

Ο William James προτείνει την ενόραση της ενότητας του είναι συλλαμβάνοντας ως αρχή όλων την εμπειρία. Ο J. P. Murphy επεξηγεί την ανθρώπινη αξία των φιλοσοφικών εννοήσεων του αμερικανού στοχαστή: “Κυρίαρχη αρχή της φιλοσοφίας του William James είναι η εδραία θέση, ότι οι συνθήκες αποδοχής του φιλοσοφείν, είναι σημαντικότερες των συνθηκών της αλήθειας τους. Μοναδικός κριτής είναι η φύση μας, όχι η υποθετική φύση της πραγματικότητας, που αποφασίζει περί του πραγματικού. Φιλοσοφίες που δεν ικανοποιούν ανθρώπινες ανάγκες είναι μη αποδεκτές. Το ερώτημα περί αλήθειας ή σφάλματος, υπό το πρίσμα της χρηστικής αναγκαιότητας κείται άνευ σημασίας”¹⁹⁸.

Τί οριοθετεί ο William James ως αληθείς συνθήκες; Τί νόημα έχει η φύση της θρησκευτικής πραγματικότητας, υπό πραγματιστικούς όρους;¹⁹⁹.

Τι σημαίνει να είναι κανείς θρησκευόμενο ον;

Η πραγματιστική φιλοσοφική ανθρωπολογία²⁰⁰ ενέχει ουσιωδώς την ανωτέρω ερώτηση, ως στήριγμα της μεταφυσικής οπτικής του William James.

Ενυπάρχουν πολύπτυχες αποχρώσεις στην ανθρώπινη ύπαρξη. “Δεν θα μιλήσω διόλου, γράφει ο Goethe το 1824, εναντίον της πορείας της ύπαρξής μου. Κατά βάθος δεν ήταν τίποτα ει μη μόνον πόνος, άλγος και σε όλα τα εβδομήντα πέντε έτη μου δεν είχα ούτε τέσσερις εβδομάδες ευδαιμονίας. Η ζωή είναι μονάχα το αέναο κύλισμα ενός βράχου που πρέπει να ανεβάζουμε ασθματικά ξανά επάνω εις το διηνεκές”²⁰¹. Συμπληρώνει: «Η αποτυχία είναι βεβαιότητα... Τί όφελος έχει ο άνθρωπος από τον μόχθο που υποβάλλεται νυχθημερόν; Κοιτάζω τα έργα των χειρών και δεσ μάταια, σχεδόν οχληρά. Ό,τι συμβαίνει στο ζώο τυγχάνει ομοίως και στον άνθρωπο, θάνατος, πόνος, όλα είναι από χόμα και καταλήγουν στο χόμα (εκ χόος και εις χουν...). Οι νεκροί δεν γνωρίζουν πια. Δεν ανταμείβονται. Λησμονούνται...»²⁰². Η θρησκευτική οδός στον William James απηχεί την τραγικότητα. Ο άνθρωπος βαδίζει μόνος, όταν όλα τον ωθούν ν’ αναζητήσει την

¹⁹⁸ J.P., Murphy, *Pragmatism from Peirce to Davidson*, Boulder Co., Westview Press, N. York, 1990, σ 35.

¹⁹⁹ W. James *Pragmatism: A New Name for some Old ways of Thinking*, ed. F. H. Burkhardt, F. Bowers and I. K. Skrupskelis, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1907, 1975. Φιλοσοφικό υπόστρωμα του οποίου είναι η δοκιμιογραφία του Ch. S. Peirce “The fixation of Belief” (1897), “How to make our ideas clear” (1878), *Collected Papers*, Vol. 5, εδώ, *Pragmatism*, σ. 28

²⁰⁰ Sämti Phlström, On the Concept of Philosophical Anthropology, *Journal of Philosophical Research*, 28, 2003, σ. 259. Υπόψη η φράση “What is like to be a religious being?” της επικεφαλίδας είναι ειλημμένη και παρηλλαγμένη από την τιτλοθεσία άρθρου του Th. Nagel, “What is like to be a bat?” στο *Philosophical Review*, 83, 1974, σ. 435-450.

²⁰¹ W. James, *V.R.E.*, σ. 135, στα ελλ. W. James, 1999, σ. 196.

²⁰² W. James, *V.R.E.*, σ. 136, στα ελλ. W. James, 1999, σ. 198.

προστασία του συνόλου, την ασφάλεια της λογικής, την ανακούφιση της μίμησης. Όμως η ανθρώπινη “ενέργεια” που ο φιλόσοφος ανατέμνει, παρέχει την δυνατότητα κίνησης προς το επέκεινα. Μεταβάλλει τον άνθρωπο συνολικά. Τον απομακρύνει από τον παλαιό εαυτό του. Βούληση που συστοιχείται με την δυνατότητα του πράττειν. Σύνθεση εφικτή μονάχα στην μεθοριογραμμή του βίου, εφόσον οι δύο πόλοι έλκουν αντιθετικά και απεργάζονται την διάσταση της προσωπικότητας.

“Αισθάνθηκα”, αναφέρει ο Tolstoy, “ότι κάτι έσπασε εντός μου. Δεν είχε απομείνει τίποτα να κρατηθώ. Ηθικώς ο βίος μου έπαυσε. Ακατάλυτη δύναμη με ωθούσε να τερματίσω την ζωή μου με οιονδήποτε τρόπο. Δύναμη ισχυρή, όπως η παλαιά αθημονία μου να ζήσω, μονάχα που με παρωθούσε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Πόθος ολόκληρου του είναι μου να δραπετεύσω από την ζωή μου. Θαυμάστε έναν άνθρωπο ευτυχή, υγιή· να κρύβω το σχοινί για να μην κρεμαστώ από τις αντηρίδες της οροφής του δωματίου, που πήγαινα μονάχος να κοιμηθώ κάθε βράδυ. Σταμάτησα να θηρεύω, προκειμένου να μην υποκύψω στον πειρασμό να αυτοπυροβοληθώ. Δεν γνώριζα τί ήθελα. Φοβόμουν την ζωή, κάτι αδιόρατο με έλκυε να φύγω. Κι όμως εξακολουθούσα, ξέπνοα, να ελπίζω... Όλα συνέβησαν σε μια ευνοϊκή περίοδο. Είχα επιτυχή γάμο, παιδιά άξια, περιουσία μεγάλη, διαρκώς αυξανόμενη σχεδόν ακαταπρόσβλητα. Συγγενείς, προσφιλή άτομα να επιδεικνύουν σεβασμό, περισσότερο από ποτέ. Δεν ήμουν παράφρων, μήτε ασθενής. Τουναντίον, διακρινόμουν για την σωματική ρώμη και τη διανοητική μου ισχύ... Κι όμως αδυνατούσα να δώσω ένα νόημα λογικό στην πρακτική του βίου μου. Εξεπλάγην που δεν το αντιλήφθηκα προγενεστέρως. Μπορούμε να ζούμε, μονάχα, όσο χρόνο είμαστε ενθουσιώδεις, μεθυσμένοι κυριολεκτικά από την ζωή. Όμως όταν καταπαύουμε, είναι αδύνατον να μην αντιληφθούμε, ότι σύνολη η ζωή είναι μια ανόητη, εθελούσια απάτη. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί έσχατη και μη αναστρέψιμη αλήθεια.

Το ανατολίτικο παραμύθι του οδοιπόρου που αιφνιδιάζεται στην έρημο από ένα θηρίο είναι παλαιό. Καθώς προσπαθεί να γλιτώσει από το αιμοβόρο κτήνος πηδά μέσα σ’ ένα πηγάδι άνυδρο. Στον πυθμένα βλέπει έναν δράκο να αναμένει με ορθάνοιχτα σαγόνια να τον κατασπαράξει. Ο άμοιρος άνθρωπος μη τολμώντας να κατέλθει στον πυθμένα από φόβο μήπως καταβροχθισθεί, αρπάζεται από τα κλαδιά ενός θάμνου που υψώνεται από μια σχισμάδα της πέτρας του πηγαδιού. Τα χέρια εξασθενούν και νιώθει ότι σύντομα πρέπει να υποκύψει στο μοιραίο. Ωσπου, εξακολουθών να κρατιέται, αντικρίζει αίφνης δύο τρωκτικά, άσπρο και μαύρο, να κινούνται γύρω από τον θάμνο που αιωρείται και να ροκανίζουν τις ρίζες. Ο οδοιπόρος αντιλαμβάνεται το βέβαιο τέλος. Καθώς είναι

κρεμασμένος, κοιτάζει γύρω του και ανευρίσκει στα φύλλα του λιπόσαρκου θάμνου στάλες μελιού. Τις φθάνει με την γλώσσα του και τις γλείφει με αγαλλίαση. Ομοίως αρπάζομαι από τους κλώνους της ζωής, γνωρίζοντας ότι ο δράκος της τελευταίας αναμένει να με κατασπαράξει και αδυνατώ να εννοήσω γιατί έγινα ένας μάρτυρας. Αποπειρώμαι λυσσαλέα να γλείψω το μέλι που κάποτε με έστεργε. Το μέλι τούτο έπαψε να με τέρπει και νυχθημερόν το άσπρο και μαύρο τρωκτικό ροκανίζουν το κλαδί που με διακρατεί. Μονάχα τον δράκοντα και τα τρωκτικά βλέπω, τίποτα άλλο. Δεν είναι μύθευμα, αλλά η αναντίρρητη αλήθεια, που έκαστος ημών νοεί. Ποιό το αποτέλεσμα των τωρινών πράξεών μου; Ποιό το συμπέρασμα του βίου μου; Γιατί να ζω; Γιατί να δημιουργώ; Υπάρχει κάτι εντός του βίου που ανατρέπει το θάνατο; Ερωτήματα απλά, εγκαθιδρυμένα εντός του παιδιού και του σοφού. Αν δεν απαντηθούν αυτά, η συνέχεια της ζωής είναι από ανόητη έως αδύνατη.

Όμως ίσως, μονολογούσα ενίοτε, να υπάρχει κάτι. Να συμβαίνει κάτι που δεν αντιλήφθηκα, που δεν εννόησα... Αναζήτησα την επεξήγηση σ' όλες τις γνωστικές οδούς. Έθεσα ερωτήματα. Εις μάτην, ούτε εγώ, μήτε άλλος βρήκε κάτι. Όλοι αναγνώρισαν τον ανόητο παραλογισμό του βίου. Τούτο, είναι η μόνη βέβαιη ανθρώπινη γνώση... Κι ωστόσο την στιγμή που ο νους εργαζόταν αόκνως, κάτι εντός μου σκιρτούσε και με εμπόδιζε να αυτοκτονήσω – μια ιδιότυπη συνείδηση ζωής – μια δύναμη υποκατώφλεια, ήσυχη, υποχρέωνε τη λογική να μεταστραφεί. Αυτή με έβγαλε έξω από την απελπισία, που βρισκόμουν άχρι θανάτου. Και ενώ αναρωτιόμουν πώς να περατώσω τον βίο μου, με σκοινί ή όπλο, κάτι εντός μου έλιωνε από μια δυνατή άλλη αίσθηση. Τούτο δύναμαι να το ονομάσω θεία δίψα. Λαχτάρα, προσμονή για τον Θεό, πλήρως αντίθετη αίσθηση με την κίνηση των ιδεών μου, την ζωτικότητα της συλλογιστικής, την ευθύνη της διανόησης, πλην όμως ήρθε από τα δικά μου εσώτατα βάθη. Αίσθημα τρόμου, που ένιωθα εαυτόν ορφανό, μόνο εντός όλων των πραγμάτων, που ήταν αλλότρια. Τούτο το αίσθημα τρόμου μετριάζόταν από την ελπίδα μιας απροσδιόριστης θείας βοήθειας²⁰³.

Η ύπαρξη είναι μια διαρκής μετατροπή του παρόντος σ' ένα διηνεκή θάνατο²⁰⁴. Πώς να μην είναι επώδυνη η ανθρώπινη συνείδηση; Τόσο πιο επώδυνη μάλιστα, όσο

²⁰³ W. James, *V.R.E.*, Lectures VI και VII (The Sick Soul), σ 150, 151, 152, στα ελλ. *W. James*, 1999, σ 207, 208.

²⁰⁴ A. Schopenhauer (1788-1860), *Die Welt als Wille und Vorstellung*, στα ελλ. *Ο κόσμος ως βούληση και ως παράσταση*, μτφ. Α. Βαγενάς, επιμ. Κ. Μετρινός, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ. Ομοίως A. Philonenko, *Schopenhauer: Une Philosophie de la Tragedie*, Paris, Vrin, 1980.

έρχονται στην φαντασία τα πλέον τυχαία και όχι τα πλέον ουσιώδη. Πώς ιάται ο πόνος, η αγωνία, ο φόβος και ταυτόχρονα η φυγή απ' την αδράνεια;

Ουδεμία έκπληξη από την ανατομή του William James της *ασθενούς ψυχής* με στόχο την διαλεύκανση του θρησκευτικού φαινομένου και της επίδρασης του στην ατομική ζωή. “Το χειρίστο είδος μελαγχολίας είναι εκείνο που παίρνει την μορφή του πανικού... Ενώ ήμουν φιλοσοφικά απαισιόδοξος, σχεδόν καταθλιπτικός, αναφορικά με την μέλλουσα προοπτική μου. Πήγα ένα βράδυ σ' ένα σκοτεινό καμαρίνι θεάτρου να πάρω ένα ένδυμα που βρισκόταν εκεί. Όταν αίφνης, με κατακυρίευσε απροειδοποίητα, ένας φόβος για την ίδια την ύπαρξή μου. Συγχρόνως πρόβαλε στο νου μου η εικόνα ενός επιληπτικού ασθενούς, που είχα συναντήσει στο άσυλο. Ενόσ μαυρομάλλη νέου με πρασινωπή επιδερμίδα εντελώς ηλίθιου, που συνήθιζε να κάθεται ολημερίς σ' έναν από τους πάγκους ή μάλλον ράφι, που στηριζόταν στον τοίχο, με τα γόνατα ακουμπισμένα στο πηγούνι του και το τραχύ σταχτόχρωμο εσώρουχο – μοναδικό ένδυμα – τραβηγμένο έως επάνω του να σκεπάζει ολόκληρο το σώμα του. Καθόταν εκεί λαξευμένος ως αιγυπτιακή γάτα ή περουβιανή μούμια, κινούσε μονάχα τα μαυρόχροα μάτια του και ουδέν άλλο. Δεν έμοιαζε διόλου με άνθρωπο. Η εικόνα αυτή, ο φόβος μου αναμείχθηκαν σ' έναν ιδιότυπο συνδυασμό. Αυτό το σχήμα είμαι και εγώ εν δυνάμει, αναλογίσθηκα. Τίποτα από όσα κατέχω δεν με διαφυλάττει από την κατάληξη. Αν η ώρα σημάνει όπως σ' εκείνον. Αισθάνθηκα φρίκη για αυτόν ομού με μια αίσθηση της δικής μου πρόσκαιρης διαφοράς από αυτόν. Ώστε ήταν σαν κάτι στερεό έως τώρα στο στήθος μου να υποχωρεί πλήρως και μετεβλήθη σε συγκέντρωση ακραίου φόβου. Έπειτα από τούτο το συμβάν άλλαξε ο κοσμικός ορίζοντας. Ξυπνούσα έντρομος, ανασφαλής... μολονότι παρήλθαν τα άμεσα αισθήματα, η εμπειρία με ώθησε να σέβομαι τα νοσηρά αισθήματα των άλλων... Φοβόμουν να μείνω μονάχος... Πάντα σκεπτόμουν, ότι αυτή η εμπειρία της μελαγχολίας είχε θρησκευτική σημασία”²⁰⁵.

Νοητικός εκφυλισμός, ψευδαίσθηση ως προς την πραγματικότητα, όλα εξαρτώνται εκ του εν τω κόσμω ατομικώς υπάρχειν, εκ του εμπειρικού εδώ της συγκεκριμένης ύπαρξης. Ο άνθρωπος υπάρχει μετά του “άλλου”-είτε αυτό ονομάζεται θείο ή κοσμική δύναμη- και εξαρτάται από το “ότι” και “πώς αυτού”. Τα πάντα διαδραματίζονται εντός της εμπειρίας. Έξω της συνυπαρκτικής αυτής κατάστασης επικρατεί μονάχα η αυταπάτη.

²⁰⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 157, 158, στα ελλ. *W. James*, 1999, σ. 220, 221. Η ανωτέρω περιγραφή του επιληπτικού νέου αφορά την Peruvian Mummy, που ευρίσκεται στο Musee de l' Homme στο Παρίσι, η παρατήρηση είναι οικεία.

“Αν ωστόσο κάποιος είναι παράφρων, μελαγχολικός, με πλήθος ψευδαισθησιακών εντυπώσεων. Το σύμπαν ολόκληρο μεταβάλλεται γύρω από τον πάσχοντα σ’ ένα υλικό αποπνικτικά φρικώδες. Πόσο απόμακρες δείχνουν οι συνήθειες εκλεπτυσμένες αισιόδοξες συλλογιστικές, οι ηθικές παρηγορίες ενώπιον μιας τέτοιας ανάγκης για βοήθεια. Εδώ ίσταται ο πραγματικός πυρήνας του θρησκευτικού προβλήματος. Βοήθεια! βοήθεια!”²⁰⁶ Πρόκειται για τυπολογία υγιών και νοσούντων υποκειμένων. Είναι το πέρασμα από το πεδίο ασθενούς και υγιούς στο πεδίο όπου υπάρχει μονάχα ο άνθρωπος. Τα οράματα οδύνης του σχιζοειδούς προέρχονται όλα από την πραγματικότητα. Η ηθική κακότητα είναι θετικό γεγονός. Η υγιής νοημοσύνη ενώπιον της σφοδρής μελαγχολίας αποσαθρώνεται. Η φιλοσοφική θεωρία εμμένει εκστατικώς ανεπαρκής. Η ζωή ενέχει άλγος, φόβο, αγωνία. Ο πολιτισμός μας εδράζεται στην αγωνία τη θνητότητα και έκαστη ατομική ύπαρξη σβήνει σ’ ένα μοναχικό σπασμό επιθανάτιου ρόγχου, από τον οποίο αδυνατεί να ξεφύγει. Αν διαμαρτύρεσαι αγαπητέ μου, ανέμενε τη δική σου στιγμή...”²⁰⁷

Ο William James αρνείται την λογική παραμυθία που μεταλλάσσει το “πραγματικό”, που είναι ανεδαφικό και το αίρει έως το έλλογο προκειμένου να ικανοποιήσει την ορθολογίζουσα τακτική. Αντίθετα προκρίνει την μεταμορφωτική πράξη, που διενεργείται από το (θρησκευόν) υποκείμενο πάνω στο πραγματικό, με σκοπό να το προσαρμόσει. Προκρίνει δε την οδυνηρή επιλογή του ανθρώπου από τον πόθο της αυτοϊκανοποιήσεως έως τον τελειωτικό χαμό, την απόλυτη θέληση να ζεις εν επιγνώσει της αποτυχίας, του θανάτου, της εκτροπής. “Υπάρχει μια ιδιότυπη πικρία στο κέντρο όλων των φιλοσοφικών συστημάτων, θετικισμού, νατουραλισμού... Ο άνθρωπος υπάρχει επάνω σε παγωμένη λίμνη, κυκλωμένος από νέφη δίχως διαφυγή, γνωρίζοντας ότι ο πάγος τήκεται”.²⁰⁸

Την στιγμή που η λογική ομολογεί την ανικανότητα της στην επίλυση των μεγάλων ερωτημάτων, που αφορούν την πραγματική ζωή, ο αντίλογος της εμπειρίας που θεωρείται μη αναγώγιμη στην έννοια, αναγκάζει τον φιλοσοφικό στοχασμό να μετριάσει την αξίωσή του ενώπιον του θρησκευτικού βιώματος. Η διάλεξη, *The Sick Soul* συνιστά σημαντικό κείμενο μεταξύ των Gifford Lectures. Εφόσον απηχεί την σχεδίαση του William James, να καταμαρτυρήσει το ερεβώδες ανθρώπινο στοιχείο, αυτό που οδηγεί ενίοτε στην ολοκληρωτική αυτοακύρωση του ανθρώπου και ενίοτε στη μεταστροφή του

²⁰⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 160.

²⁰⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 161.

²⁰⁸ R. D. Richardson, *W. James in the Maelstrom of American Modernism*, σ 400. Υπόψη ότι η διάλεξη συνεγράφη μέσα Νοεμβρίου 1900. και ο William James βαρύτατα ασθενής αναφωνεί: “no strength at all”.

ατόμου.²⁰⁹ Το όριο στο φιλοσοφικό στοχασμό του James, δεν συνίσταται τόσο στη θρησκευτικότητα, αλλά στην υπέρβαση της ορθολογικότητας. Προφανώς ενισχύεται ο υποκειμενισμός εντός του θρησκευείν. Ο φιλόσοφος αναγνωρίζει δύο κόσμους την πραγματικότητα καθαυτή και την υπερβατική πραγματικότητα, όπως αυτή συνδέεται με τη πεπερασμένη ατομική συνείδηση. Ο “Θεός” έρχεται κατ’ ανάγκη και εν κατακλείδι να προφυλάξει από το αδιέξοδο που περιήλθε ο άνθρωπος αφ’ εαυτού.

Η ηθική πρόκληση

Πώς λοιπόν δύναται το ανθρώπινο πνεύμα να συναινέσει σε κάποια άποψη που απαιτεί την στράτευσή του; Ο William James στο άρθρο του *The Energies of Men* (1907) σκιαγραφεί την ψυχολογία του ηρωισμού.²¹⁰ Θρησκεία, νευρασθένεια, πόλεμος, σεισμός, πατριωτισμός, συνιστούν πτυχές έρευνας της ανθρώπινης συμπεριφοράς υπό πίεση, με την συνακόλουθη συμπερασματολογία αυτών, ότι ακραίες συνθήκες παράγουν υπερβάλλουσα ατομική, εσωτερική ισχύ. Είμαστε καταδικασμένοι να υπάρχουμε. Πώς εξασφαλίζεται η επιμελέστερη προσέγγιση του νοήματος αυτού;

Ας ξεκινήσουμε από τον ηρωισμό, που δίνει στην ζωή αίσθηση και αξία. Περαιτέρω όμως, επιτρέπει ή όχι, την επισφαλή ισορροπία δύο κινήτρων στον άνθρωπο: self assertion – motive of sympathy. Αναντιρρήτως η ανατομή του ηρωικού στοιχείου από τον W. James, ωθεί σε αποδόμηση το φιλοσοφικό στοχασμό, που παύει να διατείνεται, ότι άνευ εμπειρίας, δύναται να αποδείξει την ύπαρξη ή όχι ενός όντος που το ίδιο θα κείται πέραν της εμπειρίας, στάση που δεν καταφεύγει στα συνήθη οντολογικά επιχειρήματα ή σε ορθολογικές ακροβασίες .

Υψηλότερη κατάφαση της αξίας του “θείου” δεν υπάρχει. Η ηθική αυτονομία είναι πλέον η δυναμική αξιολόγηση του θρησκευόντος υποκειμένου, εφόσον αυτή ελέγχεται στη βάση των αποτελεσμάτων, που κομίζει στην ατομική ζωή²¹¹. Και αφού η ύπαρξη του Θεού και η αθανασία της ψυχής²¹² είναι θρησκευτικές εμπειρίες ατομικά βιούμενες, αποτελούν

²⁰⁹ W James, *V.R.E.*, σ. 119, 120 . E.K.Suckiel *The Pragmatic Philosophy of William James*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1982 reprint. 1984, 2002, U.S.A chapter 7 σ. 122,125.

²¹⁰ R. B. Perry, *The Thought and Character of William James*, σ. 227. Ομοίως *Talks to Teachers on Psychology and to Students on some of Life’s Ideals*, 1899, σ. 34.

²¹¹ Η οπτική του William James περί μεταστροφής αναδύεται και αναδεικνύεται ήδη από την ανάλυση περί *Sick Soul*, Βλ. W. James, *Corr.* 9, σ. 484. Ομοίως *V.R.E.*, σ. 146-155. Επίσης R. D. Richardson, *W. James in the Maelstrom of American Modernism*, σ. 403.

²¹² Ο William James υπερασπίζεται την πίστη περί αθανασίας της ψυχής μαζί με τη πίστη περί θειότητας, υπερασπιζόμενος και στις δύο περιπτώσεις τόσο τη μεταφυσική του όσο και τη φιλοσοφική του ανθρωπολογία που υπερθεματίζει την ατομική βούληση της πίστεως. Στην διάλεξη “*Ingersoll Lecture in Human Immortality*” τονίζει ότι η αθανασία δεν συνδέεται με την εγκεφαλική λειτουργία ως αυτή στις μέρες

αντικείμενο πίστης και επηρεάζουν το ανθρώπινο πράττειν. Είναι προφανές επομένως, ότι ο πρακτικός λόγος υπερέχει του θεωρητικού. Τούτο διότι είναι προσιτός και δεν απομακρύνεται από την βεβαιότητα των αισθήσεων. Αυτή η προφάνεια, ενίοτε τροχοπέδη για το φιλόσοφο που συμπεραίνει, ότι είναι προτιμητέο στα ανθρώπινα, να επαφίεται κανείς στην (κοινή) λογική, όπως την υπονοεί το ανθρώπινο αισθητήριο. Καθήκον που ανάγεται στην παρόρμηση; Ναι, εάν το πρώτο εκπηγάξει από τον βαθύ και διαμορφωμένο άνθρωπο. Ο William James²¹³ επιστρέφει το πρωτείο στο εμπειρικό υποκείμενο.

“Εγώ ο ίδιος πιστεύω, ότι η απόδειξη περί Θεού εδράζεται στην έσω προσωπική εμπειρία”²¹⁴. Η επιρροή του Swedenborgian πατέρα του και του Emerson είναι καταφανής και δη στην κατανόηση και προβολή της σημασίας του ατομικού βιώματος.²¹⁵ Εντός αυτής της προοπτικής δύο είδη πίστεως υφίστανται: Η α΄ εκδοχή πίστεως, αφορά την ρωμαλέα πρόταξη του αγαθού έναντι του κακού από το θρησκευόν υποκείμενο, ενυπάρχει δε στους “tough-mindedness”. Κυριαρχεί δε στο κείμενο *The Will to Believe*. Η β΄ εκδοχή αναδύεται από την ανθρώπινη ισχύτητα και επιζητεί ασφάλεια και αποδοχή και διατρέχει ολοκληρω το κείμενο των *V.R.E*. Η εμμενής σκιαγράφηση της θρησκευτικής μεταστροφής συνάδει οπωσδήποτε με την “κρίση” του William James (1870-1872) για τούτο και η διάλεξη “*Sick Soul*” των *V.R.E*.²¹⁶, είναι έμπλεα βιογραφικών αναφορών με έντονα τα στοιχεία της οδύνης, της απόγνωσης και της αγωνίας. “Διερευνώ τις ποικιλίες της θρησκευτικής εμπειρίας”, γράφει το 1902, “με μια διάθεση αναζήτησης ψυχολογικής της μεθόριας προσωπικότητας, που εξακολουθεί, χωρίς να το κατανοώ, να παραμένει στο

του εξετάζεται. Το 1904 αισθάνεται έντονη την πιθανότητα υπάρξεως της αθανασίας “a feeling of its probability”, ήδη είχε γράψει το δοκίμιο *Human Immortality: Two supposed objections to the doctrine*, 1898. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του ιατρού Axel Menthe, ο οποίος μαζί με τον Baldwin νοσηλεύουν τον F. W. H. Myers. Ο Menthe αναφέρει (*The Story of San Michel*) ότι είδε τον William James να κρατά μολύβι και σημειώσεις έξω από το δωμάτιο του Myers την στιγμή που ο δεύτερος απεβίωνε, αναμένοντας “κάποια” επικοινωνία από την αντίπερα όχθη, πβ. W. James, *Corr.* 9, σ. 412. Ομοίως W. James, *Letter to Flournoy*, January 18, 1901. Άπαντα τα ανωτέρω εμπεριέχονται στην καταγραφή του Menthes, *The Story of San Michel*, N. York, Putton, 1936, 1929¹, σ. 280-282.

²¹³ Υπόψη ότι υπόρρητα στην ηθική οπτική του William James ανιχνεύονται συγκλίσεις και αποκλίσεις με την καντιανή φιλοσοφία. Στο παρόν λαμβάνεται υπόψη η θέση των G. Kruger, *Critique et Morale chez Kant*, Paris 1962. Ομοίως A. Philonenko, *Theorie et Praxis dans la pensée morale et politique de Kant et de Fichte en 1793*, Paris, Vrin, 1976, ιδιαιτέρως κεφ. III. Περαιτέρω η δοκιμαϊκή μελέτη του Thomas Carlson “James and the Kantian Tradition” στο *The Cambridge Companion to William James*, σ. 363-383. Επίσης Th. Carlson, *The Pragmatistic Individual from Kant to James*, PhD diss, Harvard University .

²¹⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 448.

²¹⁵ Ο William James, αναφέρεται στην εμπειρία του πατέρα του Henry James στο Windson το 1844 κατ’ αναλογία με το δικό του βίωμα πανικού “panic fear” (W. James to F. Abanzit, June 12, 1904), επηρεασμένος βαθύτατα και στις δύο αναφορές του από την καλβινιστική διδαχή περί ενοχής του ανθρώπου, J.C. Wernham, *James Will to Believe Doctrine, A Heretical View*, Kingston, Ontario, University of Toronto Press, 1987, σ. 22

²¹⁶ “Η εμπειρία με έκανε να βλέπω με συμπάθεια τα ζοφερά αισθήματα των άλλων”. *L.W.J.*, I, σ. 145-148.

περιθώριο των επιστημών”. Ήδη στην Ingersoll Lecture, *on Human Immortality* υιοθετεί την υπόθεση περί μητέρας θαλάσσης – συνειδήσεως εκ της οποίας η πεπερασμένη συνείδηση του ανθρώπου λαμβάνει στηριγματικά εχέγγυα²¹⁷.

Άνευ του ανθρώπου για τον James, το θείο δεν είναι θείο²¹⁸, τούτο αποτελεί εξέχουσα κατάφαση της ανθρώπινης πραγματικότητας, που συνιστά *conditio sine qua non* για το θρησκεύειν. Ο άνθρωπος ηρωποιείται, ένεκα της προσωπικής εκλογής και βουλήσεώς του. Η πράξη, το μόνο εμπειρικά μετρήσιμο μέγεθος, είναι συνάρτηση της ανθρώπινης βουλητικής επιλογής. Πλέον υποκαθίσταται το γενικό ηθικό στοιχείο, οπότε η ατομική σιωπή, η μυστική ενατένιση του υπερβατικού είναι δόκιμος απάντηση, όταν ο άνθρωπος “υπακούει” στο επιμέρους παράδοξο. Αυτή η υποκατάσταση της αφηρημένης ηθικής από τη πραγματικότητα της ατομικής εμπειρίας, αποτελεί μια ουσιώδη φιλοσοφική επισήμανση της πραγματιστικής διερεύνησης του θρησκευτικού φαινομένου, κατά την οποία ακόμα και αυτός ο ατομικός παραλογισμός, ενσωματώνεται επί ίσοις όροις στη θρησκευτική σφαίρα.

Το πρωτείο του προσώπου, που ο William James υπογραμμίζει έναντι του συνόλου είναι η προϋπόθεση της πραγματιστικής ηθικής, αντιστοίχως δε, η οδός προς την ενεργό ατομική θρησκευτική πίστη. Κατ’ ουσίαν η θρησκεία καταλήγει μεταξύ μιας περαιτέρω διαφώτισεως της ατομικής ύπαρξης μέχρι και της ολοσχερούς μεταβολής αυτής. Ο φιλόσοφος παρουσιάζει εδώ μια απaráμιλλη ικανότητα θραύσης ορθολογιστικών ερμηνειών του ανθρώπου και του θρησκεύειν. Η πράξη του υπερβαίνει στη θρησκεία, δεν υπάρχει άνευ του υπερβατικού, στο σημείο αυτό υιοθετεί πλήρως την ατομοκρατία του Προτεσταντισμού.²¹⁹ Όπου ζητούμενο για την θρησκευτική αλήθεια δεν είναι η συμφωνία της με αφηρημένες θεωρησιακές αρχές, αλλά με πρακτικές διακριβώσιμες από την ατομική, αισθητική εμπειρία.

Περί Πραγματισμού

Κομβικό ζήτημα για τον William James είναι η εκφορά του θρησκεύειν, υπό όρους ικανούς ν’ ανταπεξέλθουν στο επιστημονικό περιβάλλον, τούτο συνεπάγεται την αναπόδραστη σύνδεση του θρησκευτικού φαινομένου με τον Πραγματισμό, εφόσον

²¹⁷ L.W.J. to Boris Sidis, September 11, 1902, σ. 206.

²¹⁸ Παράφραση της φράσης του Hegel “Ohne welt ist Gott nicht Gott”, *Philosophie der Religion*, Band XII, Erster teil, G-Lasson, Leipzig, 1930, σ. 148.

²¹⁹ Αντιδιασταλτικά ο B. Russell αναγνωρίζει την θέση του James ως στοχαστική ευμένεια προς τον κοινό άνθρωπο, ουδόλως όμως φιλοσοφία... Βλ. *A History of Western Philosophy*, Simon and Schuster, N. York, 1945, σ. 814.

κάποιος δύναται να θρησκευεί και να αποδέχεται ταυτόχρονα τους όρους της εμπειρικής συλλογιστικής.

Η μεταφυσική του Πραγματισμού συμπυκνώνεται στο τριπλό ερώτημα ·ποία η θέση του ανθρώπου έναντι του εαυτού του και του κόσμου, πώς πρέπει να αξιολογείται η ατομική εμπειρία και η δράση του και πώς αυτές συνδέονται με το υπό εξέλιξη σύμπαν²²⁰. Η ανάπτυξη αυτής της οπτικής καταλήγει στον ριζοσπαστικό εμπειρισμό²²¹. Αποπειράται να κατευθύνει την συλλογιστική, προς την ανατομή του θρησκευείν, της ανθρώπινης τραγικότητας, της συμπαντικής ολότητας και του γνωστικού ενεργήματος που αφορά όλα τα παραπάνω. Όπου το υποκείμενο προσπαθεί να ανεύρει μια πορεία εντός ενός χαοτικού πλέγματος εμπειριών (chaotic stream of experience), προκειμένου να αρθρώσει νοήματα και να επιτύχει ατομικούς σκοπούς. Αυτή η πολυσχιδής πραγματικότητα είναι διττή. Ευρίσκεται στο τελεολογικώς σκεπτόμενο υποκείμενο και στην ροή της εμπειρίας (*Flux of Experience*).

Η πραγματικότητα, ενίοτε, καταλήγει συνάρτηση της οικείας διανοητικής επέμβασης (*M.T.*, σ. 43), γεγονός που υπογραμμίζει την άρνηση του James για την ύπαρξη απόλυτων πραγματικοτήτων, όχι όμως την ανυπαρξία, συλλήβδην, των φυσικών αντικειμένων. Κριτήριο επιλογής των πραγματικοτήτων είναι τί αρμόζει στις προθέσεις μας. Ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός είναι λοιπόν η απόπειρα να αναλυθεί το πραγματικό με όρους κριτικούς και δεν συνεπάγεται την άκριτη απόρριψη της *common sense* προσέγγισης, αλλά δηλώνει την κατάδειξη της μεταφυσικής βάσης της πραγματικότητας. Εκεί ενυπάρχει μονάχα η μεταφυσική υπόσταση της pure experience, συνεχής, μεταβλητή, διανοητική και αισθητική, όπου αίρονται οι δυισμοί, ως εργαλειακές πρακτικές διακρίσεις της κοινής αισθήσεως δίχως οντολογική βάση.

Στο δοκίμιο *The Will to Believe* (1896) απορρίπτει παραδοσιακές τοποθετήσεις, που υπερθεματίζουν τον επιστημολογικό φορμαλισμό, έναντι πληθώρας περιπτώσεων,

²²⁰ W. James, *Pragmatism and other Essays. Four Essays from the Meaning of Truth*, Meridian Books, N. York, 1955, σ. 33. Τα ανωτέρω εκ του J.E. Smith, *Purpose and Thought, the Meaning of Pragmatism*, Yale, University press New Haven, 1978, σ. 195.

²²¹ “A new era of Religion as well as philosophy ... in which empiricism once again will become associated with Religion”, W. James, *A Pluralistic Universe*, Longmans Green and Co., London, 1958, σ. 314. Ο δαρβινισμός του James είναι καταφανής και συνδέεται άρρηκτα με το πραγματισμό. τίθεται στην υπηρεσία της πραγματιστικής του προσέγγισης [the environment kills as well as sustain us ... had pure experience ... been always perfectly healthy, there would never have arisen the necessity of isolating or verbalizing any of its terms, *ERE*, σ. 47].

όπου το άτομο ακολουθεί αυθορμήτως πίστεις για λόγους συναισθηματικούς²²². Ο W. James επισημαίνει την πλαisiώση του θρησκευτικού πιστεύω επί τη βάσει τριών κανόνων:

I) Ο άνθρωπος κατέχει ελλόγως το δικαίωμα της θρησκευτικής πίστεως εάν:

- i. Δεν συγκρούεται με έτερα καθιερωμένα πιστεύω της επιστήμης ή του κοινού νου,
- ii. Δεν παραβιάζει τους κανόνες της λογικής,
- iii. Απαιτείται το θρησκευτικό πιστεύω, προκειμένου να επιτευχθούν θεμελιώδεις σκοποθεσίες του ατομικού βίου.

II) Οφείλει κάποιος να πιστεύει συγκεκριμένες θρησκευτικές υποθέσεις, όταν το πιστεύω είναι ευρετικό [heuristic] και βελτιωτικό [melioristic]. Τα πιστεύω μάλιστα επιτρέπουν την ανακάλυψη της αλήθειας και ενίοτε συμβάλλουν στην δημιουργία συνθηκών αλήθειας.

III) Οι θρησκευτικές προϋποθέσεις, εξόχως σημαίνουσες, συνδέονται αρραγώς με ζωτικές πτυχές της ζωής και ως τέτοιες επιλέγονται²²³.

Συνεπώς η ανθρώπινη ανάγκη λογικοποιεί και καταφάσκει το υπόστρωμα αποδοχής ενός πιστεύω. Τί νοείται ως ανάγκη; Η ζωτική ανάγκη συνδέεται με την πρωτεύουσα βιολογική ανάγκη για άρθρωση και αξιολόγηση των ανθρώπινων πράξεων προς όφελος του ατόμου.

Μια σημασιολογική διευθέτηση της θρησκευτικής εννόησης του φιλοσόφου προϋποθέτει την αναγνώριση της βουλήσεως ουσιωδώς ως οργανισμικής πρακτικής δυνάμεως²²⁴. Η αποτελεσματικότητα και η αναγνώριση του περίπλοκου της πραγματικότητας ωστόσο επιβάλλουν τη δημιουργία μιας επιστήμης της γνώσης. Αυτή πρέπει να ενσωματώσει για τον αμερικανό φιλόσοφο τις πολλαπλές διαστάσεις της ανθρώπινης γνωστικής και συμπεριφορικής ικανότητας. Ονομάζει δε, “hypothesis” ό,τι συνδέεται με την προθετικότητα έκαστου ατομικού πιστεύω και καταμετράται με την βούληση προς δράση (willingness to act)²²⁵. Επομένως στην φιλοσοφική θεματοποίηση του

²²² William James, *The Will to Believe*, Dover Publications, N. York, 1956, σ. 1-2. Βλ. Σχετικά τις επισημάνσεις του σπουδαστή και επίσημου βιογράφου του R. B. Perry, 1935, σ. 248. Μάλιστα ο William James αναφέρει την προτίμηση να τιτλοφορείτο το δοκίμιο “The Right to Believe”, πβ. *Pragmatism*, σ. 168.

²²³ W. R., Comstock, W. James and the Logic of Religious Belief, «*The Journal of Religion*», Vol. 47, July 1967, No 3, σ. 190.

²²⁴ W. James, *W. B.*, σ. 114. Επίσης W. James, *Psychology*, II, σ. 562. Επίσης W. James, *Psychology*, I, σ. 482.

²²⁵ W. James, *W.B.*, σ. 3 “There is some believing tendency wherever there is willingness to act at all”.

θρησκευτικού φαινομένου ο William James ενσωματώνει την θρησκεία ως ολική στάση έναντι του βίου “total reaction upon life”²²⁶.

Και ανάγει τη θρησκευτική εμπειρία του ατόμου σε φιλοσοφικό ζητούμενο. Όχι το θρησκευείν ως μια αναζήτηση του υπερβατικού, αλλά το ατομικό βίωμα που επιτρέπει την αποκωδικοποίηση του αληθούς εαυτού, την αντίληψη της πραγματικότητας, που η ουσία της είναι η ατομική δράση και εμπειρία.²²⁷ Πραγματικό είναι ό,τι ενσωματώνεται στην εμπειρία. Τούτο ουδόλως απειλεί την μεταφυσική, εφόσον η τελευταία δεν καταγγέλλεται ως ψευδαίσθηση και αφελής υποκειμενισμός. Ουδεμία υπόθεση δεν απορρίπτεται, εάν απορρέουν χρηστικές συνέπειες για τον ανθρώπινο βίο²²⁸.

“Εκαστη ενέργεια οδηγεί στην πραγμάτωση νέων αληθειών, σθεναρών αποδυναμώνοντας τις παλαιές. Πιστεύω ότι ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για έναν καλύτερο ορίζοντα. Εάν δεν το πράξει, τούτος παραμένει ημιτελής. Αποδέχομαι την πιθανότητα ασθένειας των τέκνων μου, την έλλειψη ίασης και την δική μου αβελτηρία. Κατανοώ λοιπόν ότι οι ενέργειες, οι συλλογιστικές, τα προβλήματα είναι συμπλήρωμα όλων των φαινομένων του γίνεσθαι. Μορφοποιούν ένα σχέδιασμα που το ασπάζομαι. Δεν πείθομαι ότι αδυνατούμε να ατενίσουμε πέραν του προφανούς πλουραλισμού προς μια αφηρημένη, λογική σύνδεση ενός φυσιοκράτη, που αδιαφορεί ή απορρίπτει όλα τα παραπάνω”²²⁹.

Ο φιλόσοφος υπογραμμίζει, ότι η έλλογη ενότητα είναι εμπνευσμένη διατύπωση αλλά αφορά έναν εξωραϊσμένο και ανύπαρκτο κόσμο²³⁰. Διερωτάται συνεχώς ο W. James, εάν «Η ενότητα», το «συ», ο κοσμικός ορίζοντας, ό,τι προκαλεί ηθική έμπνευση και έχει θρησκευτική σημασία πρέπει να νοείται μονιστικώς ή πλουραλιστικώς; Είναι *ante rem* ή *in rebus*; Είναι αρχή ή τέλος; Απόλυτο ή έσχατο²³¹; “Η φιλοσοφική πρωτοτυπία του Πραγματισμού συνάδει ακριβώς με την παρεχόμενη δυνατότητα ποικίλων θεάσεων των πραγμάτων”²³².

²²⁶ W. James, *W. B.*, σ. 25. Επίσης *V.R.E.*, σ. 45

²²⁷ W. James, *Pragmatism*, σ. 31.

²²⁸ W. James, *Pragmatism: A new name in some old ways of thinking*, Lecture VIII, 1907. Εδώ *Pragmatism*, Cambridge, Harvard University Press, 1978, σ. 168.

²²⁹ W. James, *Pragmatism*, σ. 173. Οι Lowell Lectures αφορούν εκπαιδευτικό καθίδρυμα στην Βοστώνη, μάλιστα στην Μασσαχουσέτη, που δημιουργήθηκε από τον John Lowell (1799-1836). Το 1939 άρχεται κύκλος διδασκαλιών. Ο πραγματισμός του W. James ανήκει στην γ' σειρά διαλέξεων του Ιδρύματος. Το 1878 εκπονείται το *The Brain and its functions* και το 1896 *Psycho-pathology*.

²³⁰ W. James, *Pragmatism*, σ. 175.

²³¹ W. James, *Pragmatism*, σ. 176.

²³² W. James, *Essays in Radical Empiricism*, Longmans Green and Co., N York, 1958, σ. 48.

The meaning of truth, Longmans Green and Co., N York, 1909, σ. 183.

Μάλιστα στις *Αρχές Ψυχολογίας*, ο William James παρέχει μια φαινομενολογική περιγραφή της άμεσης εμπειρίας²³³. Επισημαίνει την ύπαρξη εμπειριών των συνεχών σχέσεων “relations” (“on”, “by”, “with”) μεταξύ οντοτήτων, οι οποίες γίνονται αντιληπτές ως ακριβώς και οι οντότητες καθαυτές. Ιδού το κυρίαρχο στοιχείο στην ψυχολογία και στον ριζικό εμπειρισμό. Η έμφαση στην εμπειρία της χρονικής ποιότητας, της μεταβολής της κινήσεως, των ρευστών σχέσεων. Η συνείδηση και η συλλογιστική (consciousness and thought) αναγνωρίζονται ως “constant change” και “sensibly continuous”. Η κλασική μεταφορά “river” or “stream” αποδίδει την ροή και την αναβαθμιστική έλλαμψη της συνειδήσεως. Ο χρόνος δε εκλαμβάνεται ως άμεση σύλληψη όχι όμως και ως αυθαίρετη διανοητική διαμεσολάβηση²³⁴.

Πώς δύναται η αντίσταση στην πίστη, ότι η αληθής κρίση έχει ανασκοπική αξία; Η φιλοσοφία του William James αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα ως σύλληψη του απατηλού παρόντος, που στηρίζεται σε ένα ιδιότυπο αίσθημα διάρκειας και κινείται από το μνημονικό παρελθόν προς το προσδοκώμενο μέλλον.²³⁵ Το πραγματικό αποτελεί όρο, που νοηματοδοτείται μονάχα από την ευθεία εμπειρική αίσθηση και προϋποθέτει τη πλουραλιστική μεταφυσική.

Ο William James αναμφίβολα ανήκει στους φιλοσόφους, που φιλοδοξούν να επιστρέψουν στις ιδιαιτερότητες των ίδιων των πραγμάτων. Φιλόσοφος της διαφοράς²³⁶; Ο αμερικανός στοχαστής συμβαδίζει με την σύγχρονη προβληματική, εφόσον αναζητεί την απαλλαγή της σκέψης από τη δεσποτεία της έννοιας. Η φιλοσοφία του ξεκινά από την διάκριση και όχι από την στατικότητα των πραγμάτων, ακριβώς ένεκα της έμφασης που δίνει στο χρόνο, ο πλουραλισμός μεταπλάθεται σε συντυχία [tychism], όπου το πραγματικό αλλάζει, κάθε στιγμή. «Κανένα αίσθημα δεν επιστρέφει στην συνείδηση, όπως ήταν πριν»²³⁷. Η φιλοσοφία του William James, πασχίζει να άρει τα κλασικά προβλήματα, και να προχωρήσει πέρα από τον ιδεαλισμό και τον ρεαλισμό. Τοποθετείται στην παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού (J. Locke, D. Hume, G. Berkeley) μαζί με στοιχεία του όψιμου Schelling²³⁸. Καταλήγει στην αναγόρευση της ατομικής διαφοράς και του

²³³ R. W. Comstock, W. James and the logic of Religious Belief, σ. 203.

²³⁴ W. James, *P.U.*, σ. 44, 325 .

²³⁵ W. James, Επισημαίνεται ότι ο όρος αποδίδεται από τον G. Deleuze στον H. Bergson. πβ. *La Conception de la Difference chez Bergson, Les Études Philosophiques*, Vol. 4, Paris, P.U.F., 1959.

²³⁶ Επισημαίνεται ότι ο όρος αποδίδεται από τον G. Deleuze στον H. Bergson. πβ. *La Conception de la Difference chez Bergson, Les Études Philosophiques*, Vol. 4, Paris, P.U.F., 1959.

²³⁷ W. James, *P.U.*, σ. 263.

²³⁸ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1884). Ο κόσμος της φύσης, τόσο πραγματικός όσο η ύπαρξη του εγώ. Φύση κι εγώ ταυτίζονται. Αρνούμενος την αντιπαράθεση φύσης και πνεύματος, αντικειμένου ≠

νομιναλισμού, δηλαδή της πραγματικότητας των διακριτών οντοτήτων, σε μέτρο κρίσεως. Σημειώνει: «Ο κόσμος είναι ρευστός, η πραγματικότητα είναι μια διαδικασία, το μέλλον είναι ο τόπος της δημιουργίας, ό,τι πραγματικά υπάρχει δεν είναι τα πράγματα, αλλά τα υπό διαμόρφωση πράγματα»²³⁹. Ο αμερικανός φιλόσοφος εξεικονίζει αυτή την συστατική οριοθέτηση της ανθρώπινης γνώσης στη βάση της ακατάπαυστης καινοτομίας, στην εκδήλωση της ελεύθερης δράσης, στη διαρκή δημιουργία δυνατοτήτων για το άτομο. Η αλήθεια δεν είναι θεωρητική σχέση μεταξύ στατικής ιδέας και πραγματικότητας, υπάρχει μονάχα στη διακριτή κίνηση εν χρόνω της ιδέας του σκεπτόμενου υποκειμένου και ωθείται στην εμπειρική διακρίβωσή της. Η άμεση επαφή με την πραγματικότητα δεν είναι μάταιη ουτοπία.

Η φιλοσοφική ιδιοσυγκρασία του πραγματισμού

Ο William James αποβλέπει υπορρήτως να καταδείξει τα ψευδή προβλήματα της μεταφυσικής και την αντινομία αιτιοκρατίας \neq ελευθερίας. Ανήγαγε την ατομική εμπειρία σε φιλοσοφική μεθόδευση και προβάλλει την προκύπτουσα αξιολογική απάντηση ως κληροδότημα στον άνθρωπο και τον κόσμο. Ο φιλοσοφικός στοχασμός θριαμβεύει εκεί όπου η ατομική εμπειρία καρποφορεί. Να γιατί η μεταφυσική σαηνεύει. Προτιμά την ατομική εμπειρία και την ενόραση από την ορθολογική διάνοια ως πρόσβαση στην πραγματικότητα. Κατά βάθος τα διλήμματα αφορούν στον πραγματισμό την έννοια των δυνατοτήτων²⁴⁰. Αναδύεται το πρόβλημα της επαγωγής²⁴¹ που ενισχύεται από την δεδομένη εκζήτηση του πραγματισμού να ακυρώσει την διένεξη εμπειρισμού \neq απριορισμού. Ήτοι το ζήτημα τί ανήκει στον κόσμο, τί ανήκει σε εμάς εντός του γνωστικής διαδικασίας. Το νόημα εξαρτάται από το γεγονός, ότι μια εκφορά δύναται να επαληθευτεί ή όχι εμπειρικά. Η επαγωγή στη φιλοσοφία του Πραγματισμού, δεν έχει λογική αιτιολογία.

υποκειμένου. Η εργογραφία του αδρομερώς διακρίνεται σε τέσσερις περιόδους: Α) μαθητεία στον Fichte (1794-1800), Β) ρήξη με τον δάσκαλο και σχεδίασμα φιλοσοφίας φύσης και ταυτότητας (1801), Γ) Μυστικιστικός προσανατολισμός και θεοσοφιστεία (1809), Δ) Θρίαμβος θετικού φιλοσοφείν και στροφή προς τον κόσμο και την ιστορία (1827). πβ. X. Tilliette, Schelling. Histoire de la Philosophie, vols 2, Gallimard: *Encyclopedie de la Pléiade*, 1973. Στα ελλ. *Encyclopedie I*, Η Καντιανή Επανάσταση, μτφ. Κ. Σ. Κατσιμάνης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σ. 227-294.

²³⁹ W. James, *P.U.*, σ. 263.

²⁴⁰ W. James, *Pragmatism*, σ. 177.

²⁴¹ W. James, *W.B.* σ. 22-25,28

Τί σημαίνει όμως για το Πραγματισμό επαρκής θεμελίωση; “Σημαίνει, ότι όχι μόνο δεν υφίστανται αποτρεπτικές συνθήκες, αλλά ότι μερικές από τις συνθήκες που δημιουργούν το εν δυνάμει αντικείμενο, είναι τω όντι παρούσες”²⁴².

Τί σημαίνει λοιπόν, ότι είναι δυνατή η σωτηρία του κόσμου; “Ότι πράγματι ενυπάρχουν ορισμένες συνθήκες λυτρώσεως του κόσμου. Όσο περισσότερες τόσο λιγότερες οι αποτρεπτικές συνθήκες. Όσο θεμελιωδέστερη η δυνατότητα σωτηρίας τόσο πιθανότερη η απελευθέρωση του ανθρώπου και του κόσμου από τα πραγματικά δεινά τους”²⁴³. Η υποκριτική ουδετερότητα του είναι αδιανόητη επί τη βάσει υπαρκτικών ερωτημάτων. “Όλοι επιθυμούν την ελαχιστοποίηση της ανασφαλούς όδευσης του κόσμου μας... Κι όμως υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν την σωτηρία αδύνατη. Σε αυτούς ανήκει ο πεσιμισμός”²⁴⁴.

Ο ίδιος προκρίνει την βελτιοκρατική οπτική, που συνείρεται με την πραγματιστική στάση, επιλογή που αγγίζει τα όρια της αποδόμησης της παραδοσιακής φιλοσοφίας. Διατείνεται ότι νοεί τα παλαιά αδιέξοδα και στοχεύει στην αποκατάσταση του κοινού νου. Η αλήθεια τελικά συνεκφέρεται με την πράξη. «Στη σιωπή των θεωριών αφουγκράζεται κανείς τον ψίθυρο της οντικότητας και την αποτυχία των μεγάλων απλοποιήσεων, κάτι πάλλεται και δείχνει την εισέτι αμορφοποίητη εμπειρία»²⁴⁵. Ο William James συνδέει αναπόδραστα την ανάγκη της οπτιμιστικής στάσης με το θρησκευτικό πιστεύω. Εμφανίζεται ως στοχαστής που υπερβαίνει το κλασικό φιλοσοφικό στοχασμό και αποδομεί την μεταφυσική, που είχε φθάσει στο απόγειό της με τον Hegel. Διότι αυτή ακριβώς η αποδόμηση παρουσιάζει το πραγματικό μέγεθος και την αληθινή σχέση των όρων, Θεός, κόσμος, άνθρωπος²⁴⁶.

Όλα καλά, λοιπόν, αρκεί να προκύπτει κάποια χρησιμότητα. “Οι πράξεις είναι σημεία μεταβολής που δίνουν την αίσθηση ότι δημιουργούμε εαυτούς και ωριμάζουμε. Είναι τμήματα του κοσμικού γίγνεσθαι, μέρη όπου η γνώση είναι οικεία και πλήρης. Γιατί να μην τους αποδίδεται η ονομαστική τους αξία; Γιατί να μην αποτελούν το έξοχο εργαστήριο όπου συλλαμβάνεται έκαστο συμβάν εν τω γίγνεσθαι, ώστε πουθενά να μην

²⁴² W. James, *Pragmatism*, σ. 176

²⁴³ W. James, *Pragmatism*, σ. 176

²⁴⁴ W. James, *Pragmatism*, σ. 177

²⁴⁵ W. James, *W. B.*, σ. 61, 141. Σημειώνεται ότι η ανολοκλήρωτη και αρνητική υφή των πραγμάτων αποτελεί για τον William James την ουσιώδη παράμετρο του Hegel περί του πεπερασμένου και του εμπειρικού, πβ. “Illusions” in *The Complete Works of R. W. Emerson* ed. Centenary edition 12 vols Boston, Houghton, Mifflin, 1903-1904, *The conduct of life*, σ. 311. W. James, *A Pluralistic Universe in his Writings 1902-1910*, σ. 670

²⁴⁶ W. James, *P.U.*, σ. 307.

δύναται ο κόσμος να εξελίσσεται με έτερο τρόπο πλην αυτού”²⁴⁷. Η φιλοσοφία διαχέεται στο επιμέρους της ατομικής εμπειρίας. “Λογική, αναγκαιότητα, απόλυτο ό,τι ενέχεται στο φιλοσοφείν. Αλλά ο μόνος λόγος που συλλογίζομαι περί του γιατί θα έπρεπε κάτι να εμφανίζεται είναι ότι κάποιος το επιζητεί. Τούτος είναι ο βιωμένος λόγος (living reason). Η υλική αιτιοκρατία, η ορθολογική αναγκαιότητα συνιστούν φαντασιώσεις συγκριτικά με αυτόν”²⁴⁸.

Κατά βάθος είναι ταπεινωτικό για τον άνθρωπο να ανακαλύπτει την χρεοκοπία της οίησης να επιβληθεί στον κόσμο λογικώς. Ο William James στη μεταφυσική του υιοθετεί την ιδέα ενός ορίζοντα, που αναπτύσσεται όχι συνολικά αλλά τμηματικά μέσω της συμβολής των μερών του. Σε αυτό τον κοσμικό ορίζοντα κάθε στιγμή ο άνθρωπος νιώθει την μείωση της δυνάμεώς του, την απογοήτευση, το ναρκισσιστικό τραύμα. Ωστε: “Επιθυμεί την ειρήνευση, την μακαριότητα, την ασφάλεια από τις χαοτικές ενδεχομενικότητες της εμπειρίας. Η νιρβάνα είναι προστασία από τον αέναο κύκλο των τριβών του κόσμου της αίσθησης. Ινδουιστής και Βουδιστής φοβούνται την επιπλέον εμπειρία. Φοβούνται τον βίο και για ανθρώπους του είδους εμφανίζονται ο θρησκευτικός μονισμός (Religious monism) με λόγους παραμυθίας και η συνακόλουθη νοσηρή και αναποτελεσματική ακρότητα ανθρώπων που επιζητούν την απολυτοκρατία (extremely absolutism) ως σωτήριο σχήμα”²⁴⁹. Το απολυτοκρατικό σχέδιασμα θέλγει τον “νοητικά ευαίσθητο” στο φιλοσοφείν, ενώ το πλουραλιστικό σχήμα τον “νοητικά άκαμπο”. Οι άνθρωποι δεν αποκαλούν την πλουραλιστική πλαισίωση θρησκευτική αλλά ηθικιστική. Αποδίδουν δε τον όρο “θρησκευτικό” στο μονιστικό σχήμα. Η θρησκεία με την έννοια της παραίτησης του εαυτού και ο ηθικισμός με την αίσθηση της επάρκειας του εαυτού συχνά αλληλοσυγκρούονται ως ασύμβατες έννοιες. Η φιλοσοφία όμως, δεν εκπίπτει εδώ σε επιστημολογική διερώτηση. Τουναντίον κλονίζει τις παραδοσιακές πεποιθήσεις σχετικά με το πνεύμα, τη γνώση, την εμπειρία, τον άνθρωπο. Έστω και υπονομευτικά καταγίνεται με το ζήτημα, πώς ο άνθρωπος δύναται να εννοήσει με πραγματικούς όρους εαυτό και κόσμο. Υπό αυτή την έννοια η αντικειμενικότητα εμπλέκει την διυποκειμενικότητα στην φιλοσοφία του W. James

“Ένας караβοτσακισμένος ναύτης είναι θαμμένος στην ακτή.

Σε ικετεύει να σαλπάρεις.

²⁴⁷ W. James, *Pragmatism*, σ. 179

²⁴⁸ W. James, *Pragmatism*, σ. 179

²⁴⁹ W. James, *Pragmatism*, σ. 182

Πρόσω ολοταχώς το πλοίο όταν είμαστε χαμένοι.

Να τιθασεύσουμε την καταιγίδα²⁵⁰

Πρόκειται για μια νοητική κατάσταση αποδοχής της μη αναστρέψιμης απώλειας. Ακόμα και αν το απωλεσθέν στοιχείο είναι ο εαυτός. “Όποιος λειτουργεί αντιστοίχως είναι γνήσιος πραγματιστής. Πρόθυμος να ζήσει σε πλαίσιο μη επιβεβαιωμένων δυνατοτήτων. Εμπιστεύεται και προσφέρει τον ίδιο τον εαυτό του, εάν τούτο απαιτείται για την επίτευξη ιδεωδών που πρεσβεύει.

Ποιές δυνάμεις εμπιστεύεται ο άνθρωπος σ’ ένα τέτοιο κοσμικό ορίζοντα;

“Υπάρχουν συνάνθρωποι... Και από την άλλη, δεν υφίστανται υπεράνθρωπες δυνάμεις, ως αυτές που οι πλουραλιστές θρησκευόμενοι πιστεύουν; ... Ο αρχικός πολυθεϊσμός της ανθρωπότητας εξευγενίσθη σε ατελή και ασαφή μονοθεϊσμό. Μονοθεϊσμός στο βαθμό που είναι θρησκευτικός τω όντι και όχι ένα αποστεωμένο σχήμα-διδασκτήριο μεταφυσικών-που θεωρεί το Θεό αρωγό, *primus inter pares* μεταξύ όλων όσων διαμορφώνουν την πορεία του κοσμικού γίνεσθαι²⁵¹. Ο W. James κατανοεί σε βάθος, ότι τελικά η λογική προσπάθεια του ανθρώπου να εξηγήσει αυτό που συνειδητοποιούμε στη πράξη ή στην άμεση εμπειρία στη θρησκεία, οφείλει να στραφεί κυρίως προς την ανθρώπινη φύση και όχι στον αντικειμενικό κόσμο, εφόσον η ανθρώπινη φύση καθορίζει το δεκτό ή όχι μιας θεωρίας. Συνεπώς, το μόνο που μένει σύμφωνα με τη σκληρή κριτική του W. James στη λογική, είναι το αίτημα δύο θεμελιωδών αναγκών για τον άνθρωπο: η πρώτη είναι θεωρητική και προέρχεται από την ανθρώπινη επιθυμία να γνωρίζουμε, η άλλη είναι πρακτική και προέρχεται από το γεγονός, ότι είμαστε αναγκασμένοι να δράσουμε. Καμία φιλοσοφία που δεν ιανοποιεί και τις δύο ανάγκες δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του W. James. “Σύμφωνα με τις αρχές του πραγματισμού, εάν η υπόθεση περί Θεού λειτουργεί ικανοποιητικά με την πλέον ευρεία της έννοια, τότε είναι αληθής²⁵²”.

Προκύπτει στην ανωτέρω θεώρηση το ζήτημα της μετάβασης από την βιούμενη εμπειρία στην περιγραφή των αποτελεσμάτων. “Ο πραγματισμός δύναται να ονομασθεί θρησκευτικός, εάν επιτραπεί στην θρησκεία αυτή να είναι πλουραλιστική ή απλώς βελτιοκρατική. Η αποδοχή τέτοιου είδους θρησκευτικής μορφής ή όχι είναι ερώτημα, που

²⁵⁰ W. James, *Pragmatism*, σ. 184. Πρόκειται για την επιγραφή “A shipwrecked sailor, buried on this coast. Bids you set sail full many a gallant dark, when you were lost weathered the gale”. Επιγραφή εκ της συλλογής “The Greek Anthology”, J.M. MacKall, London 1880. Αποδίδεται στον λυρικό ποιητή Θεοδώριδη τον Συρακούσιο (3^{ος} π.Χ. αι.)

²⁵¹ W. James, *Pragmatism*, σ. 186

²⁵² W. James, *Pragmatism*, σ. 186

μόνο το ίδιο το πρόσωπο μπορεί να απαντήσει. Ο πραγματισμός οφείλει να αναβάλλει τη δογματική απάντηση, εφόσον δεν γνωρίζει με βεβαιότητα ποιο θρησκευτικό μόρφωμα μακρόπνοα θα λειτουργήσει επιτυχέστερα. Για το άτομο²⁵³. Συναρτημένη αποκλειστικά με τα ανθρώπινα, η οπτική του William James δεν περιορίζει το φιλοσοφείν σε τεχνικό ζήτημα. “Είναι κατά μάλλον ή ήττον η άρρητη αίσθησή μας για την σημασία της βιωτής. Αντίληψη που μόνον εν μέρει κομίζουν τα εγχειρίδια. Είναι ο προσωπικός τρόπος να ατενίζουμε. Να αισθανόμαστε την πίεση, την συμπαντική ώθηση.²⁵⁴ Επομένως οι λέξεις δεν μπορούν να εκφράσουν την απόλυτη βεβαιότητα του υποκειμένου, ότι βιώνει στο θρησκευτικό χώρο την αρχέγονη αδαμική έκπληξη της αληθινής ζωής. Εφεξής αναγνωρίζει επί τη βάσει της φιλοσοφίας της θρησκείας δύο προσανατολισμούς: Την ριζοσπαστική σχεδόν πολεμικής διάθεσης θρησκευτική κατεύθυνση και την απολογητική και υπαναχωρούσα θρησκευτική στάση (a slow retreat).

Ο William James θεωρεί, ότι η φιλοσοφία πρωτίστως στο χώρο του θρησκευτικού φαινομένου αποσαφηνίζει προβλήματα, δίχως να θέτει ανόητα ερωτήματα ή να εκπίπτει σε φλυαρίες. Η φιλοσοφία από τούδε ορίζεται ως ενέργημα και όχι ως σύστημα γνώσεων. “Αυτό που επιζητάμε είναι μια φιλοσοφία που δεν θα εξασκεί τις ικανότητές σας για αφηρημένο συλλογισμό. Αλλά θα συγκροτεί μια θετική σύνδεση με τον πραγματικό κόσμο της ανθρώπινης πεπερασμένης ζωής. Είναι ανάγκη λοιπόν να αναζητηθεί ένα σύστημα και των δύο. Ήτοι την επιστημονική πίστη στα γεγονότα, τη βούληση να ληφθούν υπόψη τα βιώματα της κοινής αισθήσεως μαζί με την εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη αξία και τον θρησκευτικό αυθορμητισμό. Και τούτο αποτελεί δίλημμα: ότι θεωρείτε τα δύο αυτά τμήματα απόλυτως διαχωρισμένα, θεωρείτε ότι ο εμπειρισμός αρνείται τη θρησκεία. Και από την άλλη δείχνετε μια ορθολογική φιλοσοφία που αυτοαποκαλείται θρησκευτική αλλά απομακρύνεται από την επαφή με το από συμβάν²⁵⁵. Η επιστημονική πρόταση αποπειράται την περιγραφή της νοούμενης πραγματικότητας. Η μεταφυσική όμως συλλαμβάνει τη συγκίνηση, τον παλμό της βιωτής. Αν ταυτισθούν απλώς αλληλοαναιρούνται. Το ζήτημα για τον William James δεν είναι η απόρριψη τους, αλλά η επαναφορά της μεταφυσικής (στη θρησκευτική εκδοχή αυτής) στην θέση της, από την οποία τείνει διαρκώς να μετακινηθεί. “Η εκλέπτυνση χαρακτηρίζει την νοησιαρχική φιλοσοφία ... αλλά ένας φιλοσοφικός λόγος που δεν εκφράζει παρά μονάχα την

²⁵³ W. James, *Pragmatism*, σ. 186

²⁵⁴ W. James, *Pragmatism*, Lecture I, The present dilemma on philosophy, σ. 6

²⁵⁵ W. James, *Pragmatism*, σ. 16

λεπταισθησία δεν ικανοποιεί ποτέ τον εμπειρικό νου. Αποτελεί μνημείο επιτήδευσης. Για τούτο υπάρχουν επιστήμονες, που αρνούνται την μεταφυσική ως τι περικλειστο, φασματικό, ενώ οι πρακτικοί άνθρωποι απορρίπτουν έως και τα ψιχία του φιλοσοφείν, ακολουθώντας την βαθειά κλήση της πρωτόγονης φύσης”.²⁵⁶ Ομολογεί την εξάλειψη των παραδοσιακών βεβαιοτήτων. Αν δεν υπάρχει πλέον επιστημονικό στεγανό, για να χρησιμεύσει ως ρυθμιστικό πλαίσιο. Αν δεν υφίσταται αποδεκτή μέθοδος για να πειθαρχήσει το πνεύμα. Αν δεν υπάρχει καθολικός νόμος στη φύση, να δικαιώσει την όποια απόπειρα, τότε είναι μεγάλος ο κίνδυνος ενός απόλυτου σχετικισμού.

Όλα, πιθανολογούνται, η αισιοδοξία του συγκαιρινού ορθολογισμού ηχεί το ίδιο επιφανειακή για τον νου που θέλγεται από το εμπειρικό γεγονός. Το πραγματικό σύμπαν είναι ανοικτό. Όμως ο ορθολογιστής αρθρώνει συστήματα. Τα συστήματα ωστόσο είναι περικλειστα. Για τον άνθρωπο στον πρακτικό βίο η τελειότητα είναι μια διαρκής στοχοθεσία. Για τον ορθολογισμό όμως είναι ψευδαισθησιακή εντύπωση χωρίς τέλος του πεπερασμένου ανθρώπου²⁵⁷.

Πραγματισμός και θρησκεία εφάπτονται στον τριπλό άξονα άνθρωπος, εμπειρία, ηθική της γνώσης, εφόσον περατούται η εποχή της επιστήμης, που τελείται πέραν αξιολογικών βλέψεων για την ανθρώπινη ζωή.

“Αφού περπάτησε μέσα στο χιόνι από την μία άκρη της πόλης στην άλλη με την ψευδαίσθηση να διασφαλίσει εργασία και με την γυναίκα, τα τέσσερα τέκνα του νηστικά. Με την επιτακτική εντολή να εγκαταλείψουν το σπίτι τους επειδή δεν είχαν πληρώσει ενοίκιο. Ο John Corcoran, ένας υπάλληλος, έθεσε σήμερα τέρμα στη ζωή του πίνοντας φαινικό οξύ. Ο Corcoran ένεκα ασθενείας έχασε την θέση του πριν τρεις εβδομάδες και στην διάρκεια της ανεργίας του εξανεμίστηκαν οι πενιχρές οικονομίες. Χθες εξασφάλισε εργασία σε συνεργείο αποχιονισμού, όμως εξασθενημένος κατέπεσε. Ανέλαβε και πάλι το επίπονο έργο εύρεσης εργασίας. Ολοσχερώς αποθαρρυσμένος ο Corcoran επέστρεψε στην οικία του το βράδυ για να αντικρύσει σύζυγο, τέκνα δίχως φαγητό και με την ειδοποίηση της έξωσης στην θύρα. Το επόμενο πρωί ήπιε το δηλητήριο”²⁵⁸.

Με ποιο τρόπο η φιλοσοφία έχει την δυνατότητα να παρέμβει; Με ποιά εννοιολογικά κριτήρια, με ποιές θέσεις. “... Οι φιλόσοφοι ασχολούνται με σκιές. Ενώ εκείνοι που διαβιούν και αισθάνονται γνωρίζουν την αλήθεια τους... Αυτός ο εργάτης από

²⁵⁶ W. James, *Pragmatism*, σ. 18

²⁵⁷ W. James, *Pragmatism*, σ. 20

²⁵⁸ W. James, *Pragmatism*, σ. 20

το Κλήβελαντ που σκότωσε τα παιδιά του και αυτοκτόνησε αποτελεί ένα οδυνηρό γεγονός του σύγχρονου κόσμου. Δεν δύναται να εξωραϊσθεί ή να ελαχιστοποιηθεί από όλες τις πραγματείες περί ‘Θεού’, αγάπης, είναι, που ενυπάρχουν εντός της μνημειώδους κενότητάς τους²⁵⁹.

Με δεδομένη την παλλόμενη και ρέουσα ζωή του ανθρώπου, η λογική αδυνατεί να καλύπτει τα πάντα και το ά-λογο δεν δύναται να αποκλεισθεί. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής θέσης του William James, είναι έρεισμα μιας αναρχίζουσας σκέψης²⁶⁰.

Θεωρείτε ότι ο εμπειρισμός συνοδεύεται από αντιανθρωπισμό και άρνηση της θρησκείας; από την άλλη, έχετε να κάνετε με μια ορθολογιστική φιλοσοφία που μπορεί όντως να αυτοαποκαλείται θρησκευτική, αλλά απομακρύνεται από κάθε ρητή επαφή με απτά γεγονότα της ανθρώπινης ζωής²⁶¹. Υπό ποιά έννοια λοιπόν μια αρχή μη πρακτική

²⁵⁹ W. James, *Pragmatism*, σ. 25

²⁶⁰ W. James, *Pragmatism*, σ. 28 “I’m not expecting to grow flowers in the desert. But I can live and breathe and see the sun in wintertime, *Big Country*, F.C.S. Schiller (1864-1937). Ο W. James διαθέτει στην προσωπική του βιβλιοθήκη τα έργα του F.C.S. Schiller (1864-1934): *Studies in Humanism*, Macmillan, London 1907, ιδιαίτερος τα άρθρα: “*The Definition of Pragmatism and Humanism*”, “*The Ambiguity of Truth*”, “*The Nature of Truth*”, “*The Making of Truth*”, “*Absolute Truth and Absolute Reality*”, “*The Making of Reality*”. Προγενεστέρως τα παρακάτω δοκίμια του Schiller: *Humanism, Philosophical Essays*, Macmillan, London, 1903. Επισημαίνεται ότι η αρχική αντίδραση στον όρο Humanism του F.C.S. Schiller από τον W. James είναι η πενιχρή σημασιολόγηση του, ως ακριβώς και του όρου “Pragmatism” (πβ. Perry, II, σ. 500). Σε επιστολή του κατόπιν προς τον Schiller, ο W. James αναφέρει ότι ο όρος “pragmatism” είναι εξόχως δείξη μεθόδου, ενώ οι Dewey και Schiller επεξέτειναν την οπτική τους μέσω του όρου “Humanism” δηλώνοντας ευρύτερο ρεύμα σκέψης, Perry, II, σ. 502, Επιστολή, 1^η Φεβρουαρίου 1904.

²⁶¹ W. James, *Pragmatism: A New name for some old ways of thinking*, Lecture I, The Present Delema in Philosophy, σ. 15,16, στα ελλ. *Πραγματισμός, μτφ Χ. Σταματέλος*, Αθήνα, Εκκρεμές, 2006, σ. 39. Ο F. C. Schiller εισηγείται ένα σύστημα που συμπεριλαμβάνει τον ανθρωπισμό, την βουλευσιοκρατία, την προσωποκρατία ή τον πραγματισμό, ως ο ίδιος προέκρινε. “Όπου απορρίπτει την ύπαρξη ανεξάρτητου κόσμου από τον άνθρωπο. Αναγνωρίζει τον Θεό ως πεπερασμένη διαχεόμενη αρχή του αγαθού που αγωνίζεται να αναπτυχθεί. Σε αδημοσίευτο άρθρο — προοριζόμενο για κύκλο διαλέξεων στο Πανεπιστήμιο της Ν. Καλιφόρνια — επισημαίνει: 1) The Creation and naming of Pragmatism, 2) The importance of Protagoras to his particular stand of Pragmatism, 3) The necessity of Jamesian psychology and 4) The nature of Pragmatism as method”. Σημειώνεται ότι ο F. C. Schiller θεωρεί τον πραγματισμό ως όρο αποτυχημένο φιλοσοφικώς, με την παρατήρηση ότι υιοθετείται παραδόξως από εξαιρετους φιλολογικής ελλογιμότητας στοχαστές, ως οι: W. James, B. Russel, A. Whitehead. Τούτο διότι είναι αφηρημένη ορολογία, απλαισιώτη, δίχως φιλοσοφικό νόημα, χρήζει δε επεξηγήσεων. Προέρχεται από τον ελληνικό όρο “πράγμα”, από όπου και ο λεξιλογικός όρος “πράξις”. Συνιστά δε κάτι στατικό, τετελεσμένο. Δεν εμπεριέχει την ροή, την κίνηση. Ομοιάζει με τον γερμανικό όρο “Tatsache” (a deed – thing), καταλήγει μάλιστα να θεωρεί τον πραγματισμό ως μέθοδο και τον ανθρωπισμό ως πρόταση. Ο W. James προσκαλών τον Schiller για παράδοση έξι μαθημάτων επί τη βάσει του πραγματισμού, στο Harvard, περιγράφει τον στοχασμό του F. C. Schiller “as flashes of Brilliance lit upon a background of Chimerian dark”. Αμφότεροι είναι μέλη της British Society for Psychical Research, ενδιαφερόμενοι για τους όρους και τα όρια του θρησκευείν, του θανάτου. Αντιτίθενται δε στην διδασκαλία περί Απολύτου των Bradley, McTaggart etc. Ο W. James αναφέρει: “The idealistic Hypothesis can stand on its own legs and need not be that of an absolute thought in any ase”, πβ. James, W., *Chocorua*, to F.C. Schiller, 9 June 1896, *The Correspondence*, ed. I. K. Skrupskelis and E.M. Berkeley, Charlottesville: University Press of Virginia, 2003, Vol. 8, σ. 153. Υπόψη ότι το πρωτότυπο και η λοιπή επιστολογραφία ευρίσκεται στην συλλογή της Βιβλιοθήκης Department of Special Collections, Stanford University Libraries, Stanford. Το μυστικό υπόβαθρο του W. James ανιχνεύεται ήδη εντός του *The*

αποτελεί εγγύηση άλλων; Ο W. James αρνείται τον λεξιλογικό φαύλο κύκλο, κάθε λέξη πρέπει να καταδείξει την άμεση αξία της και να την ενεργοποιήσει εντός της ροής της εμπειρίας. “Οι θεωρίες είναι εργαλεία, που στηριζόμαστε όχι απαντήσεις σε αινίγματα... Ο πραγματισμός συμφωνεί με τον νομιναλισμό εφόσον προσφεύγει στα επιμέρους όντα, με τον ωφελιμισμό στην απόδοση έμφασης στην πρακτική πλευρά, με τον θετικισμό στην απαξίωση των λεκτικών σχημάτων, των περιττών ερωτημάτων και των μεταφυσικών αφαιρέσεων”²⁶². Με τον William James η φιλοσοφία αποπέμπει τη πλειονότητα των παραδοσιακών προβλημάτων και δη όσων αιτιολογούσαν θέματα λογικών ερευνών όπως η γνωστική καταστατική δομή, το πράγμα καθεαυτό, η οντολογική τάξη. Και όταν φθάνει σε τούτο το σημείο, ο πραγματισμός καταλήγει μέθοδος και γενετική θεωρία σήμανσης της αλήθειας. «Ο πραγματιστής εμμένει στα συμβάντα, στο τμήμα. Παρατηρεί πώς η αλήθεια λειτουργεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και γενικεύει. Η αλήθεια είναι το όνομα για ένα σύνολο εμπράκτων αξιών της εμπειρίας»²⁶³. Υιοθετεί την εξήγηση, που δίνεται στην αξία της ανθρώπινης έρευνας και έχει ηθική βάση “εάν οι θεολογικές ιδέες αποδειχθούν, ότι διαθέτουν αξία για την πραγματική ατομική ζωή. Θα είναι αληθείς για τον πραγματισμό υπό τη έννοια, ότι είναι καλές ακριβώς για τούτο το λόγο. Το πόσο αληθεύουν, εξαρτάται από τις σχέσεις τους με άλλες, που πρέπει ομοίως ν’ αναγνωρισθούν”²⁶⁴.

Principles of Psychology και ήλξε τον F.C. Schiller, συγγραφέα των: *Riddles of the Sphinx: A Study in the Philosophy of Evolution* (1891), όταν έφθασε στο Πανεπιστήμιο Cornell, μέσα 1890. Αναγνωρίζει στον W. James δύο επιτεύγματα αναφορικά με το θρησκευτικό: Α) Συστήνει την ψυχολογία της θρησκείας και αναδεικνύει την επιστημονική της δυνατότητα με πηγή τις Gifford Lectures, Β) Στρέφει την συλλογιστική στη θρησκεία της ατομικής εμπειρίας και ταυτόχρονα του κοινωνικού ανοίγματος, ειδικά στο *The Will to Believe*. Επίσης S. Haack: Review of Pragmatism, ed. L. Menand, *New Criterion*, 16 No 3, November 1997, σ. 69. Ομοίως F. C. Schiller, On Preserving Appearances, *Mind*, 12, No 47, July 1903, σ. 353, W. James, Humanism and Truth, *Mind*, 13, No 52, October 1904, σ. 458, και *The Will to Believe and the Duty to Doubt*, *International Journal of Ethics*, 9, No 2, January 1898, σ. 169-195. Ο W. James αποδίδει τον όρο pragmatism στον Ch. S. Peirce (1839-1914). Ο W. James αναφέρει τον Peirce ως εισηγητή του όρου εκ της ελληνικής λέξεως πράγμα στο άρθρο του Peirce “How to make our ideas clear” in the *Popular Science Monthly*, January 1908, transl. στο the *Revue Philosophique*, January 1879, vol. VII, ”.

²⁶² W. James, *Pragmatism*, σ. 35, 36, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 69

²⁶³ W. James, *Pragmatism*, σ. 39, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 83. Επισημαίνεται ότι ο W. James παραδίδει τις Lowell Lectures on “Pragmatism”, φθινόπωρο 1906. Επαναλαμβάνει την παράδοση στο Πανεπιστήμιο Columbia Ιανουάριο 29 και Φεβρουάριο 8, 1907· στο μεσοδιάστημα συγγράφει τον *Pragmatism*, που υποτιτλοφορείται: *A New Name in Some Old Ways of Thinking*. Επιθυμεί αρχικώς να αφιερώσει τούτο στους J. Dewey, F. C. Schiller, G. Papini, ως αντιτιθεμένους στην Απολυτοκρατία. Η επιλογή εξαιρεί τον Ch. S. Peirce. . Επισημαίνεται συμπληρωματικά ότι το άρθρο “How to make our ideas clear”, *The Popular Science Monthly* 12 (1878), σ. 286-302, του Ch. S. Peirce επανεκδόθη στο *Collected Papers*, V, σ. 248-271, ενώ εμφανίζεται γαλλιστί στο *Revue Philosophique de la France et de l’ Etranger* 7 (1879, σ. 39-57. Ο Peirce δεν χρησιμοποίησε τον όρο “pragmatism” στα κείμενα αυτά, αλλά στις διαλέξεις στο Cambridge.

²⁶⁴ W. James, *Pragmatism*, σ. 38, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 74. Επισημαίνεται ότι ο φιλόσοφος παραδίδει τις Lowell Lectures on *Pragmatism*, Φθινόπωρο 1906.Επαναλαμβάνει την παράδοση στο παν/μιο Columbia 29 Ιανουαρίου και 8 Φεβρουαρίου 1907,στο μεσοδιάστημα συγγράφει τον *Pragmatism*, που υποτιτλοφορείται *A new name in some old ways of thinking*.Επιθυμεί την αφιέρωση του στον κύκλο των ομοϊδεατών του ήτοι J. Dewey, F.C. Shiller, G. Papini ως αντίπαλους της απολυτοκρατίας. Η επιλογή εξαιρεί

Ο στοχαστής έλκεται από τον ψυχολογισμό. Πώς να μην υποτάξει λοιπόν την αλήθεια στην συλλογιστική που την εκφέρει και πώς να μην την θεωρεί αποτέλεσμα μιας αντικειμενικότητας, που σκοπεί το εκάστοτε πνεύμα; “Έχω επίγνωση για την παράξενη εκφορά, ήτοι να υποστηρίξω, ότι μια ιδέα είναι αληθής στο βαθμό που το να πιστεύουμε σε αυτήν είναι ωφέλιμο για τον βίο μας ... Αλλά αναστοχασθείτε την παράξενη κατάχρηση του όρου ‘αλήθεια’ για παραστάσεις ομοίως “αληθείς” για αυτό τον λόγο”²⁶⁵.

Γεγονός που υπογραμμίζει, ότι η αλήθεια στο πραγματισμό είναι ένα γένος του καλού και όχι μια γνωσιολογική κατηγορία διαφορετική από το καλό ,με το οποίο συμπορεύεται. Η αλήθεια είναι ένα όνομα οποιουδήποτε πράγματος αποδεικνύεται καλό στο επίπεδο της πίστης ,για συγκεκριμένους λόγους που μπορούν να του αποδοθούν²⁶⁶.

Ο William James διευρύνει το ερευνητικό πεδίο²⁶⁷, καθώς η κατοχή της αλήθειας δεν αποτελεί αυτοσκοπό ,αλλά είναι μονάχα ένα προκαταρκτικό μέσο σε σχέση με άλλες ζωτικές ικανοποιήσεις του ατόμου. Συνεπώς η αλήθεια είναι το όνομα για οποιαδήποτε παράσταση θέτει την διαδικασία της επαληθεύσεως σε κίνηση και ονομάζεται χρήσιμη για την ολοκληρωμένη λειτουργία της στην εμπειρία “A gospel of power» ονομάζει ο G. Papini (1881-1956) τον πραγματισμό. “Υμνος τόλμης, δράσης, αισιόδοξος, εξόχως αμερικανική υμνωδία. Απομάκρυνε τον φόβο! Τόλμα! Εμπρός! Ένα βήμα στο σκότος. Απομάκρυνε την αμφιταλάντευση! Κάθε πολυέξοδη θεωρία πρέπει να εξαργυρώνεται σε μικρά συμβάντα επιθυμητών κατακτήσεων. Απέφυγε την θεωρησιακή μεταφυσική! Προϋπάντησε την θρησκεία”²⁶⁸.

τον CH. S. Peirce. Τονίζεται ότι το άρθρο How to make our ideas clear in *The popular science monthly* 12, 1878 σ. 286-302, του Ch.S.Peirce επανεκδόθη στο *Collected papers*, V, σ. 248-271.

²⁶⁵ W. James, *Pragmatism*, σ. 39, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 89

Πέραν της διάκρισης νοητικού αντικείμενου και πραγματικού, ο William James πρότεινε έτερη όδευση που ενέχει και τα δύο: “Αλήθεια είναι το όνομα οποιουδήποτε πράγματος αποδεικνύεται καλό στο επίπεδο της πίστης, για καθορισμένους λόγους που του αποδίδονται”. Η πραγματιστική οπτική του αποκρούει την μηχανοκρατική εξήγηση του αντικείμενου κόσμου. Οδηγεί ωστόσο στην απόπειρα της (διά) αισθήσεως συλλήψεως. Η συνείδηση ως δυναμικό κέντρο, μη στατικό και όχι στην μονότητά της, παρουσιάζεται διαρκώς να τείνει προς το “άλλο”. Ο πραγματισμός αποπειράται να καταδείξει ότι η σύλληψη του αντικείμενου δεν είναι ιδεαλιστική ή ψυχολογική, αλλά εξόχως αισθητική, αντικείμενο της τάσεως της συνειδήσεως, ικανή να ελεγχθεί εμπειρικά.

²⁶⁶ W. James, *Pragmatism*, σ. 49, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 90

²⁶⁷ W. James, *Essays in Radical Empiricism*, Lecture I, Does Consciousness exist? Reprint from the *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Method*, vol. I, No 18, September 1904, σ. 38. Επίσης W. James in the *Maelstrom of American Modernism*, R. D. Richardson, chapter 35, σ. 230, 236. Ομοίως W. James, *The Meaning of Truth*, Lecture IV, Relation between knower and known, σ. 102-120.

²⁶⁸ G. Papini, *Un Uomo Finito*, trust the Failure, Virginia, Pope N. York, Greenwood, 1972, 1924¹. Ίδιες απόψεις του Ιταλού αυτοδίδακτου φιλοσόφου εμφανίζονται και στο έργο του *Dall' Uomo a Dio*, δημοσιευθέν στο περιοδικό *Leonardo*, Φεβρουάριος 1906, σ. 5-6. Το ανέγνωσε μάλιστα ο W. James. Σημειώνεται ότι ο G. Papini επέκρινε τον θετικισμό. Αντιπαράτεθηκε στην μεταφυσική. Αμφισβήτησε την ύπαρξη απόλυτων αμετάβλητων αληθειών. Ο W. James αναφέρεται εμφατικά στο τελευταίο κεφάλαιο του

Η φιλοσοφία τα αντιμετωπίζει όλα *sub specie humanitatis*. Κατόπιν τούτου υποστηρίζει, ότι ο ορθολογισμός “αφορά την υιοθεσία θεωρητικών και αΐδιων αρχών (abstract and eternal). Ο εμπειρισμός την σχέση υποκειμένου με τα γεγονότα στην πλέον απτή ποικιλομορφία τους”²⁶⁹. Ο William James θεωρεί τον φιλοσοφικό στοχασμό εξαρτώμενο από την ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία, ενώ θεωρεί τον πραγματισμό διάμεση οπτική πέραν της συγκρούσεως επιστήμης ≠ θρησκείας επί τη βάσει του ανθρώπου, που επιζητεί συμβάντα, θρησκεία, επιστημονική γνώση

Διερωτάται πώς είναι δυνατόν ο φιλόσοφος ν’ ανακόψει “διανοητικά” την εξάρτηση του ανθρώπου την εμπειρία; Ο στοχαστής συναντά τον κόσμο μονάχα στο διαδραστικό δίπολο ανθρώπου ≠ «άλλου». Αλλά και οι δύο άξονες συνυπάρχουν και αλληλοπεριχωρούνται αυτή τη στιγμή. Η πίστη συλλαμβάνει το θείο βιωματικά, αλλά η γνώση ψηλαφεί την θειότητα στην απουσία της. Η εμπειρία της επαφής είναι παραδειγματική, οιαδήποτε άρνησή της είναι μάταιη.

Η β’ διάλεξη του εκ των Lowell Lectures άρχεται με την πραγματιστική αρχή του Ch. S. Peirce²⁷⁰. Ουσιώδης ενεργοποίηση της ανθρώπινης ζωής, ο πραγματισμός είναι τω όντι η φιλοσοφική ευκαιρία για τον άνθρωπο, να επανεύρει την πληρότητα του νοήματος του βίου του, αφού αντιληφθεί τί σημαίνει αλήθεια²⁷¹.

Στην γ’ διάλεξη διασαφηνίζει «Ο Δαρβίνος άνοιξε τον νου μας στη δύναμη της επιλογής ... ο πραγματισμός προέρχεται ευθέως από τις δαρβίνειες παραλλαγές [μεταλλάξεις] οι οποίες αποδίδουν προτεραιότητα στα αποτελέσματα και κεντρική θέση στην δραστηριότητα του οργανισμού».²⁷² Η ανάλυση του πιστοποιεί την εμμενή

G. Papini, *Il Grepuscolo dei filosofi*, τονίζοντας ότι ο Ιταλός στοχαστής αποχαιρετά την παραδοσιακή σκέψη ομού με τις υπέρμετρες υπερβολές της στις καθολικές έννοιες και στις θεωρίες “His goodbye to its exaggerated respect for universals and abstractions”, *Essays in Philosophy*, Cambridge, Harvard University Press, 1972, σ. 145-146.

²⁶⁹ W. James, *Pragmatism*, σ. 23, στα ελλ. *Πραγματισμός*, σ. 51. Μάλιστα το κεφ. του W. James ενέχεται στους psychological types των C. Jung (διάκριση tough-minded ≠ tender-minded). Ομοίως Philip P. Wiener, *Evolution and the founders of Pragmatism*, Cambridge, Harvard University Press, 1949, σ. 375. Επισημαίνεται ότι ο W. James αρθρογραφεί για την περίπτωση G. Papini (1881-1956), πβ. “G. Papini and the Pragmatist movement in Italy”, *The Journal of Philosophy and Scientific Methods* 3, 1906, σ. 337-341, επανεκδοθέν στο *Collected Essays and Reviews*, Longmans Green, N. York, 1920, σ. 459-469. Ενώ χαρακτηρισμός του G. Papini για τον πραγματισμό ως *una teoria corridoio* ενέχεται και στην θεώρηση του W. James στο ανωτέρω άρθρο πβ. G. Papini, “*Il Pragmatismo Messo in Ordine*”, *Leonardo*, April 1905, σ. 47 “*una teoria corridoio*”.

²⁷⁰ W. James, *Essays in Religion and Morality*, Cambridge, Harvard University Press, 1982, σ. 132-134. Ομοίως πβ. Ch. Peirce, “How to make our ideas clear”, *The Popular Science Monthly*, 12 (1878) 286-302, *Collected Papers*, V, σ. 248-271.

²⁷¹ W. James, *Essays in Religion and Morality*, Cambridge, Harvard University Press, 1962, σ. 136, 139. Ομοίως *Pragmatism*, σ. 29, 30, *Pragmatism*, σ. 22, 23, *Corr.*: 3: 328.

²⁷² W. James, *E. R. M.*, σ. 14, 143, 145. Ομοίως *Pragmatism*, σ. 31, 37, 42, 44, 122. Όπισθεν των οποίων ενυπάρχει το υπόστρωμα του Radical-empiricism.

προσήλωση του ανθρώπου να μετατρέψει το είναι καθ' εαυτό σε είναι δι' εαυτό. Ανέφικτη επιθυμία να ενοποιηθεί αυτό που παρεμποδίζει την φυγή από τον εαυτό, εντός της χρονικότητας. Πρέπει να είναι κανείς θρησκευών, για να βιώσει τέτοια ενοποιητική πραγμάτωση. Εξού και η διάσταση της σύγκρουσης με τον ορθολογισμό και το γεγονός της μείζονος αποδοχής του θρησκευείν. Ο άνθρωπος εκφεύγει του εαυτού του, όταν πασχίζει να θεμελιώσει τους όρους και τα όρια της υπαρκτικής του διάστασης σε κάτι πέραν αυτής. Και το πράττει οσάκις τυφλώνεται έναντι των δυνατοτήτων, που διανοίγονται. Όσο παράδοξο και αν δείχνεται, οι έννοιες της κατάστασης, της αλήθειας, της ελευθερίας, της βουλήσεως δεν διακρίνονται. Με αποτέλεσμα να συγχέονται η αντικειμενικότητα του γεγονότος και η υποκειμενικότητα. Μήπως η γοητεία της αλήθειας δεν εδράζεται στις παρεξηγήσεις, που προκάλεσε;

Ας αναλογισθεί κανείς την εκκωφαντική φιλοσοφική υπογράμμιση του «Αληθείς ιδέες» αναφέρει ο W. James στην 6^η διάλεξη του *Πραγματισμού*, «είναι αυτές που μπορούμε να αφομοιώσουμε, να επικυρώσουμε, να συνεργαστούμε και να επαληθεύσουμε, λαθεμένες είναι οι ιδέες, που δεν μπορούμε». Η αλήθεια υπογραμμίζει ο φιλόσοφος είναι ένα πληθυντικό όνομα για την διαδικασία επαλήθευσης, που κατανοείται μονάχα στους κόλπους της εμπειρίας.²⁷³ Η πραγματιστική φιλοσοφία διαθέτει μια αναντίρρητη τάση επίδρασης, αποτυγχάνει αν δεν αλλάζει αυτό που αγγίζει, άρα η φράση τότε στις διαλέξεις του Εδιμβούργου «τίποτα άλλο δεν είναι πιο χαρακτηριστικό στην ανθρώπινη φύση από την θέλησή της να ζει βάσει επιλογών» συμπληρώνεται τώρα, «ο πλέον ικανός πραγματιστής είναι αυτός που επιθυμεί να ζήσει σε ένα σχήμα αβεβαίων πιθανοτήτων».²⁷⁴

Η φιλοσοφία κατανοείται όχι ως ερμηνεία ή συστημική άρθρωση, αλλά ως “προσανατολισμός” στην ανθρώπινη πράξη. Πώς διασφαλίζεται το νόημά της επιμελούς προσέγγισης; Ο άνθρωπος είναι “πραγματικότητα” και ταυτόχρονα υπέρβαση. Τούτο δεν λέγεται τυχαία. Καθορίζει την αμφιλογία που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη κατάσταση. Ριγμένος στον κόσμο, ο άνθρωπος αναγκάζεται να αντιμετωπίσει αυτό που δεν θέλησε και να το υπερβεί, διατηρώντας αυτό. Να γιατί ο πραγματισμός συνδέεται αναπόδραστα με την ανθρώπινη βούληση, δίχως να λησμονεί τις αρχικές συνθήκες του καθενός μας, που συγχρόνως αλλάζει τις συνθήκες σε διηνεκείς νέες υποθέσεις προς ένα πρακτικό για τον ίδιο τον εαυτό του μέλλον. Η φιλοδοξία του William James είναι μεγάλη, όταν φθάνει να

²⁷³ W. James, *Pragmatism*, σ. 97, 99-100, 104. Ομοίως *Corr.* II: 299.

²⁷⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 256, *Pragmatism*, σ. 142.

συγκρίνει τον πραγματισμό με την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Η αναγνώριση, περαιτέρω, των όρων και ορίων της λογικής αυταπάτης, ότι δεν δύναται ο άνθρωπος να πορεύεται επιλύοντας αινίγματα και λογικοφανείς πλάνες, είναι η απαρχή της ανθρώπινης συγκατάβασης. Ο πραγματισμός υμνεί την ανθρώπινη εμπειρία, εγείρει δε το πάθος του πράττειν. Συνεπώς η προβληματικότητα του θρησκευείν καταλήγει σε συνταρακτική βεβαιότητα για την ατομική ύπαρξη.

Ο W. James θέτει ως πυρήνα του φιλοσοφείν την ατομική εμπειρία, που στοχεύει στην πρακτική αντανάκλαση των βουλευτικών πιστεύω. Συμβαίνει να επικαλείται το θρησκευτικό μόρφωμα, προκειμένου να χαρακτηρίσει αυτή την προσέγγιση, που ζητεί την εξάλειψη της άτεγκτης λογικής προς όφελος της καθαρής εμπειρίας²⁷⁵.

Οπωσδήποτε είναι σαφές· ότι ο William James τοποθετεί τον πραγματισμό πέραν της προβληματικής υποκειμένου ≠ αντικειμένου, δίχως να τον εκθέτει στον δογματισμό. Άρα πρέπει να ορίσει τα δικαιώματα του λόγου, την αξία των κρίσεων, που εκφέρει και το πεδίο της πρακτικής αποτίμησης όλων των γνωσιολογικών επισημάνσεων. Κατά συνέπεια το ερώτημα *Quid facti?* αντικαθιστά το καντιανό *Quid juris?* Επιδιώκει ταυτόχρονα την εδραίωση αλληλουχιών μεταξύ αίσθησης, νόησης, παραστάσεως και πράγματος καθ' εαυτού. Η πραγματιστική του φιλοσοφία στοχάζεται τη σχέση και όχι την ασυνέχεια, υπό το πρίσμα της ατομικής εμπειρίας και της χρηστικότητας των πραγμάτων. Η αναφορικότητα της αλήθειας, νοείται υπό όρους σκοπών και επιδιώξεων (purposes or ends), που συνιστούν τις καίριες συνιστώσες της συλλογιστικής του James. Τούτο αποτελεί το εδραίο θέμα στο κείμενο *The Sentiments of Rationality* (1879).

²⁷⁵ W. James, *Corr.* II: 276, σ. 143-144. Η εντύπωση του W. James στον Βρετανικό εμπειρισμό είναι συνεχής. Ήδη ανακοινώνει το 1898 το πραγματιστικό δοκίμιο “Philosophical Conceptions and Practical Results”. Πρόκειται για υπερέκταση και ποιοτική αναβάθμιση του “great English way of investigating a conception” των J. Locke, D. Hume, G. Berkeley. (Μάλιστα στο *In Some Problems* [1911], σ. 122, ο W. James συνοψίζει τον φιλοσοφικό χαρακτηρισμό του G. Berkeley, ως αυτός ενυπάρχει ομοίως στο *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 17, 20· ο ίδιος είχε το κείμενο από το Houghton των *Principles*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1874, στο W. James, σ. 507.76. Ο ίδιος αναγράφει στο βιβλίο αυτό “best summary argument against matter 22, 20, σ. 204”. Ο Peirce μάλιστα σε επιστολή του θεωρεί τον Berkeley πλησιέστερα στον Pragmatism. πβ. *North American Review*, 113 (1871), σ. 449 – 472, *Collected Papers of Berkeley*, VIII, secs. 7-38) επηρεασμένος από την ανάγνωση του “Essay” (ιδίως τη θεματική της *Personal Identity*, Βιβλίο II, κεφ. 27, secs. 7-29, στη έκδοση William Tegg. London, 1853 στο W. James, 551: 13). Ο W. James το ανέγνωσε τον Σεπτέμβριο του 1876, πβ. W. James, *Pragmatism and the Meaning of Truth*, introduction by A. J. Ayer, Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts and London, 1978, 1975¹, σ. 156. Καταγράφει προδρομικά το 1876 τον όρο “practicalism”, μετέπειτα συνώνυμο του “pragmatism”. Στοχάζεται τις λοκιανές συλλήψεις, ήτοι: “Nominal essences” ως “teleological instruments”. J. Locke’s *Essay*, 1853, σ. 499.

Ποιοί οι όροι και τα όρια αποδοχής έκαστης ιδέας, ιδίως όταν οι αποβλέψεις είναι πρακτικές και αισθηματικές²⁷⁶ δηλαδή όχι θεωρητικές, αποτελεί τον πυρήνα του Δοκιμίου του W. James, *The Will to Believe*. Στο τελευταίο κεφάλαιο των *Principles of Psychology*, “*Necessary Truths and the effects of experience*” αναπτύσσει, *in extenso* την άποψη, ότι ο νους ενεργοποιείται από “*innate predispositions*”, που ως οι δαρβίνειες ποικιλομορφίες οφείλουν την επικρατησή τους στη λειτουργία αποδοχής.²⁷⁷ Προκρίνει την βεβαιότητα της ατομικής εμπειρίας. Ωστε το είναι ενσωματώνεται στο υποκείμενο: ένα στάδιο προς την άρση της διαφοράς υποκειμένου ≠ αντικειμένου ή ίσως μια πρόοδος στην απομάγευση του αντιληπτού από εμάς κοσμικού ορίζοντα. Η αναζήτηση της αλήθειας καταλήγει εμπειρική αυτο-αλήθεια βασιζόμενη εφεξής στον εαυτό της· κρίνεται δε ως τέτοια σε πραγματικές συνθήκες.

Ο χώρος της θρησκείας, έμπορος από την αυτοβεβαιότητα, θεμελιούται στην πρακτική ατομική στάση: ο πραγματιστικός προσανατολισμός του W. James, καλεί τον άνθρωπο να δει τη σκέψη ως εμπειρικό κατοπτρισμό· να υπαγορεύει τον οικείο νόμο στα πράγματα. Μεγαλειώδες εγχείρημα ανατροπών, αλλά ο άνθρωπος έχει την ροπή να αντιμετωπίζει τον εαυτό του με οίηση.

Η “*Pure experience*”²⁷⁸ είναι το αρχιμήδειο στήριγμα στη μεταφυσική του William James. Της αποδίδει τον όρο “*materia prima*” (πρώτη ύλη) του συμπαντικού ορίζοντα. Ο όρος όμως “*materia prima*” στη φιλοδοφία του James, ουδόλως συνάδει με μεταφυσική οντότητα ή υπόσταση. Στο δοκίμιο “*Does Consciousness Exist?*” επισημαίνει: “*There is no general stuff of that of just what appears of space of intensity, of flatness, borrowness, heaviness or what not*”. Εντεύθεν και ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός του φιλοσόφου, που αναγνωρίζει την εμπειρία ως “άμεση έλλαμψη” του βίου (the immediate flux of life), με την σύστοιχη καινή θεώρησή του για την συνέχεια των εμπειρικών στοιχείων (It is a continuous stream). Κυρίως δε, τονίζει τη γεγονική υπόσταση των σχέσεων μεταξύ των πραγμάτων, που νοούνται εμπειρικά, ως ακριβώς και τα ίδια τα πράγματα²⁷⁹.

²⁷⁶ F. Alquié, *Emm. Kant, Œuvres Philosophiques*, Gallimard, La Pléiade, Paris, 1986³, 1980¹. Ομοίως A. Philonenko, *Kant, Qu'est-ce que s'orienter dans la pensée?*, Vols. 2, Vrin, 1969, 1972². Περαιτέρω: A. Philonenko, *Theorie et praxis dans la pensée morale et politique de Kant et de Fichte, en 1793*, Vrin, 1976², Paris, κεφ. III. Επίσης Th. Bruce Carlson, *The pragmatic individual from Kant to James*, Harvard University, PhD, 1990.

²⁷⁷ Ο William James γράφει στον Theodore Flournoy, 2 Ιανουαρίου 1907. Πρβλ. R. B. Perry, *The Thought and Character of James, W.*, κεφάλαιο XXXII, σ. 299. Σημειοί για την γένεση του πραγματισμού, πρβλ. *The Meaning of Truth, A sequel to Pragmatism*, 1909, σ. 54.

²⁷⁸ W. James, *Essays in Radical Empiricism*, σ. viii (preface),

²⁷⁹ Σε τούτο το σημείο διαφοροποιείται ο William James από τον κλασικό εμπειρισμό που αναγνωρίζει την εμπειρία στατικώς “in terms of discrete, atomistic units”. Πρβλ. W. James, *Essays in Radical Empiricism*,

Ο πραγματισμός του William James, αρνείται την διάκριση υποκειμένου ≠ αντικειμένου. Ενώ οι δυισμοί: αντικειμενικό ≠ υποκειμενικό, νοητικό ≠ φυσικό [physical], σκέψη ≠ πράγμα, αξία ≠ γεγονός, δεν είναι οντικές κατηγορίες. “Είναι εργαλειακές διακρίσεις που αφορούν στοιχεία της “ροής της εμπειρίας”. Διαχωρισμοί που αρθρώθηκαν προκειμένου να υπηρετούν πλαίσιο οικείων σκοποθεσιών και σχεδιασμάτων”²⁸⁰.

Προς τί η εμφατική υπόμνηση των θρησκευτικών εμπειριών; Το εμπειρικό θεολογείν είναι απαραίτητο επιστέγασμα της ηθικής αυτονομίας του ανθρώπου. Στην μεγαλειώδη υπαρκτική ανατομή του αμερικανού φιλοσόφου αναδεικνύεται όχι πλέον το δίπολο υποκειμένου ≠ αντικειμένου, αλλά η διάκριση αδύναμης ύπαρξης ≠ ικανής ύπαρξης. Διότι η αδύναμη ατομικότητα είναι εξ αντικειμένου στατική και αδρανής. Ενώ η ικανή είναι η εξ υποκειμένου και βουλητικά προσανατολισμένη στην επιτέλεση σκοπών. Ο στοχασμός του είναι εμπειρικός και υπαγορεύει την επαναφορά του υποκειμένου στη αυτοσυνείδησή του. Όπου τούτο θ’ ανεύρει την αξία του, με την υποχρέωση η ατομική θέση να εφαρμόζεται. Μέγιστη αυτονομία εδραζόμενη στην εμπειρία δίχως ουτοπικές φυγές από την ανθρώπινη ζωή. Αποδομεί την ψευδαίσθηση, που σφετερίζεται την ικανότητα για πρακτική γνώση. Ο William James αρνείται τον παραλογισμό, που γεννά ιδέες.

Ο πραγματισμός ενοποιεί την ολότητα έσω και έξω εμπειρίας, προφυλάσσοντας ταυτόχρονα το εγώ από τις εκτροπές του υλισμού (δεν ανάγονται τα πάντα στην ύλη), από τα σφάλματα του ιδεαλισμού (το εγώ δεν είναι υπερκόσμια υπόσταση), από την αστοχία της πνευματοκρατίας (δεν υπάρχουν οντολογικά πρωτεία). Εσχάτως αποδομεί το θεολογείν προκρίνοντας το θρησκευτικό βίωμα. Δίχως την εμπειρία δεν αποδεικνύεται τίποτα. Η έννοια είναι ανεπαρκής. Όθεν ουδεμία των εννοιών: Θεός, ψυχή, ον δεν είναι εποπτική και δεν επιτρέπει την εξαγωγή “παραγωγικώς” της πραγματικότητας. Τί απομένει από την ιδέα περί Θεού κατόπιν αυτής της εκ θεμελίων κριτικής; Η ιδέα του Θεού διατηρεί μια ιδιότυπη ταυτότητα. Σημαίνει την ατομική εμπειρία και ολότητα, που νομιμοποιεί επιστημονικά διαβήματα. Δεν θα πρέπει να σφάλει ουδείς, θεωρώντας το θείο ως ήδη συγκροτημένη πραγματικότητα, ως πλέγμα αληθειών που αναμένουν. Ο William James προτείνει το θρησκευείν ως μόρφωμα βίου, ως διαδικασία βουλητική και ως πραγματιστική μεθόδευση.

κεφ. I, σ. 21.

²⁸⁰ W. James, *Essays in Radical Empiricism*, σ. x (introduction) και κεφ. III “The Thing and its Relations”, σ. 92-122, .

Και αφού η ύπαρξη του Θεού και η αθανασία είναι αναπόδεικτες – ήγουν αναντίρρητες – δύνανται να αποτελούν αντικείμενο ατομικής επιλογής (πίστη) και να έχουν πρακτική αποτελεσματικότητα. Ο William James θεάται τον κόσμο και τον άνθρωπο ως όλο. Πρόκειται για βαθύτατα ηθική θέαση, για τούτο καταφεύγει στο εξωλογικό στοιχείο. Το αντίπαλον δέος δεν είναι η επιστημονική ερώτηση, αλλά τα προβλήματα της βιωτής. Προφανώς η πλέον ορθή φιλοσοφική μέθοδος, αν δεν είναι η σιωπή του φιλοσοφείν, είναι οπωσδήποτε η μετατροπή του σε πράξη. Η αλήθεια εξαρτάται από το ενέργημα του φορέα της και τις περιστάσεις εκφοράς της, καθώς και την χρηστική αποτίμηση αυτής.

Πράγματι, αυτή η αντινομική θεωρία προαναγγέλλει ένα φιλοσοφείν του «όχι» ή του «γιατί όχι». Το θρησκευτικό μήνυμα²⁸¹ του William James προαπαιτεί το πραγματιστικό υπόβαθρο, άνευ του οποίου αυτό διαψεύδεται.²⁸² Η θρησκεία εντός των ορίων της εμπειρίας, αρθρώνει μια διαδικασία, που τοποθετεί την πραγματιστική μεθοδολογία, ικανή να προβληματοθετεί. Να διαφοροποιεί. Να θέτει τα ζητήματα εντός του χρόνου. Να συλλαμβάνει την πραγματικότητα δυναμικά. Για τούτο προκρίνει την ρηματική σήμανση. Προκειμένου να αναδεικνύει την φιλοσοφία της ριζικής εμπειρίας υπό όρους διάρκειας και εμπειριοκρατικού νομιναλισμού. Δεν αρκείται στην κριτική και άρνηση καταστατικών τάξεων. Προτείνει τον πραγματισμό ως μόνη μορφή εφικτού φιλοσοφείν. Περαιτέρω συνδέει την οπτική του πραγματισμού με την θρησκευτική μορφή βίου. Μεταθέτει το κέντρο των αναγωγών στην μεταφυσική από την αφηρημένη ιδέα στο φαινόμενο και το λόγο στην πραγματικότητα του ανθρώπου. Συνεπώς στη θέση της μεταφυσικής ενοράσεως τίθεται η χρηστική σύλληψη των μεταφυσικών προβλημάτων²⁸³.

²⁸¹ W. James, to F. C. Schiller, *The Correspondence*, vol. 11, σ. 527, 26 January 1908. Επίσης F. C. Schiller, Preface to *Humanism: Philosophical Essays*, MacMillan and Co., London, 1912, κεφ. xi-xxix. Επίσης W. James, *Principles of Psychology* (1890), vols. 2, *The Works of James, W.*, eds. F. C. Burkhardt, F. Bowers, J. K. Skrupskelis, Cambridge, Harvard University Press, 1981, σ. 322.

²⁸² W. James, *A Pluralistic Universe* (1909), ed. F. H. Burkhardt, F. Bowers, J. K. Skrupskelis, Cambridge, Harvard University Press, 1977, σ. 117-118. Ήδη στην αυτοβιογραφία του R. B. Perry, *The Thought and Character of W. James*, Briefer version (εδώ Harper and Row, N. York and Evanston, (αρχική 2 vols., 1935), 1964, σ. 329-330, αναφέρεται η ύπαρξη διττής σχέσης μεταξύ Pragmatism –πλουραλισμό ή ανάμεσα σε πραγματισμό – μεταφυσικό πλουραλισμό.

²⁸³ J. J. Taubes, *The Copernican Turn of Theology in Religious Experience and Truth*, N. York, 1962, σ. 70-76. Αξιοσημείωτη η επισήμανση του C. G. Jung “Υπάρχει καλύτερη αλήθεια περί εσχάτων από εκείνη που βοηθάει τον άνθρωπο να ζήσει;”, *Psychologie und Religion, zur Psychologie westlicher und östlicher Religionen, Werke*, Bd. 11, Zürich und Stuttgart, 1963, σ. 116-117.

Πλουραλιστική θρησκεία και ανθρώπινη εμπειρία

Το περιεχόμενο του θρησκευείν στον W. James, δεν είναι η στενώς νοούμενη συναισθηματική θρησκευτικότητα, αλλά η ανθρώπινη ολότητα. Ήδη στο *The Will to Believe* (1897), επισημαίνει την δυναμική των ατομικών πιστεύω στην αποδοχή ή απόρριψη της πίστεως²⁸⁴. Ο William James, τελικά είναι “tough-minded” στην προσέγγιση του εμπειρικού συμβάντος, αλλά “tender-minded” σε ζητήματα θρησκείας και ηθικής. Αντίθετα με τον Kant, δεν επιβάλλει όρους και όρια στον έλλογο στοχασμό. Νοεί ότι εν τέλει η πίστη και όχι η λογική αποφασίζει για τα προβλήματα (in the end is our faith and not our logic that decides such questions)²⁸⁵. Ο πραγματισμός συνιστά την μόνη ασφαλή οδό συνάρθρωσης της διττής τάσεως (tender minded – tough-minded), δίχως εκχωρήσεις σε ουδένα πόλο. Ως μεθοδολογία και θεωρία περί αλήθειας, ο πραγματισμός δεν επιδιώκει την παραδοσιακή ακρίβεια.

Στις *Varieties of Religious Experience*, τονίζει ότι η θρησκευτική εμπειρία συνιστά απόδειξη της “transmarginal consciousness”, δίχως να αναφέρει εάν η υπερβαίνουσα αυτή συνείδηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά κατοπτρισμός οικείων συνειδησιακών πλεγμάτων. Δίχως να διασαφηνίζει, εάν πρόκειται για μεμονωμένη οντική ύπαρξη, ικανή ή μη να επιδρά στο φυσικό πλαίσιο. Περαιτέρω ανατέμνει την “absolutistic hypothesis”. Παρουσιάζει δε, την βελτιοκρατία (meliorism) ως σύστοιχη επιλογή του πραγματισμού, όπου η σωτηρία του κόσμου είναι δυνατή και ο άνθρωπος καλείται να συμβάλει. Θέτει ενώπιον της φιλοσοφίας την παλαιά ερώτηση του R. W. Emerson «Πού είναι η δύναμή σου»²⁸⁶; Προτάσσει την σημασία των αποτελεσμάτων μιας θέσης για το άτομο· τα λοιπά δεν έχουν πρακτικό ενδιαφέρον και ως εκ τούτου εμμένει στην μελέτη της ατομικής εμπειρίας και των συνέπειών της. «Έντυπώσεις, προσπάθειες, ιδέες»²⁸⁷ επισημαίνει: «κατ’ έθος ζούμε εντός των ορίων της δύναμής μας»²⁸⁸. Φιλοδοξεί ν’ ανασκευάσει την

²⁸⁴ W. James, *Pragmatism* (introduction), σ. viii: “There are cases where a fact cannot come at all unless a preliminary faith exists in its coming” (σ. 29). Ήδη στο *The Will to Believe* (1897) διερωτάται περί Θεού, ηθικής αλήθειας, καταλήγων ότι δεν εδραιώνονται λογικώς. Προϋποθέτουν την συνδρομή των “emotional needs”, W. James, *Pragmatism and the Meaning of Truth*, σ. viii.

²⁸⁵ W. James, *Pragmatism*, σ. 142

²⁸⁶ R. Rorty, Religious Faith, Intellectual Responsibility and Romance, *The Cambridge Companion to W. James*, ed. R. A. Putman (Wellesley College), Cambridge University Press, 1997, σ. 96. Ο R. Rorty συνυφαίνει την φιλοσοφική οπτική του William James με το νόημα ενός δοκιμίου “Believing in literature” της D. Allison *Talking about sex, Class and literature*, Ithaca, Firebrand Books, N. York, 1994, σ. 166. Επίσης βλ. *V.R.E.*, σ. 405.

²⁸⁷ W. James, in the *Maelstrom of American Modernism*, by R. D. Richardson, σ. 490.

²⁸⁸ W. James, *E. R. M.*, σ. 132, 134.

φιλοσοφική οπτική, την θεολογική εννόηση, και την ανθρώπινη στάση.²⁸⁹ Ο άνθρωπος είναι αξιακά προσανατολισμένη οντότητα (value oriented), η συλλογιστική του, ο συμπεριφορισμός του είναι εξόχως τελεολογικοί.²⁹⁰ Ο William James υπόρρητα δικαιώνει την “άλλη σκέψη”, ότι ο άνθρωπος απώλεσε την πρακτική πρωτοβουλία, ώστε αδυνατεί να ενδώσει σε όποια δράση δίχως τη πλάνη. Ο προσανατολισμός του ανθρώπου δεν αφορά πλέον τον αέναο διαστοχασμό, που καταλήγει σε παθητικότητα, υπαναχώρηση, απόκρυψη. Η πίστη δεν είναι απλώς δικαιωματική, αλλά κυρίως αναγκαία.²⁹¹ Προέρχεται από οδούς έτερες, βαθύτερες της λογικής. Το ερώτημα είναι παρόν διαρκώς: “Τι πράττεις;” Το βέβαιο είναι, ότι ο William James δεν ιχνηλατεί μόνο τον κοινό άνθρωπο, αλλά περιγράφει και τον δέοντα, πλουραλιστικό κόσμο (A pluralistic universe creating a future promise). Είναι πρόδηλο ότι η εστίαση στον άνθρωπο αναδεικνύει ένα είδος φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Πώς μια φιλοσοφία της ατομικής πρακτικής συμφωνεί με την θρησκευτική εμπειρία; Πώς η πραγματιστική αλήθεια, αναγώγιμη στην ατομική συνείδηση, περιέχει ένα νόημα που συνδέεται με την συλλογική πορεία του κόσμου; Αληθώς, μέσα στην εαυτότητα ο θεολογικός στοχασμός ανευρίσκει την ενότητα του όλου. Πλέον διεκδικεί την εμπειρική εποπτεία προκειμένου να προσπελάσει το «άλλο».

Κατά βάθος η θρησκευτική συνείδηση στην φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου στον W. James, είναι η διαστοχαστική πτυχή των εμπειρικών εμπιώσεων του πιστού. Η θρησκευτική εμπειρία περιγράφει το αισθητό στοιχείο αυτής της συνειδήσεως. Σύνολος ο ανθρώπινος βίος δικαιώνει την προθετικότητα του ανθρώπου προς τον εαυτό του και το “άλλο”, άνευ της οποίας δεν υπάρχει δράση. Πρόκειται για την σχεσιακή στάση του ανθρώπου που καθίσταται σθεναρή στο στάδιο όπου επιβεβαιώνεται το εγώ. Το ουσιώδες είναι στην σύλληψη του υπάρχοντος, καθώς πασχίζει να επωμισθεί έντιμα την υπαρκτική οδύνη. Εγκολπούμενος την οριακή αίσθηση ο φιλόσοφος ψηλαφεί το επέκεινα²⁹². Ο φιλοσοφικός στοχασμός, αρνούμενος την στατικότητα και τους δυϊσμούς, αποπειράται την είσοδο στο υπέδαφος της υπαρκτικής οντότητας. Διεκδικεί την εξήγηση της πραγματικότητας με τον ιδιάζοντα τρόπο, που αισθάνεται αυτή κατά το

²⁸⁹ E. R. M., σ. 136, 139, 141. Επίσης G. Papini, *The failure (Un uomo finito)*, trnsl. V. Pope, Greenwood, N. York, 1972, 1924¹. Διαυγής η θέση του Ιταλού πραγματιστή στο “*Dal’ Uomo a Dio*” στο περιοδικό *Leonardo*, Φεβρουάριος 1906, σ. 6-5, που ανέγνωσε ο William James. Ομοίως James, W., *Essays in Physical Research*, Cambridge, Harvard University Press, 1986, σ. 323, 337.

²⁹⁰ James, W., *The meaning of Truth*, Longmans Green and Co., N. York, 1909, σ. xi.

²⁹¹ “W. James and the logic of religious belief”, W. R. Comstock, *The Journal Of Religion*, Vol. 47, No 3, Ιούλιος 1967, σ. 187-208.

²⁹² “Η θρησκεία ό,τι και αν είναι αποτελεί καθολική αντίδραση του ανθρώπου στην βιωτή” James, W., *V.R.E.*, σ. 35,

προϊστορικό στάδιο του βίου του ως απρόσωπη εσωτερικά, αδιαχώριστη υπόσταση, ως “υλικο-πνευματική”. Η πρόθεση του αναφορικά με το θρησκευείν είναι σαφής. Εμπνέεται από την πίστη, ότι η κάθοδος στα βάθη της υπάρξεως δηλώνει άρση του καρτεσιανού δυισμού. Καταφάσκει δε προδρομικά την “process philosophy”²⁹³.

Αποκαλύπτει την οντική κατάσταση του ανθρώπου, όχι ως στατικό μόρφωμα, αλλά ως κάτι που μεταβάλλεται, ρέει, ανίσταται, διαστέλλεται. Αρνούμενος τις υπερβολικές αξιώσεις επιστημονισμών, που διέπονται από άτεγκτη αιτιοκρατία²⁹⁴. Αποπειράται την ανάστροφη πορεία, να δείξει ότι το εγώ μοιάζει με το όλο και αμφοτέρα συλλαμβάνονται με την πληρέστερη εμβάθυνση της εαυτότητας. Αληθής εμπειρικός εξελικτισμός, που άρχεται όχι από ένα ακίνητο ον από το οποίο απορρέουν διαβαθμίσεις, αλλά από την μεταβαλλόμενη συνεχώς υπαρκτική οντότητα, που έχει αναβαθμούς έντασης, μεταξύ πληρότητας και έλλειψης, εντός της χρονικότητας. Δεν αντιτάσσεται ουδείς στο θρησκευτικό φαινόμενο. Τούτο υπονοεί ο William James όταν διερευνά τις συνθήκες της πίστης και της απιστίας (Belief – unbelief)²⁹⁵. Δείχνει ευστόχως το δικαίωμα του ατόμου, να υιοθετεί οιαδήποτε στάση στο θρησκευείν, έστω και αν η φορμαλιστική λογική την απορρίπτει, εφόσον οι πίστεις είναι ζώσες, αναπόφευκτες και σημαίνουσες (live, unavoidable, momentous).

Μέσω της θρησκείας και ανατομίας της ατομικής εμπειρίας επιχειρείται η έξοδος και η αποδόμηση της συστηματικής ηθικής. Μόνοι προς μόνους, βιώνοντας ό,τι ενίοτε εκλαμβάνεται ως αφελές ή ακρόρειο. Ζώντας μακαρίως στα ενδότερα του εαυτού, ο φιλόσοφος επανεγκαθιστά την “καινή” περιοχή στο πλέον παλαιό έδαφος του θρησκευτικού φαινομένου. Το καίριο είναι η παραδοχή, που βρίσκεται στην σύλληψη του υπάρχοντος, καθώς πασχίζει να επωμισθεί την αγωνία του βίου. Διευκρίνηση διόλου

²⁹³ Ο Alfred North Whitehead επισημαίνει για τον William James “the inauguration of a new stage in philosophy”. Περαιτέρω συγκρίνει το δοκίμιο εκ των δοκιμίων του *Radical Empiricism* “Does consciousness exist?” με το *Discours de la methode* του R. Descartes. Βλ. A. N. Whitehead, *Science and the Modern World*, Free Press, N. York, 1967, σ. 149 (πρωτοτύπως στις Lowell Lectures, 1925).

²⁹⁴ H. Bergson: “... Τί θα ήταν μια μεταφυσική ενορατική; Δεν θα εναγκάλιζε την ολότητα των πραγμάτων, αλλά θα απέδιδε εις έκαστο μια εξήγηση που θα άρμοζε αποκλειστικώς. Δε θα άρχεται με τον ορισμό ή την περιγραφή της συστηματικής ενότητας του κόσμου... Μονάχα η εμπειρία δείχνει αν η ενότητα υπάρχει... ουδεμία αλήθεια δεν κτάται με την προέκταση μιας ήδη υπάρχουσας”, *L'energie spirituelle* (1919), H. Gouhier, εισαγωγή στην έκδοση των απάντων *Œuvres de Bergson*, Paris, P.U.F. 1963², σ. 1272. Επίσης G. Deleuze, *La conception de la difference chez Bergson, Les Etudes Bergsoniennes*, Vol. 4, P.U.F., Paris, 1959.

²⁹⁵ Θέσεις που ακούγονται στο Philosophical Club of Yale and Brown Universities 1896, “On the Will to Believe and other essays in popular philosophy”, Longmans Green and Co., N. York, 1897. Προγενεστέρως, 1896, στις Lowell Lectures στην Βοστώνη, παραδίδει διδασκαλία βάσει ακραίων διανοητικών περιπτώσεων. Στο παρόν χρησιμοποιείται *The Will to Believe*, Vol. 6, εκ των *The Works of William James* (1979), ed. by F. H. Burkhardt, F. Bowers and I. K. Skrupskelis, Cambridge, Harvard University Press, 1975-1988, εν συνόλω Vols. 17, σ. I, 11.

μάταιη, επειδή σημαίνει, ότι η υποκειμενικότητα καταλήγει αναλήθεια, αποκομμένη από την εαυτότητα εξαιτίας της καθημερινής συνήθειας, της λογικής ή οιασδήποτε κατηγορικής προστακτικής.

Όλη η δυσχέρεια έγκειται στο αναπόδραστο γεγονός ότι η πίστη δεν δύναται να είναι γενική αρχή, αλλά σχέση με ό,τι εκλαμβάνεται ως απόλυτο, έναντι του οποίου κάθε νόρμα απαξιούται. Όντως, η ιδιωτική σχέση με το θείο αναιρεί ή παραθεωρεί την ισχύ των συμβάσεων. Η θρησκευτική εμπειρία συμβαίνει εν χρόνω, όμως απηχεί και μια έτερη διάσταση, “κάτι περισσότερο”²⁹⁶. Έσχατη υπαρκτική δυνατότητα του ατόμου, που περιγράφεται από τον William James και κλονίζει την τυπικότητα καθώς υπονομεύει οιαδήποτε ατάρεσκη ηθική συνείδηση. Η φιλοσοφία αδυνατεί ν’ αλλάξει τον κόσμο. Ο “Θεός” ίσως δύναται ν’ αποβεί τω όντι σωτήριος. Ένας “Θεός” όμως που ο William James κατανοεί, ότι πρέπει να προετοιμασθεί ο άνθρωπος για την ελευσή του. Και από την άλλη ο άνθρωπος είναι το καταφύγιο του είναι, προκειμένου να ξεφύγει από την καθήλωση, την αδράνεια, την απελπισία απέναντι στη πραγματικότητα.

Επιδαψιλεύει τον άνθρωπο, την εμπειρία, το θρησκευείν, απορρίπτοντας σχάσεις και δυϊσμούς. Υπάρχουν μόνο στοιχεία· αυτά είναι τα αισθήματα. Η μεστή ρέουσα ύλη, που συνιστά την ουσία των θρησκευτικών φαινομένων. Λαμβάνει δε την ποιότητα ή τον χαρακτηρισμό ψυχικό, ανάλογα με τους όρους τους οποίους εξαρτάται και βάσει των οποίων αρθρώνεται. Απομονωμένο πράγμα δεν υφίσταται.

Μονάχα η ατομική προτίμηση, η θεώρηση έκδηλων εξαρτήσεων ή η παραθεώρηση άλλων, επιτρέπει τον σχηματισμό απομονωμένων πραγμάτων. Επί τη βάσει των βαθμών αυτών εδράζεται η κοινότοπη αντίθεση εγώ ≠ κόσμος, πίστη ≠ γνώση. Η ουσία της πραγματικότητας είναι η ολότητα, που ενέχει πράγματα και σχέσεις αντικειμένων, εμπειρικός διακριβώσιμα. Εμπνέεται καταφανώς από την βούληση της πίστης, ότι η κάθοδος στα βάθη της εαυτότητας απαλλάσει από ρηματικές πλάνες και λογικούς αποκλεισμούς. Επιτρέπεται μέσω της ατομικής εμπειρίας του θρησκευείν η σύλληψη της ολότητας του κόσμου. Εντός του εξωτικού παραδείσου όπως αυτή εμφανίζεται πριν την «πτώση».

Η θρησκευτική ατομική εμπειρία αναδύεται στα βάθη της ανθρώπινης εαυτότητας, όπου προετοιμάζονται “οι προτάσεις εκείνες των οποίων τη σπουδαιότητα ως προς το

²⁹⁶ Ο W. James επισημαίνει την ενστικτώδη ώθηση του ανθρώπου, την δυνατότητα δράσης του υποκειμένου, προκειμένου για την επίτευξη αποτελεσμάτων. Δίχως το υποκείμενο να έχει τη δυνατότητα πρόβλεψης του τέλους και άνευ πρακτικής παιδεύσεως, πρβλ. *Principles of Psychology*, Vol. II, Macmillan, London, 1901, σ. 383

τελικό αποτέλεσμα νιώθει η ανθρώπινη συνείδηση. Κάτι εντός της εαυτότητας γνωρίζει απόλυτα ότι το αποτέλεσμα τούτο είναι αληθέστερο οιασδήποτε λογικο-σχολαστικής σύνθεσης”.²⁹⁷ Άλλοτε εκφράζεται με την βούληση να συνδεθεί ό,τι δίνεται ως κλειστό, παγιδευμένο (το καθ’ εαυτό του συστήματος), με την προωθητική ισχύ, που το στηρίζει (το δι’ εαυτό του υποκειμένου). Ενίοτε προβαίνει στην αποκαθήλωση των εμβληματικών εννοιών, ανάγοντας τη βάση τους αποκλειστικώς στις εμπειρικές συνθήκες παραγωγής της.

Περαιτέρω, υπεραμύνεται του ιδιώματος της αυθεντικότητας. Κατανοεί ότι οι λόγοι επικοινωνίας άλλως εκλείπουν. Η σχέση προς το «άλλο» ατροφεί. Ατροφεί η ικανότητα, να αντιλαμβάνεται κανείς τον έτερο ως τέτοιο και όχι ως συνάρτηση της θέλησης του ίδιου, οι ίδιες οι λέξεις έχουν μολυνθεί από την λογική μιμητική εντροπία και η «σχέση» επιβάλλει μονοσήμαντες νόρμες. Απαιτεί λοιπόν από το θρησκευείν να προσδιορίζει προκρούστεια και όχι να αντανακλά την ανθρώπινη εμπειρία. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις θέσεις ο W. James διερωτάται: “πού στοχεύει η ανθρώπινη βιωτή; Ίσως μια απάντηση είναι η ευτυχία. Περισσότερο στην θρησκευτική της μορφή και όχι στην ηθική εκδοχή της. Ευτυχία και δυστυχία συνιστούν ένα σημαίνον δίπολο. Οι τρόποι βίωσης του θρησκευείν είναι ουσιαδώς τρόποι παραγωγής ευτυχίας. Εσωτερικές οδοί προς ατομικές υπερβάσεις που κομίζουν ευτυχία... Ωστε οι άνθρωποι να εκλαμβάνουν αυτή την παρεχόμενη ευτυχία που η θρησκευτική πίστη παρέχει ως ύψιστη κατάδειξη αλήθειας”²⁹⁸.

Συμπληρώνει: “Το απόφθεγμα του Αυγουστίνου Ιππώνος ‘*Dilige et quod vis fac*’, είναι εξ ηθικής επόψεως μια από τις πλέον βαθύνοες θέσεις, πλην όμως συνεπάγεται την πλήρη δυνατότητα να διαβεί ο άνθρωπος τη μεθόριο της συμβατικής ηθικής”.²⁹⁹ Απορρίπτει εμμενώς τα σχήματα ηθικής και τη κληροδοτημένη θεώρηση. Αναζητεί στο θρησκευείν τον άνθρωπο μακράν όρων και ορίων. Για τούτο στρέφεται στον σκιώδη χώρο

²⁹⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 88

²⁹⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 78, 79

²⁹⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 79. Επισημαίνεται ότι τα θρησκευτικά ερωτήματα αναβαθμίζονται διαρκώς στον William James. Χαρακτηριστική η επιστολογραφία του προς τον H. Rankin: “I’m more interested in religion than anything else” (Ιανουάριος 1896). Πρβλ. *The Correspondence of William James*, 12 Vols, J. J. McDermott, I. K. Skrupskelis, E. Berkeley and F. H. Burkhardt, Charlottesville, University of Virginia Press, 1992-2004, Vol. 8, σ. 122. Ιούνιος 1896, επίσης Vol. 8, σ. 155. Υπόψη: Δέκα δοκίμια που γράφονται σε χρονική περίοδο που υπερβαίνει την δεκαπενταετία, τέσσερα εκ των οποίων: “The sentiment of rationality”, “Reflex action and Theism”, “Great men and their environment”, “On some Hegelisms”, εγράφησαν πριν το 1881. Ακολουθούν: “The Dilemma of delereuinism” (1884), “The importance of individuals” (1890), “The moral philosopher and the moral life” (1891), “What physical research has accomplished” (1892, “Is life worth living?” και το ανέκδοτο έως τότε “Gospel of Relaxation” είναι ύστατο έργο. Αρχική τιτλοθεσία ήταν στο “*The will to believe*”, “*The right to believe*”. Αρχεται δε με την θέση: “It will be about justification of faith”.

της μεταιχμιακής συμπεριφοράς. Εκεί που όλα ανατρέπονται με μοναδική αιτία τον βουλόμενο άνθρωπο, το πιστεύον υποκείμενο. Ολόκληρη η συγγραφή των *V. R. E.* σκιαγραφεί αδρομερώς τον ηρωικό άνθρωπο ή μάλλον τον αυθεντικό άνθρωπο. Όπου το ιδεώδες είναι πραγματωμένο και εμπειρικά εμφανές. Βαθύτατα άπελπισ από τα σημεία καιρών και ανθρώπων που εξουθένωσαν άτομο και κοινότητα. Αρνούμενος την έλλογη καταστατική πορεία που εγκλωβίζεται αυτάρεσκα στο καθολικά αναγνώσιμο, στην πρακτική εποχή και την αγκύλωση. Αναζητεί τον ηρωισμό στο χώρο του θρησκευτικού μορφώματος, όπου όλα επιτρέπονται ένεκα της προσωπικής κατάφασης. Διότι τί είναι οι προσωπικές μαρτυρίες, οι θρησκευτικές εξομολογήσεις παρά προσωπικές υπερβάσεις, ενίοτε με συλλογικά οφέλη;

Στόχος του William James είναι πρωτίστως η διαφώτιση της υπάρξεως και όχι η επιχειρηματολόγηση υπέρ αυτής. Υπονοώντας την εξάλειψη ορθολογικών θεωρήσεων του κόσμου και του είναι, που ακυρώνουν το θείο ως “a wider self from which saving experiences flow in”³⁰⁰. Η κλίση προς το θρησκευείν επιβάλλεται αποφασιστικά ως η έσχατη επιλογή που επιτρέπει την αντίσταση στην ηγεμονία της λογικής έννοιας και της ανθρώπινης αποξένωσης³⁰¹. Ο πραγματισμός προσκαλεί τον άνθρωπο να αποτιμήσει και να εδραιώσει την πρακτική του και ως εκ τούτου να αρθρώσει ορισμένη σχέση με την αλήθεια, η ευθύνη του ανθρώπου είναι η αξίωση προς εαυτόν για ευθυγράμμιση και συναρμογή πιστεύω και δράσης. Η φιλοσοφία αποκτά πραγματιστική πλαισίωση και οπωσδήποτε σφαιρικό πολιτικό προσανατολισμό.

Ο άνθρωπος αποβαίνει δυνάμει πολιτικός, εφόσον η δραστηριότητά του να μεταβάλλει και να διευθύνει συνειδητά τον εαυτό του, πραγματώνει τον ανθρωπισμό του. Η φιλοσοφία της πράξης που προτείνει ο W. James, εξισώνει τον πραγματισμό με τον ανθρωπισμό. Η θρησκευτική μορφή ζωής αξιώνει αυτά να τα συλλάβει εντός μιας εσωτερικότητας υπό το πρίσμα της χρονικής ροής. Διότι η τυπική ορθολογική προσέγγιση πασχίζει να αναγάγει διαρκώς την δεδομένη πολλότητα σε μια άκαμπτη διάσταση υποκειμένου ≠ αντικειμένου. Ο ίδιος αρνείται το παραδοσιακό φιλοσοφείν που αναγνωρίζει την αφηρημένη νοητική προσέγγιση ως αυταξία.³⁰² Στη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου ο William James αναδεικνύει ένα ιδιότυπο πνεύμα, ικανό να συλλάβει την ψυχολογία των “sick soul” και “twice born”. Εννοεί ότι η

³⁰⁰ W. James, *A Pluralistic Universe*, Longmans Green and Co., London, σ. 307.

³⁰¹ W. James, *Talks to teachers on Psychology and to students on some of life ideals*, 1899, σ. 267

³⁰² *The Pragmatic Philosophy of William James*, E. K. Suckiel, University of Notre Dame, Notre Dame Press, Indiana, 1982, κεφ. 5 The concept of pragmatic meaning, σ. 30.

φιλοσοφία δεν έχει μονάχα εργαλειακή³⁰³ φύσεως δυσχέρειες, αλλά τα καίρια προβλήματα προέρχονται και καταλήγουν στην ανθρώπινη ύπαρξη. Για τούτο και επισημαίνει “God is not known”, αλλά “he is used”. Η φιλοσοφική πλαισίωση της ατομικής θρησκευτικής εμπειρίας ισορροπεί μεταξύ τον ολισμού (Holism) και τον άμεσου ρεαλισμού (direct realism) ανθρώπου και πραγματικού³⁰⁴.

Ο πραγματισμός όμως του W. James δεν είναι επαναδιατύπωση του θετικισμού³⁰⁵, ενώ διαχωρίζεται από τον φαινομεναλισμό και τον συγκαιρινό του (Machian) θετικισμό³⁰⁶. Ουσιώδη φιλοσοφική σχέση κατέχει η ερώτηση “πώς να ζήσουμε;” μαζί με την διερεύνηση όρων και ορίων της εσωτερικότητας. Ο William James σκιαγραφεί εντός του θρησκευείν ένα πρότυπο ηρωικού ανθρώπου, που ελπίζει τα πάντα από τον εαυτό του και μετριάζει την θέληση να φθάσει στο βάθος των πραγμάτων. Ακτιβισμός ευρύς, αλλά και μια σκέψη μη απαλλαγμένη από την μεταφυσική της υποκειμενικότητας, δηλαδή τον ανθρωπισμό. Το βέβαιο είναι ότι ο φιλόσοφος δεν παγιδεύει την αλήθεια. Ουδέποτε χρησιμοποιεί τους όρους: “true for me” ή “true for you”. Αντίθετα η αλήθεια είναι μια ενεργεία διαδικασία που προϋποθέτει την κοινότητα και ως ο Ch. S. Peirce υποστηρίζει η μέγιστη ανοικτή κοινότητα είναι “η αρμόζουσα”³⁰⁷.

Είναι εμφανές ότι η εστίαση στην ατομική εμπειρία αναδεικνύει την ανάγκη για έγκυρη υποκειμενική γνώση, την αναγκαιότητα της ανοχής και την αποδοχή μορφών ζωής, που εδράζονται σε υπαρκτικές επιλογές, ενίοτε μη προσβάσιμες προς άπαντες, αλλά εμπειρικός διακριβώσιμες. Η θρησκεία συνδράμει τη φιλοσοφία σε αυτό τον έλεγχο. Είναι αυτό όμως φιλοσοφείν;

“Ο άνθρωπος”, αναφέρει ο J. Boehme (1575-1626) που ο James συχνά επικαλείται, “είναι τόσο ένας μικρόκοσμος όσο και ένας ημίθεος. Ο πνευματικός και αόρατος κόσμος είναι το θεμέλιο του υλικού και ορατού κόσμου. Ο Θεός μπορεί να βρεθεί μόνον στα βάθη της ίδιας της καρδιάς καθενός. Είναι μάταιο να αναζητούμε τη θεία σοφία σε ακαδημίες ή

³⁰³ Βλ. *The Principles of Psychology*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1981, σ. 1007 (συμπυγμένη έκδοση).

³⁰⁴ H. Putnam, *Pragmatism: An open question*, Blackwell Malden, Massachusetts, 2006, chapter 1 (The permanence of William James), σ. 7. Υπόψη πρωτοτύπως εκδίδεται ως *II Pragmatismo: Una questione aperta*, Gius Laterza, Figli Spa, Roma-Bari, 1992.

³⁰⁵ Επισημαίνεται από τον William James στο chapter VIII of *The Meaning of Truth*, “The pragmatist account of truth and its misunderstandings”, ήτοι “Pragmatism is only a re-editing of Positivism”, στο ίδιο, σ. 266.

³⁰⁶ Υπόψη ότι στον παρόντα χρόνο οι Νεοθετικιστές (Neopositivists) δεν είναι περισσότερο φαινομεναλιστές από ότι ο William James. Μάλιστα υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ Van Quine και W. James. Πρβλ. *Pragmatism*, σ. 35 και V. Quine, “Two dogmas of empiricism”, in Quine’s *From a logical point of view*, Cambridge, Harvard University Press, 1953.

³⁰⁷ Hillary Putnam, *Pragmatism*, σ. 24.

σε βιβλία³⁰⁸. Η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευείν ενέχει πλέον τη γνώση όχι ως αναπαράσταση ή παθητική πρόσληψη, αλλά ως ατομική διάνοιξη στον κόσμο και εμπειρική αποκάλυψη αυτού στον άνθρωπο. Ο William James συνδέει αναπόδραστα πραγματισμό και θρησκεία με σχεδόν *απολογητική* διάθεση. Ωστε σημαδεύει το κατώφλι με αφετηρία το οποίο διενεργείται ο φιλοσοφικός στοχασμός. «Προσμετράμε τους εαυτούς μας με ποικίλους τρόπους, τη διάνοια, την ευφυΐα, το πλούτο ή τη καλοτυχία μας, όμως όπισθεν αυτής της μετρήσιμης επιφάνειας ευρίσκεται η δυνατότητα της προσπάθειας που καταβάλαμε ή όχι, αυτός που δεν δοκίμασε το άλμα είναι μονάχα μια σκιά όποιος το αποπειράθηκε είναι ήρωας». Το ενδιαφέρον για την υπαρκτική οδύνη και την πράξη, η πεποίθηση ότι το άτομο δύναται να ενεργοποιήσει εντός του τη βούληση συγκροτούν την καινοφανή αναγκαία ηθική της πραγματιστικής σκέψης του W. James. Η απόφαση είναι πλέον πρακτικής φύσεως, ικανή να ειρηνεύσει το πεδίο της μεταφυσικής. Δίχως να καταργείται το περατό οδηγούμαστε στον υπερβατολογικό κόσμο μέσω του δρώντος εγώ. Ο William James κληροδοτεί στους επιγόνους την σκληρή πρόκληση να αποδείξουν, ότι δύνανται ακόμα να φιλοσοφούν και να δρουν.

II) Περί Αγιότητας – *Cur Homo Sanctus?*

Deum et animam scire cupio. Nihil ne plus? Nihil omnino.

(*Soliloquiorum*, libri duo, I, κεφ. II παράγρ. 7, P.L. 32, 872).

Όποιος υπερασπίζεται θέσεις που το πνεύμα της εποχής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό, επιλέγει το δύσκολο δρόμο. Ο William James αποδέχεται την διακινδύνευση και αποπειράται στις διαλέξεις Gifford Lectures (1901 – 1902) την αδρομερή προσέγγιση της αγιότητας (saintliness – *The Value of Saintliness*)³⁰⁹. Προκαταβολικά τονίζει στις Gifford Lectures (*The Varieties of Religious Experiences*), ότι προσεγγίζει το θρησκευτικό φαινόμενο όχι ως θεολόγος, ιστορικός θρησκευτών ή ανθρωπολόγος, αλλά κυριότατα ως ψυχολόγος. Δέσμευση που συνδέεται αναπόδραστα με τα έργα αυτού· *Principles of Psychology* (1890) και *Psychology: Briefer Course* (1892), καθώς και με τα προγενέστερα δοκίμια “*The will to Believe*” (1896) κ.λ.π.

³⁰⁸ J. Boehme, *Six theosophic points intro N. Berdyaef*, University of Michigan Press, 1958, vii. Τονίζεται ότι για τον Berdyaef η προσφορά του Boehme στον γερμανικό ιδεαλισμό έγκειται στην ανακάλυψη “ότι ένα πράγμα μπορεί να αποκαλυφθεί μόνον μέσω ενός άλλου πράγματος που του ανθίσταται” σ. xi. *Aurora*, chapter. 8, sec. 7. στο *J. Boehme, His life and thought*, ed. J. J. Stoudt, Seabury Press, N. York, 1968.

³⁰⁹ Οι Gifford Lectures δημοσιεύθησαν ένα έτος κατόπιν με τον τίτλο *The Varieties of Religious Experiences*.

Το θρησκευτικό φαινόμενο ενέχει τη σχέση του ανθρώπου με το θείο. Όπισθεν του οποίου εννοείται το υπερβατικό, το άρρητο, το ασύλληπτο, το μυστικό στοιχείο της πραγματικότητας. Άνευ της ανθρώπινης παραμέτρου δεν υπάρχει θρησκευτικό φαινόμενο. Ο άνθρωπος αναγορεύει ή αρνείται το θρησκεύειν. Καθιδρύει ή αίρει εντός της συνειδήσεως την κοινωνία του με τη θρησκεία, άραγε θεμελιώδης κατηγορία βιωτής, συλλογιστικής, συμπεριφορισμού στο θρησκεύοντα άνθρωπο είναι η έννοια του ιερού (Heilige, Holy, sacré).³¹⁰

Η αγιότητα (saintliness) συνιστά τον αποφασιστικό όρο του θρησκευτικού φαινομένου, ουσιωδέστερο της έννοιας του Θεού. Εφόσον η θρησκεία δύναται να υπάρξει δίχως οριοθετημένη αντίληψη περί Θεού, αλλά δεν υφίσταται θρησκεία δίχως τη διάκριση αγιότητας και ανιερότητας. Το άγιο συνδέεται αναπόδραστα με τον διαχωρισμό, την διάσπαση, την διχοτόμηση της πραγματικότητας σε δύο σκέλη ασύμπτωτα επί τη βάσει του ανθρώπου και του ορίζοντα δράσεως αυτού· το άγιο και το ανίερο³¹¹. Το θρησκευτικό φαινόμενο κυρίαρχα αποτελεί τρόπο σύνδεσης (religio) των στοιχείων· ανθρώπινο, ενδοκοσμικό και υπερβατικό, ψυχικό καθώς και ενσώματο, ασώματο. Η θρησκεία ενοποιεί τα όντα, τον Θεό, τον άνθρωπο, το κόσμο. Αφού το άγιο είναι ταυτόσημο με τη θρησκεία και το θρησκευτικό φαινόμενο αποτελεί και την εγγύηση ενοποίησης της πραγματικότητας. Πώς συμβιβάζονται οι δύο λειτουργίες του αγίου, ενοποιητική και δυϊστική; Πώς αίρεται η διαπιστωμένη αντίφαση εντός της θρησκείας κοσμικού και υπερβατικού; Η ενότητα της πραγματικότητας που καθιερώνει το άγιο εδράζεται στην ετερότητα, ουδόλως στην ταυτότητα, ως εκ τούτου το άγιο είναι κατεξοχήν διαλεκτική έννοια. Ο William James αποπειράται την σκιαγράφηση της αγιότητας και την αξιολόγησή της επί τη βάσει της πραγματικότητας της θρησκευτικής εμπειρίας, με τον εγγενή ανορθολογισμό και τον ρέοντα μοραλισμό της. Προκειμένου να ψαύσει το άγιο ως την ιδρυτική πράξη του θρησκευτικού φαινομένου.

Έχοντας ανά χείρας ο W. James την αγιότητα ως ερμηνευτικό κάτοπτρο της θρησκευτικότητας, μπορεί να διαπιστώσει τις συνέπειες της για τον άνθρωπο. Ο

³¹⁰ C. Colpe, *The sacred and the profane*, Encyclopedia of religion 12 (1987), σ. 511 “ό,τι γεννά τη θρησκεία τούτο είναι το άγιο”. Ομοίως: M. Eliade, *Traité d’histoire des religions*, Paris, 1986 (1949¹), σ. 15 “...έκαστος ορισμός του θρησκεύειν αντιπαραθέτει στο ιερό και στη θρησκευτική ζωή το ανίερο και την εκκοσμίκευση”.

³¹¹ Holiness, *Encyclopedia of Religion and ethics*, 6, 1913, σ. 731. Ομοίως N. Söderblom, *Das Werden des Gottesglaubens*, Leipzig 1926, 196 και J. Chelhod και E. Benveniste: *Die Diskussion um das Heilige*, C. Colpe, Darmstadt 1977, σελ. 119 και 250. Επίσης J. Ries, *La sacré comme approche de Dieu et comme ressource de l’homme*, Louvain-la-Neuve 1983. Μνημειώδες έργο του R. Otto (1869 – 1937) *Das Heilige – Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, München 1917, 1974⁴⁴.

αμερικανός φιλόσοφος αρθρώνει την φιλοσοφική θεώρησή του περί αγιότητας δίχως προσφυγές μονοδιάστατες σε όθνεια εννοιολογικά δάνεια ψυχολογίας, θεολογίας, κοινωνιολογίας κλπ. Αντίθετα στρέφεται στο ίδιο το θρησκευτικό βίωμα, εννοώντας σαφώς ότι η σύλληψη του θρησκευτικού γίνεσθαι απαιτεί τον άνθρωπο και την εμπειρία αυτού. Συνεπώς για την κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου απαιτείται νέος εξοπλισμός, έτερη ορολογία και ιδιότυπη πρόσβαση σε μια άλλη μορφή ζωής. Ο William James στοχάζεται στο δέλτα εκβολής μυστικισμού και επιστήμης. Προκρίνει δε την μη-φορμαλιστική άποψη περί πίστης. Το περιεχόμενο της πίστης δεν είναι σώμα αληθειών περί θείου, αλλά είναι το θείο εντός της ανθρώπινης εμπειρίας³¹². Πέραν του θρησκευτικού φαινομένου, που ενέχει την αγιότητα, βιώνεται ένας κόσμος παραλλαγμένος, τροποποιημένος, αλλοιωμένος ένεκα των ατομικών αιτημάτων και των προσωπικών βουλήσεων.

Πώς δύναται η εμπειρία ως συνειδέναι να δίδει ή να ανευρίσκει αντικείμενα; Πώς δύναται οι εμπειρίες, να αντλούν δικαίωση ή να διορθώνονται από έτερες εμπειρίες και όχι εν τέλει να αναιρούνται ή να ενισχύονται από το εμπειρικό υποκείμενο; Πώς ένα παίγνιο της εμπειρικής συνειδητότητας να επισημαίνει κάτι έγκυρο για πράγματα ανύπαρκτα καθεαυτά; Εδώ ακριβώς συνδέονται αρραγώς φιλοσοφία και ψυχολογία. Η μεθοδολογία επικέντρωσης του θρησκευτικού φαινομένου προϋποθέτει αυτοπαρατήρηση βάσει αυτοβιογραφικών εξομολογήσεων, θρησκευτιο-ψυχολογικών πειραμάτων, έμμεσων παρατηρήσεων μέσω του “ψυχολογικού βλέμματος”, όπως αυτό διερευνάται με ερωτηματολόγια, δημοσκοπήσεις, ασκήσεις, έρευνα μεταιχμιακών περιπτώσεων, μελέτη δημόδους ψυχολογίας, θρησκευτιοϊστορική σπουδή κλπ. Το θρησκευτικό φαινόμενο που ενέχει την αγιότητα, κατά William James, είναι ανορθολογικό (irrational) και ολοσχερώς ατομικό. Η θρησκεία που ενδιαφέρει τον James αφορά κυρίως την απλή ευσέβεια των ατόμων που ανήκουν σε ευαγγελικές σέκτες μακράν του θρησκευτικού λιμπεραλισμού, που συνιστά το κύριο ρεύμα της εποχής του³¹³.

³¹² John H. Hick, *Philosophy of Religion*, N. Jersey, Prentice Hall, 1973², σ. 50-62

³¹³ Καλοκαίρι 1902, ο William James παραδίδει δύο διαλέξεις στο θερινό τμήμα Θεολογίας του Harvard. Ακολούθως παραδίδει άλλες πέντε το καλοκαίρι του 1906, όλες ενέχουν την επισήμανση για την οξεία αντίθεση εκλογικευμένης σύγχρονης θρησκευτικής πίστης και ιστορικής θρησκείας. Γράφει στον Münsterberg από την Choroqua την 11^η Ιουλίου “Μεταξύ ισχύουσας εκκλησίας και ζηλωτή αγίου ενυπάρχει η σαφής απόπειρα της πρώτης να διακρατήσει την θρησκεία έλλογη και τον πιστό υποτακτικό. Ουσιωδώς ενυπάρχει η αντιπαράθεση νατουραλισμού με ελαστικά όρια και υπερβατισμού με επίκεντρο έτερο τούτου του κόσμου. Κλείνω σαφώς στην δεύτερη πρόταση”. πβ. M. Münsterberg, H. Münsterberg; His life and work, D. Appleton and Company, 1922, 89.

Ο W. James προκρίνει την ηθική και πλουραλιστική χαρακτηριστική της θρησκείας έναντι της μονιστικής απολυταρχικής πλαισίωσης αυτής (moralistic pluralism). Ανθρωποκεντρική πρόσληψη³¹⁴ εξέχουσας προθετικότητας της πίστης που επιτρέπει στο θρησκευόν υποκειμένο τη νοηματοδότηση σύνολης της βιωτής του. Η φιλοσοφία μολονότι περιορισμένη στο λογικώς διανοείσθαι και μεθοδικώς ερευνάν, δύναται να αρθρώσει θεωρίες περί θρησκείας και αγιότητας, όχι όμως τη θρησκεία και το ιερό. Δύναται να συστήσει φιλοσοφική σχολή, συστηματική οριοθεσία, όχι όμως θρησκευτική εμπειρία. Ο James υιοθετεί τον τριπλό άξονα ελέγχου της θρησκευτικής αλήθειας “immediate luminousness” (έλλαμψη), “philosophical Reasonableness” (φιλοσοφική λογικότητα), “moral helpfulness” (ηθική επικουρία).³¹⁵ Ο θεματικός πυρήνας της πρόσληψης του θρησκευτικού φαινομένου είναι η αίσθηση της πραγματικότητας που το άτομο συλλαμβάνει. Πραγματικότητα που αποκαλύπτεται στο θρησκευόν υποκειμένο, όταν αρθούν όλα τα πέπλα. Μονάχα τότε η αλήθεια περί αγίου συνιστά δράση, γνώμονα βίου καταλήγουσα τω όντι μεταφυσική εμπειρία. Η θρησκεία και ο πυρήνας της το άγιο, δεν εδράζεται σε δογματικές οριοθεσίες, συμβολικές αποτυπώσεις και άρθρα. Είναι εμποτισμένη από τον πρακτικό αντικατοπτρισμό του θείου στον άνθρωπο³¹⁶. Το θρησκευόν υποκειμένο τόσο στην αγιαστική εμπειρία όσο και στο μυστικό βίωμα διακατέχεται από το Άρρητο³¹⁷. Όντως, οι εξέχουσες εμπειρίες, μυστική και αγιαστική, κατορθώνουν να άρουν τους όρους και τα όρια μεταξύ πεπερασμένου και απολύτου. Και τούτο ο William James επισημαίνει με την ρήση “tat tvam asi”³¹⁸. “... Η ζωή μου για την ευδόκιμη πορεία της οποίας ασμένως εύχεσθε είναι ό,τι δύναται να είναι. Δεν επιζητώ τίποτα. Δεν προσδοκώ τίποτα. Υπάρχω. Διαλογίζομαι. Δρω. Ανταμείβομαι φευ επί μακρώ μέσω της οδύνης. Αλήθεια μοναδιαία, αμετάθετη. Είθε ενώπιον των ύστατων δοκιμασιών να ανταπεξέλθω άνευ βουλήσεων απολυτρωτικών. Δεν επιζητώ ει μη μόνον την πηγή της ισχύος. Αν τούτο δοθεί. Οι ευχές σας εισακούσθησαν....”³¹⁹.

³¹⁴ William James, letters of, edited by his son Henry James 1920, εδώ II, 214, authors notes in philosophy, 3, 1896-7. Σε ακροατήριο σπουδαστών ο William James αναφέρει “After taking a bath in religion come out and take another bout with philosophy”.

³¹⁵ Ομοιότητα θέσεων του William James με την διατύπωση του ψυχολόγου Frederic Myers περί υποκατώφλιου εαυτού (subliminal self)· *V. R. E.* 18, 515, 423 κλπ. Ομοίως James’ review of Gurney’s: *Tertium Quid in Nation*, XLVI, 888 *The Varieties* τελειώνουν με την αναφορά σε αυτόν τον συγγραφέα.

³¹⁶ Βλ. τον εντυπωσιασμό του περί αγίου στην επιστολή James to Leuba 1904, 17ⁿ Απριλίου.

³¹⁷ W. James, *V. R. E.*, 301, 302, 303.

³¹⁸ W. James, *V. R. E.*, 303, 304, 308, 310, 320, 332, 333.

³¹⁹ W. James, *V. R. E.*, 280. Επίσης Lagneau, *Bulletin de l’union pour l’Action Morale*. September, 1894.

Το θρησκευτικό συναίσθημα είναι απόλυτο υπαρκτικό μέτρο στον αγώνα ζωής για τον άνθρωπο.³²⁰ “Ότε οι μάχες χάνονται και ο έξω κοσμικός ορίζοντας αποσαθρώνεται, το θρησκευτικό συναίσθημα αναζωογονεί και ενεργοποιεί τον έσω κόσμο, αποδίδοντας νόημα σε ό,τι δείχνεται πλέον μάταιο”. Το θρησκευτικό φαινόμενο που ο William James ανατέμνει διακρίνεται κυριώτατα σε δύο τμήματα: ανησυχία και λύση³²¹. Ο αμερικανός φιλόσοφος εκλαμβάνει ως ύψιστο φιλοσοφικό καθήκον την διάλυση του φαινομενικά αυτονόητου. Η πραγματικότητα καθαυτή δεν δύναται να αποτελεί πλήρως αντικείμενο γνώσης πλην της ένταξής της στην ανθρώπινη εμπειρία με τον δεδομένο κίνδυνο να υποστεί κατηγορική επεξεργασία. Για τούτο στρέφεται προς υποκείμενα ανοιχτά στην προοδευούσα γνώσης που είναι ελεύθερη και κατά τούτο ότι δεν αιχμαλωτίζεται από κανονιστικές πλαισιώσεις. Στρέφοντας το σύνολο των δυνατοτήτων της προς τα θρησκευόντα υποκείμενα και δη στα πρακτικά απότοκα των εμπειριών τους, επισημαίνει μάλιστα ότι η καθολική ονομασία που δίδεται στα ώριμα αιτήματα της θρησκείας αναφορικά με την ανθρώπινη προσωπικότητα είναι η αγιότητα³²².

Ενέχει δε ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά:

1. Αίσθηση ανοιχτότητας πέραν της οίησης και της εκκοσμίκευσης, με εξέχουσα την βεβαιότητα περί υπερβατικής ισχύος. Στον Χριστιανισμό η αγιότητα στοχεύει στην ένωση με το πρόσωπο του Θεού. Ωστόσο και ιδεώδη, ουτοπίες, αφηρημένα ιδανικά δύναται να αποτελούν παρωθητικούς παράγοντες της βιωτής.
2. Αίσθηση φιλότητας και οικειώσης με την υπερβατική τάξη που προϋποθέτει την ολοσχερή αυτοπαράδοση του υποκειμένου.
3. Ευφροσύνη, ελευθερία, αύξουσες σε πλήρη αντίστιξη με την αποδυνάμωση της πεπερασμένης ατομικότητας.
4. Αγαπητική διάθεση και εναρμόνιση του υποκειμένου με τις επιταγές του μη-εγώ.

Η αγιότητα συνιστά βιωματική εμπειρία εφόσον οι όποιες θεωρητικές διακρίσεις αποτελούν οριοθεσίες *in intellectu* και όχι *in re*. Περαιτέρω το σχήμα του ζεύγματος υποκειμένου, αντικειμένου στον αγιασμό υπερβαίνεται ή τουλάχιστον δεν συνιστά

³²⁰ Ο όρος “absolute addition” εμφανίζεται στις *V. R. E.* in Lecture II, 46. Ενώ αναφέρεται εκτεταμένα και εκ νέου στο letter to Billy, April, 9, 1902.

³²¹ W. James, *V. R. E.*, σ. 408, 414. Πρβλ. *The Correspondence of William James*, 12 Vols., John Mc Dermott, ed. Ignas K. Skrupskelis, E. Berkeley and F. H. Burkhardt, eds., *Charlottesville*, University of Virginia Press, 1992, II: 276 και William James, *Pragmatism*, Cambridge, Harvard University Press, 1975², 43-44. Επισημαίνει στις διαλέξεις που τιτλοφορούνται ως *Pragmatism a new name for some old ways of thinking* “αφιερωθείσες στην χρησιμότητα του πραγματισμού και δη στον John Stuart Mill”, *Pragmatism*, σ. 99, 100, 104.

³²² W. James, *V. R. E.* σ. 266-267

δύλημμα. Η αγιότητα του θρησκευόντος υποκειμένου είναι η πραγματοποιούμενη δυνατότητα της εμπειρίας του υψηλού άλλου στη θρησκεία³²³. Η αλήθεια των ατομικών θρησκευτικών εμπειριών, είναι η αλήθεια συνόλου του ατομικού βίου εν εξελίξει, ο William James ελέγχει την αγιαστική εμπειρία πραγματιστικά και διόλου ορθολογικά, δηλαδή μέσω καθολικών εννοιών και δογματικών κριτηρίων³²⁴.

³²³ Ο William James επισημαίνει βαθύτατα επηρεασμένος από τον συγγραφέα της *Anaesthetic Revelation* Benjamin Paul Blood. Παραδείγματα που αναφέρονται στους R. W. Trine, W. Whitman, R. M. Bucke, Vivekananda, Βουδιστές, αλλά και τον Sūfī al-Ghazali. Ενώ ιδιαίτερη μνεία αφορά τους: Saint John of the Cross, S. Teresa, Ignatius Loyola, J. Böehme, G. Fox κλπ. φθάνοντας έως τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη και την *via negativa*. Στοχεύων ο William James σαφώς εναντίον του ιντελεκτουαλισμού και ό,τι αποκαλείται δογματική θεολογία και φιλοσοφία περί Απολύτου· πβ. W. James, *V. R. E.*, 353, 354, 359 και *Corr*, 10: 33, *V. R. E.*, 376, 377.

³²⁴ W. James, *Essays in Radical empiricism*, Cambridge, Harvard University Press, 1976, σ. 22. Ομοίως F. H. Bradley, *Essays in truth and Reality*, Oxford, Clarendon Press, 1968 (1914), σ. 469.

Ασκητισμός

Οι θεμελιώδεις προϋποθέσεις που θέτει ο William James στη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου, έχουν χαρακτηριστικές πρακτικές συνέπειες για το πιστό:

α) Ascetism: αυτοπαράδοση μέσω αδιάλειπτης προσευχής, ολοσχερούς μονώσεως, με απώτερο σκοπό την νοητική κάθαρση, την απονέκρωση του σαρκικού φρονήματος, την υπέρβαση της ατομικότητας, τη βίωση της αγιαστικής εμπειρίας με τη σύγχρονη βίωση της πληρότητας της καινής αλλοιώσεως του ίδιου.

β) Strength of Soul (πνευματική δύναμη): Απερίσπαστος από κοσμικές μέριμνες ο καθ' οδόν προς την αγιότητα, αυτοϋψούται. Διευρύνει την ατομική ζωή και εμβιοί μια συνεχή εμπειρία μετοχής στο υπερβατικό. “Φόβοι, ανησυχίες, υποχωρούν έναντι μιας ευδαίμονος αταραξίας”³²⁵.

γ) Purity (καθαρότητα): Ασκητική πνευματικότητα αποτελούσα τον ώριμο καρπό της θρησκευτικής εμπειρίας, ήτοι κάθαρση νοήσεως.

δ) Charity (ευσπλαχνία): Μετατόπιση του συναισθησιακού πυρήνα που αυξάνει τη γλυκύτητα, την αγαπητική ανοιχτότητα έναντι του συνανθρώπου. Ο άγιος αγαπά απαραμείωτα, αδιαφοροποίητα, οικουμενικά.

Τα ανωτέρω αρθρώνουν τον βασικό προσανατολισμό του θρησκευόντος υποκειμένου, που δεν συνιστά στατική κατάσταση μιας πνευματικής θεωρίας, αλλά διαρκές βίωμα του ατόμου στην προσπάθεια του να αγιάσει. Ο William James αντιτίθεται στην λογική, που αγνοεί την κίνηση της ύπαρξης και τη στερεί από το ουσιώδες, την δυνατότητα, την εκλογή, την αγωνία. Εναντιώνεται στην λογική που ανάγει το ατομικό σε αφηρημένη γενικότητα. Η αγιαστική εμπειρία υπηρετεί έξοχα αυτό τον ανορθολογισμό και ουσιωδώς τον θρησκευτικό ανθρωπισμό, την εκδοχή δηλαδή ενός ανθρώπου προορισμένου για την αυθυπέρβαση μέσω της βουλησεώς του να πιστεύει ό τι εκείνος επιλέγει.. Στο σημείο τούτο ανιχνεύεται η φιλοσοφική ταυτότητα του William James, που αποτιμάται μεταξύ άλλων, στην άρνηση μιας αλήθειας, που αναδεικνύεται βάσει ενός συστήματος αυθαίρετων πλώσεων μεταξύ υπερβατικού και κοσμικού³²⁶.

³²⁵ W. James, *V. R. E.* σ. 269

³²⁶ Στο ερώτημα Does consciousness exist? ο William James απαντά αρνητικά. Βλ. W. James, *E. R. E.* 3, 4. Ομοίως B. Russell, *Philosophy*, N. York, 1927, σ. 10. Αξιοσημείωτη η αναφορά περί “process” του Robert D. Richardson *William James in the Maelstrom of American Modernism*, Houghton Mifflin Company, Boston, N. York, ed. 2007, Chapter The modern moment: Radical Empiricism, σ. 48.

Στη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου από τον W. James, ο άνθρωπος συνολικά, έχει το απαραβίαστο δικαίωμα να ριχτεί στη περιπέτεια της πίστεως σύμφωνα με την *εμπαθή* του φύση και τις βουλητικές του επιλογές. Η θησκευτική μορφή ζωής εμφανίζεται τότε μονάχα αυθεντική, εφόσον συνιστά ένα είδος εκούσιας και υποσυνείδητης αυτοβιογραφίας του πιστού. “Λύτρωσέ με Κύριε, από την θλίψη για τη βάσανο, που δίνει η φιλαυτία. Ας γαληνέψουν τα άλγη μου την οργή σου. Κύριε, μετέτρεψε αυτά σε λάκτισμα μεταστροφής και σωτηρίας μου. Δεν επιζητώ μήτε υγεία, μήτε ασθένεια, μήτε ζωή, μήτε θάνατο. Ζητώ να διαθέσεις την υγεία, την ασθένεια, την βιωτή, την τελευταία μου για την αγιασμένη σου δόξα, για τη λύτρωσή μου και προς όφελος των αγίων ανάμεσα στους οποίους η χάρη σου δύναται να με εισάγει. Εσύ γνωρίζεις μονάχα τι είναι λυσιτελής. Πράττε κατά το δοκούν. Πρόσεφερε, παρέλαβε, φθάνει μονάχα να συμπλέει ταπεινά η βούλησή μου με τη δική σου. Γνωρίζω μονάχα ένα και πέραν αυτού ουδέν... Η διάκριση αυτή υπερβαίνει την ισχύ των ανθρώπων ή των αγγέλων και είναι κρυμμένη εντός των μύχιων της προνοίας σου, που την λατρεύω αλλά δεν φιλοδοξώ να την εννοήσω...”³²⁷. Είναι σαφές ότι ο William James πασχίζει να παγιώσει και να κρατήσει

³²⁷ W. James, *V. R. E.*, 281 (πβ. Blaise Pascal 1623-1662, *Prieres pour les maladies* § 3 xiii, xiv. Ομοίως Pascal Blaise, *Ceuvres complètes*, L. Louis Paris: le Seuil, 1963, σ. 17-33. “Δεν γνωρίζω ποιος με έφερε στον κόσμο. Ούτε τί είναι ο κόσμος. Ούτε τίς εγώ ειμί. Έχω πλήρη άγνοια. Δεν γνωρίζω τι είναι το σώμα μου, οι αισθήσεις, η ψυχή μου και το τμήμα του εγώ μου που στοχάζεται, ό,τι λέω, που αναλογίζεται αενάως τα πάντα και τον εαυτό του. Ενώ αγνοεί άπαντα και τον εαυτό του. Βλέπω τις διαστάσεις του σύμπαντος που με περιβάλλει και ίσταμαι δεμένος στο ακρόριο της απεραντοσύνης δίχως γνώσεις διότι είμαι εδώ και όχι αλλού... δεν αντικρίζω ολόγυρα παρεκτός της απεραντοσύνης που με περικλείει ως απειροελάχιστο άτομο ως σκιά που διαρκεί στιγμήαία άνευ επιστροφής. *Μονάχα γνωρίζω ότι πρέπει να πεθάνω. Αλλά αυτό που αγνώω είναι ο ίδιος ο θάνατος που δεν δύναμαι ν’ αποφύγω.*” (Blaise Pascal, *Pensées Brunschvicg* Léon, Paris, Le Livre de Poche αρ. 823, 1972, σ. 553. κείμενο που αναπαράγει την έκδοση *Ceuvres complètes 14 Vols*, Brunschvicg B., Gazier, Paris, Hachette, 1904-1914. Αξιοσημείωτη η αναφορά του W. J. “The Will to believe” 1880-1896 Chapter II, σ. 30. (εκφωνηθείσα ομιλία στο Πανεπιστήμιο Yale και δημοσιευθείσα στο *New World June 1896* στους στοχασμούς του B. Pascal και δη στο γνωστό χωρίο ως το “Στοιχείο του B. Pascal”. Το προταθέν στοιχείο εδράζεται σ’ έναν απλό συλλογισμό. Εκείνον που απέρρεε από το πρόβλημα του Ιπότη Ντε-Μερέ. Ένας παίκτης επιζητεί να εγκαταλείψει το παιχνίδι. Συνεπώς πρέπει να καθορισθεί η αναμενόμενη αξία το ποσό που θα επιτρέψει σε έτερο παίκτη ν’ αποφασίσει αν αξίζει ή όχι να εγκαταλείψει το παιχνίδι. Αν είναι προτιμότερο ν’ αποσυρθεί με σίγουρο κέρδος αντί να επιδιώξει μεγαλύτερο αλλά αμφίβολο. Ο δισταγμός ανακύπτει από την ισότητα των δύο κερδών... Αν σ’ ένα παιχνίδι έχετε μια πιθανότητα στις δύο να χάσετε τη ζωή σας και μια να κερδίσετε δύο συμπληρωματικές, θα ήταν άφρον να μην ποντάρετε. Όντως η αναμενόμενη αξία αποδεικνύει ότι το παιχνίδι είναι ισοδύναμο $\frac{1}{2} (2) + \frac{1}{2} (-1) = \frac{1}{2}$. Έστω, τουλάχιστον ποσοτικά αξίζει να ζήσουμε τρεις φορές παρά μία. Ομοίως πρέπει να εγκλωπωθείτε το Χριστιανισμό. Αν δεν υπάρχει Θεός είστε αφοσιωμένοι στο μηδέν. Αν υπάρχει και πιστεύετε, τότε κερδίζετε άπειρες ζωές. Δεν υφίσταται λόγος να σας θυμίσει τις ότι ο Θεός έχει περισσότερες πιθανότητες ύπαρξης. Ως εκ τούτου είτε διαλέξετε το ένα είτε το έτερο, η λογική σας δεν πλήττεται. Τι θα πράξετε; Το απλό είναι να αφευθείτε στη λαχτάρα για ευδαιμονία που νιώθει έκαστος ημών. Αν ποντάρετε στο Θεό και δεν υπάρχει, χάνετε την ικανοποίηση των ίδιων παθών αλλά κερδίζετε την αϊδια ζωή. Υπολογισμός απλός της ίδιας αναμενόμενης αξίας και υπόσχεται το άπειρο: $\frac{1}{2} (\infty-1) + \frac{1}{2} (-1+0) = \frac{1}{2} (\infty) - 1 = \infty$. Συνεπώς συμφέρει να ποντάρετε στο Θεό. Υπό την προϋπόθεση να πεισθεί τις ότι η αιώνια ζωή είναι ευτυχής και οι απολαύσεις που αρνείσθε δεν είναι τόσο θελκτικές. Το στοιχείο αποκλείει την παρατολμία... Τι θα συμβεί αν ποντάρετε; Θα είστε πιστός, τίμιος, ταπεινός, λογικός, καλοπροαίρετος, φιλαλήθης, προσηνής. Θα

την πραγματιστική συλλογιστική μαζί με τη καθαρή πίστη, έκαστη στην αυθεντικότητά της. Αρνούμενος τον εφησυχασμό των παραιτημένων που δεν θέλουν να στοχάζονται το θάνατο, την άγνοια, το άλγος. Κατά βάθος η φιλοσοφική του οπτική αποβλέπει στην σταθεροποίηση της σκανδαλώδους μαρτυρίας της θρησκευτικής εμπειρίας, έναντι παραδεδομένων φιλοσοφικών απόψεων που την αρνούνται ως παράλογη. Αυτόδηλα προκύπτει το ερώτημα, “είναι αγιότητα απλώς ένα συμβεβηκός της ανθρώπινης ζωής; Όπως οιοδήποτε άλλο ή μήπως συνιστά ένα νέο τρόπο ύπαρξεως του ανθρώπου;” Η απάντηση στο ερώτημα αυτό έχει προφανώς νόημα για τη σχέση θεολογίας, φιλοσοφικής ανθρωπολογίας.

Ο William James εμμένει ιδιαίτερα στις προσωπικές θρησκευτικές μαρτυρίες, τονίζοντας τη ψυχολογική διάσταση του θρησκευτικού φαινομένου, για τούτο και στις διαλέξεις: IV, V, VI, VII, VIII, IX των *V.R.E.*: αναφέρεται εκτεταμένα και ενδοσκοπικά στις περιπτώσεις των υγιών νοών, της ασθενούς ψυχής, του χωρισμένου εαυτού και της διαδικασίας ενοποιήσεως του καθώς επίσης αναφέρεται στη μεταστροφή. Για την οποία τονίζει, τη συναισθηματική επανεκκίνηση του ατόμου, που δημιουργεί νέα κέντρα προσωπικής ενέργειας, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πολυπλοκότητα (complexity) της θρησκευτικής εμπειρίας και στη σημασία της ιδιοσυστασίας του ατόμου (idiosyncrasy). Εάν η ψυχολογία αφορά την εμμενή διερεύνηση του ανθρώπινου νου, πώς η μεταστροφή ή οιοδήποτε άλλο θρησκευτικό συμβάν αποτυπώνεται στον άνθρωπο; Ως αντικειμενική κατάσταση αναφερόμενη στην τάξη των γεγονότων; ως αιφνίδια αποκάλυψη; Πιθανόν να ισχύουν και οι δύο αυτές θέσεις. Ο James ωστόσο προκρίνει ως ασφαλή οδό ψυχολογικού ελέγχου του υποκειμένου όχι την υποτίμηση ή την υπερτίμηση των συμβάντων, αλλά τον εκτεταμένο έλεγχο της πρακτικής ακτίωσης, που το υποκείμενο φέρει εφεξής στη ζωή και στη δράση του. “...Η ριζική ίαση, είναι ο εξαγνιστικός κολασμός των τεσσάρων μεγάλων φυσικών παθών: της χαράς, της λύπης, του φόβου, της θλίψης. Αποστέρησε εαυτόν από κάθε ικανοποίησή τους. Ας στρέφεται το πνεύμα σου, όχι στο εύκολο αλλά στο δυσχερές. Όχι σε αντικείμενο παραμυθίας αλλά απελπισίας... Όχι να θέλεις αλλά να μην επιθυμείς τίποτα... για να γίνεις ό,τι δεν είσαι,

αποφύγετε τις σκαιάδεις επιθυμίες, την δόξα, την απόλαυση – αλλά δεν υφίστανται άλλες; Σας λέγω ότι κερδίζετε πολλές σε τούτη τη ζωή σε έκαστο βήμα σας. Ωστε θ’ αναγνωρίσετε ότι στοιχηματίσατε για κάτι βέβαιο, αϊδιο, που δεν δώσατε ουδέν”. (Pensées, *œuvres complètes*, Vols 14, Brunschvicg / Boutroux / Gazier, Paris, Hachette, 1904-1914, σ. 551). Ομοίως Harrington More Thomas Pascal Philosophie Une etude unitaire de la pensée de Pascal, Paris, ed. CDU, sedes reunis, 1982, σ. 50, σημείωση 5. Ο James παρουσιάζει το “στοίχημα” του B. Pascal. Αναφέρει την ρήση “Cela vous fera croire et vous abêtira”. Με τη συνακόλουθη λειτουργιστική επισήμανση: “Είναι προφανές ότι εάν δεν προϋπάρχει τάση να πιστεύουμε στον αγιασμό, η επιλογή του Pascal στην βούληση δεν συνιστά επιλογή ζώσα” (*The Will to Believe*, σ. 32).

βίωσε ό,τι δεν είσαι... Όταν σταματάς σ' ένα πράγμα παύεις ν' ανοίγεις τον εαυτό σου στο Παν. Διότι για να έλθεις στο παν, πρέπει να παραιτηθείς από το άπαν. Αν επρόκειτο να πετύχεις την κατοχή του παντός, πρέπει να το κατέχεις μη επιθυμώντας τίποτα.

Σε τούτη τη γυμνή κατάσταση, το πνεύμα γαληνεύει και κατευνάζεται. Βαθιά εγκατεστημένη στο κέντρο της μηδαμινότητάς της αδυνατεί να δεχθεί επίθεση από τίποτα κάτωθεν. Και αφού ουδέν επιθυμεί, ό,τι έρχεται, δεν την καταθλίβει. Διότι μονάχα σφοδρές επιθυμίες, είναι τα αίτια των θλίψεών της³²⁸. Ο William James αναγνωρίζει ως σημαντική τη μυστική εμπειρία του ατόμου, αποδίδει όμως ελάχιστη σημασία στην εκκλησιαστικοποίηση και στην θεολογική εννόηση του όρου ,μυστικό στοιχείο. Εφόσον η μυστική θρησκευτική εμπειρία δεν συνιστά διανοητική άρθρωση, αλλά προέρχεται από μια περιοχή βαθύτερη του ανθρώπου.³²⁹ Ο ασκητισμός δε, ως αποτέλεσμα της αγιότητας, έχει σύμφωνα με τον William James διακριτά ψυχολογικά επίπεδα:

1. Ο Ασκητισμός καταλήγει έκφραση φυσικής αντοχής ή αποστροφή της υπερβολικής ευκολίας του ατόμου.
2. Η Εγκράτεια βρώσης και η σεμνότητα του ατόμου, συνιστούν καρπούς της φιλαγνότητας, καθώς το θρησκευτών υποκείμενο αρνείται ό,τι πιθανόν ενέχει αισθησιασμό. Ίσως η στέρηση ν' αποτελεί αποτέλεσμα της κοινωνίας με το θείο ακόμα και στοιχείο γοητευτικής επιλογής του πιστού, αν θεωρεί την απάρνηση της απόλαυσης ως ιδεώδη θυσία προς το θείο.
3. Ο Εξαγνιστικός κολασμός και οι βάσανοι που εκούσια υποβάλλει τον εαυτό του ο πιστός, συνδέονται εμφανώς με ηττοπαθή και απαισιόδοξα αισθήματα για τον εαυτό του, που συνδυάζονται με πλήθος θεολογικών απόψεων περί ιλασμού και επιτιμίων. Στην ψυχοπαθητική προσωπικότητα ο εξαγνιστικός κολασμός άρχεται ενίοτε ανορθολογικά σχεδόν ως ιδεοληψία, ως προκλητική παρώθηση του ατόμου στον εαυτό του και ακολουθείται από πλήθος εμμονών. Εν κατακλείδι, η άσκηση

³²⁸ W. James, *V.R.E.*, 299. Juan de la Cruz (1542 – 1591· Ισπανός μύστης σπουδαστής στο πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκα, ομού με την Saint Teresa της Avilla θεωρούνται και οι δυο οι πλέον περιφανείς μορφές του ισπανικού μυστικισμού. Δημοφιλής παράμετρος της διδαχής του Ιωάννη για τον μυστικισμό είναι η περιγραφή εκείνου που ο ίδιος αποκάλεσε “noche oscura del espiritu”, ήτοι την ακραία μέχρι απελπισίας ερημία της ψυχής όταν παρέλθει ο πρώτος φωτισμός από την θεία έλλαμψη και καταληφθεί από σύνδρομο στέρησης. Ο α' φωτισμός καλείται αρραβών πνευματικός, ήτοι ενδιάμεσο στάδιο πριν τον πνευματικό γάμο της διαρκούς ένωσης με το θείο, αγλαός καρπός ολίγων που επιτυγχάνουν να θεώνται τον θάνατο ως ευλογημένη πρόσκληση.

³²⁹ R D. Richardson: *William James in the Maelstrom of American Modernism*, Houghton Mifflin Company, Boston – N. York, 2007, σ. 406. Βλ. επίσης *The Correspondence of William James*, 12 Vols., John J. McDermott, ed. Ignas K. Skrupskelis, E. Berkeley and F. H. Burkhardt, eds., *Charlottesville*, University of Virginia Press, 1992 – 2004, vol. 9, σ. 501.

έχει κεντρική θέση στη ζωή του θρησκευόντος ατόμου με την επισήμανση όμως της ολοσχερούς μετατοπίσεως της σωματικής ευαισθησίας, ώστε να νιώθετε από το πιστό ο πόνος ως ηδονή³³⁰.

Είναι εμφανής η επισήμανση του William James στην εσωτερική ανθρώπινη ισχύ και στη σημασία της αυτοδιάθεσης του ατόμου εντός της αγιαστικής εμπειρίας, που φθάνει να κυριαρχήσει ο άνθρωπος επάνω στις φυσικές του επιθυμίες .

Η Άρνηση, η κάθαρση, η φώτιση, η έκσταση, η μεταστροφή, συναποτελούν εξελικτικές βαθμίδες της ατομικής μυστικής εμπειρίας που ο James εξετάζει αναλυτικά στα κείμενα των *V.R.E.* «Είχε στη νιότη του μια ιδιοσυγκρασία, ένθερμη, ζωηρή. Όταν τούτο άρχισε να γίνεται αισθητό, τον λύπησε βαθειά. Επιδίωξε πλείστα τεχνάσματα να καθυποτάξει το σώμα του... Φορούσε καιρό ένα τρίχινο υποκάμισο, με σιδερένια αλυσίδα, ώσπου να ματώσει. Παράγγειλε λάθρα να κατασκευασθεί ένα εσώρουχο. Μέσα σε τούτο στερέωσε λουριά με εκατόν πενήντα χάλκινα καρφιά αιχμηρά, ακονισμένα, και οι μύτες τους γυρισμένες προς την σάρκα. Παρήγγειλε το ένδυμα τούτο στενότατο, ώστε να τυλίγεται ασφυκτικά και να δένει εμπρός του προκειμένου να το περισφίγγει όσο περισσότερο δύναται επάνω του... Επινόησε και κάτι επιπλέον — δύο δερμάτινες θηλιές εντός των οποίων τοποθέτησε τα χέρια του και έδενε το ένα από τη μια μεριά του λαιμού του, το έτερο από την άλλη με δεσίματα ασφαλή. Ωστε και αν το κελί του καιγόταν, εκείνος ν' αδυνατεί, να λυθεί. Συνέχιζε έως ότου χέρια, βραχίονες, έτρεμαν και τότε επινόησε κάτι ακόμα. Δύο δερμάτινα γάντια. Και ζήτησε να στερεώσουν παντού επάνω τους αιχμηρά χάλκινα καρφιά. Φορούσε τα γάντια την νύχτα. Προκειμένου αν δοκίμαζε να βγάλει το αιματοβαμμένο εσώρουχο ή ν' ανακουφισθεί από τα δήγματα των εντόμων, να τρυπά εαυτόν μέσω των νέων καρφιών... Ο Suso λέει κατόπιν πως για να μιμηθεί τον πόνο του Εσταυρωμένου κατασκεύασε και ο ίδιος ένα σταυρό με τριάντα προεξέχοντα καρφιά. Τον μετέφερε στην γυμνή του πλάτη μεταξύ των ώμων νυχθημερόν... Όποτε καθόταν κάτω ή σηκωνόταν όρθιος ήταν έμπλεος ουλών και αίματος. Αν τον άγγιζε οποιοσδήποτε εν αγνοία του, τον κατέσκιζε...»³³¹.

Ο William James επισημαίνει την παθολογία του ανθρώπου στο χώρο του θρησκευτικού βιώματος, ταυτόχρονα όμως, τονίζει τη σπουδαιότητα της αυτοπαράδοσης

³³⁰ W. James, *V.R.E.*, σ. 292.

³³¹ W. James, *V.R.E.*, 301. πβ. επίσης: *The life of the Blessed Henry Suso by himself*, υπό Knox T. F., London 1865, σ. 56-80. Υπόψη ο Henry Suso (1290 – 1366), μαθητής του Meister Eckhart (1260 – 1327), εξέχων Γερμανός μύστης μεταξύ άλλων ως Tauler (1300 – 1361), Ruysbroek J. (1293 – 1381), πβ. *The Great Mystics*, Clark J. M. Eckhart, Suso, Oxford 1949, preface.

του θρησκευόντος υποκειμένου στις βουλητικές του επιλογές. Για τον “twice born” υπάρχουν δύο βίοι: ο φυσικός και ο πνευματικός και πρέπει να απωλεσθεί ο πρώτος, πριν εισέλθει στην δεύτερη εκδοχή ζωής το άτομο.³³² Ο W. James, αξιολογεί την αγιότητα επί τη βάσει των επιρροών και των αποτελεσμάτων αυτής στην ζωή του ανθρώπου και ελάχιστα ενδιαφέρει τον αμερικανό φιλόσοφο η αιτιακή προέλευση της αγιότητας στο κόσμο³³³. Επιπροσθέτως αναφέρει πολλά χαρακτηριστικά, που πλαισιώνουν τον άγιο βίο όπως, η την αγνεία (chastity), η υπακοή (obedience), η πενία (poverty), ως κατεξοχήν οδοί αυτοτελείωσης του θρησκευόντος ατόμου³³⁴. Συναρμοσμένες βεβαίως με την υποκατώφλια ένταση και την υποσυνείδητη ορμή (subliminal subconscious) του ανθρώπου που βιώνει τον αγιασμό, εφόσον αυτή η κατάσταση συνιστά το πέρασμα από το στατικό και αδρανές πιστό, στη δυναμική μεταλλαγή του ατόμου. Διακρίνει δε προκαταβολικά, ότι για τα καθαγιασμένα άτομα κατέχουν δευτερεύουσα σημασία τα “περιστατικά” της μεταστροφής, ενώπιον των μεγάλων αλλαγών που επιφέρει στη ζωή τους ο αγιασμός. Ο William James παρουσιάζει με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την αγιότητα, εφόσον αυτή επιτρέπει την ανάδειξη του πρακτικού στοιχείου στην ανθρώπινη ζωή και δράση, που αποτελεί άλλωστε και τη βασική παράμετρο του πραγματισμού.

“... Όταν ένας δόκιμος μοναχός προσέγγισε τον Άγιο Φραγκίσκο, αναφώνησε: Πατέρα επιθυμώ να αποκτήσω δικό μου ψαλτήριο με την έγκρισή σου. Ο Φραγκίσκος τον απέτρεψε. Συνακολούθως ανέφερε παραδείγματα του Καρλομάγνου, Ρολάνδου, Όλιβερ, που πέθαναν στο πεδίο της μάχης.” “Για τούτο”, συμπλήρωσε, “μην νοιάζεσαι ν’ αποκτήσεις βιβλία, γνώσεις, αλλά μερίμνησε για αγαθοεργία.” Κατόπιν ο δόκιμος επανήλθε δριμύς να υπενθυμίσει την λαχτάρα για την Βίβλο των Ψαλμών. Ο Φραγκίσκος είπε “όταν παραλάβεις τη Βίβλο σου θα επιθυμήσεις μια σύνοψη προσευχών και αφού αποκτήσεις και τη σύνοψη θα στέκεσαι στο στασίδι ως μέγας ιεράρχης και θα λέγεις στον αδελφό σου ‘... Δώσε μου τη Σύνοψή μου...’” Έκτοτε απέρριπτε άπαντα τα παρόμοια αιτήματα. Υποστηρίζων: “Ένας άνθρωπος κατέχει μονάχα όση γνώση αναδεικνύεται στην πράξη. Ένας μοναχός είναι ιεροκήρυξ μονάχα όσο καταναγκάζεται από τα έργα του...”³³⁵

Ο William James σκιαγραφεί την “voluntary poverty” (εθελουσία πενία) ως κατεξοχήν ίδιο σθεναρού θρησκευτικού αισθήματος του ατόμου, που αποτελεί και το έσχατο αποδεικτικό τεκμήριο της επιρροής της θρησκευτικού βιώματος στην ανθρώπινη

³³² W. James, *V.R.E.*, σ. 263.

³³³ W. James, *V.R.E.*, σ. 272 .

³³⁴ Οπ., 304.

³³⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 313. Επίσης πβ. *Speculum Perfectionis*, ed. Sabatier P, Paris 1898, σ. 10.

ζωή. Εφόσον η *voluntary poverty* απηχεί την παλαιά αλλά οξεία αντίθεση μεταξύ ανθρώπων που “έχουν” και ανθρώπων που “είναι”³³⁶. Η *voluntary poverty* είναι ουσιώδες στοιχείο και επιτρέπει την σύλληψη του νοήματος της πρακτικής ακτίωσης της αγιότητας, εντός των κοινωνικοπολιτικών πλαισιώσεων της ανθρώπινης ζωής.³³⁷ Ο William James αναφέρεται στην εκούσια πενία ως “mystery” βεβαιώνοντας τη σπουδαιότητα του ζητήματος τούτου, που συνιστά βασική απόδειξη της επίδρασης της αγιότητας στην συμπεριφορά του ατόμου. Συνεχίζει εφαρμόζοντας την αρχή της εκούσιας πενίας στον κοινωνικοπολιτικό ορίζοντα: “...η απέχθεια για το κεφάλαιο, που μολύνει ακαταπαύστως και βαθμηδόν την εργατική τάξη. Φαίνεται ότι ενέχεται ικανά από το αίσθημα αντιπάθειας για βίους που εδράζονται ολοσχερώς στο έχειν. Βίοι εν τέλει ανελεύθεροι, φιμωμένοι και πικρόκαρδοι συγκριτικά με τη ζωή όσων εδράζεται στο ‘πράττειν’ ή στο ‘είναι’. Μονάχα όσοι δε διαθέτουν ίδιο συμφέρον, δύνανται να ακολουθούν αύθις ένα ιδεώδες”³³⁸.

Στο κεφάλαιο περί αγιότητας αντανακλάται η εργώδης προσπάθεια του William James να θεματοποιήσει το θρησκευτικό φαινόμενο. Συνακολουθώς, να υπογραμμίσει την αγιότητα ως το κατεξοχήν αντικατοπτρισμό της θρησκευτικής εμπειρίας στην καθημερινή ατομική και συλλογική ζωή. Σύνολη αυτή η απόπειρα του William James αρθρώνεται ή αποδομείται ακριβώς σε τούτο το κεφάλαιο, όπου κρίνεται η θρησκευτική εμπειρία επί τη βάσει των συνεπειών της. Ο James επισημαίνει emphaticά, ότι αγιασμένος χαρακτήρας είναι ο άνθρωπος τα πνευματικά αισθήματα του οποίου καταλήγουν πυρήνας τακτικής συμπεριφοράς. Αρθρώνονται δε αυτά τα πιστεύω του θρησκευόντος ατόμου, επί τη βάσει τεσσάρων θεμελιωδών συνιστωσών: α) αίσθηση της ύπαρξης του ατόμου εντός ενός κοσμικού ορίζοντα ευρύτερου των δεσμών της αυτολατρείας του. β) αγαπητική διάθεση που πηγάζει από τον δεσμό του πιστού με το θείο, μαζί με την εκούσια ολοσχερή αυτοπαράδοση του θρησκευόντος ατόμου στη επιλογή της πίστης του. γ) Αίσθηση ελευθερίας και υψώσεως του πιστού. δ) μετατόπιση του συγκινησιακού κέντρου του θρησκευόντος υποκειμένου, με προσανατολισμό την ανοιχτότητα και τη φιλαλληλία³³⁹.

Τα ανωτέρω είναι κυρίως πλαισίωση επιχειρήματος και ουδόλως εργαλειακή διατύπωση, για τούτο ο William James διανθίζει το κεφάλαιο της αγιότητας με πλείστα ατομικά παραδείγματα εμπειριών. Αξιοσημείωτη η μαρτυρία του Henry Thoreau στο

³³⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 311.

³³⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 317.

³³⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 312.

³³⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 293.

“Walden” περί της αισθητής παρουσίας του θείου και της επιρροής που άσκησε στη ζωή του. “Μια φορά, ελάχιστες εβδομάδες αφότου έφθασα στο δάσος, επί μια ώρα διερωτούσα τον εαυτό μου εάν η πλησιόχωρη γειτνίαση με τον άνθρωπο ήταν σημαίνουσα για μια γαλήνια και εύρωστη βιωτή. Να είμαι ολομόναχος ήταν δυσάρεστο αίσθημα. Εντός της βροχής και ενώ επικρατούσαν σκέψεις του είδους αυτού, ένιωσα αίφνης γλυκύτατη και ευεργετική την συντροφιά της φύσης, τον παφλασμό των σταγόνων της βροχής, έκαστη εικόνα και ήχο γύρω από την οικία μου, μια εκτεταμένη, απερίγραπτη φιλότητα εξάιφνης ως ατμόσφαιρα που με διακατείχε, που καθιστούσε ασήμαντα τα υποτιθέμενα πλεονεκτήματα της ανθρώπινης συναναστροφής. Έκτοτε δεν συλλογίστηκα ξανά τα θέματα αυτά”³⁴⁰ Εξέχουσα αίσθηση φιλότητας που περιβάλλει το θρησκευόν υποκείμενο εντός του Χριστιανισμού και καταλήγει βίωμα προσωπικό. “Αντιστάθμιση της απώλειας αυτής της αισθήσεως ανεξαρτησίας από την οποία ο άνθρωπος ασμένως παραιτείται, είναι η εξαφάνιση όλων των φόβων από την ζωή του, το εντελώς απερίγραπτο, ανεξήγητο αίσθημα εσωτερικής ασφάλειας. Άπαξ και τούτο βιωθεί, μένει αλησμόνητο”³⁴¹.

Περαιτέρω ο William James ανιχνεύει τη συνέπεια της ευσπλαχνίας (charity) και της φιλαλληλίας (brotherly love), εξέχουσες θεολογικές αρετές που στοιχειοθετούν “έναν παράδεισο εσωτερικής γαλήνης”³⁴² (A paradise of inward tranquility) μαζί με την αταραξία (equanimity), την αυτοπαραίτηση (resignation), την καρτερία (fortitude) και την υπομονή (patience). Η πίστη πρέπει να συλληφθεί ως αγωνία που προσφέρει τον εαυτό της στην βεβαιότητα, δηλαδή ως αγωνία που αποκαλύπτει στο θρησκευόν άτομο τον ίλιγγο της επιλογής που έκανε, να εμπιστευθεί τον εαυτό του και τη ζωή του στο άγνωστο θείο. Ο James αναφέρεται ομοίως στην περιφρόνηση του κινδύνου που φέρει ο θρησκευτικός ενθουσιασμός στο πιστό· “Φυσούσε ασταμάτητα και βεβιασμένα μετακινήσαμε τα πανιά για να κατευθυνθούμε Βόρεια πέραν της κακοκαιρίας... Καθόμουν επάνω στη ράντα, ότε αίφνης το πανί υποχώρησε με εμένα επάνω. Το πανί γλίστρησε μέσα από τα δάχτυλά μου και έπεσα προς τα πίσω, βρέθηκα να κρέμομαι με το κεφάλι προς τα κάτω, υπεράνω της μανιασμένης θάλασσας που αστραποβολούσε κάτω από τις μάσκες του πλοίου, αιωρούμενος με το ένα πόδι. Εντούτοις ένιωσα αγαλλίαση εντός της βεβαιότητας για την αιώνια ζωή. Μολονότι με χώριζε από τον θάνατο απειροελάχιστη απόσταση. Δεν ένιωθα

³⁴⁰ W. James, *V.R.E.*, σ. 269, 270. πβ. H. Thoreau *Walden*, Riverside, σ. 206.

³⁴¹ W. James, *V.R.E.*, σ. 270, πβ. C. H. Hilty, Glück, Vol. I, 85.

³⁴² W. James, *V.R.E.*, σ. 279.

τίποτα πλην χαράς...”.³⁴³ Η δύναμη της πίστης μέχρι απελπισίας αποκαλύπτει στο εγώ τον θάνατο κατά τον χρόνο που ζει και βιώνει τον εαυτό του σαν σύνθεση ελευθερίας, αναγκαιότητας, όθεν ορίζεται η μεθόριος της θρησκευτικής εμπειρίας με τους σύστοιχους κατά περίπτωση αναβαθμούς. Αυτή ακριβώς την μετατόπιση από την υπερένταση, στην προσωπική ευθύνη, από την ανησυχία στην εκστατική αταραξία, από την αντιληπτικότητα στη γαλήνη νοεί ο William James ως την πλέον εξάισια μετάβαση εσωτερικής ισορροπίας: “...ελάμβανε γνώση των πραγμάτων μονάχα καθώς αυτά εμφανίζονταν, στιγμή προς στιγμή (moment by moment). Για την άγια ψυχή της, η θεϊκή στιγμή ήταν η παρούσα ώρα... όταν η παρούσα στιγμή αποτιμάται αυτή καθ’ εαυτή αναφορικά προς τις έτερες στιγμές και όταν το καθήκον που συνδεόταν με αυτή εκπληρωνόταν, της επιτρεπόταν να την υπερβεί και να την αντιπαρέλθει ως να μην υπήρξε ποτέ, και να εκχωρήσει την θέση της στα γεγονότα και τα καθήκοντα της αμέσως επόμενης ώρας...”³⁴⁴

Ο άνθρωπος στον W. James έχει το δικαίωμα να δεσμεύσει τον εαυτό του πιστεύοντας κάτι περισσότερο από ό,τι εγγυώνται τα τεκμήρια. Η αιτιοκρατία στο χώρο της θρησκείας δεν δύναται να υπάρξει, η θέληση του ατόμου είναι αυτή που επιδοκιμάζει ή ψέγει τα πράγματα και οδηγεί τελικά στη πράξη. Στη μεταφυσική του οπτική ο James αντικρίζει το σύμπαν ως πεδίο μάχης, που ο άνθρωπος καλείται να πολεμήσει τις δυνάμεις του κακού, η λογική που υπηρετεί την ανθρώπινη επιθυμία για τάξη λίγα μπορεί να προσφέρει ενώπιον των μεγάλων κινδύνων που εκδιπλώνονται για τον άνθρωπο και τον κόσμο. Ότι μπορεί να βοηθήσει τον χεμαζόμενο άνθρωπο και να αποτρέψει την μοιρολατρεία είναι ευπρόσδεκτο στον W. James. Η νοοθεραπεία (mind-cure), η θεοσοφία (theosophy), ο στωικισμός (stoicism), η νευρολογική υγιεινή (neurological hygiene),³⁴⁵ προσφέρουν κάποιες προτάσεις για την ανθρώπινη ζωή, αλλά τελικά υπερασπίζονται την αυτοπαραίτηση του ατόμου προς χάριν των θεωριών τους³⁴⁶.

Στη φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου στον W. James, σκιαγραφείται η θρησκευτικότητα, που συνδέεται με τη πίστη σε μια αόρατη τάξη πραγμάτων. Πρόκειται σαφώς για μια ιδιότυπη πραγματιστική σύλληψη της διποκειμενικότητας. Καθίσταται δυνατή στο στάδιο, όπου το εγώ βεβαιούται για τον

³⁴³ W. James, *V.R.E.*, 282. *The mystery of pain and death*, London 1892, σ. 130.

³⁴⁴ W. James, *V.R.E.*, 284. πβ. T. C. Upham: *Life of Madame Catharine Adorna*, 3d ed., N. York 1864, σ. 158, 172-74.

³⁴⁵ W. James, *V.R.E.*, 284. Αξιοδιάκριτη η σύγκριση θέσεων των: A.P., Call, *As A matter of Course*, Boston 1894, H. W. Dresser: *Living by the spirit*, N. York, London 1900, A. W. Smith: *The Christians Secret of a happy life*, Willard tract Repository.

³⁴⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 284.

εαυτό του έναντι του θείου, καθιστώντας το θρησκευτικό νόημα ατομικότητα καθολικοποιημένη.³⁴⁷ Η αγιότητα αποτελεί ουσιώδες θρησκευτικό ζήτημα, το κύριο υπαρκτικό πρόβλημα, όχι διότι είναι ακατανόητη ορθολογικά, αλλά διότι είναι προσωπική πάλη επί τη βάσει ενός κόσμου μη αισθητού (A World Beyond The Sense) με εμφανείς αισθητές συνέπειες.³⁴⁸ Η αγιότητα (Διαλέξεις 11 – 13) συνακολουθείται από την αξία του αγιασμού (The value of saintliness, διαλέξεις 14 – 15). Πρόκειται για την φυσική ακολουθία από την αναζήτηση του θείου από το άτομο, στη μεταστροφή. Η αγιότητα, ιδεώδης απόληξη της θρησκευτικής εμπειρίας, έμπληξη πνευματικών αισθημάτων αποτελεσμάτων της καινής μεταβολής του πυρήνα του ατομικού ψυχισμού. Η γνήσια θρησκευτική εμπειρία τοποθετείται πέραν οιασδήποτε αποδεικτικής βεβαιότητας (apodeictic certainty). Η αγιότητα συνδέεται αμετάθετα με την προσωπική αναβάθμιση του ανθρώπου και την κοινωνική αλληλεγγύη και ευημερία³⁴⁹.

Η αποτίμηση της αγιότητας επιτρέπει στον William James, αφενός να αρθρώσει την πραγματιστική αξιολόγηση, αφετέρου στοχεύει στην αναζήτηση της ατομικής θρησκευτικής αλήθειας. Προδρομικά δε, σκιαγραφεί τους όρους και τα όρια του μυστικισμού. Η Αγία Τερέζα ανήκει στην χορεία των αγιασμένων (ως οι: Al Ghazali, J. Boehme, St. John), που ο William James εδράζει το οντολογικό υπόβαθρο της θέσης του. “Κάποτε, αδύναμη εντός της λυσσαλέας έντασης με φοβερό πόνο ενώπιον της έκστασης, η ψυχή αναδύεται γεμάτη ευρωστία και αξιομιμήτη πρόθεση δράσης... ως ο Θεός να θέλησε και το σώμα, που υπακούει στην βούληση της ψυχής, να συμμεριστεί την ευτυχία του πνεύματος. Η ψυχή κατόπιν μιας τέτοιας εύνοιας, αποκτά θάρρος ώστε εάν το σώμα τεμαχιζόταν για τη θεία δόξα, θα ένιωθε μονάχα ηδονή ανακουφίσεως. Έπειτα, αναδύονται εντός ημών υποσχέσεις, ηρωικές αποφάσεις, υψηλές βουλήσεις, οδύνη για τον κόσμο και διαυγή αντίληψη μηδαμινότητας των πάντων... Πόσο σεμνύνεται η ψυχή για τα προγενέστερα δεσμά της... Οικτίζει εκείνους που εξακολουθούν να είναι τυλιγμένοι σε ερεβικά νέφη... Βογγά για την πρότερη ευαισθησία της σε τιμές, αξιώματα, κατοχές, ό,τι ο

³⁴⁷ W. James, *The Cambridge Companion to William James*, chapter II William James on religions experience, IV Types of Religions experience, 225, by R. R. Niebuhr, ed. by Ruth Anna Putnam, Wellesley College, Cambridge University Press, 2005. Αξιοσημείωτη η μνεία του William James στις St. Augustine's *Confessions*, όπου αναφέρεται εμφατικά (book 8) στον διττό αντίπαλο χαρακτήρα της βουλήσεως. Ο William James επιδεικνύει προτίμηση στις πνευματικές καταγραφές του J. Bunyan *Grace Abounding to the Chief sinners*, στον L. Tolstoy *My Confession*, στο ιεραποστολικό ημερολόγιο του D. Brainerd, καταλήγων στην υιοθεσία της ρήσης του L. Tolstoy: Η πίστη συνιστά δύναμη μέσω της οποίας ζούμε.

³⁴⁸ Πβ. την επιστολή του William James στον H. W. Rankin 16/6/1901 πριν την παράδοση της δέκατης διαλέξεως *Letters*, Houghton, by ms Am: 2:149-50.

³⁴⁹ *The Cambridge Companion to William James*, II, 230”.

κόσμος αποκαλεί με αυτή την ονομασία... Ω! Αν μονάχα οι άνθρωποι συνολικά αποφάσιζαν να θεωρήσουν άχρηστο το χρήμα, τι αρμονία θα βασίλευε στον χοϊκό μας ορίζοντα. Με τι φιλότητα θα συμπεριφερόμασταν, αν το ενδιαφέρον για δόξα και κατοχή εξαφανιζόταν. Πιστεύω ακράδαντα ότι τούτη η συμφωνία της αχρηστίας που δεν έγινε ποτέ αποτελεί την μόνη ίαση των δεινών μας³⁵⁰. Ο William James οριοθετεί τις συνθήκες που ικανοποιούν την αξίωση της αλήθειας με βάση την πλέον αβέβαιη εμπειρία, την θρησκευτική. Αρνείται το μεθοδολογικό ζεύγμα ευκρίνειας και ενάργειας ως κριτήρια σημασίας της θρησκευτικής εμπειρίας. Προκρίνει δε την πραγματιστική διερεύνηση, την ενδοσκοπική ανατομή, την εμπειρική φιλοσοφική μεθοδολογία. Η τελευταία ενέχει ως εργαλειακό μέσο την εξέταση και την κριτική αποτίμηση επί τη βάσει της ηθικής χρησιμότητας της θρησκευτικής εμπειρίας και την σύνδεση αυτής με το λοιπό υπόστρωμα των ατομικών επόψεων και πιστεύω.³⁵¹

Ενώ διακρίνει ριζικά την υφή και την αξία της θρησκείας ως ατομικής λειτουργίας από το οργανωμένο θρησκευτικό μόρφωμα³⁵². “Νήστεψα εξαντλητικά, βάδισα στην ερημιά μαζί με την Βίβλο, κοιμόμουν στις κοιλότητες του δάσους την άγρια νύχτα. Τότε αναδύονταν θλιβερά αισθήματα για τον εαυτό μου το πρώτο διάστημα της σχέσης μου με τον Θεό. Αποκομμένος από οιαδήποτε θρησκευτική ομολογία, παρέδωσα εαυτόν στον Κύριο, αφού απομακρύνθηκα ολοσχερώς από τον πατέρα, την μητέρα μου, τις λοιπές ανθρώπινες σχέσεις. Ταξίδευα άπατρις, ξένος, όπου κατηύθυνε την καρδιά μου ο Κύριος... δεν τολμούσα να μείνω διάστημα αρκετό σ’ έναν τόπο φοβούμενος εξίσου πιστό και άπιστο μήπως, ως τρυφερός νέος πληγωθώ από την πολλή συναναστροφή με οιονδήποτε εκ των δύο. Για τούτο έμεινα ξένος, επιζητών μονάχα την υπερουράνια γνώση, την γνώση εκ του Κυρίου ημών. Το εκκοσμικευμένο περιβάλλον με ωθούσε μονάχα στον Κύριο. Απαρνήθηκα ιερείς, μεμονωμένους ιεροκήρυκες, επαΐοντες. Διότι εννόησα ότι ουδείς δύναται να διατυπώσει κάτι αξιόλογο για εμένα. Και ότε πλέον απώλεσα τις ελπίδες και τις απαντοχές μου στον άνθρωπο, άκουσα μια φωνή· “Υπάρχει αυτός που δύναται να πει κάτι για εσένα, ο Ιησούς”. Η καρδιά μου αναπήδησε από ευφροσύνη... Φοβόμουν οτιδήποτε σαρκικό διότι έβλεπα μονάχα διαφθορά. Ότε ήμουν βυθισμένος στα άδυτα της συνειδήσεως, αμήχανος ενώπιον όλων αυτών, δεν πίστευα ότι θα συνέλθω. Ανησυχία, φόβος, λύπη, πειρασμός με κατεδίωκαν. Ενίοτε μάλιστα σκεπτόμουν πως δεν θα έπρεπε

³⁵⁰ W. James, *V.R.E.*, 405, σ. 406.

³⁵¹ The Cambridge *Companion to William James*, II, σ. 220.

³⁵² W. James, *V.R.E.*, Lecture XIV, XV, σ. 328.

πλέον να υπάρχει ελπίδα. Αλλά ότε ο Χριστός αποκάλυψε τον δικό του πειρασμό και πώς κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τον δαίμονα, βεβαιώθηκα για το πώς της δικής μου υπέρβασης, έχων πλήρη εμπιστοσύνη σ' Εκείνον. Είδα πιστούς ιερείς, εν γένει ανθρώπους που διαβιούσαν με τρυφή και πληρότητα στην κατάσταση που για εμένα ήταν άθλια και αγαπούσαν εκείνο από το οποίο έπρεπε να απαλλαγώ. Όμως ο Κύριος διακρατούσε τις επιθυμίες μου συναρμοσμένες επάνω στον εαυτό Του και η φροντίδα μου εναποτέθη σε Αυτόν μονάχα”³⁵³.

Οι περιγραφές στηρίζονται στην οριακή στιγμή συστατικής διάνοιξης του θρησκευόντος στην άμεση σχέση του με το θείο. Γιατί του ανήκει αυτό το υπαρκτικό προνόμιο; Ο William James διαχωρίζει εμμενώς τις υπαρκτικές προϋποθέσεις από τις πνευματικές κρίσεις. Προκρίνει σαφώς την περιγραφική αποτίμηση των θρησκευτικών αισθημάτων, των παλμών των θρησκευόντων υποκειμένων (religious geniuses, pattern-setters) έναντι εκείνων που θρησκεύουν εξ έθους (second hand religion, dull habit). Προσωπικότητες σεσημασμένες ως εκκεντρικές ή υπερβάλλουσες είτε παθολογικά νοσηρές, ως η περίπτωση του G. Fox, ιδρυτή της *Society of Friends*.

Η φιλοσοφική οπτική του William James αρνείται τις θέσεις των “medical materialists”, ότι η θρησκευτική εμπειρία είναι αποτέλεσμα υστερίας ή επιληψίας.³⁵⁴ Επισημαίνει ότι η μεθόρια προσωπικότητα ή νευρωτική διαταραχή (ό,τι συνιστά natural antecedents) στο χώρο της θρησκείας, ελάχιστα συσχετίζεται με την καθολική επιρροή του θρησκευτικού φαινομένου στην ατομική ζωή. Αντιθέτως ο William James επιβεβαιώνει την αξία των θρησκευτικών δράσεων, πιστεύω και συναισθημάτων στη ζωή του πιστού. Αποδέχεται ως μοναδικά κριτήρια αξιολογικών κρίσεων των θρησκευτικών εμπειριών τα παρακάτω³⁵⁵: “immediate luminousness”, “philosophical reasonableness”, “moral helpfulness”.

“... Το ν’ αγαπηθείς εδώ, εγκοσμίως, το ν’ αγαπηθείς από έναν ευγενή, ηθικώς υπερέχον διακριτό ον, το ν’ αγαπηθείς πιστά, αφοσιωμένα, τι μαγεία! Αλλά το ν’ αγαπηθείς από τον Θεό! Και δη άχρι τρέλας (aimé jusqu’à la folie). Η Μαργαρίτα έλιωνε από αγάπη στην σκέψη αυτή. Ως ο Άγιος Φίλιππος του Neri παλαιότερα ή όπως ο Άγιος F. Xavier είπε στον Θεό ‘Συγκράτησε, Θεέ μου, αυτούς τους χείμαρρους που με

³⁵³ W. James, *V.R.E.*, II, 330. πβ. και George Fox: *Journal Philadelphia*, 1800, σ. 59-61.

³⁵⁴ The Cambridge Companion to William James, II, 219.

³⁵⁵ Στις *Varieties*, ο William James ενσωματώνει και την οπτική του C.S. Peirce αναφορικά με τα πιστεύω, *V.R.E.*, I.

κατακλύζουν, άλλως διεύρυνε την δυνατότητα πρόσληψής τους’.”³⁵⁶ Παραισθήσεις οράσεως, αφής, ακοής, ως η άγια καρδιά του Χριστού, που η Margaret Mary Alacoque έβλεπε “κυκλωμένη από στίλβουσες ηλιαχτίδες, διάφανες σαν κρύσταλλο. Η πληγή μάλιστα που ο Χριστός δέχθηκε πάνω στο Σταυρό, εμφανίσθηκε επάνω της. Ενώ ένα ακάνθινο στεφάνι υπήρχε γύρω από την καρδιά ομού με ένα Σταυρό”... Σου ζητώ κάθε πρώτη Παρασκευή μετά την εβδομάδα της Θείας Μεταλήψεως να καθορισθεί ως μέρα εξόχως ιερή κατά την οποία θα τιμάται η καρδιά μου με Θεία Κοινωνία και λειτουργίες προορισμένες να επανορθώνουν τιμητικά τις ταπεινώσεις που δέχθηκε. Σου υπόσχομαι ότι η καρδιά μου θα διασταλεί και απλόχερα θα προσφέρει την αγάπη της επάνω σε όσους της απέδωσαν τιμές, ώστε και άλλοι πια να πράττουν ομοίως”³⁵⁷.

Άλγη, προσευχές, διαλήψεις νοητικές, λιποθυμίες, εκστάσεις, αποτελούν τον “αγλαό” καρπό της αποκάλυψης αυτής στην ζωή της M. M. Alacoque. Ο William James αναφέρεται στην Αγία Τερέζα οξύνους, με πρακτική φύση, σθεναρή βούληση, αισιόδοξο χαρακτήρα, επίμονη φιλοδοξία, έθεσε την ζωή της στην υπηρεσία των θρησκευτικών της ιδεωδών. Ωστόσο μια μεγίστης ενέργειας ψυχή χρειάστηκε να χρησιμοποιηθεί για ελάχιστα πράγματα. Ο William James χρησιμοποιών εργαλειακά την διατύπωση του F. W. Newman (αδελφού του επισκόπου J. H. Newman) “Ο Θεός έχει δύο οικογένειες τέκνων στη γη τους μια φορά γεννημένους και τους δύο φορές γεννημένους” η πρώτη κατηγορία τέκνων είναι πρόσωπα εύχαρη που αναγνωρίζουν το θείο ως το πνεύμα που κινεί ενδόξως το αρμονικό σύμπαν δίχως διαπάλη και ανθρώπινες ήττες³⁵⁸.

Στη βάση του αγιασμού και των προσώπων Ο William James ανιχνεύει την νοοθεραπεία (mind-cure) και την επίδραση της υποσυνείδητης ζωής (subconscious life). “Δεν υπάρχει διαφορά”, τονίζει, “εάν τις εκλαμβάνει τα πρόσωπα αυτά ως παράφρονα θύματα της φαντασίας των ή όχι”... Ότε ένα άτομο αισθάνεται καλύτερα επειδή θεωρεί ότι έλαβε θεραπεία ότι ενίοτε αποκαλείται the placebo effect.³⁵⁹ Όντως έλαβε θεραπεία. Πιθανόν τις να πάσχει από μοιραία ασθένεια, αλλά εάν αισθάνεται καλύτερα είναι καλύτερα έστω και ένεκα του διακριτού αυτού αισθήματος. Δεν εξυπηρετεί η υποτίμηση της ισχύος παρόμοιων αισθημάτων. Για να αντιληφθεί κανείς τα υπόρρητα διανοήματα της

³⁵⁶ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, σ. 336. πβ. Bougaud, *Histoire de la bienheureuse Marguerite Marie*, Paris 1894, 145.

³⁵⁷ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, σ. 337.

³⁵⁸ W. James, *Corr.* 9: 550.

³⁵⁹ R. D. Richardson *William James in the Maelstrom of American Modernism*, 64, *The Religion of healthy mindedness*, 397, 398. Επίσης Martin Marty, *Pilgrims in their own land: 500 years of American Religion*, Boston, Little Brown, 1984, 331 – 335.

διάλεξης περί αγιότητας οφείλει να λάβει υπόψη την διάκριση των twice-born, sick-souls, όσων δηλαδή έχουν την τάση να μεγιστοποιούν το κακό και να πιστεύουν ότι το καλό συνιστά την καίρια συνισταμένη της ανθρώπινης βιωτής³⁶⁰. Η πνευματική κατάσταση του αγίου αποτελεί ηθική κυριότητα κατάσταση και ως εκ τούτου οφείλει να είναι γυμνή³⁶¹. Επί του διπόλου αιτία – αποτέλεσμα αναγνωρίζει ότι ως theopathic την περίπτωση του στενόμυαλου ανθρώπου που κυριαρχείται από θεία εμμονή. Αλλά αδυνατεί να διατηρήσει οιοδήποτε άλλο έθος χρήσεως “... Την δοκίμασαν στους θαλάμους νοσηλείας δίχως επιτυχή έκβαση, μολονότι η αγαθότητα, ο ζήλος, η αφοσίωση ήταν απροσμέτρητη και η ευσπλαχνία ακραία έμπλη ηρωικών πράξεων ανεπίληπτων. Την δοκίμασαν στην τροφοδοσία αλλά εις μάτην· όλα έπεφταν από τα χέρια της... Την τοποθέτησαν στο σχολείο όπου οι μαθήτρες την λάτρευαν. Έκοβαν μάλιστα κομμάτια ενδυμάτων της ως να ήταν ήδη αγία. Αλλά εκείνη παρέμενε εξόχως προσηλωμένη στον έσω ορίζοντά της για να αντιληφθεί οτιδήποτε. Καημένη γλυκύτατη αδελφή, ακόμη λιγότερο κατόπιν των οραμάτων αυτής όσο πριν από αυτά ήταν εγκόσμιος ένοικος και εξωθήθηκαν να την αφήσουν στον παράδεισό της...”³⁶².

Υπέρμαχος του ατομικού, του διακριτού, του αρρήτου, του μυστικού, ωστόσο αρετή, φιλανθρωπινότητα, αγνότητα δεν υποκαθιστούν τη γενναιοδωρία του πνεύματος και το πρακτικό προσανατολισμό του ατόμου. Αντιλαμβάνεται σαφώς ο W. James, ότι έκαστο άτομο έχει φύσει και θέσει δικαίωμα να ιδιοποιηθεί ό,τι το περιβάλλει μέχρι των ορίων των δυνάμεών του. Συνεπώς σε θεοπαθητικούς χαρακτήρες, η θεία αγάπη δεν αναμειγνύεται με οιοδήποτε έτερο συναίσθημα. “Πατέρας, μητέρα, αδελφοί, φίλοι, συνάνθρωποι μεταβάλλονται ως οχληρές περισπάσεις, διότι η μικρόνοια ομού με την ευαισθησία απαιτούν απλουστευμένο ορίζοντα δράσης. Οι αγιαστικοί βίοι συνιστούν ενίοτε διαδοχή απαρνήσεων του πολυσχιδούς, καθώς απορρίπτονται οι επαφές με την εξωτερική κοσμοεικόνα προκειμένου να διασωθεί η έσω διάθεση”³⁶³ “... Δεκαετής μόλις βίωσε την αναγκαιότητα αφιέρωσης της παρθενίας του στην Παναγία... και ο νέος

³⁶⁰ W. James, *V.R.E.*, 222, 234. Επίσης ο William James σε επιστολή τον June 1904 στον F. Abauzit, Γάλλο μεταφραστή των V. R. E., επισημαίνει ότι η αναφορά της σ. 260 αφορά την οικεία περίπτωση νευρασθένειας που βιώθηκε αρχικά ως φοβία.

³⁶¹ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 342.

³⁶² W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 337. Επίσης Bougaud, op. cit. σ. 267.

³⁶³ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 343. Αξιοσημείωτη η συλλογιστική γειννίαση του William James με τον Johann Georg Hamann ήτοι στην οξεία αντίδρασή του έναντι της απόρριψης του αισθησιακού στοιχείου από την φυσιοκρατική οπτική ήδη τον δέκατο όγδοο αιώνα. “ Ούτε το ένστικτο ούτε η *sensus communis* καθορίζουν τον άνθρωπο... Ο άνθρωπος είναι νομοθέτης του εαυτού του, πρωτότοκος και έγγιστος εκ των υπεξουσίών του”, Werke, vol. II, σ. 38, στχ. 8, *Sämtliche Werke*, Vienna 1949.

προσέλαβε εαυτόν από τον Θεό ως ανταμοιβή την χάρη να μην αισθανθεί ποτέ τον ελάχιστο πειρασμό αγνότητας. Εξαιρετική εύνοια. Μάλιστα ο Luis of Gonzaga διαβιούσε σε αυλές βασιλικές, σε ανώτατα κοινωνικά επίπεδα, όπου ο κίνδυνος και η δυνατότητα συναντώνται... Στο θέμα της αυτοπροστασίας της αποφυγής των πλέον ασήμαντων μιας ενδεχομενικής κινδύνευσης έφθασε μακρύτερα αυτοκολαζόμενος των περισσοτέρων αγίων. Ποτέ δεν ύψωσε το βλέμμα του. Απέφευγε οιαδήποτε γυναικεία συναναστροφή... Στα δεκαεπτά έτη του κατετάγη στο Τάγμα των Ιησουϊτών αντίθετα με τα κελεύσματα του πατρός του ως κληρονόμου ηγεμονικού οίκου. Ότε αποδήμησε ο πατέρας αυτού, εξέλαβε την απώλεια ως δείγμα ιδιαίτερης μέριμνας του Θεού. Έγραψε στην περίλυπη μητέρα του επιστολές επιτηδευμένες έμφορτες παραινέσεων... Ρωτήθηκε από έναν πατέρα αν συνεταράσσετο από την οικογενειακή μνήμη. Τους σκέπτομαι μονάχα όταν προσεύχομαι για αυτούς. Ποτέ κανείς δεν τον είδε να κρατά άνθη ή ό,τι εύοσμο από φόβο μήπως απολαύσει. Αντιθέτως αναζητούσε ό,τι ειδεχθέστερο ... Όταν τον πρόσταζαν να φέρει ένα βιβλίο από την θέση του διευθυντή της τράπεζας, ρώτησε πού κάθεται η διευθύνουσα αρχή. Διότι μήνες μεν συνέτρωγε μαζί τους αλλά ύψωνε τόσο λίγο το βλέμμα του ώστε δεν πρόσεξε τη θέση... Καλλιεργούσε την σιωπή, επειδή απέτρεπε τα γλωσσικά αμαρτήματα...”³⁶⁴.

Η θρησκεία επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα αυτής, ως αυτά εκδηλώνονται³⁶⁵ στην συμπεριφορά και στη ζωή του αγίου. Ιδιαιτερότητες, διακριτές ιδιότητες, υπερβολές ανευρίσκονται και σε μη θρησκευόμενα άτομα. Όμως σύνολος ο συνδυασμός συνιστά θρησκευτική πλαισίωση εδραζόμενος στο βίωμα του θείου ως απορροή του ψυχολογικού τους πυρήνα. Η αγιότητα καταλήγει κατεξοχήν δυνατότητα, μορφή αποτελεσματικότητας και αυτούσια αλήθεια. Παρέχει δε στον άνθρωπο ανώτερη ευδαιμονία και πνευματική σταθερότητα ασύγκριτη. Στον κοινωνικοπολιτικό ορίζοντα δε η χρησιμότητα του Αγίου είναι πρότυπη. Εδράζεται στις πολυσχιδείς ενορμήσεις του για συμπαράσταση και αλληλεγγύη. Ταπεινότητα και ασκητική διάθεση περαιτέρω διασώζουν από τον χαμηλό ευδαιμονισμό και την εγωπαθή έξαρση που υπονομεύει την κοινωνική συνύπαρξη. Η αγνότητα μεταβάλλει τον Άγιο σε έναν αδαμάντινο άνθρωπο ικανό να βιώνει και να παρέχει ευτυχία, γαλήνη, υπομονή, ευσπλαχνία και αυστηρή διάθεση ως προς το είναι μας³⁶⁶.

³⁶⁴ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 344, 345. πβ. Meschler's *Life of St. Luis of Gonzaga*, 1891, σ. 40.

³⁶⁵ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 361.

³⁶⁶ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 362.

Όταν όμως είναι στενόμυαλος, εκπίπτει στις ιερές υπερβολές: φανατισμός ή ενθουσιαστική απορρόφηση από το θείο, αυτοκολασμοί, σεμνοτυφία, σχολαστικισμός, ευπείθεια, νοσηρή αδυναμία αντιμετώπισης του κόσμου και του ανθρώπου. Η αποτίμηση της αγιότητας προϋποθέτει όχι την συναισθηματική, μεμονωμένη οπτική, αλλά διανοητικά πρότυπα με συνακόλουθη ενσωμάτωση του Αγίου στο πλαίσιο της πραγματικότητάς του και εν τέλει αξιολόγηση σύνολης της λειτουργίας του.³⁶⁷ Φευ, εμψυχωμένη από την φιλοδοξία να υποστηρίξει την υπόθεση της ζωής έναντι του μηδενισμού, η φιλοσοφία του F. Nietzsche (1844 – 1900) ανάγεται ενίοτε σε απολογία ισχύος. Είναι αληθές ότι δεν κολακεύει τον μέσο άνθρωπο, τον φυσικό, δειλό ατομιστή που ο Toqueville διέβλεπε, ότι θα κατέκλυζε τις σύγχρονες δημοκρατίες. Ενώ αντιτίθεται σφόδρα στο τύπο του Αγίου.³⁶⁸ Ο Χριστιανισμός, ως καθιερωμένο θρησκευτικό μόρφωμα είναι επιβίωση της αγελαίας ηθικής που θέλει να επιβάλλει την ηγεμονία της και αρνείται την ιδιωτική απόλαυση αξιολογικής αποτίμησης και θεσμικά αντιτίθεται στον μεσσιανισμό, ή την αγιαστική εσχατολογία που διέπει την ανατρεπτική αντίληψη. Απολαμβάνει την απουσία σκοποθεσίας εντός του συμπαντικού ορίζοντα και ενθαρρύνει την δημιουργία αξιών. Αν ο κόσμος δεν έχει νόημα, όλα επιτρέπονται.³⁶⁹

Η αποστροφή για την αγιαστική φύση φαίνεται ότι είναι η αρνητική εκδοχή του βιολογικά ωφέλιμου ενστίκτου, της αποδοχής της αυθεντίας. Ο ηγεμών είναι ο δυνατικός, αν όχι ενεργητικός τύραννος, επιβλητικός, αρπακτικός άνθρωπος. Παραδεχόμαστε την οικεία κατωτερότητα και υποκλινόμαστε ενώπιόν του.³⁷⁰ Όντως, οι ηγέτες διαθέτουν ισχυρή συνείδηση, συμφυή με δυνατή βούληση και όσοι τους κοιτάζουν, δοκιμάζουν έντονο θάμβος και δέος για τις επιδόσεις τους.

Κατ' αντιδιαστολή, οι άγιοι είναι αβλαβείς, πράοι ως χορτοφάγα ζώα (herbivorous animals) και άκακα³⁷¹ οικόσιτα πτηνά (harmless barn-yard poultry). Συνεπώς δεν προκαλεί ο αγιαστικός τύπος ανθρώπου ουδένα εντυπωσιασμό. Εάν δεν συναντά εντός μας μια έτερη, διακριτή δυνατότητα θαυμασμού στην οποία απευθύνεται. Όντως, στρέφεται σε μια διακριτή ικανότητα ημών. Ενεργοποιείται εκ νέου εντός της ανθρώπινης φύσης ο μύθος

³⁶⁷ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 362.

³⁶⁸ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 363.

³⁶⁹ Friedrich Nietzsche, *Par-delà le Bien et le Mal*, μτφ. Bianquis, Paris, U.G.E., 1951, § 242, σ. 187. Αν κόσμος δεν έχει νόημα, τότε ισχύει το αιώνιο χάος ως περιγράφεται στην χαρούμενη γνώση (§ 109), μτφ. Μ. Ζωγράφου, εκδ. Δαρέμα, Αθήνα, 1961, κατόπιν με τίτλο Φιλοσοφία, Δαμιανός, Αθήνα, χ.χ. Επίσης Gilles Deleuze, *Nietzsche et la philosophie*, Paris, PUF, 1967².

³⁷⁰ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 363.

³⁷¹ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 363. Είναι αξιοσημείωτη η συγκριτική φρασεολογία του William James, ειλημμένη από την πανίδα. Ο ίδιος υπήρξε ζηλωτής ζωόφιλος.

του ανέμου, του ήλιου, του ταξιδιώτη .³⁷² Το ανθρώπινο είδος έλκεται να ακολουθεί αντίθετες διευθύνσεις και η αντιπαράθεση των επιρροών είναι ακατάπαυστη. Άγιο και εκκοσμηκευμένο ιδεώδες συνεχίζουν αενάως την διαπάλη ισόρροπα στη λογοτεχνία και στον καθημερινό βίο. “... Να ζεις... σημαίνει να πετάς διαρκώς μακριά καθετί που βούλεται τον θάνατο. Να ζεις;... σημαίνει να είσαι σκληρός, ανελέητος για ό,τι γερνάει και αδυνατίζει εντός ημών, κι ακόμα κι αλλού. Να ζεις... σημαίνει λοιπόν να μην λυπάσαι τους ετοιμοθάνατους, τους γέρους, τους εξαθλιωμένους; Σημαίνει να δολοφονείς αδιάκοπα;... Κι όμως ο γηραιός-Μωσής είπε *ου φονεύσεις*”³⁷³. Η ακόμα: “Εδώ πρέπει να συλλογισθούμε και να φθάσουμε στο βάθος των πραγμάτων, προφυλασσόμενοι από συναισθηματικές αδυναμίες. Η ίδια η ζωή είναι ουσιωδώς οικειοποίηση, επίθεση, υποδούλωση του ξένου, του αδύνατου, καταπίεση, σκληρότητα, επιβολή των ίδιων μορφών ενσωμάτωσης, τουλάχιστον εκμετάλλευση. Αλλά γιατί να χρησιμοποιούνται διαρκώς λέξεις που συνεχώς τους αποδίδεται συκοφαντικό νόημα”³⁷⁴; Επιπροσθέτως: «Η καταστροφή του δυνατού επέρχεται όχι από τον ισχυρότερο αλλά από τον ασθενέστερο... Αυτό που πρέπει να φοβόμαστε άπαντες περισσότερο από οιαδήποτε ετέρα καταστροφή δεν είναι ο φόβος, αλλά μάλλον η απέχθεια, όχι ο φόβος, αλλά ο οίκτος — απέχθεια και οικτιρμός για τον πλησίον. Οι νοσηροί είναι ο μέγιστος κίνδυνος — όχι οι ‘κακοί’ άνθρωποι, όχι τ’ αρπακτικά. Εκείνοι οι γεννημένοι ελαττωματικοί, αποτυχόντες, ηττημένοι, αποδομημένοι — αυτοί είναι οι πλέον ασθενείς όλων. Εκείνοι που υπονομεύουν την ζωτικότητα της φυλής, που δηλητηριάζουν την εμπιστοσύνη ημών στον βίο και αρνούνται την ανθρωπότητα... Πλέον η όψη του νικητή είναι εμπαθής — ως η υγεία, η επιτυχία, η ρώμη, η υπερηφάνεια, η αίσθηση της δύναμης να είναι ελαττώματα καθαυτά που επιβάλλεται να πληρώσουμε ανυπολόγιστα. Ω! πόσο γοητεύει αυτούς τους ανθρώπους ενδεχομένως η τιμωρία ημών, πόσο λαχταρούν να μεταβληθούν σε δήμιους μας. Και εν τω μεταξύ η διπλή όψη τους, ποτέ δεν ομολογεί ότι το μίσος τους είναι μίσος»³⁷⁵. Νοσηρή αντιπάθεια – κατά James – που εκφράζει ωστόσο το κενό μεταξύ αγίου και κοσμικού. Ουσιωδώς αναδύεται η ψυχολογία μέσα από μια ιδιότυπη γενεαλογία της ηθικής, αποκαλύπτουσα όπισθεν των συναισθημάτων, των ανθρώπινων πράξεων, ενστικτώδεις ωθήσεις και εσωτερικές δυνάμεις. Οι λέξεις καταλήγουν ερμηνείες: “καλό”, “κακό”, “ιερό”, “κοσμικό”, διανοίγονται πλέον δύο ορίζοντες: ο ορατός κόσμος και ο

³⁷² W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 363.

³⁷³ Le Gai Savoir, μτφ. Vialatte, Paris, Gallimard, N.R.F., 1950, § 26, σ. 73.

³⁷⁴ F. Nietzsche, *Par-delà le Bien et le Mal*, μτφ. Bianquis, Paris, UGE, 1951, § 259, σ. 213.

³⁷⁵ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 365. πβ. Zur Genealogie der Moral, Dritte Abhandlung, § 14, I.

ασύλληπτος. Ποίο οφείλει ν' αποτελεί το πεδίο της ανθρώπινης προσαρμογής; Πώς η όποια επιλογή αντανακλάται στην πρακτική βιωτή; Επιθετικότητα ή μη αντίσταση³⁷⁶; Η γλώσσα δεν σημαίνει ακριβώς αυτό που λέγει. Δεν υπάρχει πιθανή ανθρωπολογική απαρχή που να προσφέρει αδιαμφισβήτητα μια φιλοσοφική βάση. Όλα είναι μια διερμηνεία. Όλα τα ιδεώδη είναι ζήτημα σχέσεων³⁷⁷.

Ο William James προκρίνει την μεθόδευση του Herbert Spencer (1820 – 1903)³⁷⁸ επί τη βάσει του έργου του *Principles of Ethics*. Η ιδεώδης συμπεριφορά είναι ολοσχερώς θέμα προσαρμογής. Πώς αποτιμάται απολύτως η αγιότητα; Δεν δύναται να αξιολογηθεί με απόλυτα μέτρα. Μολαταύτα προσαρμόσθηκε επιτυχώς στο ιστορικό περιβάλλον. Ας ειπωθεί απλά, η εγκατάλειψη θεολογικών κριτηρίων, δογματικών περιχαρακώσεων και ο έλεγχος του θρησκευτικού φαινομένου με πρακτική κοινή συλλογιστική και εμπειρική μεθοδολογία επιτρέπει στην θρησκεία κυρίαρχη ιστορική θέση. Οι άγιοι έχουν προφανή, άμεση, επιτυχή επίδραση. Παραμένει λοιπόν παραδειγματική η εμπειρία της αγιότητας και απαραίτητη η συνεργασία φιλοσοφίας και θρησκείας, επιστήμης, δίχως εγγυημένες επιτυχίες³⁷⁹.

Ίσως διερωτηθεί κανείς: το μόνο που επιζητείται από την θρησκεία είναι η απόδειξη της αλήθειας της, προκειμένου σύνολος οι θρησκευτικές εμπειρίες και τα απότοκα αυτών να γίνουν αποδεκτά³⁸⁰. Πώς να αντισταθεί κανείς στην θεωρητική συλλογιστική στην λογική συνωμοσία που φιμώνει ασφυκτικά την οπτική; Η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου στον William James προσβλέπει αλλού. Ν' αναμορφώσει την συνείδηση. Οι άνθρωποι της θρησκείας διακηρύττουν σχεδόν ομόφωνα ότι βλέπουν την αλήθεια με ιδιαίτερο τρόπο.³⁸¹ Μέσα στην θρησκευτική ενόρμηση, το λειτουργικό εγώ θέτει τα μέγιστα, επιτρέπον ταυτόχρονα την εξωτερική εμπειρία να συγκροτηθεί εντός των παθητικών της συνθέσεων. Απαιτεί μια διανοητική σύλληψη που αποκαλείται πλέον πρόσληψη σε αντίθεση προς την απλοϊκή εξήγηση που αρκείται στην θέαση της αιτιότητας.

Σχολιάζοντας την διάλεξη περί αγιότητας του James, εργαλειακή θέση έχει η οπτική του “υποσυνείδητου εαυτού”, ως τμήματος του ευρύτερου και συνεχούς εαυτού

³⁷⁶ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 365.

³⁷⁷ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 366. πβ. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Paris, Gallimard, 1966, σ. 353, 354. πβ. ομοίως Nietzsche, *Cahiers de Royaumont*, Paris, Éditions de Minuit, 1967, 183 – 193. Αξιόλογες παρεμβάσεις στο ανωτέρω συνέδριο: G. Marcel, G. Vattimo, J. Beaufret, G. Deleuze κλπ.

³⁷⁸ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 366.

³⁷⁹ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 368.

³⁸⁰ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 368.

³⁸¹ W. James, *V.R.E.*, XIV, XV, 369.

ικανού να περισώσει και να ενεργοποιήσει το αποσαθρωμένο εγώ.³⁸² Ουδεμία φιλοσοφική δικαιολόγηση δεν υφίσταται για να αρνηθεί τις ως αναληθή και μη αξιόπιστη την έτερη αυτή διάσταση. Ο ίδιος την αποκαλεί τολμηρά Θεό. Η πραγματιστική θέαση χρησιμοποιεί τα υπαρκτικά θρησκευτικά βιώματα ως ασφαλή εμπειρική θεμελίωση του φιλοσοφείν. Επιτυγχάνεται η σύλληψη της θέσεως του ανθρώπου μεταξύ κοσμικού ορίζοντα, υπερβατικότητας και εαυτότητας. Όπισθεν των αγίων ίσταται η αδρομερής σκιαγράφηση ενός καλύτερου κόσμου. “Αργοί μεταστοιχειωτές των εγκοσμίων σε ουράνιας τάξης αναβαθμούς”.

Πού άρχεται και πού περατούται η ατομικότητα; Η ουσία των πραγμάτων εκφεύγει. Ο άνθρωπος κινείται μεταξύ σχέσεων. Το καθ’ εαυτό παραμένει απρόσιτο, ει μη μόνον εάν η διάνοια στραφεί προς την εμπειρία, την δράση, τότε ψαύει το αντικείμενο προκειμένου να δεχθεί ανά πάσα στιγμή την μεταβλητή αίσθησή του. Μεταφυσικό σχέδιασμα πραγματιστικών αναβαθμών και παλλόμενων ατομικών εμπειριών ενδεδυμένη διαρκώς το ατομικό αίσθημα, η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου στον αμερικανό φιλόσοφο δεν είναι συστηματική, και αδυνατεί να απαντήσει σε όλα τα γνωστικά ερωτήματα, είναι ικανή όμως να διακρίνει ζητήματα αξιοερευνήτα. Συνεπώς το φιλοσοφείν μπορεί να προοδεύσει. Η φιλοδοξία να οριοθετηθεί απόλυτα κάθε γνώση εναντιώνεται στην εμπειρία, στο ρεύμα της βιωτής. Τονίζει την αποστεωμένη μορφή εις βάρος του περιεχομένου, την ομοιομορφία έναντι της πολυσχιδούς πραγματικότητας, των καλειδοσκοπικών μεταλλαγών της εμπειρίας που εκφεύγει μέσα από τα διάκενα του πλέον περίπλοκου δικτύου³⁸³.

Η αλήθεια της πίστεως

Μεγαλειώδες εγχείρημα δίχως να εκπίπτει ο William James σε ακραίο νατουραλιστή, εφόσον δεν εμμένει απλώς στην δικαιολόγηση ισχυρισμών εμπειρικής γνώσης. Αναζητεί με επιμονή ψυχολογικά αίτια, συμπεριφορικές δομές, πρακτικές συνέπειες στο άτομο. Τί έλκει στο θρησκεύειν; Η ανθρώπινη φύση ή η φύση της θρησκείας; Ο James επισημαίνει την σημασία της βούλησης και την δυναμική της ανθρώπινης ενέργειας. Ο άγιος άνθρωπος διεκδικεί τον τερματισμό της δραματικής

³⁸² The Cambridge Companion to William James, II, 33.

³⁸³ Ας ληφθεί υπόψη η διάκριση του Αγίου (Das Heilige) I) tremendum, II) das moment des Übermachten (majestas), III) Das moment des Energischen, IV) Mysterium. *Das Heilige, Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (1917), 23, 25, Auflage München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1936. *The idea of the Holy. An inquiry into the non rational factor in the idea of the Divine and Its relation to the rational*, μτφ. J. W. Harvey, N. York, Oxford Univ. Press, 1923.

αυταπάτης. Αναζητεί την αυθεντική μεταφυσική της υποκειμενικότητας, ήτοι τον εξανθρωπισμό της καθημερινής πρακτικής³⁸⁴.

Το ενδιαφέρον του εγχειρήματος του William James είναι ότι αποκαλύπτει την φιλοσοφική σημασία του ανθρώπου ως ολότητα³⁸⁵. Τα έσχατα ερωτήματα αναδύονται εκ νέου:

Τί δύναμαι να γνωρίσω;

Τι οφείλω να πράξω;

Σε τί δύναμαι να ελπίζω;

Τί είναι ο άνθρωπος;

Ο William James απέναντι στο ανθρωπολογικό πρόβλημα δεν επιλέγει την εμμείνεια, ούτε την υπέρβαση. Ελπίζει, αντίθετα από τον Immanuel Kant (1724 – 1804),³⁸⁶ την ηθική βελτίωση του ανθρώπου, πέραν της υποταγής σε αναγκαίους νόμους. Ιδού, γιατί δεν πρέπει να αποσυνδέεται η πολιτική από την πραγματιστική ηθική. Απορρίπτει την υπερβατική αφηρημένη, ηθική τάξη, που αρθρώνεται υπό το πρίσμα του θεϊσμού. Αρνείται τον τραχύ φυσικαλισμό. Οι ηθικές αρχές δεν υφίστανται ως *a priori* στοιχεία. Ούτε ενυπάρχουν στον κόσμο των φυσικών συμβάντων ως το *aurora borealis*³⁸⁷. Αναγνωρίζει την υποκειμενικότητα, την ηθική ημών προθετικότητα: “Τίποτα δεν είναι καλό ή ορθό πλην της συνειδήσεως που αισθάνεται τούτο”³⁸⁸. Στοχεύει στην ανεύρεση των απαρχών της ηθικής μέσω των ψυχολογικών ανατομών και ενδοσκοπικών ερωτημάτων.

³⁸⁴ Ο άνθρωπος κυριαρχείται από φόβο, έλξη, σαγήνη, ενόραση έναντι του ανεξήγητου. Τα αισθήματα του προσφιούς, του αναφούς συνιστούν το εδραίο υπόστρωμα ανάδειξης του θρησκευειν ένα ιδιότυπο συναίσθημα something – other than επί τη βάσει του διπόλου *tremendum ≠ fascinans*. πβ. R. Otto, *The idea of the Holy*, London, O. U.P., 1950, G. E. Moore, *The birth and growth of Religion*, 1923, 9. Ομοίως *modern man in search of a soul*, P. Kegan, London, 1936. Ο Θεός ως ψυχολογικό αληθές άνευ απολυτότητας, εφόσον το απόλυτο δεν νοείται εμπειρικά. Ο Meister Eckhart (1260 – 1327) Υποστηρίζει “ο Θεός είναι κατεξοχήν ψυχικό πλάσμα”, *Answer to do*, *Collected Works II*, σελ. 456.

³⁸⁵ W. James, *The will to believe, and other essays in popular philosophy*, N. Y., Longmans, Green and Company, 1897. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται: *The will to believe (1979)*, Vol. 6 από: *The Works of William James*, ed. by F. H. Burkhardt, F. Bowers, I. K. Skrupskelis, Cambridge, Harvard University Press, 1975 – 1988, σ. 76.

³⁸⁶ G Kruger, *Critique et Morale chez Kant*, Paris 1962, σ. 60, 62. Επίσης G. Deleuze, *La philosophie critique de Kant*, Paris, P.U.F., 1967. Επίσης: A. Philonenko, *L' Œuvre de Kant*, Vols. II, Paris, Vrin, 1976.

³⁸⁷ W. James, *The will to believe*, 192, 193. Επίσης *A Pluralistic Universe*, Hibbert lectures at Manchester College on the present situation in Philosophy, N. York, Longmans, Green and Company, 1909, εδώ: *A pluralistic universe*, 1977, 269.

³⁸⁸ W. James, *The will to believe*, 192. Απορρίπτει σαφώς τον πρωταγόρειο σχετικισμό, τον ακραιφνή σκεπτικισμό, την απολυτοκρατία, αλλά και τον αφελή νατουραλισμό. Αποδίδεται η απόλυτη προτεραιότητα στον άνθρωπο, την εμπειρία, την πρακτική. Ακόμα και ο κοσμικός ορίζοντας είναι απότοκο της mental (ευρεία έννοια του όρου) activity του ανθρώπου. Έκδοχο της φυσικής εξέλιξης της ανθρώπινης νόησης, βάσει των υλικών που κομίζουν οι εμπειρίες. Το “άλλο” δύναται τω όντι να είναι κάτι έτερο. πβ. Houghton b. M. S. Am 1092. 9 (4423) published in part Manuscripts, Essays, notes, 1988, 196, 197, στο: *The Works of William James*, Vol. 17.

Quid credis?

Το έσχατο στάδιο της θεμελίωσης της ηθικής αποδεικνύεται η έννοια της βούλησης αντιστοιχούσα στην πεποίθηση ενός καλύτερου κόσμου. Εφεξής η πορεία είναι συνθετική. Η ηθική θεμελιούται στην ανθρώπινη ιδιοσυστασία. Ότε στερεωθεί εκεί δύναται να διαδοθεί μέσω της πρακτικής ακτίωσης. Όταν επιθυμεί τις να αντιληφθεί εάν μια πράξη είναι ηθική, ο κοινός νους δεν κωλύεται από περίπλοκες νόρμες ή γνώσεις φιλοσοφικές. Κατευθύνεται στο ουσιώδες, στο πρακτικό αποτέλεσμα των αισθητικών κινήτρων.

Το ζήτημα είναι η βιωμένη εμπειρία στην περιγραφή των ηθικών ουσιών. Είναι προφανές ότι ο πρακτικός λόγος και έλεγχος υπερέχει έναντι του θεωρητικού. Είναι *mutatis mutandis* αλάθητος και προσιτός. Αρκεί να στηρίζεται στην βούληση και την αυστηρή επιλογή. Το θρησκευτικό φαινόμενο ως “τόδε τι” που αναδύεται στην “συνείδηση” και ως “τόδε τι” που δίνεται στην αναφορική σκόπευση³⁸⁹. Η ιδέα μιας μεταμορφωτικής αποδοχής που διενεργείται από ένα ελεύθερο υποκείμενο πάνω στο πραγματικό. Με σκοποθεσία την βελτίωση του υποκειμένου και κατόπιν του “άλλου” είναι όντως παράλογη. Αντίκειται σε ό,τι φαίνεται έλλογο. Προϋποθέτει την δυνατότητα διαφυγής από την καθολική αιτιοκρατία, που εγγυάται την ορθολογικότητα του πραγματικού³⁹⁰. Αποθέωση του αυτεξούσιου ή φόβος έναντι του ιστορικού γίνεσθαι που διαπερνάει το ενεργό υποκείμενο; Ο William James καταλήγει στο πορτρέτο ενός φιλοσόφου, που αφυπνίζεται από το μέγιστο σφάλμα αποσπώμενος από τους κατοπτρισμούς της λογικής. Εποικοδομητικός, πραγματιστής φιλόσοφος, πασχίζει να αναθερμάνει την συζήτηση και να την εμποδίσει να εκπέσει σε στείρα θεωρία, σε άκαμπτο

³⁸⁹ Διερεύνηση που άρχεται από τα γεγονότα (στην περίπτωση του William James προκρίνεται ο όρος συμβάντα), αλλά αναδεικνύει την ουσία χάρη σε μια διανοητική εξέχουσα δράση (ειδολογική παραλλαγή). Η ειδολογική ψυχολογία αναφέρει ο M. M. Ponty συνιστά “ερμηνεία δομών εμπειρίας βάσει φανταστικών περιπτώσεων, εφεκτική δε έναντι της επαγωγής”, M. Merleau Ponty, διαλέξεις Σορβόνης, στο *Bulletin e Psychologie*, 236, XVIII, 3, 6 Νοεμβρίου 1964, σ. 145. Επίσης E. Levinas *En decouvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*, Paris, Vrin, 1967.

³⁹⁰ *The Cambridge Companion to William James*, κεφ. 18, by Thomas Carlson, James and the Kantian Tradition, 368. Επίσης *Selected letters of William James*, ed. E. Hardwick, Boston, D. R. Godine, 1961, καθώς και *The letters of William James*, II Vols., ed. by H. James, Boston, Atlantic Monthly Press, 1920. Ομοίως Husserl Edmund 1970, *Logical Investigations*, Vols. II, transl. J. N. Findley, Routledge, Kegan Paul, 1900¹/1913 και Wilshire Bruce, *William James and phenomenology: A study of the principles of psychology*, N. York, A. M. S. Press, 1979. Brink, D. O., *Moral realism and the foundations of ethics*, Cambridge University Press, 1989. Ας σημειωθεί ότι ο κοσμικός ορίζοντας στον William James είναι απότοκο της mental (ευρεία έννοια) activity του ανθρώπου. Έκδοχο της φυσικής εξέλιξης της ανθρώπινης νόησης, βάσει των υλικών που κομίζουν οι εμπειρίες. Το “άλλο” δύναται τω όντι να είναι κάτι έτερο. Moore, Edward C., *William James*, N. York, Washington Swuare Press, 1966. Ομοίως: Lamberth, David C., *Metaphysics, experience and Religion in William James' thought: Cambridge studies in Religion and critical thought*, ed. by W. Roundfoot, J. L. Stout, N. Wolterstorff, Cambridge University Press.

ερευνητικό πρόγραμμα. Να γιατί, η θρησκευτική προβληματική είναι άξια λόγου ένεκα της στεγανής επιστημοσύνης: Προκρίνει την εμπειρία από την διάνοια ως πρόσβαση στο πραγματικό.

Στη συλλογιστική του William James η εξήγηση της αξίας της θρησκευτικής έρευνας έγκειται σε ηθική και ψυχολογική βάση και διόλου σε θεωρίες γνώσεων ή αφηρημένες μεταφυσικές. Η θρησκευτική ανθρώπινη εμπειρία έχει μια οξυδέρκεια που θα έπρεπε να εμπνέει την φιλοσοφία. Η μόνη της αδυναμία, που δικαιολογεί άλλωστε και την κριτική παρέμβαση, είναι ότι γοητεύεται εύκολα από την παρόρμηση και ενδίδει σε ρητορικούς αναστοχασμούς ή σε “ασφαλείς” απολυτότητες.

III) Όροι και όρια του Μυστικισμού

«Αναπειτάσαντες γαρ καθάπερ ιστίον της διανοίας το πλάτος και την του πνεύματος χάριν εγκολλούμενοι καθάπερ εκ πρύμνης ουρίαν ηχήν, εις βαθείαν εκτρέχωμεν ζητήσιν»³⁹¹.

Όροι του μυστικού

Ο W. James αντιλαμβάνεται σε βάθος την ύπαρξη παθολογικών στοιχείων στην θρησκευτική ιδιοφυία (Religious Genius). Έλκεται δε από την καλειδοσκοπική υπόσταση των: G. Fox, Heinrich Suso, J. Bunyan, John of the Cross, που ισορροπούν επισφαλώς στην μεθόριο του ανθρωπινότητας. Η οδός που επιλέγουν να ακολουθήσουν αυτοί οι άνθρωποι προυποθέτει την απελευθέρωση του εαυτού από το είναι που ευρίσκει τυφλά ενώπιόν του. Η οντική απομάγευση του ανθρώπου και η επιστροφή στην εαυτότητα, η κτήση της αυθυπαρξίας, έναντι αυτού που υφίσταται και συνιστά το συμπτωματικός αναγκαίο, αποτελούν τα ζητούμενα εντός του χώρου της αυθεντικής θρησκευτικής εμπειρίας. Τα πρόσωπα που προαναφέρονται και χρησιμοποιούνται συνεχώς από τον W. James, κατακλύζονται από τις επιρροές του θρησκευτικού βιώματος τους και στοιχειώνονται από το θείο, που υπόσχεται σε όσους το ασπάζονται μια άλλη πιθανολογούμενη πραγματικότητα ζωής. Προβάλλει τότε η στιγμή της απόγνωσης για το πιστό ή βιώνεται αυτή ακριβώς η θεία πραγματικότητα, εντός ενός γυάλινου έρεβους, μέσω της όξυνσης των αισθήσεων του θρησκευόντος υποκειμένου και διαπερνάται απότομα το κέλυφος των πραγμάτων, ό,τι ο Hoelderlin κατονομάζει ως Helle nacht.

³⁹¹ Κύριλλος Αλεξανδρείας, πρόλογος, Βιβλίο γ', E. Pusey, S.P. N, Cyrilli Archiepiscopi alexadrini, in D. Joannis *Evangelium*, vol I, Oxonii, 1872, J.P. *Migne Patrologia Cursus Completus*, Series, Graeca, Paris, 1875, 73, 40

«Οριακή απελπισία, φρικώδης αίσθηση, μεταβαλλόμενη σε αιφνίδιο οπτιμισμό μέσω της αυτοαποκηρύξεως και της ολοσχερούς παραδόσεως στην υπέρβαση»³⁹². Πρόκειται σαφώς για ιδιότυπη σύζευξη ηδονής και άλγους, που εποτίζει την μυστική ατομική εμπειρία. Η ακραία απελπισία αποτελεί το εξέχον σημείο του μυστικού βιώματος του Henry Sr. το 1844 στην Αγγλία³⁹³.

Ο R.W. Lewis ανατέμνει την καταραμένη μορφή που αντικρίζει ο Henry Sr ,εντός φόβου και τρόμου, ως την ερεβώδη του προσωπικότητα “όχι η ενάρετος πατρική υπόσταση που ταλανίζεται να γίνει δια βίου, αλλά ένα ειδικό, απολύτως διεφθαρμένο πρόσωπο. Μείξη ηδονής και πόνου, τούτο συνιστά το μυστικό στοιχείο που επιτρέπει την παράδοση του υποκειμένου στην βουλητική αυτοκατάφαση του Εγώ. Στο εκκωφαντικό σιωπών του μυστικού στοιχείου σκιαγραφείται το αυθεντικώς υπάρχειν, η δύναμη του οποίου αρύεται από το πρωτογενές ζωικό στοιχείο. Λίγο αργότερα ο Henry James συναντά την Mrs. Chichester «ό τι αναφέρεις μοιάζει με την κενότητα που σημειώνει ο E. Swedenborg, ακόλουθο ουσιαστικά μιας απελπισμένης ζωής »³⁹⁴.

Οι Φρουϊδικές θεωρήσεις ομιλούν περί της σκιώδους παρουσίας του πατέρα του W. James στη σκέψη του, που του προκαλεί αϋπνία, κατάθλιψη και οργανικά προβλήματα³⁹⁵.

Η φιλοσοφία του James, ενέχει την μεγαλειώδη στοιχειοθεσία εναρμονίσεως του θρησκευτικού πιστεύω *Belief in a Spiritual World* και του μετριασμού αυτής από επιστημονικά κριτήρια. Γράφοντας στον αδελφό του H. James, 1883 αναφέρει: «Στην κατακλείδα του βίου, ό,τι ο άνθρωπος έπραξε συνοψίζεται σε μια κραυγή, σε μια συμπυκνωμένη ρήση. Ο λυγμός του πατέρα είναι η αλήθεια του θρησκεύειν. Ένας όχι εύκολος σπαραγμός, σχεδόν αφελής, αλλά αξιοσημείωτος, τηρουμένων των αναλογιών, αποπειρώμαι το ίδιο»³⁹⁶. “Panic Fear” αναφωνεί ο ίδιος, όταν εισέρχεται σ’ ένα βεστιαριο της Βοστώνης το 1870³⁹⁷. Συμπληρώνει ως επωδό με το όνομα Frenchman στις *V.R.E.*: «φόβος ορμητικός, λυσιώδης, ώστε εάν δεν αρπαζόμουν από τα αγιογραφικά κείμενα: ο

³⁹² W. James, *Essays in Religion*, σ. 37. Ο ίδιος επισημαίνει στον πρόλογο του συγγράμματος του πατρός αυτού : “The literary remains of the Later H. James” «αναπόδραστο μέλος της χορείας μυστών που διακρίνονται βιωματικώς, ικανοί να ανακόψουν το θρησκεύειν να εκπέσει σε οστεωματική σύμβαση», πβ. James, W., *Essays in Religion and Morality* Cambridge, M.A., Harvard, University Press, 1982, σ. 37

³⁹³ Συμβάν που λαμβάνει χώρα σε οικίαπλησίον του Windsor Κάστρου, R. W. Lewis : *The Jameses A family Narrative*, N. York, Farrar Straus and Giroux 1991, σ. 51

³⁹⁴ Ο Π. Lewis : *Jameses...*, σ. 53 ΟE Swedenborg, μύστης σουηδός (1688-1772) με την εργογραφία του οποίου συνδέεται αμεταθέτως η οικογένεια των Jameses. Εξάλλου, ο ανάδοχος του William James, ο W. Emerson ήδη τον αποκαλεί ‘a colossal soul’ in *Representative men*.

³⁹⁵ W. Barnard “*Exploring Unseen Worlds W. James and the Philosophy of Mysticism*” Albany State University Press, N. York, 1997, σ. 82.

³⁹⁶ R. B. Perry vol. 1, σ. 165

³⁹⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 134. 135, στο χωρίο αυτό ο φιλόσοφος αναφέρεται ιδιαίτερώς στον Bunyan.

θεός είναι η καταφυγή εμού, εγώ ειμί η οδός, η αλήθεια και η ζωή μάλλον θα είχα παραφρονήσει»³⁹⁸. Πατέρας και υιός βιώνουν αιφνίδιες καταστάσεις πανικού και οδύνης, στρέφονται μάλιστα σε κείμενα Γραφών, εστιάζοντας στην θεία ύπαρξη προκειμένου να ξεφύγουν από την αγωνία τους.. Τα βιώματα του W. James εμφανίζονται ως αποτελέσματα βαθιάς θλίψεως. Οι εμπειρίες του έχουν κλινική προέλευση, όπως η περίπτωση του επιληπτικού ασθενή στο άσυλο του Northampton³⁹⁹.

Την 30^η Απριλίου 1870 σημειώνει: Περάτωσα το α' τμήμα του 3^{ου} δοκιμίου του Renouvier περί ελεύθερης βούλησης. Η πρωταρχική μου πράξη θα είναι η πίστη στην αυτόνομη βούληση με πιθανή την αναγκαία επιστροφή στην μεταφυσική σπουδή... όχι πλέον Anschauungen (θεωρητικές σχηματοποιήσεις) αλλά σκοποθετημένη πρακτική. Η ζωή αρθρώνεται στο τριπλό άξονα: δραν, πάσχειν, δημιουργείν»⁴⁰⁰. Το μυστικό στοιχείο δεν αποτελεί θρησκευτικό εξωτισμό αλλά διαρκή πρόκληση, αυθυπέμβασης και ενίοτε μεταστροφής. Η μέγιστη αξία του έγκειται στην θραύση των συστημικών θεωρήσεων, με τις σύστοιχες ισοπεδωτικές προβολές των, στην υιοθεσία ενός κριτικισμού του δραν που συνδέεται ισορροπώς με τον τρόπο βίωσης αυτού και με το πώς της διανοητικής του συλλήψεως. Το μυστικό στοιχείο συνδέεται αναποδράστως με ό,τι ο J. Nabert κατονομάζει αρχέγονο δυναμισμό. Αρνείται το προσωπείο μιας γνώσης μοιραίας όσο και βεβαίας. Η μεταφυσική μεταβάλλεται ως την ολοσχερή μετατροπή του υποκειμένου του λόγου. Ο μεταιχμιακός άνθρωπος, αυτή η εκστατική ρωγμή του ανθρώπινου, απολήγει εξαισιος τολμητίας, εκφράζων την άμεση εκδοχή της ζωτικής ορμής.

Η αληθής θρησκευτική εμπειρία είναι ατομική. Θεωρεί ότι ο ίδιος δεν μετέχει του μυστικού βιώματος, θέση που συνηγορεί με την Walpurginsnacht εμπειρία του στο όρος Marcy. Το 1902 περατώνει το κεφάλαιο “On Philosophy” των Gifford Lectures· ουσιωδώς πρόκειται για επαναδιαπραγμάτευση της συλλήψεως του G. Berkeley με σαφή εναντίωση

³⁹⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 135

³⁹⁹ π.β. και Lewis, σ. 203, 204. Δεν συντάσσομαι με την θέση του Julius Bixler· “ότι η διανοητική συμπάθεια του James για τον πατέρα του μεγάλωνε μάλλον παρά μειωνόταν με την πάροδο του χρόνου”, J. Seelye Bixler *Religion in the Philosophy of William James* Boston, Marshall Jones and Co, 1926, σ. 2.

⁴⁰⁰ Ο.π. Lewis, σ. 204, 205, Ο William χρησιμοποιεί τον όρο Grubelei “mentalrummagings”. Ο R. B. Perry τονίζει : The crisis of April 1870 was a turning point not a cure”. Perry, vol 1, σ. 324. Ο Ch. Renouvier (1815 – 1903) νεοκαντιανός με φυσικομαθηματική υποδομή νοεί τον ηθικό συμπεριφορισμό ως έλλογη ευθυγράμμιση προς την πίστη στην ελευθέρια. Εντόνως κριτικιστής, παθιασμένος αντικαθολικός, ατομικιστής καταλήγει σε ένα ιδιαίζον σχεδίασμα και εγκαινιάζει την περατοκρατία (finitisme) μαθηματικώς. Η ελευθερία που πλειστάκις αναφέρει είναι εξόχως ζήτημα εκλογής και εμπειρικός, ή λογικός αναπόδεικτη. Η βούληση συνιστά την κυρίαρχη εργαλειακή ισχύ του φιλοσοφείν αυτού αλλά και έκαστης διανοητικής μορφής ζωής. Διερευνά την ιδεαλιστική σχετικότητα. Δηλώνει : Ο φιλόσοφος αρνείται τον θάνατο, διαχωρίζει δε την ηθική σε Α) καθαρή Β) εφαρμοσμένη. Πρβλ. *Philosophique Analytique, de l' Histoire Unchronie*, lutopie dans l' Histoire etc.

στον Καντιανισμό και τον Εγελιανισμό με πλήρη υιοθεσία του *feeling* έναντι του *logical Reasoning* που κατέληγε στην φιλοσοφία του Απολύτου και στην δογματική θεολογία⁴⁰¹. Την 3^η Μαρτίου, ολοκληρώνει το ύστατο κεφάλαιο Conclusions: Περάτωσα τις Giffords στις 5:45, γράφει στην F. Morce. Την 1^η Απριλίου William και Alice καταπλέουν προς το Liverpool και στις 13 Μαΐου άρχεται ο Β΄ κύκλος διαλέξεων σε ένα μικρό ακροατήριο «ποιος γνωρίζει εάν η βούληση για πίστη του ατόμου δεν συνεπικουρεί την θεϊότητα να αφοσιωθεί στο υψηλό χρέος της⁴⁰². Το κοινό κραυγάζει “for he’s a Jolly Good Fellow”⁴⁰³. Υποκείμενο και θρησκεία έχουν ως κοινό παρανομαστή το αίσθημα (feeling).

- Ανησυχία που συνάδει με την αίσθηση ότι τι είναι εσφαλμένο φύσει σε εμάς.
- Λύση που αφορά την αίσθηση σωτηρίας ημών μέσω της σύζευξης με το υπερβατικό στοιχείο. Απαντά υπό όρους διαρκών επιλογών, ουδέν καταδεικνύεται. Τίποτα στην ανθρώπινη φύση δεν είναι περισσότερο αξιοσημείωτο πλην της βουλητικής επιλογής να ζήσει επί τη βάσει επιλογών.

Αρνούμενος την εγελιανή οντοθεολογία, υπερβαίνοντας την καρτεσιανή μεταφυσική, ασπαζόμενος τον σκεπτικισμό του D. Hume, την καντιανή υπερβατολογία και πλησιάζοντας την φαινομενολογία, ο William James εισάγει τον πραγματισμό. Γεγονός που επιτρέπει στην μυστική εμπειρία να αυτοκαθορίζεται εναργώς και διττώς. Καινή στιγμή, που απηχεί τη δυνατότητα της συλλογιστικής να αντιμετωπίσει τα περιεχόμενά της ως εμπειρικά σύνολα. Η μεταφυσική επαναπροσδιορίζεται επί τη βάσει ατομικών, χρήσιμων αισθημάτων. Τα όρια σπάζουν, το πράγμα καθ’ αυτό δεν αποτελεί την μεθόριο της αντιληπτικής δραστηριότητας. Η παλαιά πλάνη της ταύτισης των θεωρητικών σχημάτων με την πραγματικότητα αίρεται. Συνάμα, προβάλλεται ευκρινώς η παράσταση των νοητικών όντων που είναι εξόχως σχέσεις μεταβαλλόμενες χρονικά. Ο φιλόσοφος προκαλεί το αίνιγμα της συνδέσεως της κοσμικής πραγματικότητας καθ’ αυτής και της κοινοποιήσεως του γρίφου αυτού που αφορά την σκοποθεσία του φιλοσοφείν.

Περί μυστικού βιώματος

Στην αφήγηση στου Αυγουστίνου, που ο W. James χρησιμοποιεί συχνά σκιαγραφείται το άτομο, η δύναμη του οποίου αρύεται εκ του υπερβατικού προκειμένου να επιτευχθεί η δεδομένη θνήσκουσα πορεία του ίδιου του ατόμου μέχρι τέλους. Η μόνη

⁴⁰¹Βλ. *V.R.E.*, σ. 353, 354, 359

⁴⁰² James, W., *Conclusion*, σ. 50 Σημειώνεται ότι το σύγγραμμα του αφιερώνεται στην Eliza Puntam Gibbens, mother – in – law του William.

⁴⁰³ Richardson, R.D., : W. James in the Maelstrom of American Modernism, σ. 415

βεβαιότητα απολήγει η αυτοσυνειδησία του υποκειμένου, ωσαύτως πραγματωθεί η αναγκαιότητα επιστροφής του από την ατομική εξορία των εξαντικειμενικευμένων ιδεών και των μεθοδολογικών ενδυμάτων. Αποκαλύπτεται τότε στην δεδομένη παγερότητα του έλλογου ορίζοντα, που τον ωθεί αμεταθέτως στον μηδενισμό απολυτοποιώντας το σχετικό και διερμηνεύοντας τον κόσμο με εν σύστημα θέσεων.

Ο φιλόσοφος αρνείται την παραγωγική ακολουθία – κληροδότημα εν πολλοίς του μονισμού – στην ανατομή της θρησκευτικής εμπειρίας. Προτείνει την επαγωγική μέθοδο επί τη βάσει της μυστικής αναβάσεως (mystical ladder) των V.R.E.⁴⁰⁴. Δίχως την ύψωση του θρησκευτικού σε έννοια, η ουσία των εμπειριών αυτών αφορούν την ανθρωπολογική θεώρηση. Το μυστικό στοιχείο, δεν αποκαλύπτει οιαδήποτε αλήθεια ως τι απόλυτο, πέραν των επιμέρους συμβάντων, αλλά η πραγματικότητα ενέχεται σε ό,τι συμβαίνει⁴⁰⁵;

Τί συνιστά μυστική εμπειρία;⁴⁰⁶

Προϋποτίθενται τέσσερα δομικά στοιχεία ήτοι:

A) ineffability (άρρητο): “Το πλέον από σημείο του μυστικού είναι το άφατο. Το υποκείμενο σιωπά και δεν δύναται να περιγράψει ευλόγως το βίωμά του”⁴⁰⁷.

B) Noetic quality (Νοητική ποιότητα): «Κατάσταση αισθήσεως που γειτνιάζει με την γνωσιακή υψηλή αντίληψη, αφορούν διεισδύσεις σε βάθη αβυσσώδη. Δημιουργούν στο υποκείμενο κατόπιν μια αίσθηση αυθεντίας». Ένα ιδιότυπο αίσθημα που προσεγγίζει “States of Knowledge” σχέση που υποδηλούνται στο *The Principles of Psychology*. Όπου ο φιλόσοφος διερευνά διάφορες μεταξύ του διττού τρόπου γνώσης: “Knowledge about, Knowledge by acquaintance”.

Ο α΄ πόλος “Knowledge about” είναι ελλόγος, διαμεσολαβημένος τρόπος αντίληψης. Ο έτερος “Knowledge by acquaintance” (γνώση δια της εξοικειώσεως) είναι ευθύς, πρόκειται για ενορατική κατανόηση που εδράζεται στην “οντότητα” του πράγματος και οι δυο τρόποι αλληλεπιδρούν και ενέχονται στην γνωστική διαδικασία. Η Knowledge by acquaintance παρέχει “raw data” τραχέα και άμεσα δεδομένα. Ενώ το Knowledge about

⁴⁰⁴ Ο όρος μυστικό εμφανίζεται τον 6^ο αι. και σε ευρεία χρήση μόλις τον 9^ο αι. μ.Χ. προγενεστέρως χρησιμοποιείτο ο όρος Contemplatio και θεωρία πβ W. Johnston *The Inner eye of love*, Harper Collins 1978, 1997, San Francisco, Harper and Row, 2, σ. 24. Έμφαση δίδουν στον όρο μύστης ο Adolphe Tanauerey (1854 – 1932) ακολούθως ο Th. Aquinas, ο Κλήμης Αλεξανδρείας, Ωριγένης, Αγουστίνος κλπ ο τελευταίος με συμβολική περιγραφή διττού βίου· ησυχίας ≠ αναστατώσεως ήτοι Mary Magdalen Bustling Martha.

⁴⁰⁵ W. Barnard *Exploring Unseen Worlds*, William James and the Philosophy of mysticism, 1997 Albana State University of N. York, σ. 18

⁴⁰⁶ Το παρόν θίγεται εκτεταμένως στον Walter Clark. *The Psychology of Religion*, N. York, MacMillan 1958.

⁴⁰⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 371

(γνώση περί τινός) εκλεπτύνει λειαιίνει αυτά επί τη βάσει των συλλογιστικών, λεξιλογικών κατηγοριών.

Αραγε⁴⁰⁸ τα «επίπεδα των συγκινήσεων και οι «γνωσιακές βαθμίδες» συνυπάρχουν και συλλειτουργούν.

Γ) “Transiency” (παροδικότητα): «οι μυστικές εμπειρίες είναι μικρής διάρκειας. Σπανίως πέραν του ημιώρου ή των δυο ωρών κατόπιν θαμπώνουν υπό το φως της ημέρας. Ενώ η ποιότητα των δεν αναπαράγεται πλην ατελώς στη μνήμη».⁴⁰⁹ Τα ανωτέρω βρίσκονται σε αντιδιαστολή με ανατολικά θρησκευόμενα όπως: το Zen Βουδισμός, ο Μαχαγιανικός Βουδισμός, ο Σουφισμός κ.ά., όπου ο μύστης ομιλεί περί μόνιμης συνειδησιακής μεταστροφής.⁴¹⁰

Δ) “Passivity” (παθητικότητα): «Αναντιρρήτως η έλευση της μυστικής κατάστασης ενδέχεται να διευκολύνεται ικανά με τεχνικές ως η προσήλωση σε αντικείμενο, η σωματική άσκηση κλπ. που απορρέουν από εγχειρίδια μυστών. Όταν βιωθεί το είδος της συνειδήσεως αυτής, το θρησκευόμενο υποκείμενο αισθάνεται ως να ευρίσκεται σε κατάσταση χοϊκής αναστολής και υφαρπαγής από τι ανώτερο. Η ιδιαιτερότητα αυτή συνδέει το μυστικό βίωμα με φαινόμενα δευτερεύουσας ή εναλλακτικής προσωπικότητας ως η προφητική ομιλία, ή αυτόματη γραφή, διαλογισμός. Εάν δε η κατάσταση είναι έντονη ενδέχεται να μην υφίσταται ανάμνηση του φαινομένου και συστοίχως να μην επηρεάζει τον παθόντα. Σε έκαστη περίπτωση είναι δυσχερής η διάκριση μιγμάτων και αναβαθμών της μυστικής εμπειρίας».⁴¹¹ Η μυστική εμπειρία αποτελεί σθεναρό ατομικό βίωμα που οράται, γίνεται αισθητή νιώθετε, διαπιστώνεται εσωτερικά⁴¹².

⁴⁰⁸ W. Barnard : *Exploring Unseen Worlds* σ. 14 Αξιοσημείωτη η μελέτη της Charlene Haddock Siegfried W. James *radical reconstruction of philosophy*. Albany, State, University Press, 1990, σ. 84, 92.

⁴⁰⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 372.

⁴¹⁰ O.E. Taylor παρατηρεί ότι ο William “was often invited to attend the monthly meetings of the History of Religions Club at Harvard”. Αναφέρει δε “James Knowledge was unsystematic” βεβαίως την περίοδο αυτή η δυτική παράδοση δεν διαθέτει την ανατολική γραμματεία στο βαθμό του παρόντος. Εξάλλου ο Αμερικάνος φιλόσοφος έχει εντυπώσει σας ανατολικές παραδόσεις των Sufi, Hinduism. Αξιόλογες παρατηρήσεις του E. Taylor: *Psychology and Asian Studios. The William James Legacy*, στο *The Journal of Psychology*, 10.1, 1978, σ. 67-71.

⁴¹¹ Ο φιλόσοφος προβληματίζεται για τους όρους και τα όρια του εαυτού. Στο *The Principles of Psychology*, κεφάλαιο X, “The Consciousness of Self”, αναλύεται πολυπρισματικώς ο εαυτός και η παθολογία αυτού. Ορίζει δε : “In its widest possible sense, a man’s self it the sum total o f all that he can call it is ... all these things give him the same emotions”. Διακρίνει δε την εαυτότητα:

A) Its Constituents : the material self, the social self, the spiritual, the pure ego (ενέχει και την personal identity).

B) The feelings and emotions they arouse – self feelings.

Γ) The actions to which they prompt : Self seeking and self-preservation. Αναφέρει για την ατομική ταυτότητα : The sense of our own personal identity, then, is exactly like any one of our other perceptions of sameness among phenomena. It is a conclusion grounded either on the resemblance in a fundamental respect, or on the continuity before the mind, of the phenomena compared”. Συμπληρώνει δε ότι η ψυχή (Soul) της

Ο William ουδέποτε ονομάζει εαυτόν μύστη, σε επιστολή του στον James H. Leuba (1904) αναφέρει: ουδέποτε βίωσα άμεση σχέση με το θείο. Χαίρομαι όσους το επέτυχαν, ένεκα της σημασίας της σχέσεως αυτής στον βίο τους. Η θειότητα για εμέ περιορίσθηκε σε μη προσωπικούς θεωρητικούς συλλογισμούς μολοταύτα είμαι άρρηκτα δεμένος με την Gottesbewusstsein κάτι εντός μου σκιρτά όταν αφουγκράζεται βιώματα άλλων⁴¹³. Η Μυστική ενσυναίσθηση διανθίζεται από πλείστα συμβάντα με εξέχον το περιστατικό του 1898 στα Adirondack Mountains⁴¹⁴, όπου πραγματώνεται η Walpurgis Nacht εμπειρία. Ο ίδιος αποπειράται έστω και με την χρήση nitrous oxide και έτερων παραισθησιογόνων να βιώσει την “dark night of the Soul”, πέραν του ελλόγου, μακράν του συνήθους.

Κλίμακα

«Ζώντες ή τεθνεώτες είμαστε ένεκα της διατηρήσεως ή μη της έσω εντολής του μυστικού»⁴¹⁵.

«Φράσεις, στιγμές, παραστάσεις, οσμές, ποίηση, τέχνη άπαντα ενέχουν αόριστες προοπτικές (vistas) ενός βίου παράλληλου με την καθημερινότητα ημών και όμως διαφεύγον της αντιλήψεως»⁴¹⁶. “Deza-vu”, ισχνή αίσθηση του μυστικού, ένα φαινόμενο αισθήσεως προγενέστερης παρουσίας⁴¹⁷. Ο φιλόσοφος αναφέρει περαιτέρω πρωτόλειες εμπειρίες ως τα ονειρώδη επίπεδα (dreamy states) με σαφή διαχωρισμό των από την επιληψία ή την παράνοια.⁴¹⁸

Παρατίθεται ακολούθως μια ακραία κατάσταση μυστικής συνειδήσεως του J. A. Symond: «Διανοητική έλλαμψη, βουλητική υποταγή που φαινόταν να διαρκεί μια αιωνιότητα και αίφνης εξαφανιζόταν εντός μιας ακολουθίας βεβιασμένων εντυπώσεων

Μεταφυσικής ή το Υπερβατικό εγώ, του Καντιανισμού είναι απόπειρα ικανοποιήσεως της εκζητήσεως του Common – Sense που απαιτεί ένα “Arch – Ego” που αφορά την “stream of thought” και διεκδικεί ενότητα, ομοιότητα, εδραιότητα. Καταλήγων : “it is all events needless for expressing the actual Subjective phenomena of Consciousness as they appear”. Απαντά τα χωρία εκ των *The Principles of psychology*, 1890, εδώ χρησιμοποιείται η έκδοση Dover, 1950, N. York, τόμος 1, Κεφάλαιο X, σ. 291, 292, 329, 332.

⁴¹² James, W., *V.R.E.*, σ. 372, επίσης W. Barnard : *Exploring Unseen Worlds...* σ. 17, 18. Σημειούται ότι και η πρωτότυπη νοηματική εκδοχή της Guernica, εάν διανοίγει την οπτική για την κοσμική πραγματικότητα καινώς σωστά αποκαλείται μυστική πρόταση.

⁴¹³ R. B. Perry *The Thought and Character of W. James*, vols 2, Boston, Little Brown and Co., 1935, vol 2, σ. 350 – 351

⁴¹⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 301

⁴¹⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 373

⁴¹⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 374

⁴¹⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 374.

⁴¹⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 374

που έμοιαζαν με ανάνηψη από την επιρροή αναισθητικού».⁴¹⁹ Η μόνη βεβαιότητα συνίσταται στην εμπειρική αυτοσυνειδησία του υποκειμένου. Καθώς βυθίζεται στην μεγάλη μεταμόρφωση διερμηνεύοντας τον κόσμο εντελώς διαφορετικά ερωτά:

- Ποίο είναι το αληθέστερο συνειδησιακό επίπεδο;
- Τί επρόκειτο να συμβεί ένα τις έφθανε στην ύστατη βαθμίδα αυτοσυνειδησίας;
- Ποιοι οι όροι και τα όρια μεταξύ φαινομένων και εαυτότητας.

Ο ίδιος χαράσσει την μεθοριογραμμή που «ενυπάρχει σε ό,τι παραθέτω τι παθολογικό (suggestive pathology)».

Ο φιλόσοφος αναφέρει εμφατικώς: “η ενεργοποίηση της μυστικής ισχύος, είθισται να συντρίβεται στο κράσπεδο του μονοδιάστατου γεγονότος και της οξείας κριτικής της συμβάσεως”.⁴²⁰ Το υποκείμενο έλκεται από τον ψυχότροπο εθισμό «ουχί μονάχα ως μέσο φυγής ή απονεκρώσεως του αλλά και ως διανοικτικής δυνατότητας κτήσεως έτερων επιπέδων συνειδήσεως που η συστημική οπτική φιμώνει».⁴²¹ Επηρεασμένος από τον ατομικισμό του R. W. Emerson την ωφελιμοκρατία του J. S. Mill, ασπάζεται τις θέσεις ενός μη αναγνωρισμένου συγγραφέα του B. P. Blood και του δοκιμίου αυτού. “The Anaesthetic revelation and the Gist of Philosophy” (“Η αποκάλυψη υπό την επήρεια των παραισθησιογόνων και η ουσία της φιλοσοφίας”). “The Secret of being” αναφέρει ο Blood δεν είναι τι σκαιώδες, αφηρημένο αλλά τα πράγματα ενώπιον ημών που ο στοχασμός ακυρώνει και υποτιμά⁴²² επισημαίνει ωστόσο την ανεπάρκεια και την ατέλεια της ανθρώπινης γλώσσας. Οι θέσεις του Blood εμφανίζονται στο ύστατο έργο του William James, “A pluralistic Mystic”.⁴²³ Και οι δυο υιοθετούν την ατομική εμπειρία και το άφατο του μυστικού στοιχείου. «Επί μακρώ και εις μάτην λογοποιούμε ό,τι νοείται πρακτικώς ή με άμεση εμπειρία. Προκαλεί θάμβος η ηρακλείτεια θεώρηση λόγου ≠ μη λόγου, μεταβολής, τούτο τοποθετεί το μυστικό στο ακρόρειο του φιλοσοφείν⁴²⁴. Καταφάσκει δε την θέση του B.P. Blood: «Η βεβαιότητα είναι η πηγή της απελπισίας»⁴²⁵.

⁴¹⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 378

⁴²⁰ W. James, *V.R.E.*, σ. 380

⁴²¹ Ο William James απέφυγε καθ’ όλην την ζωή του οιασδήποτε μορφής εθισμό αλκοόλ, καφέ ουχί, όμως την πειραματική διερεύνηση τοξικών ουσιών, ναρκωτικών, (οξείδια αζώτου, μεσκαλίνη, χλωροφόρμιο κ.λ.π.), ο αδελφός αυτού ο Robertson James και ο πατέρας του σε σχεδόν παιδική ηλικία είναι αλκοολικοί.

⁴²² W. James, *Essays, Comments and Reviews*, Cambridge Harvard, University Press, 1987, σ. 285 – 288. Ο B.P., Blood δεν διαθέτει πανεπιστημιακή μόρφωση, όμως αρθρογραφεί συστηματικά και είναι δέκα έτη μεγαλύτερος του William James. Θαυμάζει τον Henry Senior και τον αποκαλεί «genius». W. James, *E.C.R.*, σ. 286

⁴²³ W. James, *Essays in Philosophy*, Cambridge M. A. Harvard University Press 1978, σ. 174

⁴²⁴ W. James, *Essays in Philosophy*, Cambridge M. A. Harvard University Press 1978, σ. 189 – 190

⁴²⁵ W. James, *Essays in Philosophy*, σ. 189 Η θεώρηση αυτή μοιάζει με τη θετική φιλοσοφία και τη

Αρνείται τον μεταφυσικό εμπειρισμό που αίρει την αίσθηση, τον τραχύ μυστικό εμπειρισμό – κληροδότημα του Μεσαίωνα και της Reformation – που δεν επεξεργάζεται επιστημονικώς το βίωμα και προκρίνει το ριζικό εμπειρισμό που αρθρώνεται επί τη βάση της pure experience.⁴²⁶ Η εμπειρία απολήγει εις εκ των “numerous contenders” εντός ενός κοσμικού ορίζοντα ποικίλων και αντικρουόμενων εμπειριών. Πειραματίζεται με ναρκωτικές ουσίες και επισημαίνει: «Η φυσιολογική συνειδητότητα είναι τι εκ της πολυπρισματικής συνειδήσεως, ώστε υπό ανάλογες συνθήκες το υποκείμενο δύναται να διανοιχθεί σε έτερες συνειδησιακές μορφές και να επιστρέψει σε αρχέγονα, επικαλυμμένα δυναμικά στοιχεία ικανά να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα»⁴²⁷.

Το μυστικό στοιχείο αναδύεται άμεσα, μη εννοιολογικώς εκπεφρασμένο, απότοκο της ζωτικής ορμής⁴²⁸.

Το εγώ συνιστά απόλυτο θεμέλιο, που διαδραματίζει το ρόλο του υπερβατολογικού υποκειμένου. Ταυτοχρόνως με την διάνοιξη ενός χρονικού πεδίου, παρέχεται η δυνατότητα μιας μερικής πραγμάτωσης. Η αλήθεια, μεταπίπτει σε διαρκή πραγματιστική δυνατότητα. “Η αλήθεια είναι το όνομα οποιουδήποτε πράγματος αποδεικνύεται καλό βάσει του πιστεύω και συγκεκριμένων, προσδιορισμένων λόγων (*Pragmatism*, σ. 43). Επισημαίνει: «Μοναδική εγγύηση έναντι του ασελγούς συλλογισμού είναι η ανατομή της εμπειρίας καθ’ εαυτής με την σύστοιχη αδυναμία ημών για ακριβή απόπειρα κατάδειξης της υπερβατικής πραγματικότητας»⁴²⁹.

Περαιτέρω ο πραγματιστής διερωτάται: «Ποια συμφωνία κρατάει την ιδέα και την πραγματικότητα και αντιλαμβάνεται ότι οι ιδέες πρέπει ν’ ανιχνεύονται εμπειρικά και αυτά που υποδεικνύουν πρέπει να καταλήγουν σε χρηστικά και ωφέλιμα αποτελέσματα για το άτομο»⁴³⁰. Κατόπιν της επήρειας του νιτρικού οξέως παρατηρεί: κάθε εναντίωση αποδυναμώνεται εντός της υψηλής ενότητας, οι διαφοροποιήσεις είναι βαθμού, όλοι δε οι βαθμοί είναι κοινού είδους⁴³¹. Τα κείμενα, οι σημειώσεις της anaesthetic revelation εμφανίζονται ως κραυγές πέραν των ηθικών περιορισμών της κοινότητας. Πλέον το υποκείμενο υπερβαίνει το απατηλό σχέδιασμα νορμών και επιβεβλημένων αξιών.

φιλοσοφία της ταυτότητας του όψιμου Schelling (1775 – 1854).

⁴²⁶ W. James, *Essays in Philosophy*, σ. 189– 190.

⁴²⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 307

⁴²⁸ Ιδιαίτερη μνεία επ’ αυτού στο H. Purnam : *Pragmatism An Open Question*, Mass., Blackwell, 1995 σ. 69 – 77 και του ίδιου *Realism with a Human Face*, Connant, Cambridge, Harvard, University Press, 1990, *Renewing Philosophy, The Gifford Lectures, 1990*, Cambridge, Harvard University Press, 1992.

⁴²⁹ W. James, *The Meaning of Truth*, στο *Works of W. James*, σ. 141

⁴³⁰ W. James, *The meaning of truth*, σ. 104, 106

⁴³¹ W. James, *The will to believe*, σ. 219

Ανθρωπινότητα εμποτισμένη από τον ερεβώδη ζήλο των: Αυγουστίνου, Λούθηρου, Kierkegaard, Shankara, με προϋπόθεση την ενύπαρξη της ελάσσονος μυστικής φλόγας.

Ο William James απορρίπτει την αρχέτυπη εκδοχή των Th. Aquinas και J. Calvin περί Sensus divinitatis, θέση που αποτελεί επέκταση της παύλειας θεωρήσεως στην *προς Ρωμαίους*, 1:18-20⁴³². Κατανοεί ότι τα ουσιώδη ερωτήματα έχουν αποκοπεί και παραδοθεί στην τυχαιότητα μιας περιφρονημένης επισκόπησης, μιας κοσμοθεωρησιακής φλυαρίας.

Η οπτική που προτείνει ο W. James στρέφεται προς όλα, ανοιχτά, με συνέπεια και σε επίπεδο προοδευούσας γνώσης. Η απαραμείωτη εξακολούθηση του πόνου, του φόβου της αγωνίας, εξαναγκάζει την συλλογιστική να μην απορρίψει ουδέν. Κατόπιν της απωλείας των ευκαιριών πραγμάτωσης οφείλει να αποπειραθεί να αντικρίσει τον κόσμο δίχως παραμυθίες. Γιατί ο κόσμος και ο άνθρωπος που θα μπορούσαν εδώ και τώρα να βρίσκονται σε συνθήκες παραδείσου παραμένουν στην κολάσιμη ειρκτή, μια τέτοια γνώση θα είναι προδήλως πρακτική φιλοσοφία.

Δαιμονικός μυστικισμός

Wo aber Gefahr ist wachst. Das Rettende auch⁴³³

Hoelderlin

Όμοια αίσθηση της σπουδαιότητας του ελαχίστου και της σιωπής, ίδια κειμενογραφία, ορολογία, αποκτούν πλέον νέο νόημα, πανομοιότυποι σπαραγμοί και ενύπνια όπου η κυρίαρχη συγκίνηση είναι απαισιόδοξη για το άτομο και οι προθέσεις του είναι νοσηρές και πεισιθανάτιες⁴³⁴. Ο William James δεν κατόρθωσε ουδέποτε να

⁴³² Ο Calvin αναφέρει ότι έκαστος ημών διαθέτει ενστικτωδώς την θεία παράσταση. Θέση που αναπτύσσεται διεξοδικώς στο *Institutes* I, III, I, σ. 44) αντίστοιχη διατύπωση και στην Πλατωνική πολιτεία, βιβλία, VI – VIII. Ομοίως Th. Aquinas: *Summa Theologiae*, I, 92 *Summa Contra Gentiles*, στο βιβλίο III κεφ. 38 αναφέρει ότι υφίσταται θεία επιγνωσία εις έκαστο άνθρωπο πβ. “Commentaries on the Epistle of Paul to the Epistle of Paul to the Romans, vol XIX, of Calvins Commentaries Frand Rapids, Baker Book House, 1979, σ. 70. Υπόψη : “The eminent pagan” φράση του Καλβίνου, αφορά τον Κικέρωνα. Συνοπτικώς : ο Καλβίνος υποστηρίζει ότι ο πεπτωκός άνθρωπος απώλεσε την ευθεία και άμεση θεία γνώση αλλά και την δυνατότητα επιτεύξεως της ως αυτή υπήρχε στην παραδείσια τρυφή.

⁴³³ Taylor Ch., *Varieties of religion today*, Harvard, university press, Cambridge, Massachusetts and London, 2002, preface.

⁴³⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 357. Η ανατομή του μυστικού στοιχείου προϋποθέτει για τον φιλόσοφο την απάντηση στο ερώτημα : “to what extent can mystical experiences legitimately authorize specific theological positions?”. Ο ίδιος προκρίνει ως απαντητικά πλαίσια:

A) Τα θρησκευόνται υποκειμένα που εμβιούν μυστικές εμπειρίες δικαιούνται να θεωρούν τις εμπειρίες αυτές αληθείς.

B) Το μυστικό συνειδησιακό επίπεδο αποτελεί αποδείξει ότι η συνήθης συνείδηση ημών συνιστά εις εν των πολλών συνειδησιακών τύπων.

Γ) Οι μη – μύστες δεν υποχρεούνται να υιοθετούν την αποκαλυπτική αλήθεια των νουμενικών εμπειριών. *William Barnard Exploring Unseen Worlds* σ. 75.

αποστραφεί την μεταφυσική σαγήνη ακόμα και στο εξόχως επιστημονικό του σύγγραμμα το *Principles* όταν σημειώνει· υπάρχει ένας ανεξιχνίαστος πυρήνας στην εσωτερικότητα του ανθρώπου⁴³⁵. Ο James προσπαθεί να κατανοήσει τη διαδραστική σχέση εγκεφάλου και νου. Ο ίδιος γνωρίζει εξάλλου την επιρροή των ψυχοτρόπων ουσιών στην εγκεφαλική λειτουργία και στην μεταβολή της συνειδήσεως. «Ο συλλογισμός είναι εγκεφαλική δράση»⁴³⁶. Τί συμβαίνει όμως στην συνείδηση, όταν ο ανθρώπινος εγκέφαλος πεθαίνει ή αδρανεύ;

Ο James υιοθετεί μια διττή θεώρηση: Ι) Ο εγκέφαλος παράγει ό,τι συνιστά συνειδησιακό περιεχόμενο, όπως αυτό συμβαίνει με το φως που γεννά το ηλεκτρικό κύκλωμα. Τούτο αποτελεί την “productive theory”, όπου η συνείδηση δημιουργείται από πλειάδα σύνθετων χημικών αντιδράσεων εντός του εγκεφάλου και απισχνάται όταν ο εγκέφαλος αίρει την λειτουργία του⁴³⁷. Σε έτερη πιθανολογούμενη συνθήκη η συνείδηση προϋπάρχει του εγκεφάλου και ο ρόλος του δευτέρου συνάδει στην συγκεντρωτική μορφοποίηση στοιχείων της προϋπάρχουσας συνειδήσεως. Η εναλλακτική υπόθεση αυτή διακρίνεται:

- Η προϋπάρχουσα συνείδηση είναι θρυμματισμένη και ο εγκέφαλος επωμίζεται την δυσχερή ευθύνη συγκέντρωσης της σε εύχρηστες προσωπικές φόρμες.
- Η συνείδηση της ανωτέρω μορφής υποθετικώς δύναται να διαθέτει ήδη μια ενοποιημένη δομή του απόλυτου κοσμικού πνεύματος (Absolute World Soul) ή τι έτερον⁴³⁸.

Ο εγκέφαλος στην περίπτωση αυτή αναλαμβάνει να παραλάβει και να μεταδώσει οριοθετημένες συνειδησιακές μορφές, όπως μια ραδιοφωνική συσκευή λαμβάνει προϋπάρχοντα κύματα και μεταδίδει αυτά ως ηχητικά. Η ψυχολογική θεώρηση του φιλοσόφου είναι συνδεδεμένη με την μεταφυσική του οπτική «η συνείδηση – εάν ισχύει η μεταβιβαστική θεωρία – δεν υποχρεούται να γεννάται de novo όπισθεν των παραστάσεων, άμεσα συνδεδεμένη με τον κοσμικό ορίζοντα».⁴³⁹ Ο William James κολακεύει την ανωτέρω θεωρία και την αναδεικνύει ικανή να επεξηγήσει φαινόμενα ως η θρησκευτική μεταστροφή, αιφνίδιες ιάσεις, προεμβιώσεις θανάτου, ενύπνια, διάμεσες δυνατότητες⁴⁴⁰. Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι ψυχολόγοι και φιλόσοφοι επιλέγουν μεταξύ των δυο

⁴³⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 328

⁴³⁶ W. James, *Essays in Religion*, σ. 81.

⁴³⁷ W. James, *Essays in Religion*, σ. 84

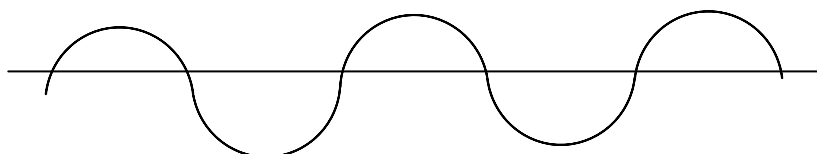
⁴³⁸ W. James, *Essays in Religion*, σ. 86

⁴³⁹ W. James, *Essays in Religion ...*, σ. 89

⁴⁴⁰ W. James, *Essays in Religion ...*, σ. 92-93.

θεωρήσεων (ήτοι productive – transmissive theory) βάσει του κόσμου που θέλουν ή δύνανται να αποδεχτούν⁴⁴¹.

Στην ανάλυση του W. James το συνειδησιακό επίπεδο ποικίλει υπό διάφορες συνθήκες. Όταν συμβαίνει να χαμηλώνει, όπως σε καταστάσεις έντονης διαύγειας, ο άνθρωπος αναπτύσσει συνειδήσεις πραγμάτων, που συλλαμβάνει μονάχα ασυνειδήτως ενίοτε: Όταν υψούται σε υπνώττουσα κατάσταση, η συνείδηση βυθίζεται πάραυτα»⁴⁴².

Παρουσιάζει δε ένα διάγραμμα προκειμένου να αποδώσει την θεωρία του Fechner για την υποκατώφλεια συνείδηση. Τα τρία τμήματα της κυματοειδούς γραμμής υπεράνω της οριζόντιας γραμμής, αναπαριστούν τρεις διακριτές ατομικές συνειδήσεις, ενώ τα τμήματα υπό τη “threshold” (οριζόντιας γραμμής στο σχεδιάσμα), εκφράζουν ό,τι είναι ασυνείδητο σε έκαστο των τριών ατόμων. Η συνείδηση τους (οι κορυφές των κυματισμών) είναι χωρισμένη αλλά κάτω από το επίπεδο συνειδήσεως, όλα είναι ενωμένα σε ένα κοινό ωκεανό εγρήγορσης. Ό,τι ακριβώς συμβαίνει με τη μυστική και τη ψυχική εμπειρία. Βαθύτατα εμποτισμένος από τον προτεσταντισμό ο James, θεωρεί ότι η αιτία υψώσεως και καταβυθίσεως του επιπέδου της συνειδήσεως μας παραμένει μυστήριο.

Αρνείται ωστόσο να περιορίσει την οπτική του για τη λειτουργία της συνειδήσεως σε μονιστικά ιδεώδη: «Ουδόλως απαιτείται η αναγνώριση της συνειδήσεως, ως κάτι που υφίσταται πίσω από τα φαινόμενα και είναι συνδεδεμένο με το απόλυτο πνεύμα του υπερβατικού ιδεαλισμού, μολονότι σχεδόν όλα συνηγορούν σε μια τέτοια συνειδησιακή εκδοχή...Εξάλλου υπάρχουν πολλοί νέες που λειτουργούν στο κόσμο των φαινομένων. Η θεωρία της μεταβιβάσεως προυποθέτει την υπέρβαση της συνήθους αντιλήψεως του εαυτού»⁴⁴³. Αλλά αυτός ο νέος εαυτός, που η θεωρία της μεταβιβάσεως υιοθετεί, δεν είναι

⁴⁴¹ Εάν οι στοχαστές έλκονται από την υλιστική ή νατουραλιστική οπτική υιοθετούν ασμένως την παραγωγική εγκεφαλική λειτουργία. Εάν όμως υποθέτουν ότι σύμπας ο ορίζοντας της υλικής πραγματικότητας αποτελεί επιφανειακό κράσπεδο όπισθεν του οποίου ίστανται ρέουσες πραγματικότητες υιοθετούν αβιάστως τα λόγια του Percy Shelley στο ποίημα αυτού “Adonais”. “Life, like a dome of many-colored glass, stains the white radiance of eternity” συνεπώς σαγηνεύονται από την θεωρία της μεταβιβάσεως. W. James, *Essays in Religion and Morality* σ. 87. Είναι καταφανής η επιρροή του Βαυαρού ψυχολόγου και διανοητή Gustav Fechner (1810 – 1887) περί της “threshold of Consciousness”, που αναπτύσσει ευφάνταστα στο δοκίμιο: “A suggestion About Mysticism”.

⁴⁴² W. James, *Essays in Religion ...*, σ. 90.

⁴⁴³ R.W.B. Lewis, *The Jameses*, N. York, Farrar and Straus – Giroux, 1991, σ. 461 – 462

εύκολο να αναγνωριστεί στη φυσική του μορφή, όταν μάλιστα παραμένει ενεργός και δραστήριος και μετά το θάνατο του ανθρώπου. Ο εαυτός που μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει μετά το βιολογικό τέλος του ατόμου και επιπλέον που μπορεί να εκταθεί σε υψηλά και άγνωστα ακόμα επίπεδα συνειδήσεως, δεν ταυτίζεται με τον εαυτό των *Αρχών Ψυχολογίας* του W. James. Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται η συνήθης στον James αμφίπλευρη φιλοσοφική του σκέψη. Το 1887, δημοσιεύεται το “*Human Immortality*” που ανατέμνει το κοσμικό εαυτό. Ήδη έχει βιώσει ο φιλόσοφος W. James τραγικές απώλειες προσφίλων του προσώπων και προβληματίζεται για το θάνατο. Την 6^η Ιουλίου γράφει στην Alice James την αδελφή του: «*Θεωρώ ότι ουδέποτε μερίμνησες έντονα για αυτή τη ζωή και εγώ στην ηλικία των πενήντα αναγνωρίζω, ότι τελευτή και ζωή είναι συναρμοσμένες. Η ιδιόμορφη σιωπηρή ισχύ σου, που έδειχνε διαρκώς εύθραστη και ευγενής υπήρξε το αντίπαλο της φυσικής σου καταστάσεως και αυτήν την μεθόριο στιγμή καθώς αφήνεσαι από τα δεσμά της νευρικής αδυναμίας και της καταπτώσεως που χρόνια σε διακρατούσαν. Μολονότι αυτά τα ρημαγμένα δέσματα εμπεριείχαν περισσότερα από αυτά που με σοβαροφάνεια ιχνηλατεί η επιστήμη. Αναστολές, θραυσμένοι εαυτοί, αποκαλυπτικές ατομικές εμπειρίες, στιλβώδεις μεταλλαγές, ωθούν και εμένα στην αναζήτηση του μυστικού, πέραν του έλλογου και συνήθους. Ο πατέρας στον παρόντα χρόνο θα αναγνώριζε σε εμένα ένα πιο συγκαταβατικό και λιγότερο υπερφίαλο ακροατή.*

Η αθανασία (υπό την έννοια ότι η σωματικότητα εξαρτάται αναποδράστως από την διανοητική συνθήκη και το πνεύμα συνεχίζει όταν το σώμα παρέρχεται) όταν κάποιος πιστεύει (νευρωτικές περιπτώσεις) ότι καταχθόνιες σωματικές δυνάμεις παρεμποδίζουν την επίδραση των επιμέρους πνευματικών τμημάτων στην εμπειρία του κοσμικού ορίζοντα μολονότι αυτά τα τμήματα είναι αρκούντως παρόντα. Την στιγμή που εσύ λοιπόν εγκαταλείπεις το σώμα, είμαι βέβαιος ότι πραγματοποιείται μια έκρηξη ενέργειας με συνακόλουθη έκλυση ενεργειών, έως ότου επέλθει η νηνεμία. Αυτή η μετάβαση συνοδευόμενη από μεγάλη αιώρηση μεταξύ δυο ταυτόχρονων διαστάσεων της πραγματικότητας καθώς εκείνες αποκτούν την καινούργια τους ισορροπία...ο καθένας θα αισθανθεί το σάστισμα αλλά εσύ θα εκπλαγείς έντονα⁴⁴⁴.

Οι θέσεις του Βαυαρού ψυχολόγου G. Fechner, ο υπερβατισμός, η ρομαντική ποίηση μιλούν για την ανθρώπινη αθανασία μαζί με την επιστημονική καταγραφή φαινόμενων όπως: όνειρα, δαιμονισμός, ψευδαίσθηση, διαμεσολάβηση, πολλαπλές

⁴⁴⁴ R.W.B. Lewis, *The Jameses*, σ. 462, η απάντηση της Alice είναι γεμάτη οπτιμιστικούς αναβαθμούς και καρτερία εν όψει του επικειμένου τέλους της.

προσωπικότητες⁴⁴⁵. Ο υποκατώφλιος εαυτός συνιστά προσφιλές θέμα του James και απόλυτα φυσιολογική απόληξη των θεωριών του περί της ακραίας πεδιακής συνειδήσεως του ανθρώπου. Υποστηρίζει μάλιστα ότι «έκαστος ημών αποτελεί μια διαρκώς μεταβαλλόμενη δυναμική υπόσταση που δεν περιορίζεται στην ατομικότητα που κατανοείται με τους γνωστούς σωματικούς της όρους». ⁴⁴⁶ Αυτή η υποσυνείδητη περιοχή του ατομικού εαυτού κατονομάζεται από τον James, *B-region* σε αντιδιαστολή με την *A-region* και συγκεντρώνει σε μεγάλο εστιακό βάθος την αντάκλαση της σχέσης του ατόμου με κάθε πράγμα, όμως δεν είναι εύκολη η πρόσβαση σε αυτό το επίπεδο του ανθρώπινου ψυχισμού μολονότι είναι διαρκώς ενεργό. Για τον W. James οι ψυχικά άρρωστοι, οι άγιοι, οι μύστες είναι άτομα με ισχυρή “ultra – marginal life”⁴⁴⁷.

Η ψυχολογία της μεταστροφής

Η ακολουθητέα πορεία της μεταιχμιακής ανθρωπινότητας προϋποθέτει το συμβαίνειν. Ο κόσμος αυτών των ανθρώπων είναι διαρκώς, ένα επισυμβαίνει με πρωτογενές θάμβος, πηγή σύνολης της οντολογικής διερεύνησης του W. James, που αναζητεί απαντήσεις για το πώς της ανθρώπινης φύσεως και ταυτόχρονα αντιλαμβάνεται, ότι η υπαρκτική ταυτότητα του ανθρώπου και αυτή του κοσμικού ορίζοντα είναι συνυφασμένες. Ο James ουσιωδώς σχολιάζει σε ολόκληρη τη φιλοσοφική του πορεία τη συνάντηση της οντικότητας και του κόσμου. Σχέση ωστόσο μη αιτιακή, η ατομική συνείδηση δεν κατασκευάζει μονομερώς τον κόσμο. Η πραγματιστική πρόθεση του φιλοσόφου επιζητεί τον δρώντα άνθρωπο με την σύστοιχη ηρωική του ποιότητα. Στο σημείο τούτο αναδύεται ο παλαιός φόβος (Angst) ανανοηματοδοτημένος με εδραία θεμέλια τον οντικό ανθρώπινο χαρακτήρα και το εμπειρικό περιεχόμενο που αρνείται την πολλότητα, σημείο του αυθεντικώς ζην. Έχοντας προ ομμάτων την μόνιμη δυνατότητα του άλγους, του θνήσκειν, ο αυθεντικός άνθρωπος, αναπόσπαστος από την ερριμμενότητα του στον κόσμο, αρνείται ό,τι καθηλώνει. Αποπειράται να πραγματώσει την εαυτότητά του σε μια μανική πορεία δίχως την ψευδαίσθηση της ιδέας και του συμποματικώς αναγκαίου.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Τα ανωτέρω αποτελούν τον θεματικό πυρήνα των διαλέξεων Lowell το 1896, “*On Exceptional Mental States*”, όπου εγκαινιάζει την ψυχολογική ανατομή του υποσυνείδητου, συνδέοντας τις *Principles* με το περιεχόμενο των *Varieties*. Οι θέσεις εμπεριέχονται και υπογραμμίζονται στο E. Taylor : *William James on Exceptional Mental States : The 1896 Lowell Lectures*, Amherst, The University of Massachusetts Press, 1984.

⁴⁴⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 380.

⁴⁴⁷ W. James, *V.R.E.* σ. 381. Προδήλως αναφύονται ερωτήματα. Τι συμβαίνει σε ένα υποκείμενο που έλκεται βαθμηδόν περισσότερο από την B-region. Η έλξη αυτή αφορά και εκφράζει μονάχα τη βούληση; κ.λ.π.

⁴⁴⁸ Θεωρεί ότι δραματική προσωπική μεταβολή υφίσταται στο άτομο όταν έρχεται σε επαφή ή ευρίσκεται σε

Στον φυσικό κόσμο, το καθ' ένα άτομο σχετίζεται άμεσα προς το είδος. Αλλά αν το άτομο είναι ένας μεταστραφείς απολύτως προσδιορισμένος άνθρωπος παρέχει την δυνατότητα της υψώσεως, της αιφνίδιας αποσπάσεως από το αναγκαίο σύμπτωμα. Η αυτοπαράδοση δεν περιορίζεται στην Λουθηρανική σωτηριολογία ή στη διδαχή περί μεταστροφής των Μεθοδιστών.⁴⁴⁹ Αλλά έχει εξέχουσα θέση στην κίνηση “Mind Cure” και εν γένει στην ολιστική ιατρική θεώρηση. Οι ευαγγελιστές συγκλίνουν προς μια θεϊστική πεποίθηση, ότι η θεία χάρις διαμορφώνει καινή προσωπικότητα αιφνιδίως και απολύτως. Οι αυτοθεραπευτές υιοθετούν πανθεϊστικές αντιλήψεις: «ο μικρόνους ατομικός εαυτός συνδέεται αναποδράτως με ένα ευρύ σθεναρό εαυτό» (spirit of the universe as well as ones own subconscious self)⁴⁵⁰.

Ο ιατρικός εμπειρισμός, πιθανολογεί ως γ εκδοχή εγκεφαλικές κινήσεις ήσσοнос σημασίας λειτουργίες που υποχωρούν ενώπιον της υψηλής εγκεφαλικής δράσεως. Ο James δεν αποκαλύπτει εναργώς και σαφώς την άποψη αυτού μολονότι οι ανωτέρω θέσεις απηχούν τις αντιλήψεις του σε διάφορες χρονικές περιόδους.⁴⁵¹ Αδιαμφισβήτητα οι *Varietes* συνιστούν την απόπειρα του φιλοσόφου να συναρθρώσει διττές τις διακριτές τοποθετήσεις του. Τούτο φυσικά υπό το πρίσμα του όρου Sick Soul που εμποτίζει όλη του τη βιωτή.

Ο δεδομένος ανταγωνισμός της διττής τυπολογίας· Sick – Soul ≠ Healthy – minded, δεν νοείται ως ευγενής αγώνας συνδέσεως αλλά ως σφοδρός διαχωρισμός που

επαφή με δυνάμεις που αναδύονται εκ του υποκατώφλιου εαυτού, εξέχον στοιχείο του άρρητου κόσμου, πρβλ. W. Barnard *Exploring Unseen Worlds*, σ. 179.

⁴⁴⁹ Η ομολογία πίστεως των Μεθοδιστών, ουσιαδώς αφορά την αναθεωρημένη οπτική των 39 άρθρων της αγγλικής εκκλησίας υπό του John Wesley, ως αυτά ανεγνωρίσθησαν και υιοθετήθηκαν υπό την συνέλευση των Μεθοδιστών στην Βαλτιμόρη το 1784. Επισημαίνω ότι ο Henry Senior είναι πρεσβυτεριανός. Ο πρεσβυτεριανισμός είναι σύστημα εκκλησιαστικής διοικήσεως με αφετηρία τις αρχές του Σκότου Μεταρρυθμιστή John Knox (1513 – 1572), πβ. P.H., Brown, J. *Knox a Biography* vol. I, II, London, 1895. Επίσης R. L. Greaves : *Theology and Revolution in the Scottish & Reformation, Studies in the Thought of R. J. Knox*, Michigan, 1980. Ο όρος Presbyterian άρχεται ως terminus technicus, την απαρχή του 17^{ου} αι., μολονότι είναι γνωστός από την εποχή της Ελισάβετ I. Οι G. Bolam και J. Goring θεωρούν ότι πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1641 υπό του Sir Eduard Dering στο Αγγλικό Κοινοβούλιο: “English Presbyterian beginnings”, πβ. *The English Presbyterians from Elizabethan Puritanism to Modern Unitarianism* Boston, 1968. Δηλώνει δε τους οπαδούς της μεταρρυθμίσεως που απέρριπταν την επισκοπική διοίκηση (Episcopalians) όσο και την διοίκηση της εκκλησίας από μόνον του εκκλησιάσματος) (Congregationalists). Επέβλεπαν δε ιδίτυπο διοικητικό σύστημα που στηρίζεται στους «πρεσβύτερους». Δεν πρόκειται κατ' ανάγκην για χειροτονημένους λειτουργούς του λόγου ή διακόνους αλλά είναι δυνατόν να είναι και λαϊκοί, μετέχοντες του πρεσβυτερίου. Υπεράνω τυπικού πρεσβυτερίου, ίσταται το Kirkession ή Consistory, παραλλήλως υπάρχει η Σύνοδος πρεσβυτέρων μείζονος περιφέρειας, ενώ υψίστη αρχή διοικήσεως είναι η Γενική Συνέλευση (General Assembly) στην οποία μετέχουν κατόπιν εκλογής λειτουργοί. Σημειώνω ότι ο ίδιος ο W. James, ετάφη σύμφωνα με το τυπικό των Πρεσβυτεριανών.

⁴⁵⁰ W. James, *V.R.E.*, σ. 96.

⁴⁵¹ H Brawn : *W. James on Radical Empiricism and Religion*, Univ. of Toronto Press ed. R. Brown and C. Normone, *Studies in Philosophy*, 200, σ. 14.

διακρίνει. Η κατά James αντίθεση του ζεύγματος αυτού εδράζεται στην ρήξη εντός του ανθρωπίνου. Υπογραμμίζοντας ακαταπαύστως τον πόθο της απόστασης, την μεθόριο ρωγή που επιτρέπει την δαρβίνεια υπέρβαση του είδους, επί τη βάσει της ατομικότητας.⁴⁵² Αρνούμενος την ψυχολογική διερεύνηση αποκλειστικώς της μεταστροφής, εφόσον αυτή αποξενώνει τον όποιο ξεχωρισμένο εαυτό μέσω της φυσιολογικής εξέλιξης του χαρακτήρα. Εμμένει ιδιαιτέρως στα πραγματιστικά έκδοχα και κριτήρια της αλλαγής.

Διακρίνει δυο τύπους μεταστροφής· τον εθελούσιο, βουλητικό τύπο (volitional type: which is Conscious and Voluntary), τον τύπο της ολοσχερούς αυτοπαραδόσεως (self – surrender type: which is in Voluntary and unconscious)⁴⁵³, ο ίδιος έλκεται φύσει και θέσει από την Β΄ τυπολογία. Η μεταστροφή είναι ουσιωδώς μιας ευρείας έννοιας ψυχολογική αναδιάρθρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας· μετατρέπεται ένεκα μιας καινοφανούς εσωτερικής επιρροής με την οποία συνδέεται πλέον η μεταξίωση πάντων. Το φιλοσοφείν για τον W. James, οφείλει να καταδεικνύει τι αξίζουν οι ιδέες “in cash” ώστε η θεωρία να συνιστά εργαλείο ουχί απλοϊκή απάντηση σε ανόητα ερωτήματα. Για τούτο και ο φυσικός, ευθύς ρεαλισμός του ανθρώπου είναι εγγύτερα στην διαυγή εμπειρία από ότι οιαδήποτε ευφάνταστη ανάλυση.

Εαυτός και υπερβατικό

Η αντίληψη περί ταυτότητας στον William James αναπτύσσεται σε τρισσό επίπεδο. Στις *Principles of Psychology* εδραιώνεται σε ένα μεθοδολογικό διωσμό, στο *Essays in Radical Empiricism* στηρίζεται σε έναν “no – self” διαστοχασμό και απολήγει στην αποδοχή της αυθύπαρκτης εαυτότητας, στο *A Pluralistic Universe*.⁴⁵⁴ Υιοθετεί συχνάκις τον όρο “field” προκειμένου να εκφράσει την εννόηση της “καθαρής εμπειρίας” και την αντίληψη της “συνείδησης”. Με σαφή την προϋπόθεση ότι ο εαυτός είναι πολυσχιδής “fields within fields, within fields...”⁴⁵⁵.

⁴⁵² W. James, *V.R.E.*, σ. 225

⁴⁵³ W. James, *V.R.E.*, σ. 17a. Περαιτέρω ο Victor Lowe θεωρεί ότι οι απόψεις του James γειτνιάζουν με τις θέσεις του A.N. Whitehead, βλ. *Understanding Whitehead*, Baltimore, J.Hopkins University press, 1966, σ. 343.

⁴⁵⁴ Milic Capek : “The Reappearance of the Self in the Last Philosophy of W. James”, *Philosophical Review* 62, 1953, σ. 526 – 544. Απορρίπτων τον ισχυρισμό του Dewey ότι ο φιλόσοφος υιοθετεί συμπεριφοριστικό μοντέλο περί εαυτού J. Dewey: *Problems of Men* N. York, Philosophical library, 1946, σ. 396 – 409. Σημειώνω ότι ο J. Dewey γράφει εγχειρίδιο ψυχολογίας ο ίδιος πριν αναγνώσει της *Principles* του James, που ο τελευταίος θεωρεί ως ένα εγγελιανό αναμάσημα θέσεων έως ότου ο J. Dewey συνδέεται με τις θέσεις του James αποκληρύσσοντας το σύγγραμμά του.

⁴⁵⁵ W. James, *Pluralistic Universe*, σ. 130.

Ο αμερικανός φιλόσοφος δεν ισχυρίζεται διόλου, ότι αποδεικνύει την εμπειρική εγγραφή της επιστροφής στην ροή των πραγμάτων. Εισάγει έναν απλό συλλογισμό “not conceived so but felt so”, υπογραμμίζοντας την σημαίνουσα θέση του “feeling” στην ανθρώπινη εμπειρία, θέση που θυμίζει εντόνως το “Dive back into the flux” του H. Bergson. Γεγονός που καταδεικνύει την γλώσσα ως φέρουσα πλασματικά κέντρα, ως αυθαίρετο προσδιορισμό ταυτοτήτων ή αντιθέσεων, μαζί με το επιβεβλημένο σιωπών στον υπερβολικό και βέβαιο διανοητικισμό.

Η φιλοσοφική ανθρωπολογία του James δεν επιτυγχάνει την ευκρινή προσέγγιση μεταξύ σώματος, ως ακραιφνούς φυσικού αντικειμένου, και της σωματικότητας που αισθάνεται και διαβιοί μέσω συνειδησιακών ενεργημάτων. Προδήλως απορρίπτει την θεωρία περί υποστατικής ψυχής, τον Χιουμιανό συνειρισμό, το υπερβατολογικό εγώ του Immanuel Kant.

Το ερώτημα παραμένει εκκρεμές⁴⁵⁶, συστοίχως δε θυμίζει τον σημαίνονται διαχωρισμό του Max Scheller· lived body [Leib] και thing – body [Koerper] που αποτελεί καίρια παράμετρος της φαινομενολογίας στο περίφημο δοκίμιο “Die Idole der Sebsterkennntnis” (1911).

Περί μεταλλαγής

Οι *Varietes* αποτελούν εξαιρετική μελέτη της συνειδήσεως και της μεθόριας διανοήσεως⁴⁵⁷. Προϋποθέτουν δε ως συνιστώσα την συμπερίληψη της *Consciousness Beyond The Field*⁴⁵⁸. Από τη σκοπιά του μεταιχμιακού ανθρώπου, ο William James

⁴⁵⁶ Edie, J. M., *The Philosophical Anthropology of James, W.*, στο *An Invitation to Phenomenology*, ed. James M. Edie, Chicago, Quadrangle Books 1965, σ. 128.

⁴⁵⁷ Αξιοσημείωτη η συνδρομή της σπουδής του E. Taylor· William James, *On exceptional Metal states*, Amherst: University. O Massachusetts Press, 1984, William James Press, 1996, επίσης: *Shadow Culture: Princeton University Spirituality in America, Washington, and counter point* 1999 σ. 176 – 182. Καθώς και το σύγγραμμα του Ian Hawking : *rewriting then soul : Multiple Personality and the sciences of Memory*, Princeton, Princeton, University Press, 1995. Φευ, η συμβολή της ευρωπαϊκής διανοήσεως πολλώ μάλλον της ελληνικής στα ζητήματα αυτά είναι εμπισθώς πενιχρή.

⁴⁵⁸ Η πλειονότητα των μελετητών του William James μεταξύ αυτών ο Eugene Taylor συμπεραίνουν την επιρροή του Frederick Myers, ιδρυτή της British Society of Psychical Research στην οπτική του φιλοσόφου περί ακρόριας δράσεως της συνειδήσεως. Ο ίδιος ομολογεί την επίδραση του Pierre Janet με την “Hysterical Summambule” της Leonie (1886) πβ. W. James, *V.R.E.*, σ. 5 καθώς και των Edmund Gurney, Alfred Binet. Ο A. Gauld αναφέρει τη περίοδο αυτή ως τη χρυσή εποχή του υποσυνειδήτου στο *A History of Hypnotism*, Cambridge, Cambridge Un. Press, 1192, σ. 412. Περί του υποσυνειδήτου κατά Janet πβ. : Pierre Janet A Symposium on the subconscious, *Journal of Abnormal psychology* 2, 1907, σ. 58. Ομοίως F. Myers: The subliminal consciousness, *Proceedings of the society for psychical research* 7, 1891-1892 σ. 293-355. Τα αποτελέσματα των μελετών του Janet δημοσιεύονται στο *Revue Philosophique* 1886 – 1889 Ο J. Barzun στο *A stroll with W. James* εμμένει στην θέση ότι η ιδέα περί υποκατώφλειου εαυτού προήλθε από τον F. Myers (1882) όπως φαίνεται στο άρθρο του James, *The Hidden Self*. Προγενεστέρως στο *Principles* (1890) αναπτύσσει πλειάδα απόψεων για την εγκεφαλική δραστηριότητα του ασυνειδήτου. W. James: *The*

αποπειράται να συλλάβει την γνώση που δεν εναντιώνεται αφελώς στην εμπειρία. Διότι με την έννοια που του προσδίδει ο W. James, το μυστικό δεν είναι κάτι άτυπο· είναι κατάσταση που ένεκα της υψηλής καταφάσεως της δύναται να περιλάβει και να διεκδικήσει βαθιές πραγματικότητες. Ήδη στο εκτεταμένο κεφάλαιο “The Consciousness of Self”, ο φιλόσοφος ανατέμνει την μεταλλαγή του εαυτού. Διακρίνει δε αυτήν διττός:

- a) Μεταβολές μνήμης
- b) Μεταλλαγές σωματικές καθώς και των πνευματικών εαυτών

Κατά την α΄ εκδοχή η μνήμη υφίσταται απώλειες ή εσφαλμένες αναμνήσεις. Σε έκαστη περίπτωση το εγώ μεταβάλλεται. Ενίοτε υπερβαίνει κανείς την συνήθη μνημονική μετάπλαση και απολήγει στη μη φυσιολογική μεταλλαγή της παρούσας εαυτότητας. Στην παράνοια, η πλάνη αφορά το παρελθόν. Αντιστοίχως είναι μελαγχολική ή εύχαρις ανάλογα με τον χαρακτήρα της ασθένειας. Η πλέον ειδηχθής μεταλλαγή αφορά τον εαυτό του παρόντος και προέρχεται από αισθήσεις και επηρεασμούς που αφήνουν ανέγγιχτο το παρελθόν. Το φαινόμενο της *alternating personality* εδράζεται κυρίως σε ολισθήματα μνήμης αιφνίδια και συνήθως συνοδευόμενα από μια περίοδο ασυνείδητης ή λιποθυμικής εκδήλωσης που εστιάζεται στην απώλεια αισθήσεως χρόνου. Στην ύπνωση παράγεται η μεταλλαγή της προσωπικότητας με πλείστους τρόπους.

Το υποκείμενο εντός του πλαισίου αυτού, ομιλεί, γράφει, δρα ως καθοδηγούμενο από ένα έτερο πρόσωπο το οποίο συχνάκις κατονομάζει και το όποιο ιστορεί. Παλαιά ο έλεγχος αποδιδόταν σε δαίμονα. Όταν συμβαίνει η ποδηγέτηση του υποκειμένου να προέρχεται από έναν τεθνεώτα αυτό καλείται “medium”. Η υπόθεση και συναφής πειραματική απόδειξη των “secondary selves” και “strata of Consiousness” εδράζονται στην πεποίθηση ότι η συνείδηση είναι διαιρετή. Ο P. Janet ομιλεί περί εκφυλισμού της συνειδήσεως, ο James για διασκορπισμό ή αποσύνδεση των τμημάτων της συνειδήσεως.⁴⁵⁹ Όσοι υιοθετούν το διαχωριστικό μοντέλο συνειδήσεως αντιλαμβάνονται τον εαυτό ή εαυτούς σε στενή σχέση με την μνήμη, βεβαίως οι μνήμες συνδέονται αλλά μεταξύ των είναι χωρισμένες.

Πόνος και άλγος - σχεδόν με αποκαλυπτική συγκίνηση ο William James ανατέμνει την ανθρώπινη μεθόριο - που συνοδεύεται από το κωδικοποιημένο μυστικό στοιχείο.

Principles Of Psychology, σ. 167. Ενώ ο Nathan Hale θεωρεί ότι και ο Janet έλαβε την ιδέα της δευτερεύουσας εαυτότητας, από τον Myers, πρβλ. N. Hale, *Freud and the Americans*, N. York, Oxford University Press, 1995, σ. 126 – 127.

⁴⁵⁹ W. James, *The Principles of Psychology*, σ. 23, ο όρος “dissociation” εισέρχεται στην αγγλική γραμματεία το 1890 από τον William James που σαγηνεύεται πάντα από την Γαλλική ψυχολογία και είναι εντυπωσιασμένος από την προσωπικότητα του Janet.

Άτομα που ήσαν τον καταναγκασμό της κοινωνικής υποχρέωσης και επέστρεψαν στην πραγματικότητα των βιολογικών δεδομένων με τις σθεναρές, ψυχικές συνήθειες της. Εδώ ακριβώς αναφέρεται η ηθική ανοιχτότητα του William James που επιζητεί το ζων πρότυπο μιας καινής δημιουργικής γαλήνης διαυγών πράξεων. Η μυστική ορμή αναδύεται αβιάστως από ανθρώπους αυθεντικής βιωτής που παραδίδουν εαυτούς εθελουσίως στην εμπειρία μιας βαθιάς ενόρασης. Η σαγήνη για το μυστικό βίωμα δεν ακυρώνει την ενδελεχή σπουδή αυτού στο ζεύγμα· Normal or Pathological Self;

Οι Janet, Binet, Gurney, Myers και ο William υιοθετούν το διαχωριστικό συνειδησιακό μοντέλο. Διαφωνούν όμως για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες διαχέεται η συνείδηση. Ο P. Janet επηρεασθείς από τον διδάσκαλο του Jean Martin Charcot υποστηρίζει ότι η δευτερεύουσα εαυτότητα είναι προϊόν υστερίας και εξόχως παθολογικό σύμπτωμα. Οι λοιποί, θεωρούν ότι δευτερεύοντα συνειδητά κέντρα ανιχνεύονται και σε υγιή υποκείμενα⁴⁶⁰.

Τα παρά φύσει φαινόμενα εξετάζονται ενδελεχώς στο *The Principles*, κατόπιν ο W. James αναπτύσσει μια πανψυχιστική μεταφυσική οπτική για να εξηγήσει τις μυστικές και ακραίες εμπειρίες, όπως η περίπτωση της μητέρας –θάλασσας της συνειδήσεως. Η κατά Fechner συνειδησιακή θάλασσα εμφανίζεται έντονα το 1909 στο *Confidences of a Psychological Researcher*, το 1902 στο *The Varieties* εμφανίζεται η θεωρία της μητέρας – θάλασσας πιο συγκεκριμένη προκειμένου να εξηγήσει τι αποκαλύπτει το μυστικό βίωμα: υπάρχουν παράθυρα μέσω των οποίων, ο νους ατενίζει έναν εκτενή παρόντα κόσμο, τμήμα του οποίου είναι η συνήθης διάσταση στην οποία ζούμε, ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι το εξέχον φίλτρο μέσω του οποίου εκχέεται η αίσθηση του μεγάλου αυτού κόσμου. Στο *The Principles* τονίζει ότι υπάρχουν δύο τρόποι ανάλυσης του ψυχικού φαινομένου 1) η μελέτη αυτού, τί διαθέτει, ποία είναι η φύση του 2) η ιστορική ανατομή του δηλαδή ποίες συνθήκες το παράγουν, ποία η σχέση του με τα λοιπά ατομικά γεγονότα, στο *The Varieties* ακολουθεί την πεποίθηση ότι εάν η εμπειρία είναι ολοσχερής και βαθιά τότε θα πρέπει κανείς να αναζητήσει στο σκοτεινό υπόστρωμα της δικής του πρωτογενούς εμπειρίας το πραγματικό και ως ο όψιμος Shelling να συνδεθεί με την μυθική αρχή των πραγμάτων, πριν τον μεγάλο χωρισμό τους σε υποκείμενα και αντικείμενα. Η πορεία αυτή και το πλησίασμα του ατόμου με τον φυσικό κόσμο συμβαίνει στο θρησκευτικό βίωμα και

⁴⁶⁰ A. Gauld, *A History of Hypnotism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, σ. 369-381. Περί υποσυνειδήτου πβ. Pierre Janet : A Symposium on the Subconscious, “*Journal of Abnormal Psychology*”, 2, 1907, 58. Ομοίως Frederick Myers : *The Subliminal Consciousness Proceedings of the Society for Psychological Research* 7, 1891-1892, 298-355

διαθέτει σαμανικά χαρακτηριστικά. Παράνοια και έλλογο στοιχείο σε αυτό το αδιαμεσολάβητο ξέφωτο συναντώνται εφόσον κοιτούν τα θεμέλια της ανθρώπινης ύπαρξης. Πρόκειται σαφώς για μια σπουδαία καταγραφή του αμερικανού φιλοσόφου της διανοητικής οδύσσειας του ανθρώπου που αναζητεί τα αρχέτυπα στοιχεία της εσωτερικότητάς του σε αυτό το θρησκευτικό ξύπνημα του εαυτού που ενέχει την τριμερή πορεία του ατόμου, χωρισμός από τα πράγματα, μύηση και επιστροφή στο κόσμο.

Το υποσυνείδητο

Ο F. Myers, αναπτύσσει εναλλακτικές θέσεις έναντι των επόψεων του Janet περί εκφυλισμού σε σειρά δημοσιευμάτων του δευτέρου υπό την τιτλοθεσία, *The Subliminal Consciousness* (1892 – 1894). Αποπειράται να αρθρώσει αντιδιασταλτικές εξηγήσεις από αυτές που υιοθετεί η Γαλλική σχολή επί τη βάσει της υστερίας και της υποβολής εστιάζοντας την διερεύνηση στην ύπωση, την αυτόματη γραφή, τη μεταλλαγή της προσωπικότητας⁴⁶¹. Επισημαίνει: Το συνειδησιακό ρεύμα εντός του οποίου κατ'έθος διαβιούμε δεν αποτελεί την μόνη συνείδηση του οργανισμού ημών. Η συνείδηση εθολογική ή εμπειρική έγκειται στην επιλογή πλειάδας συλλογιστικών, αισθήσεων εκ των οποίων τα περισσότερα πληροφοριακά στοιχεία είναι ισότιμα συνειδησιακά με αυτά που εμπειρικά καταλήγουμε να νοούμε. Ο παρόν εαυτός μου δεν αποτελεί παρά εις εκ των λοιπών εαυτών με μόνη διαφορά ότι συνιστά τον καταλληλότερο αναφορικά με τις ανάγκες της συνήθους βιωτής. Οι λοιπές σκέψεις, μνήμες εξακολουθούν να υφίστανται εντός μας και επιδρούν στον οργανισμό και στην ατομικότητα⁴⁶².

Ο Myers πρωτοτυπεί και εισάγει τους όρους: “Subliminal”, “Supraliminal”, έναντι των πρωτευόντων και δευτερευόντων εαυτών. Ουσιωδώς, ο υποκατώφλειος εαυτός είναι όρος που συνάδει με το άθροισμα δυνάμενων προσωπικοτήτων με ατελείς ανεπίγνωστες δυνατότητες αντιλήψεως και δράσεως. Καινοφανή σύλληψη φαινομένων μεταξύ αυτών και θρησκευτικών που δεν υπαγάγει άπαντα στην ψυχοπαθολογία ή σε υπερβατικές επιβολές. «Ανεξαρτήτως της αντίπερα όχθης, το πλεονασματικό «τι» που βιώνεται στο θρησκευτικό μόρφωμα είναι η υποσυνείδητη πλευρά της συνειδητής ζωής ημών» αναφέρει συμφωνώντας με τον Myers, ο William James⁴⁶³.

⁴⁶¹ F. Myers, *Subliminal Consciousness Proceedings of the Society for Psychical Research*, σ. 299 – 300. Αξιόλογη είναι η σπουδή του Alan Gauld στις ιδέες του Myers, *The Founders of Psychical Research*, London Routledge and Kegan Paul 1968, σ. 275-299.

⁴⁶² Ομοίως F. Myers, 1903, σ. 301, 305.

⁴⁶³ W. James, *V.R.E.*, σ. 404.

Το όραμα και το αίνιγμα των *Varieties* ή διαρκώς διαυγής υποθετική δυνατότητα των κειμένων αποκτά σαφείς προσδιορισμούς:

- I. Η θρησκευτική ατομική εμπειρία εξηγείται υπό όρους υποκατώφλιου ή υποσυνείδητου εαυτού.
- II. Περιπτώσεις όπως μεταστροφή, αγιότητα, μυστικισμός, αποδεικνύουν εναργώς ότι στην θρησκευτική μορφή ζωής ένα τμήμα της ανθρώπινης φύσεως διαθέτει ασυνήθεις δεσμούς με την “Transmarginal” ή “Subliminal” περιοχή⁴⁶⁴.
- III. Η σύνδεση της θρησκευτικής εμπειρίας με τον υποκατώφλιο εαυτό καταδεικνύει την ολότητα του υποκειμένου που δηλώνεται μέσω της ψευδαισθήσεως, της υπνώσεως, του αυτοματισμού, της πολλαπλής προσωπικότητας των διαμέσων. Υπορρήτως ανακύπτει το ερώτημα της καταγωγικής προελεύσεως του υποσυνείδητου και της περατώσεως αυτού εντός της εαυτότητας ή πέραν αυτής;

Η ψυχολογική έρευνα

«Το πλέον βαθύ τμήμα της φύσης μας είναι τούτο *Binnenleben*, ο κρυμμένος εαυτός, σκaiώδης περιοχή όπου μόνοι προς μόνους αντιπαλεύουμε την βούληση, την πίστη, τον φόβο. Ως ακριβώς οι ρωγμές ενός σπηλαίου μέσω των οποίων τα ύδατα της επιφάνειας εκχέονται και μορφοποιούνται πηγές, σε τούτα τα αβυσσώδη έγκατα της προσωπικότητας ευρίσκεται η μήτρα όλων των ενεργημάτων και αποφάσεων, το βαθύ όργανο επικοινωνίας με την φύση των πραγμάτων»⁴⁶⁵. Η ψυχική διερεύνηση με την έννοια της δυνατότητας και της πειραματικής δοκιμασίας, αναδεικνύεται στον W. James ως απλή ανατομή εξαιρετικών εμπειριών. Η ορθόδοξη επιστήμη με την μορφή παγιωμένων αλλά αναιμικών εννοιών επανατοποθετείται και αποπειράται να προσδώσει μορφή στο χάος. Συνεπώς η επιστημονική γνώση συνίσταται στην επανεύρεση σχημάτων που έχει προσδώσει στα πράγματα το εμπειρικό ένστικτο.

Ύπνωση

Το πεπερασμένο και το πιθανολογούμενο άπειρο δεν ευρίσκονται σε αντίθεση αλλά εκφράζουν την σχέση του εγώ με τον εαυτό του στην επισφαλή διαδικασία συγκρότησης εκείνου που δύναται να γίνει αντικείμενο στοχασμού. Η μυστική ισχύ, η κρυμμένη στα μύχια της εσωτερικότητας αποτελεί την κοινή ρίζα διάνοιας και παράνοιας.

⁴⁶⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 381. Επίσης αξιόλογες παρατηρήσεις του W. Proudfoot, “William James on an Unseen Order”, *Harvard Theological Review*, 91, L, 2000 σ. 51-66.

⁴⁶⁵ W. James, *The Will to Believe*, Cambridge, Harvard University Press, 1979, σ. 55.

Αναντιρρήτως εκάστη απόπειρα ανεύρεσης ή ανασυστάσεως αυτής της ενότητας είναι καταδικασμένη στην εφεκτικότητα και στο σφάλμα του επιστημονικού λόγου. Η επιστημονική θεώρηση δεν επιδιώκει διόλου να ιδιοποιηθεί την ευκινησία ενός ζώντα οργανισμού και να συναντήσει την ορμή του στις αρχέγονες έξεις. Τείνει διαρκώς να αντικαταστήσει το πρωτόλειο ορμέφυτο με ό,τι επιδέχεται μέτρηση, μέσω της λογικής.

Κι όμως εντός του ατόμου ενυπάρχει μια ακραία αντίθεση μεταξύ της πολυπλοκότητας των βιολογικών συνιστωσών της συλλογιστικής και στην υπερβολική απλότητα των στοχαστικών νόμων αυτής της συλλογιστικής. Με μια γεύση στάχτης ο William James προσεγγίζει το αίνιγμα παραθέτων τις πλέον επικρατούσες θεωρίες για την υπνώττουσα κατάσταση.

- I. Animal magnetism (ζωικός μαγνητισμός)
- II. Neurosis (νεύρωση)
- III. Suggestion (υποβολή)⁴⁶⁶.

Περί αντιλήψεως

«Η συνείδηση μεμονωμένων υλικών αντικειμένων παρόντων στην αίσθηση ονομάζεται αντίληψη (perception)»⁴⁶⁷. Ο Αμερικανός στοχαστής περαιτέρω διερευνά – επί

⁴⁶⁶ Οι θεωρίες υπνώσεως εμπεριέχονται εκτεταμένως στο κεφάλαιο XXVII των *The Principles of Psychology*, με τίτλο: Hypnotism : Modes of operating and Susceptibility, Theories about Hypnotics state, The Symptoms of the trance, σ. 594 – 616 : Ο ίδιος παραθέτει παραδείγματα και πεζογραφία εκ των Binet, Fere όπως ο *Animal Magnetism*, A. Bernheim *Suggestive Therapeutics*, 1889, κ.λ.π. Επισημαίνεται ότι ο πνευματισμός είναι εξέχον ζήτημα στην Αμερική το 1880. Εμφανίζεται με τις Καναδές αδελφές Fox που ζουν στο Hydesville της Ν. York, από πού άρχονται τα παράδοξα συμβάντα το 1848. Μετακινούνται εκ νέου στο Manhattan το 1850 και εφαρμόζουν κατά συρροή séances οι οποίες εξαπλώνονται ταχέως στην Αγγλική επικράτεια. Το 1870 ιδρύεται η αμερικανική ένωση Spiritualists. Κατόπιν πενταετίας ο W. James, ενσκόπτει με αρκετές αμφιβολίες στο Planchette το βασικό σύγγραμμα του πνευματισμού. Ο Sir William Barrett πειραματίζεται με τις séances το 1875, όταν και περατούται η λειτουργία της *American Association of Spiritualists*. Ακολουθεί η Helena Blavatsky ιδρύτρια της *Theosophical Society* και η M. Baker Eddy που συντάσσει το “Science and Health”. Δημοσιεύεται το *Isis Unveiled* της H. Blavatsky και θεμελιούται η Church of Christian Scientist πβ. F. Ellingwood Abbot : *Scientific Theism*, 3rd ed, Little Brown, Boston Brothers, 1875, σ. 223-264. Επίσης C.L. Albanese : *The Subtle Energies of Spirit*, *Journal of the American Academy of Religion Psychological Research* 1882 με αρθρογράφους τους F. W. Myers, H. Sidwick, E. Gurney, W. James e.t.c. Στοχοθεσία αυτής της κινήσεως του πνευματισμού είναι η επιστημονική διερεύνηση των ψυχικών φαινομένων. Το 1884, ο S. Richard Hodgson μεταβαίνει στην Ινδία και μαθητεύει πλησίον της Blavatsky, επιστρέφει αρνητής αυτής. Το 1885 ο William ασχολείται συστηματικώς με τις séances και τους διάμεσους. Και ενώ ο ίδιος αναφέρει τα mediums ως “materializing mediums”, η Lenora Piper καταγράφεται ως trance – medium. Γεννιέται στην Νέα Αγγλία το 1859 εντός οικογενείας Κογκρεσιοναλιστών, στα οκτώ της έτη αίφνης, όπως έπαυε αισθάνεται ένα φύσημα και ακούει έναν μακρόσυρτο συλλαβισμό με κυρίαρχο το S. “Aunt Sara not dead but with you still” την ίδια στιγμή παρελήφθη επιστολή που ανέφερε ότι η μικρή Lenora άκουσε, η αδελφή της μητέρας της η Aunt Sara απεβίωσε αιφνιδίως, πβ. A. Piper : *The Life and Works of Mrs Piper*, Kegan Paul, London, 1929, σ 12 Μερικές εβδομάδες μετέπειτα η Lenora το βράδυ φωνάζει την μητέρα της καθώς αδυνατεί να κοιμηθεί λόγω ενός δυνατού φωτός στο δωμάτιο αυτής και του συγκεντρωμένου πλήθους εκεί, σ 13. Απειράριθμα περιστατικά ωθούν την νεαρή Piper στο κύκλο των διάμεσων. Η κόρη της επισημαίνει ότι ουδέποτε επεδίωξε αναγνώριση ή κέρδη από τις δυνάμεις της, ενώ μονάχα στο καθηγητή James έτρεφε βαθύ σεβασμό δια βίου, η L. Piper απεβίωσε το 1959.

τη βάση της αντιλήψεως των πραγμάτων τις αυταπάτες (illusions) που διακρίνει σε πρώτου και δεύτερου τις παραισθήσεις (hallucinations) και τις ψευδαισθήσεις (delusions). Επισημαίνει με έμφαση ότι μεταξύ φυσιολογικής αντιλήψεως και αυταπάτης δεν υφίσταται σχάση, η διαδικασία είναι ταυτόσημη αμφοτέρων. Οι αυταπάτες και οι παραισθήσεις διακρίνονται ως προς τις ψευδαισθήσεις. Η πλάνη συνιστά εσφαλμένη γνώμη αναφορικά με γεγονότα που δεν προϋποθέτουν άμεση συνέργεια του υποκειμένου, ουσιωδώς πρόκειται για σφαλερές αντιλήψεις αισθητών αντικειμένων. Η παραίσθηση διαχωρίζεται από την αυταπάτη σε ένα νευραλγικό σημείο, ότι η δεύτερη διαθέτει ένα υπαρκτό αντικείμενο, ενώ η πρώτη δεν ενέχει ουδένα αντικειμενικό ερεθισμό.

Πιστεύω και πραγματικότητα

Η πραγματικότητα ισορροπεί επί τη βάση του τελεολογικού δρώντος υποκειμένου με τα ενδιαφέροντα, τις ανάγκες, τα πιστεύω αυτού και την ροή του εμπειρικού ορίζοντα. Ο άνθρωπος στον W. James αποπειράται να ανεύρει διαρκώς την πορεία του οιστηρηλατούμενος από το έσω και έξω χαώδες πεδίο. Το υποκείμενο δεν λαμβάνει ουδέποτε εμπειρία απροϋπόθετη ει μη μόνον στην περίπτωση ενός βρέφους ή ενός ημικωματώδους ασθενούς. Εισάγει την εμπειρική αρχή (Principle Of Experience) και επισημαίνει ότι αποτελεί Trans Experiential ή Trans Empirical στοιχείο για το οποίο αδυνατεί τις να ομιλήσει, τότε προτιμάται το σιωπών.

Η πίστη για τον James είναι διανοητικό λειτουργικό επίπεδο γνώσεως του πραγματικού.⁴⁶⁸ ενυπάρχουν δυο οδοί διερευνήσεως του ψυχικού (έσω) επιπέδου: I) Η αναλυτική μέθοδος: περιεχόμενο και εσωτερική δομή του· II) Η ιστορική προσέγγιση: συνθήκες παραγωγής και η σύνδεση με λοιπά γεγονότα. Η φύση του πιστεύω ή άλλως η αίσθηση του πραγματικού είναι ιδιότυπη αίσθηση συμβατή με συγκινήσεις (emotions). Μάλιστα το αντίθετο της πίστης είναι η αμφιβολία και όχι η απιστία. «Κάθε αντικείμενο εισέρχεται στη συνείδηση διτώς, ως απλός στοχασμός (vorgestellt) και ως παραδοχή

⁴⁶⁷ W. James, *The Principles of Psychology*, vol II, σ. 76-89. Οιαδήποτε ποιότητα ενός αντικειμένου που επιδρά στην αίσθηση οργάνων πραγματοποιεί επιπλέον πλείστες έτερες ενέργειες όπως το να θέτει την διαδικασία εντός των εγκεφαλικών ημισφαιρίων αξιολόγησης και οργάνωσης των προσλαμβανομένων στοιχείων βάσει των παρελθουσών εμπειριών του ατόμου και παράγει τοιουτοτρόπως ό,τι κοινώς περιγράφεται ως ιδέα που υποβάλλεται από την αίσθηση. Και τούτο ακριβώς το σημείο διαφοροποιεί την αντίληψη (perception) από την αίσθηση (sensation) εφόσον η α΄ συνδέεται με περαιτέρω γεγονότα του αντικειμένου της αισθήσεως. Ο William James δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις παρατηρήσεις των Hamilton, Spencer, Sully περί αντιλήψεως. Ενώ σημειώνει ότι ο J. S. Mill αναπτύσσει ικανώς το ζήτημα επί τη βάση της θεωρίας του για την όραση, όπου συγκρίνει την οπτική αίσθηση με τις λέξεις της γλώσσας που αποτελούν σημεία ή συνθήκες της διανόησης προκειμένου να εκφράσει ο ομιλητής ό,τι βλέπει.

⁴⁶⁸ W. James, *P.P.*, vol II, σ. 283.

(anerkannt) ή άρνηση»⁴⁶⁹. Η σχέση είναι αντίστοιχη όσων συμπεραίνουν, φιλόσοφοι ως οι Kant, Αριστοτέλης, για την διάταξη σκέψης και επιθυμίας. Τίποτα δεν αποτελεί προϊόν βούλησης χωρίς προηγούμενη βούλευση. Η επιθυμία ουσιωδώς είναι τρόπος συνείδησης με το αντικείμενο και εισόδου αυτού στο συνειδησιακό πλαίσιο. Το φιλοσοφείν διανοίγεται σε έναν ορίζοντα πλήρη πραγματικοτήτων, ψευδαισθήσεων, πλανών. Συνεχής αγώνας, ανηλεής κατά των περικλειστων παρανοήσεων όπου η σύνθεση είναι προσωρινή διανοητική δημιουργία, αδύνατον να καθηλωθεί επί μακρόν, στις έννοιες.

Το υλικό αντικείμενο απολήγει συνεχής δυνατότητα αισθήματος, οπότε δύναται τις να βεβαιωθεί για την ενύπαρξη έτερων πνευμάτων κατ' αναλογία με τις πράξεις που προκύπτουν από την ίδια, ευκρινή βούληση αυτού. Ο φιλόσοφος πλέον οφείλει να διερευνά τους όρους και τα όρια ενυπάρξεως εκάστου αντικειμένου να ελέγχει την σχέση των υπο-πεδίων μεταξύ των, ως αυτά αρθρώνουν το σύνολο του κοσμικού πεδίου, ενώπιον του διαστοχαστικού υποκειμένου.

Ο William James διακρίνει ως εξέχοντα υποπεριβάλλοντα τα κατωτέρω:

- I. Αισθητικός κόσμος ή περιβάλλον των φυσικών αντικειμένων ως ευθέως, αμέσως και ενστικτωδώς προσλαμβάνονται (χρώμα, ήχος, βαρύτητα, ηλεκτρική ενέργεια κ.α.).
- II. Επιστημονικό πεδίο αντικειμένων που μαθαίνονται βάσει της αντίληψή τους μέσω των δευτερευουσών ποιότητων τους (Forces, secondary qualities).
- III. Κόσμος των ιδεατών ζεύξεων ή θεωρητικών αληθειών (μεταφυσική, ηθική, μαθηματικά, αισθητική).
- IV. "Idols of the Tribe": ψευδαισθήσεις και προκαταλήψεις της φυλής.
- V. Υπερβατικά πεδία: Χριστιανικός παράδεισος, ινδουιστική μυθολογία, ο κόσμος του E. Swedenborg, *Visa et audita* κ.α. επιτεποιθήσεις και ιδεώδη που συνδέονται αρραγώς με τον κόσμο της πίστεως.
- VI. Ατομικές ενέργειες.
- VII. Ορίζοντας παράνοιας και εκφυλισμού.

Κατά τον φιλόσοφο, έκαστο αντικείμενο συλλογιστικής ανήκει σε έναν από τους ανωτέρω κόσμους. Ένα αντικείμενο διαθέτει περισσότερη πραγματικότητα έναντι άλλου και συνεπώς πιστεύεται ενθέρμως εφόσον συνδέεται με τα αισθήματα και την δράσα βιωτή. Ό,τι διεγείρει και ενεργοποιεί το οικείο ενδιαφέρον είναι πραγματικό⁴⁷⁰.

⁴⁶⁹ W. James, *P.P.*, II, σ. 284.

⁴⁷⁰ W. James, *P.P.* vol II, σ. 205. Παραθέτει εκ του D. Hume, *Inquiry Concerning Human Understanding*, v,

Κατά συνέπεια αποδεκτό σύστημα είναι αυτό που ενέχει αισθητά αντικείμενα, που επεξηγεί και διακρίνει αυτά ένεκα των επιπτώσεων τους στο υποκείμενο. Προδήλως, η συστηματική σχεδίαση που ενέχει τα περισσότερα αντικείμενα και επιτυγχάνει να επεξηγήσει ή προσποιείται τούτο, *ceteris paribus* επιβιώνει. Εξαρχής ο αμερικανικός στοχαστής αρνείται την εγγύηση του παλαιού νοητού ορίζοντα με τις συναφείς σταθερές αυτού. Σε αυτήν την κατάσταση δεν εμπεριέχονται απέλπιδα ιδεώδη, εύθραυστα είδωλα, αναιμικές θεωρίες, όλα εναντίον όλων υπό πραγματιστικούς όρους. Η φιλοσοφία ως ενέργεια, οφείλει να λάβει υπόψη της τον στοχασμό που αντικατοπτρίζεται στο αίσθημα: Ό,τι αντιθετικώς συμβαίνει με έναν φρικώδη εφιάλτη. Το υποκείμενο διαθέτει κίνητρα πρακτικής, αλλά όχι ισχύ, ομοίως σε έναν ξέπνοο φιλοσοφικό στοχασμό υπάρχει δυναμισμός θεωρητικός αλλά διόλου κίνητρα δράσης⁴⁷¹.

Ο William James αναφέρει την πραγματικότητα ως σχέση του συναισθηματικού πεδίου και του πράττειν, συνεπώς, ό,τι διεγείρει το οικείο ενδιαφέρον είναι πραγματικό. Αντίστοιχη θέση υιοθετεί και ο D. Hume. Ο όρος αίσθημα στον William James προϋποθέτει έναν τριπλό σχηματισμό·

I. Πρόσληψη

II. Ταξινόμηση

III. Δράση που καθοδηγείται από τα αποτελέσματα των δύο προηγούμενων σταδίων⁴⁷².

Το ανωτέρω σχέδιασμα ακτινώνεται στο θρησκευείν· δηλαδή τη θρησκευτική εμπειρία, τη θρησκευτική πίστη και την εξαγιασμένη πράξη.

Συγκίνηση

Η θεωρία των αισθημάτων εμφανίζεται στοιχειοθετημένη το 1884 στο δοκίμιο “What is an emotion?” Η συγκίνηση καταφανώς συνιστά εδραίο στοιχείο της θεωρήσεως, περί αισθήματος των Principles και συνηγορεί με την συλλογιστική του Δανού C. G. Lange. Αμφότεροι (W. James και G. Lange) αρνούνται την κοινή πεποίθηση περί συγκινήσεων. Ήτοι την αντίληψη τινός πράγματος – ως μιας αρκούδας στο δάσος – που ωθεί το υποκείμενο σε συναισθηματική αντίδραση – φόβο – και απολήγει σε φυσική ανταπάντηση – π.χ. άνοδο της αδρεναλίνης καρδιακή εγρήγορση κ.λ.π⁴⁷³.

σ. 8.

⁴⁷¹ James, W., *P.P.*, vol II, σ. 313.

⁴⁷² J. Wild, *The Radical Empiricism*, σ. 256. Ήδη στο *The Principles of Psychology*, ο W. James, αναφέρει την ευρύτητα του όρου “feeling” όπως και του όρου “Thought”.

⁴⁷³ W. James, *P.P.*, σ. 1066.

Ο φιλόσοφος υπερβαίνει θεωρησιακούς αναβαθμούς και παρουσιάζει τις συγκινήσεις ως τύπους αντανεκλαστικών αντιδράσεων, ως αυθόρμητες απαντήσεις στους ποικίλους ερεθισμούς⁴⁷⁴. Σε άλλο δοκίμιο του, το 1894 “The Physical Basis of Emotion”, ο William James εμφανίζεται να αποστασιοποιείται από την πεποίθηση ότι το υποκείμενο φοβάται επειδή τρέχει, λυπάται επειδή κλαίει και ότι έκαστο αίσθημα αναγνωρίζεται μονάχα υπό όρους συγκεκριμένου ενεργήματος ή σωματικού συμπτώματος⁴⁷⁵.

Εν κατακλείδι ο φιλόσοφος θεωρεί τα αισθήματα συνδεδεμένα με διανοητικές καταστάσεις, το υλικό αυτών δε παραμένει εξόχως σωματικό. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι ιδέες ημών περί πραγματικότητας είναι σχεσιακού χαρακτήρα και προσωρινές, ό,τι εγγυάται την χρήση του όρου πραγματικό είναι η πίστη της παρούσας κριτικής απέναντι σε κάτι του υποκειμένου⁴⁷⁶. Μεταγενέστερα συμπληρώνει: εφόσον η μόνη πραγματικότητα που δυνάμεθα να ομιλούμε είναι τα πιστευόμενα αντικείμενα, ο πραγματιστής στοχαστής όταν αναφέρεται στην πραγματικότητα πρωτίστως εννοεί οτιδήποτε θεωρεί το υποκείμενο ως αληθές εδώ και τώρα⁴⁷⁷.

Η πίστη (belief) για τον James είναι αισθητήριο πραγματικότητας, αποτελεί την βεβαιότητα ημών πως ό,τι εμβιούμε δεν είναι ψευδαισθησιακό. Ένα ιδιαίζον αίσθημα ψυχολογικής σταθερότητας αναδύμενο όταν αίρονται οι αμφιβολίες, οι θεωρησιακές αβεβαιότητες αναφορικός με τί είναι πραγματικό⁴⁷⁸. Ενυπάρχουν πλείστοι διακριτοί κόσμοι των πιστεύω, ο κοσμικός ορίζοντας της αισθήσεως, της επιστήμης, της λογικής, των πολιτισμικών περιβαλλόντων, των θρησκευτικών μορφών ζωής, του φαντασιακού, της παράνοιας κ.ά.

Η πλειονότητα των ανθρώπων εστιάζει τον πραγματικό άξονα στον κόσμο των αισθήσεων μολονότι υιοθετούν την πραγματικότητα και έτερων κόσμων, ήσσονος σπουδαιότητας για τους ίδιους. Η τραχεία αίσθηση του πραγματικού αποδυναμώνεται ολοσχερώς κατά την διάρκεια της ονειρώδους καταστάσεως. Όταν το άτομο εγείρεται αλλά το όνειρο εμμένει, οπωσδήποτε τούτο ενέχει υψηλό βαθμό πραγματικού⁴⁷⁹.

Τα ενύπνια δεν αποτελούν τα μόνα παραδείγματα μη – αισθητηριακών εμπειριών που σθεναρώς αιχμαλωτίζουν την προσοχή του υποκειμένου και οξύνουν το πιστεύω

⁴⁷⁴ Κατά James το υποκείμενο προσλαμβάνει πολυεπίπεδα και άμεσα την εκάστοτε εμπειρική κατάσταση και ύστερα εμφανίζονται οι αυτοματικές φυσικές αντιδράσεις του σώματος του. *P.P.*, σ. 1072.

⁴⁷⁵ G. E. Myers : *William James : His Life and Thought*, New Haven, Yale University Press, 1982, σ. 222.

⁴⁷⁶ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 16. Επισημαίνεται ότι δεν ορίζει τί είναι καλό να πιστεύεται.

⁴⁷⁷ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 129

⁴⁷⁸ W. James, *The Principles of Psychology*, vol II, 312

⁴⁷⁹ W. James, *P.P.*, σ. 474

αυτού. Στις *Varieties*, το μυστικό συνειδησιακό επίπεδο διαθέτει την ισχύ σχηματοποίησεως δομών της πίστης⁴⁸⁰. Ο W. James αναγνωρίζει ως εξέχουσα ιδιότητα του φιλοσοφείν την διερεύνηση της πραγματικότητας προκειμένου να θέσει τους όρους και τα όρια δογματικών σχηματισμών του πιστεύειν, σημειώνει ότι η έσω φύση του πιστεύω, η αίσθηση του πραγματικού συνδέεται με τα αισθήματα κυρίως.⁴⁸¹ Η πραγματικότητα λοιπόν δεν είναι αυταπόδεικτη, οι θέσεις του υποκειμένου περί του τι είναι πραγματικό και τι ψευδαισθησιακό συνδέονται με ένα πλασματικό υπόστρωμα προκαταλήψεων, βουλητικών ενορμήσεων, στοχοθεσίας και πολιτισμικής συμβάσεως⁴⁸².

Στο σημείο τούτο καταφεύγει στην ασφαλή πραγματιστική πλοήγηση η οποία δεν υιοθετεί προκαταλήψεις και στερεότυπα. «Ο πραγματισμός ως μεθοδολογία δεν χρησιμοποιεί *a priori* προκαταλήψεις εναντίον της θεολογίας και διανοίγεται προς το θείο πεδίο εφόσον δεν φιμώνεται από το έλλογο στοιχείο και δεν σαγηνέυεται από τον περιορισμό των αισθητηριακών πληροφοριακών στοιχείων.⁴⁸³ Η αλήθεια εκλαμβάνεται ως τυπολογία γνωστικής σχέσεως με την πραγματικότητα, προϋποθέτοντας την αντιδυϊστική οπτική της “pure experience”. Οι δυο όροι απολήγουν ένας “experience” όπου « η επιβεβαίωση είναι απλώς οι σχέσεις ενός εμπειρικού τμήματος με το άλλο»⁴⁸⁴ και η αλήθεια «απλώς η σχέση όχι ιδεών προς μη ανθρώπινες πραγματικότητες, αλλά η σχέση των μερών της σκέψης με τα τμήματα των αισθήσεων»⁴⁸⁵.

Η πραγματικότητα αφορά την εμπειρία και νοείται επί τη βάσει αισθηματικής και ενεργού ατομικής βιωτής. Ό,τι διεγείρει το ενδιαφέρον και ερεθίζει το υποκείμενο είναι ισχύον. Το αντικείμενο συνειδητοποιείται διττώς ως σκέψη περί αυτού και ως παραδοχή ή άρνηση του. Ο τρόπος συνδέσεως των σκέψεων είναι τμήμα της δομής της συλλογιστικής καθεαυτής που ενέχει αντικείμενο και περιεχόμενο αυτής.

⁴⁸⁰ W. James, *P.P.*, σ. 313. Προδήλως η επιστημονική έρευνα των *The Principles of Psychology* εδραιώνει το περιεχόμενο των *Varieties*.

⁴⁸¹ James, W., *P.P.*, II σ. 283

⁴⁸² W. James, *P.P.*, II, σ. 290 Επισημαίνεται ότι δεν αποδέχεται την πραγματικότητα συμβολικών στοιχείων όπως αυτά διαμορφώνονται σε θρησκευτικούς κύκλους. Διαφαίνεται όμως να υιοθετεί την πιθανολογούμενη ενόραξη έτερων επιπέδων πραγματικότητας, συναφών με τον κόσμο αισθήσεων, πβ. Lawrence Sullivan “Icachus Dream”, N. York, MacMillan, 1988, σ. 455-457

⁴⁸³ W. James, *Pragmatism*, σ. 44

⁴⁸⁴ Η Ellen Kappy Suckiel *The Pragmatic Philosophy of William James* Notre Dame, University of Notre Dame, 1982, σ.135–142. Υπογράμμίζει συνεχώς την επιστημονική ένταση μεταξύ πραγματισμού και ριζικού εμπειρισμού του φιλοσόφου. Επίσης W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 51

⁴⁸⁵ Graig R. Eisendrath *The Unifying moment* Cambridge, MA, Harvard, University Press, 1948, σ. 168. Η επιστημολογική εννόηση του ακραιφνούς ρεαλισμού του W. James είναι προαπαιτούμενη στην φιλοσοφία του μυστικισμού του, άλλως η θρησκευτική εμπειρία απολήγει εξωτισμός.

Όταν το υποκείμενο συλλαμβάνει το κάθε αντικείμενο αναδύεται η ερώτηση εάν αυτό είναι πραγματικό. Εάν η απάντηση είναι καταφατική προκύπτει μια καινή ψυχική ενέργεια που ο F. Brentano ονομάζει κρίση και ο W. James πίστη (belief). Κάθε συμβάν προϋποθέτει υποκείμενο, ενέργημα και την διαδραστική τους σχέση, η απολήγουσα στάση συνάδει με το πιστεύω καθ' εαυτό, ως συνειδησιακό πλαίσιο.

Το ζεύγμα πραγματικό – μη πραγματικό απορρέει από το διττό διανοητικό γεγονός:

A) Ότι το υποκείμενο δύναται να συλλογισθεί πολλαπλώς για το ίδιο πράγμα.

B) Όταν πραγματωθεί αυτή η συλλογιστική επιλέγεται το επιλεγόμενο από το απορριπτέο. Παραδόξως οι δευτερεύουσες απορροές των πραγμάτων κρίνονται μη πραγματικές. Ο ορίζοντας του αντικειμένου εμπεριέχει ισοτρόπως πραγματικότητες, πλάνες, ψευδαισθήσεις.

Το μυστικό στοιχείο αναδεικνύει καινή γνωσιολογική πορεία που συνίσταται στην επέκταση των όρων και ορίων της εμπειρίας με εστιακή αναφορά στα πραγματιστικά κριτήρια αληθείας. Τα όρια του κλασικού εμπειρισμού διαρρηγνύονται οι σχέσεις των αντικειμένων αναγνωρίζονται ισότιμα υπαρκτές, υπό όρους διάρκειας και μεταβολής. Άμεσος ρεαλισμός, ολισμός που αίρει την πρωτοκαθεδρία του ιδιωτικού στοιχείου και επαναχαράσσει τα όρια της ενδοϋποκειμενικότητας (Private Sense Data) με σύστοιχες θεματικές δηλώσεις περί αλήθειας όχι όμως και προσδιορισμός αυτής. Επιτυγχάνεται η διάκριση της επιβεβαίωσης από την αλήθεια. Ως ακριβώς ο Ch. S. Peirce διέκρινε το αληθές από τη φιλοσοφική αμφιβολία και τον Fallibilism. «Ό,τι πραγματικό οφείλει να είναι εμπειρικά διακριβώσιμο και ό,τι ανιχνεύεται εμπειρικά πρέπει να είναι πραγματικό», ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός ή ουδέτερος μονισμός για τον B. Russell αφορά την απόπειρα να αναλυθεί το πραγματικό υπό όρους κριτικού φιλοσοφείν και να απορριφθεί ο κοινός νους (Common sense) για την πραγματικότητα που φιμώνει την συλλογιστική στην διελκυστίνδα υποκείμενο ≠ αντικείμενο.

Αποστρεφόμενος την φορμαλιστική λογική και υιοθετώντας την ψυχολογία ως φυσική επιστήμη της συνειδήσεως καθ' εαυτή, αδυνατεί να απαντήσει στην εμπειρία. Επιλέγει τον πραγματισμό ως μέθοδο και ως θεωρία αλήθειας. Επί τη βάση κυρίως του Pragmatic maxim κριτηρίου του Ch. S. Peirce (How to make our ideas clear). Υιοθέτησε την υπόθεσή του, παρακολούθησε αυτήν να συνοδοιπορεί με τον βίο σου, τούτο είναι η πίστη. Η ικανοποίηση για τον φιλόσοφο δεν ανευρίσκεται στο οστέωμα της λογικής αλλά στην μετάβαση από την θεωρία στο εμπειρικό συμβάν. Ο W. James ανακαλύπτει συνεχώς

τις αντιφάσεις αυτής της οδεύσεως που ενέχει τον αυτοπεριορισμό σε έναν ελάσσονα κόσμο όπου τα πράγματα μεταβάλλονται σε απολυτότητα και οιστρηλατούν τον μέσο άνθρωπο. Προς τούτο ανατέμνεται η μεθόριος του μυστικού στοιχείου ως καινής γνωσιολογικής οδού, που υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας και την διελκυστίδα υποκειμένου – αντικειμένου.

Στον κοινό αυτόν ορίζοντα πέραν του διπόλου Kant – Hegel, ούτε το πνεύμα, ούτε ο άνθρωπος είναι η αφετηρία. Το εμπαιθέ εγώ του πραγματισμού δεν γνωρίζει ουδέν έτερο ει μη μόνον το διαρκώς μεταβαλλόμενο επισυμβαίνει να καταναλώσει τον κοσμικό ορίζοντα ως είναι εφόσον του είναι χρήσιμος. Το μυστικό στοιχείο επιζητεί την διάλυση του φαινομενικώς ακατανόητου όσο και του φαινομενικώς αυτονόητου. Πώς ό,τι προδήλως είναι μια και μόνη πραγματικότητα εμπειρική οφείλει να είναι ταυτοχρόνως σε διττό σημείο στο έσω και έξω πεδίο του υποκειμένου;

IV) Πραγματιστική Ερμηνευτική

Are you willing to be damned for God's glory? – ο θραυσμένος εαυτός⁴⁸⁶

“Καινή βούληση, ξέπνοη έναντι της ετέρας οικείας θελήσεως της σθεναρής από την μακρά ανοχή σαρκική και πνευματική...Βία ασκούσα στο πνεύμα μου και εκείνο υπαναχωρούσε και αρνείτο. Εκ νέου αποπειράθηκα και σχεδόν άδραξα την ποθητή λύτρωση όμως εφεκτικός να πεθάνω στην θέση του θανάτου, και να ζήσω απέτυχα και το ερεβώδες κακό που τόσο είχα συνηθίσει με διακρατούσε περισσότερο από την κάλλιστη ζωή που δεν γεύτηκα”⁴⁸⁷.

Εγγάρακτος από την προτεσταντική φιλοσοφική θέαση, αρνούμενος την δογματική αξίωση ισχύος περί καθολικότητας και έσχατων θεμελιώσεων της γνώσης, ο W. James δείχνει ομοίως την εξωτερική αναφορά και την εσωστρεφή αντίληψη της συνάφειας πεποιθήσεων και εμπειριών, φορέων της υποκειμενικής ιδιοτυπίας. Διανοίγει μιας εξόχως ρεφορμιστική οπτική· ανασκευάζοντας τους όρους και τα όρια της εμπειρίας, υπερβαίνοντας τη αντιπαράθεση υποκειμένου – αντικειμένου και την σύστοιχη διαμάχη φαινόμενου – πράγματος καθ’ εαυτού, ως χαρακτηριστικά ξεπερασμένης συλλογιστικής. Φρονεί πως ό,τι αξίζει είναι η αισθητή εμπειρία και δη η χρηστική αντανάκλασή της· αληθές και ψευδές ενέχουν τις ίδιες καταβολές στο υποκείμενο. Μη αποδεχόμενος την θεώρηση περί διακριτών σφαιρών επιστήμης θρησκείας, αρνούμενος τον απόλυτο ιδεαλισμό του Josiah Royce, ο W. James αποδέχεται τον τρόπο του Perce⁴⁸⁸ όσον αφορά την επιστημολογική ενότητα εμπειριών και πίστεων υπό το διαθλαστικό πρίσμα των πραγματιστικών κριτηρίων.

⁴⁸⁶ W. James: *The Principles of Psychology* vol I σ. 317. Ομοίως *Pragmatism* σ. 142. Όπισθεν της θέσεως αυτής ίσταται η πουριτανική διδαχή με την σύστοιχη απαντητική δυνατότητα του ερωτήματος αυτού. Οι Puritans (ονομασία υπάρχουσα ήδη από τον 16^ο αι.) αποτελούν τους οπαδούς της Μεταρρυθμίσεως που επιθυμούν την πλήρη υιοθεσία των καλβινιστικών αρχών της Γενεύης ένεκα της αυστηρής εμμονής των στον νομοκανόνα αποκαλούνται και Presicians πβ. D. Neal : *History of the Puritans from 1517-1688* ed. J. Toulmin Newbury Port 1816, vols 5, εδώ, vol I σ. 17. W. Proodfoot : “*William James and the Science to Religions*” Columbia Un. Press, N. York σ. 27 Πεμπτουσία της οπτικής του James είναι η ακραία γεύση της Deity “Though he slay yet will trust him” Job, σ. 317

⁴⁸⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 169, *Confessions* Book VIII, V, Vii, Xi, ο φιλόσοφος έλκεται ιδιαιτέρως από την ζωή και το έργο του Επισκόπου Ιπώνος, θεωρεί δε τις *Εξομολογήσεις* εξέχον έργο.

⁴⁸⁸ Κατά την συγγραφή των *The Varieties of Religious experiences* ο James έχει απομακρυνθεί από την Classic Separate spheres θεώρηση που είχε υιοθετήσει στο *The Will to Believe* (1897) πβ. R.R. Niebuhr *William James on Religious experience in The Cambridge Companion to William Jame* ed. R. A. Putnam, Cambridge, N. York, Cambridge University Press, 1985, σ. 359 – 360. Ομοίως W. Proodfoot *William James and a science of Religions* Columbia University Press N. York, 2004, σ. 0

Η φυσική αγαθότητα δεν είναι απλώς ποσοτικά ανεπαρκής, παροδική αλλά ενέχει το ψεύδος. Τα πάντα ακυρώνονται από την αχλή του θανάτου, αν όχι ήδη από το άλγος, την αγωνία, τον φόβο, την ήττα, ούτως ώστε το όποιο απόλυτο αγαθό δεν δίνει ένα τελικό μόνιμο και αναντίρρητο ισοζύγιο⁴⁸⁹. Μάλλον διακρατεί τον άνθρωπο στην φενάκη της πραγματικότητας. Η κατεύθυνση του αυθεντικώς ζην προϋποθέτει ως απαρχή την παραίτηση⁴⁹⁰ από το καλό και την συνακόλουθη απελπισία για τούτο. Προδήλως αναδύεται η προτεσταντική οπτική του νοσηρού υποκειμενισμού που επιζητεί την τελευταία ως μήτρα αναγέννησης, την βαθιά περιφρόνηση στην μεθοδική πίστη του απλοϊκού ηθικιστή της υγιούς νοημοσύνης⁴⁹¹. Η ουσία της αλήθειας του θεού απολήγει το παράδοξο, η υπερβατική αναστροφή των φυσικών απατηλών φαινομένων. Κάλλος και αγωνία συνιστούν το εξέχον δίπολο της ηρωικής ποιότητας του ατόμου.

Το παλαιό ερώτημα ηχεί:

Dic Nobis Maria

Quid vidisti in via?

Και η απάντηση συμβολικώς δίδεται: *Angelicis testes sudarium et vestes.*

Ουδεμία απειλή ή παραίνεση δεν ωθεί το άτομο εκτός και εάν αυτή ψαύσει έναν από τους εν δυνάμει ή ενεργούς εαυτούς του⁴⁹². Η ψυχολογική βάση του twice – born

⁴⁸⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 166

⁴⁹⁰ W. James, *V.R.E.*, σ. 167

⁴⁹¹ Το προτεσταντικό υπόστρωμα του William James είναι εμφανές σε ολόκληρη τη φιλοσοφική θεματοποίηση από τον ίδιο του θρησκευτικού φαινομένου, εφόσον αποδίδει προτεραιότητα στην ατομική εμπειρία της πίστεως και στα προσωπικά οφέλη που η πίστη κομίζει στο άτομο. Επιπλέον οι περισσότερες ατομικές θρησκευτικές μαρτυρίες, που ο W. James παρουσιάζει στα κείμενα του προέρχονται από το προτεσταντικό χώρο. Αναφέρεται ιδιαίτερος στον Μεθοδισμό, όστις ανήκει στις πρώιμες ομολογίες, ως ένα σύστημα πίστεως και ζωής του οποίου η αρχή ανάγεται στο έτος 1729. Όταν οι αδελφοί, John και Charles Whesley, ίδρυσαν στην Οξφόρδη την «Ιερά Λέσχη» (Holy club). Τα μέλη του θρησκευτικού αυτού σωματίου, κυρίως νέοι, ήσκουν πρακτική ευσέβεια, αποβλέποντες στην δικαίωση εκ πίστεως (Sola Scriptura – Sola Fide) και στο προσωπικό αγιασμό. Η αρχική πρόθεση δεν ήταν η ίδρυση εκκλησίας, ή θρησκευτικής παραφυάδας αλλά η ενίσχυση της θρησκευτικής ζωής υπό όρους ενθουσιασμού, αφυπνίσεως και ορθολογισμού των πιστών. Ωστόσο η εκτεταμένη αυτοπεποίθηση, η συνείδηση της θεολογικής βεβαιότητας και αυτάρκειας μαζί με μια υποκειμενική, ατομική προσέγγιση του χριστιανικού μηνύματος γεννά τη διδασκαλία του Μεθοδισμού *Περί Πνευματικής Αναγεννήσεως* (twice – born), που αντιτίθεται στη μυστηριακή αναγέννηση, δηλαδή τη δια του βαπτίσματος αναγέννηση. Εστιακή αναφορά του Μεθοδισμού απολήγει αυτή η δεύτερη γέννηση του υποκειμένου δια της ευσέβειας και της μεταστροφής. Το 1740 ο Ch. Whesley εγκαθιστά αγία τράπεζα σε ένα σχολείο του Kingswood και κοινωνεί τους οπαδούς του. Ακολούθως οι λαϊκοί ιεροκήρυκες ιδρύουν εταιρεία ως ανεξάρτητη κοινότητα, τα τέλη του 18^{ου} αι. η νέα Ομολογία είναι πλέον πραγματικότητα. Όπισθεν της διδασχής των είναι οι θέσεις του Calvin με την σύστοιχη διδασκαλία του Καλβινισμού περί του ανθρώπινου προορισμού και της ανθρωπολογικής και σωτηριολογικής πορείας του ανθρώπου και του σύμπαντος κόσμου. Σημειώνεται δε, ότι ο W. James είναι βαθύς γνώστης του Μεθοδισμού και παραθέτει στις *The Varieties of Religious Experience*, αποσπάσματα του R. W. Emerson εκ των *Spiritual Laws*, *V.R.E.*, σ. 164. H. Carter, *The Methodist Heritage* London, 1951, σ. 13. G.Kennedy, *The Methodist Way of Life*, Englewood Cliffs, 1958, εισαγωγή. Επισημαίνεται εκ των 25 Άρθρων του Μεθοδισμού, τρία άρθρα αφιερώνονται στη Δικαίωση του ανθρώπου, Άρθρα: VII, IX, XII.

⁴⁹² W. James, *P.P.*, I, σ. B11

εμφαίνεται ως δυσλειτουργία ή ετερογένεια της εκ γενετής ιδιοσυστασίας του ατόμου: μια ανακόλουθη άρθρωση ηθική και διανοητική. Η “ετερογενής προσωπικότητα” έχει νοηθεί ως απότοκο κληρονομικότητας, όπου διατηρούνται τα γνωρίσματα ανταγωνιστικών προγόνων⁴⁹³. Α “*degenere superieur*” (τύπος ανώτερου εκφυλισμένου υποκειμένου) είναι άτομο πολυσχιδώς ευαίσθητο. Αδυνατεί να αυτοοργανωθεί και να ακολουθήσει ευθεία συμπεριφοριστική πλεύση προσκρούοντας στις ενορμήσεις, τα έντονα αισθήματα τις έμμονες ιδέες, τους φόβους, τις ενοχές και το πλήθος αναστολών της ψυχοπαθητικής ιδιοσυγκρασίας (Psychopathic Temperament). Όπως συμβαίνει με την αυγουστίνεια περίπτωση διχασμένης βουλήσεως, όπου οι υψηλές επιθυμίες στερούνται την στίλβη της εκρηκτικής εντάσεως της *dynamogenic quality*” (δυναμογενούς ιδιότητας)⁴⁹⁴ που επιτρέπει την σχάση του κελύφους τους και την είσοδο αυτών στην εμπειρική ζωή του ατόμου καταπνίγοντας τις κατώτερες τάσεις. Η καταβύθιση στην εσώτητα δύναται να συμβεί σταδιακώς ή αιφνιδίως μέσω αλλοιωμένων αισθημάτων, δυνάμεων δράσεως, καινών ενοράσεων ή βιωμάτων που ενίοτε αποκαλούνται μυστικά. Η θρησκευτική μορφή ζωής είναι μονάχα ένας από τους δρόμους αυτής της μεγάλης ενότητας. Η καινή γέννηση δύναται να απομακρύνει το άτομο από το θρησκεύειν στην πλήρη απιστία. Οι ηθικές τύψεις απολήγουν άλλοτε είσοδοι στην ακολασία και στην ελευθεριότητα. Άπασες οι περιπτώσεις ενέχουν πανομοιότυπη ψυχολογική πλαισίωση· αποφασιστικότητα, σταθερότητα, ισορροπία, που αλληλοδιαδέχονται περιόδους θύελλας, εντάσεως και ανακόλουθων σχημάτων δράσεως⁴⁹⁵.

Η έσω ενοποίηση συχνάκις επέρχεται διττώς: μέσω της λύσεως (*lysis*) ή μέσω της κρίσεως (*Crisis*)⁴⁹⁶. Ο L. Tolstoy υπερέβη την αυτοκτονική του προδιάθεση μετά από δύο χρόνια, όταν αντιλήφθηκε την αποστροφή του για την συμβατική και γεμάτη επιδερμικότητα και οίηση ζωή των διανοούμενων. «Δεν δύναμαι να αναφέρω πώς ή πότε ακριβώς επήλθε η αλλαγή αυτή. Πλην όμως ανεπαισθήτως και βαθμιαίως εκμηδενίστηκε εντός μου η δύναμη της ζωής, κληήρης ευρισκόμουν στο ηθικό μου νεκροκρέβατο έως ότου αδιόρατα επήλθε η αλλαγή. Παραιτήθηκα από την ζωή της συμβάσεως και εννοήσα ότι εν συνόλω ήταν παρωδία ο πληθωρικός της χαρακτήρας που με εμπόδιζε να το αντιληφθώ»⁴⁹⁷. Ο ίδιος στράφηκα στην απλότητα της υπαίθρου μακράν της υπερβολής, της

⁴⁹³ W. James, P.P., σ. 146, Smith Baker, “Journal of Nervous and Mental diseases”, 1893.

⁴⁹⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 170

⁴⁹⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 172

⁴⁹⁶ W. James, *V.R.E.*, σ. 180

⁴⁹⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 182. Η πίστη στην “δυσμενή κληρονομικότητα” είναι διαδεδομένη τον 19^ο αιώνα

ανότης περιπλοκής και της φαλκιδευμένης ωμότητας του κοσμικού περιβάλλοντος. Ομοίως αργή και βαθμιαία είναι η ενοποίηση του διχασμένου εγώ του Bunyan, ο οποίος παρά την νευρωτική του ιδιοσυστασία και την δωδεκαετή του φυλάκιση λόγω της μη συμμορφώσεως αυτού στα ειωθότα, στράφηκε αναγεννημένος στην αποστολική δράση: «Η γαλήνη και η νηνεμία εντός μου ερχόταν και με εγκατέλειπε αίφνης είκοσι φορές ημερησίως. Ανακούφιση και έπειτα αγωνία, ηρεμία και πριν βαδίσω λίγα μέτρα ενοχή και φόβος που δεν άντεχα... Πρέπει να καταδικάσω πρώτα το θάνατο κάθε τι που δύναται να αποκαλείται στοιχείο της ζωής αυτής κατόπιν να θεωρήσω εαυτόν, τη γυναίκα, τα παιδιά μου, την υγεία, την όποια ευχάριστη διαδικασία, άπαντα ως νεκρά και τον εαυτό μου νεκρό ομοίως: να εμπιστεύομαι τον Θεό μέσω του Χριστού, σαν να αγγίζω τον μέλλοντα ορίζοντα να εκλαμβάνω τον τάφο ως οικία μου, να κοιμάμαι στο σκότος και να αποκαλώ την διαφθορά «πατέρα» ο χωρισμός με την οικογένειά μου κυρίως τα καημένα τα τέκνα μου ήταν σαν ξερίζωμα της σάρκας μου από τα κόκαλα, ιδίως το τυφλό μου παιδί που ευρίσκετο εγγύτερα στην καρδιά μου. Παιδί μου, αναλογίστηκα, πόσος πόνος, θλίψη θα σου λάχει σε αυτόν τον κόσμο θα σε χτυπούν ανηλεώς, θα εκλιπαρείς, θα υποφέρεις από πείνα, κρύο, γύμνια, μολονότι αδυνατώ τώρα να ανεχτώ ότι θα σε φυσούσε ο αέρας. Όμως, πρέπει να σας αφήσω όλους στα χέρια του Θεού, αυτή η εγκατάλειψη πονάει τόσο»⁴⁹⁸.

Είθισται, αναφέρει ο W. James, ο κοινωνικός εαυτός να ίσταται υπεράνω του αντίστοιχου υλικού αναφορικά με την επιθυμία του υποκειμένου για αποδοχή και φιλότιμα. Ο πνευματικός εαυτός απολήγει δε υπερέχων των δυο ετέρων προκειμένου για την εδραίωση της πνευματικότητας του ατόμου⁴⁹⁹. Σύνολη η διαδικασία της κοινωνικής εαυτότητας είναι η υποστασιοποίηση εθιμικών στοιχείων που πάλεψαν και επικράτησαν μολοταύτα υπάρχουν άτομα με περισσότερα ευαίσθητα συνειδησιακά τμήματα έναντι άλλων, κυριότατα τα θρησκευόντα υποκείμενα. Ουδείς θυσιάζει κάτι για το ορθό και δίκαιο δίχως να προσωποποιεί την αρχή του δικαίου και άνευ προσδοκίας οφελών.

στην ψυχιατρική. Εκ των έντεκα παιδιών του πάππου του W. James (ήτοι του W. James of Albany) τρία: Ο Henry, ο William, η Jannett υπέστησαν νευρικό κλονισμό, η τελευταία (H. Jannett) ήταν ψυχωτική (πβ. Amherst College Library, *Jannett James*, 1830). Ο ίδιος ο W. James είχε κατάθλιψη με σωματικά πολλαπλά προβλήματα την αποκαλεί ο ίδιος “dorsal insanity”. Ο Robertson (αδελφός αυτού) ήταν αλκοολικός και φυλακίστηκε “για πλαστογράφηση”. Για τρεις συνεχείς γενεές η οικογένεια του W. James παρουσιάζει μέλη με σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα, πβ. Επιστολή του William James στον Robertson James – στις 14 Νοεμβρίου το 1869, στο *The Correspondence of W. James*, ed. Ignas K. Skrupkselis and Elizambeth M. Berkeley, 3 vols, Charlottesville and London, University Press of Virginia, 1992-1994, II, σ. 34 και Jane Maher, *Biography of Broken Fortunes*, Hamden, Conn., Shoestring Press, 1986,

⁴⁹⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 185.

⁴⁹⁹ W. James, *P.P.*, σ. 315.

Δύσκολα πραγματοποιούνται τόσο η πλήρης κοινωνική έλλειψη εγωπάθειας όσο και η ολοσχερής κοινωνική αυτοκτονία⁵⁰⁰. Μολονότι με «σφαγίασε εγώ συνεχίζω να τον εμπιστεύομαι» αναφέρει ο Ιώβ και συμπληρώνει ο Μ. Αυρήλιος «εάν οι Θεοί μισούν εμένα και τα παιδιά μου αυτός είναι ένας λόγος για να έχω αυτή την συμπεριφορά», οι θέσεις αυτές αποδεικνύουν την δεδομένη αδυναμία του υποκειμένου να απαντήσει καθαρά στο ερώτημα: “Είσαι πρόθυμος να καταδικαστείς χάριν της Δόξας του Θεού;” Το διασπασμένο εγώ ενέχει ζέοντα μέρη συναισθηματικού ενδιαφέροντος διαρκώς μετατόπισμα. Η εστία των ερεθισμών ουσιωδώς η σκοποθεσία της διαδικασίας αυτής δύναται να φθάσει να ευρίσκεται διαρκώς στο εσωτερικό ενός συστήματος και τότε η αλλαγή αν συμβαίνει να είναι θρησκευτική ονομάζεται μεταστροφή (Conversion) ως αποτέλεσμα κρίσεως ή αιφνίδιο γεγονός.

Ο William James αποκαλεί το θερμό συνειδησιακό τμήμα “τακτικό κέντρο της προσωπικής ενέργειας του υποκειμένου”⁵⁰¹. Όταν το άτομο μεταβάλλεται ολοσχερώς, οι θρησκευτικές ιδέες του μεταστραφέντος που προηγουμένως ήταν περιφερειακές στη συνείδηση του λαμβάνουν τώρα θέση κεντρική και οι σκοποί οργανώνουν το τακτικό ενεργειακό του κέντρο. Η ανωτέρω διαδικασία και η γενεσιουργός αιτιολογία της παραμένουν άρρητες. Ορισμένα άτομα αδυνατούν να μεταστραφούν. Οι θρησκευτικές ιδέες δεν μετουσιώνονται σε κέντρο της πνευματικής τους δραστηριότητας. Ενίοτε η αδυναμία αυτή για θρησκευτική πίστη ενδέχεται να έχει διανοητική προέλευση, οι ικανότητες των για θρησκευτική μορφή ζωής να παρεμποδίστηκαν από έτερες ανασχετικές πεποιθήσεις που βλέπουν την θρησκεία ως κάτι ασθενές και βδελυρό. Υπάρχουν άτομα που χαρακτηρίζονται από αναισθησία [anaesthetic] και είναι απομακρυσμένα από μια θρησκευτική στάση ζωής· πιθανόν στην ζωή τέτοιων ανθρώπων να σημειωθεί κάποια ύφεση και να εισέλθουν στην ανώτερη σφαίρα του θρησκευτικού αισθήματος μέσα από μια αιφνίδια μεταστροφή ανάλογη του θαύματος.

Ο μεταστραφείς άνθρωπος ενέχει ένα διττό χαρακτηριστικό: α) τη συναίσθηση της ατέλειας και της εφάμαρτης φύσης του β) το ιδεώδες προς πραγμάτωση. Διττή ομοίως είναι και η τυπολογία του ανθρώπου: βουλευτικός τύπος και τύπος που ρέπει προς την αυτοπαράδοση⁵⁰². Το εξέχον στοιχείο της φιλοσοφικής θεματοποιήσεως του θρησκευείν

⁵⁰⁰ W. James, *P.P.*, σ. 317.

⁵⁰¹ W. James, *P.P.*, σ. 193

⁵⁰² W. James, *V.R.E.*, σ. 206, παραθέτοντας εκτενείς θέσεις από την στατιστική μελέτη του E. D. Starbuck, *Psychology of Religion*, N. York, Scribners, 1903

είναι η συμπερίληψη της σκιώδους ευατότητας⁵⁰³ που εδράζεται στην περιοχή που κατονομάζεται B-Region. Σύμφωνα με τον αμερικανό φιλόσοφο η ολοσχερής αυτοπαράδοση αποτελεί σημαίνον στοιχείο στον Μεθοδισμό, στην Λουθηρανική παράδοση, ως επίσης στα ρεύματα “νοοθεραπείας” (mind – cure) ⁵⁰⁴, μολονότι αυτά υιοθετούν διακριτές υποθέσεις (θειστική και πανθειστική αντιστοίχως). Ο James παραθέτει την θέση “medicomaterialistic” (ιατρικός υλισμός) παραθέτοντας την φυσιοκρατική του πεποίθηση “χαμηλότερες εγκεφαλικές διεργασίες λειτουργούν ευκολότερα όταν δεν παρακωλύονται από τις ανώτερες εγκεφαλικές διεργασίες”⁵⁰⁵.

Σύνολη η κειμενογραφία του James απηχεί την απόπειρα του να εννοήσει την διαδραστική σχέση εαυτότητας και δυνάμεων του αθέατου κοσμικού ορίζοντα, εν τέλει να εννοήσει την αξία των ατομικών πιστεύω και των βουλευτικών δράσεων. Υπόρρητα, υφίσταται η εμπειρία κρίσεων που επηρέασε καταλυτικά αμφοτέρους πατέρα και υιό με αλληλοδιάδοχες μεταστροφές υπό το πρίσμα της διαδικασίας ενοποιήσεως της εαυτότητας⁵⁰⁶. Η μεταστροφή συνιστά έναν ψυχολογικό πλαίσιο αναδιαρθρώσεως της ατομικής προσωπικότητας “όπου το θερμό σημείο στην ανθρώπινη συνείδηση, το σύνολο των ιδεών στις οποίες αφοσιώνεται και βάσει των οποίων λειτουργεί ...το κανονικό κέντρο της προσωπικής του ενέργειας” μεταλλάσσεται σε θρησκευτικό⁵⁰⁷. Για τον μύστη, τον άγιο, τον μεταστραφέντα, ο πνευματικός ορίζοντας δεν συνιστά απότοκο στοχασμού. Βλέπουν, πνευματικές οντότητες, αφουγκράζονται αγγελικούς ψιθύρους, αισθάνονται το θείο άγγιγμα. Το καινό δημιουργηθέν κέντρο - το θερμό σημείο [“hot spot”]- του ατόμου αποκαλείται από τον H. Leuba: “Faithstate”⁵⁰⁸ με εξέχοντα χαρακτηριστικά: 1) απώλεια της αγωνίας, του φόβου επί τη βάσει της υψηλής ενότητας του υποκειμένου με την κοσμική πραγματικότητα 2) αποδοχή άρρητων αληθειών 3) πλήρη μεταλλαγή της θέασης του ορίζοντα. Η κατάσταση πίστεως είναι ουσιαστικώς “ένα φυσικό οργανικό σύμπλεγμα” που ενέχει «την θρησκευτική υφαρπαγή, τον ηθικό ενθουσιασμό, την οντολογική απορία,

⁵⁰³ Ο R. B. Perry αναφέρεται emphaticά στην σαγήνη που ασκεί στον James η δραματική μεταστροφή του ανθρώπου υπό την επιρροή του *Subliminal self*, R. B. Perry, *The Thought and Character of William James*, Boston, Little Brown and Co. 1935, σ. 273. Η ίδια θέση αναπτύσσεται στα δοκίμια “*The Powers of Men*”, “*The Energies of Men*”, όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων στοιχείων και πληροφοριών από τον James, η περίπτωση του φίλου του Wincenty Lutoslawski, ο οποίος παρουσιάζει εξαιρετική νοητική και σωματική βελτίωση ενασχολούμενος με την Hatha Yoga.

⁵⁰⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 95

⁵⁰⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 96

⁵⁰⁶ W. Barnard, 1997, σ. 181

⁵⁰⁷ W. James, *V.R.E.*, σ. 162

⁵⁰⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 187

την κοσμική αίσθηση υπό όρους μυστικού όπου η οίηση και η εγωλατρεία εξασθενίζουν»⁵⁰⁹.

Η διερεύνηση του James αφορά κατ'εξοχήν τις παραμέτρους της μυστικής εμπειρίας. Επί τη βάσει του διπλόλου· σωτηρία και πλήρης εαυτότητα αρθρώνεται μια εκτεταμένη διαβαθμισμένη ακτίνωση του εγώ:

- I. Ο αγρυπνών εαυτός
- II. Το κεκαθαρμένο εγώ
- III. Η πεφωτισμένη εαυτότητα
- IV. Φωνές και οράματα
- V. Υψηλός διαστοχασμός
- VI. Έκσταση και υφαρπαγή του εγώ
- VII. Η σκοτεινή νύχτα της ψυχής
- VIII. Η ενοποιημένη εαυτότητα⁵¹⁰

Earth Angels and cosmic selves⁵¹¹

Η υποκατώφλεια συνείδηση είναι σημαίνουσα σε έκαστη θρησκευτική μορφή βιωτής. Ενέχει δε ένα διττό στοιχείο.

A) Ανησυχία B) Λύση. Υποκείμενο και υπερβατικότητα προϋποθέτουν ως κοινό παρανομαστή την αίσθηση· «Υπάρχει ένας κοινός τόπος απελευθέρωσης του ατόμου σε όλες τις θρησκείες και εμπεριέχει δυο μέρη: την ανησυχία και την επίλυσή της»

A) Ανησυχία που αφορά κάτι φύσει εσφαλμένο στον άνθρωπο

B) Λύση μέσα από την αίσθηση μιας πιθανολογούμενης λυτρώσεως μας μέσω της ζεύξεως με την αυθυπέμβαση⁵¹². Ο William James καταδεικνύει ότι ψυχολογία και θρησκεία επισημαίνουν την ύπαρξη δυνάμεων πέραν του συνειδητού ατόμου που επηρεάζουν καταλυτικά την ζωή του. Η ψυχολογία αναγνωρίζει τις δυνάμεις αυτές ως αμιγώς υποσυνείδητες, μη υπάρχουσες μακράν των ορίων της ατομικής εσώτητας⁵¹³. Η θεολογία επιμένει ότι οι σωτηριολογικές εμπειρίες είναι άμεσες επενέργειες της θεότητας ουχί

⁵⁰⁹ W. James, *V.R.E.*, σ. 200

⁵¹⁰ E. Underhill: *Mysticism*, London, Methuen 15th ed. 1945 σ. 75 Ομοίως Walter Hilton : *The Scale of Perfection*, London, J.M. Watkins, 1923. Η *noche escura del Alma*, ως την προσδιορίζει ο Αγ. Ιωάννης του Σταυρού· συνιστά καίρια βαθμίδα στην κλίμακα της μεταστροφής, η ψυχολογία την αποδίδει σε μεταστάδιο ισχυρότατου στρες του ατόμου.

⁵¹¹ W. James, *V.R.E.*, σ. 400

⁵¹² W. James, *V.R.E.*, σ. 400.

⁵¹³ W. James, *V.R.E.*, σ. 174

απότοκα των ανθρώπινων προσπαθειών.⁵¹⁴ Η αντίθεση των δυο θεωρήσεων υπερβαίνεται μέσω της συλλήψεως της υποκατώφλειας εαυτότητας· «Υψηλές δυνάμεις πρωτογενώς παράγουν τις σωτήριες επιρροές τους καθώς εισέρχονται στη ζωή μας μέσω της υποκατώφλειας θύρας⁵¹⁵. Η ανθρώπινη εμπειρία αποτελεί την μόνη δυνατότητα του ανθρώπινου είναι με σταθερό φορτίο τη βαθιά υπαρξιακή αγωνία. Η γραφή στο σημείο αυτό του Αμερικανού στοχαστή ομοιάζει με κραυγή πέραν του ηθικού και αγοραίου παραπετάσματος⁵¹⁶.

Στην φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού μορφώματος εξέχουσα θέση ενέχει η σχέση εαυτού - μυστικής περιοχής προϋποθέτοντας την εννόηση της επιστημολογίας και των θεωρήσεων περί αλήθειας και μεταφυσικής του W. James. Στο σύγγραμμα *A Pluralistic Universe* η σύνδεση εαυτότητας και του μυστικού στοιχείου εμφανίζεται ως η εναλλακτική επιλογή, αντιδιασταλτικώς των θέσεων των· κλασικού θεισμού και νεο-εγγελιανού μονισμού. Το φιλοσοφείν του W. James ακυρώνει την προβληματική του ιδεαλισμού αλλά και του αφελούς ρεαλισμού, που κυριαρχεί η νοησιарχία. Υιοθετεί τη θέση του G. Fechner περί “intense concreteness” των αισθητηριακών πληροφοριών καθώς και της “Fertility of detail” της καθημερινής εμπειρίας⁵¹⁷, ήτοι σύνολη η κοσμική πραγματικότητα στα διακριτά ανοίγματα αυτής και στα μήκη κύματος της είναι ζώσα και συνειδητή.⁵¹⁸ Πρόκειται για θέση μονιστική με την σαφή διαφοροποίηση της εστίασεως του Fechner – έναντι των Bradley και Royce – στα επίπεδα της συνειδήσεως που γεφυρώνουν το ανθρώπινο με το θείο.⁵¹⁹ Ο William James αναφέρει emphaticά στο *A Pluralist Universe*: «Είμαστε τμήματα της γης ως τα όργανα ημών είναι όργανα αυτής. Είναι η ίδια οφθαλμός και ους, αφουγκράζεται και θεάται άμεσα και καθολικά ό,τι εμείς κεχωρισμένα» (σ. 74). Η γη ως άγγελος, κατά τον Fechner συνιστά το φυσικό σώμα της υψηλής και εκτενούς αντιλήψεως. Η αγγελόμορφη χοϊκότητα δεν αποτελεί πνευματική οντότητα διακριτή της ανθρώπινης συνειδήσεως.⁵²⁰ Ο φυσικός θάνατος έκαστου ατόμου είναι το ερμητικό κλείσιμο ενός εκ των γήινων οφθαλμών (earth eyes). Κατά την μεθόριο αυτή στιγμή η ευρεία και άργυπνη συναίσθηση δεν απώλεται

⁵¹⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 174

⁵¹⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 198

⁵¹⁶ W. James *V.R.E.*, σ. 408

⁵¹⁷ W. James, *A Pluralistic Universe*, Cambridge MA Harvard, Un. Press, 1977, σ. 64

⁵¹⁸ W. James, *P. U.*, σ. 64

⁵¹⁹ W. James, *P. U.* σ. 72, 81

⁵²⁰ W. Barnard, 1997, σ. 191

αλλά επιβιώνει ως προϋπάρχουσα πλαισίωση ιδεών και μνημών. Η σωματικότητα εξασθενίζει αλλά η συνείδηση παραμένει και ενεργεί σε άλλα συνειδησιακά πεδία⁵²¹.

Ο William James έλκεται από την θεωρία περί πραγματικού του Fechner. Η επιρροή των αντιλήψεων του Δανού στοχαστή εμφανίζεται κυρίως στο *Essays on Radical Empiricism*⁵²². Στο χώρο του υπερβατικού σκιαγραφείται το αυθεντικό στοιχείο του ανθρωπίνου, η ισχύ του οποίου – όταν το cogito χάνεται - παραμένει στην πρωτογενή του ζωικότητα. Ασπάζεται την θεωρία της μεταβίβασης συνείδησης του G. Ferchner (1810 – 1887) όπου το κατώφλι της συνειδήσεως (threshold) αποτελεί την διόπτρα του μυστικού βιώματος, στο δοκίμιο “*A Suggestion about Mysticism*” υιοθετεί πλήρως τον υποκατώφλειο εαυτό του F. Myers στο δοκίμιο του δεύτερου “*The Hidden self*” Η συνήθης ανθρώπινη συνείδηση αποτελεί μέρος μόνον του ψυχικού δικτύου. Στο *Essays in Radical Empiricism*⁵²³ ο William James υποστηρίζει ότι κάθε στιγμή της Pure experience δύναται να είναι ταυτοχρόνως ένα φυσικό συμβάν για ένα άτομο, και ένα διανοητικό γεγονός για ένα άλλο⁵²⁴. Η υπόθεση της ταυτότητας εγείρεται εκ νέου· «Πως είναι δυνατόν πολλές συνειδήσεις να είναι την ίδια στιγμή μια; Πως είναι δυνατόν το ίδιο εμπειρικό γεγονός να υπόκειται στην ταυτότητα και στον διαχωρισμός;»⁵²⁵.

Η καθαρή εμπειρία [pure experience] που ο φιλόσοφος κατονομάζει ως απόλυτα μεταφυσικό στοιχείο ή “*materia prima*” του κοσμικού συμβαίνει, δεν είναι μεταφυσική οντικότητα ή υπόσταση. Στο “*Does Consciousness exist?*” αναφέρει: «Δεν υπάρχει γενικό υλικό από το οποίο η εμπειρία συνολικά να φτιαγμένη... Είναι ουσιαστικά φτιαγμένη από αυτό που άμεσα εμφανίζεται, το χώρο, τη βαρύτητα, τη σκουρότητα, ή όχι;». Υπό την πρισματική θεώρηση της ροής της εμπειρίας δεν υφίσταται μεταφυσικώς εδραιωμένη διανοητική ή φυσική διάκριση υπερβατικών τύπων. Στο “*La Notion de Conscience*” ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός δεν αναγνωρίζει την γνώση ως υπερβατικό μυστήριο [“*mystere transcendant*”]. Ο δυισμός fact≠value – εξαρτάται- όπως τα πάντα- από το πλαίσιο

⁵²¹ W. Barnard, 1997, σ. 193

⁵²² W. James, *Essays on Radical Empiricism*, σ. 6 – 67

⁵²³ Το *Essays in Radical Empiricism (1912)*, είναι μεταθανάτια συλλογή δημοσιευθέντων δοκιμίων του W. James. Στα δοκίμια αυτά αναπτύσσεται η μεταφυσική συλλογιστική του φιλοσόφου, δηλαδή ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός και δίνεται έμφαση στους όρους του πραγματικού και στα όρια του γνωστικού ενεργήματος. Τα δυο πρώτα δοκίμια της συλλογής αυτής, “*Does Consciousness Exist?*”, “*A World of Pure Experience*” αποτελούν τον βασικό πυρήνα του έργου αυτού και ήδη προαναγγέλοντο στη διάλεξη “*La Notion de Conscience*”, που εδόθη στην Γαλλία, το 1905 εν όψει του 5^{ου} Συνεδρίου ψυχολογίας στην Ρώμη πβ. W. James, *Essays in Radical Empiricism*, intr. By E. K. Suckiel, Preface R. B. Perry, University of Nebraska Press, Lincoln, London, 1996, σ. Viii.

⁵²⁴ Βλ. W. James, *P.U.*, σ. 120

⁵²⁵ Το χωρίο εκ των σημειώσεων του καθηγητή W. James γνωστόν ως “*Miller – Bode notebooks* πβ. και R. B. Perry σ. 750 με στοιχεία από τις ανωτέρω σημειώσεις.

αναφοράς και από τους σκοπούς. Το αντικείμενο συνειδητοποιείται διττώς ως σκέψη περί αυτού και ως παραδοχή ή άρνησή του. Το πώς της συνδέσεως των σκέψεων συνιστά τμήμα της δομής της συλλογιστικής καθ' εαυτής που ενέχει αντικείμενο και περιεχόμενο αυτής. Όταν το υποκείμενο συλλαμβάνει έκαστο αντικείμενο αναδύεται η ερώτηση: Είναι πραγματικό; Εάν η απάντηση είναι καταφατική προκύπτει νέο ψυχικό ενέργημα, το οποίο ο F. Brentano αποκαλεί κρίση και ο W. James πίστη (belief).

Με κεντρική εστίαση στους πραγματιστικούς όρους αλήθειας, ο Αμερικάνος φιλόσοφος διαρρηγνύει τα όρια του κλασικού εμπειρισμού και αναγνωρίζει τις σχέσεις των αντικειμένων ως υπαρκτές, υπό όρους διάρκειας και μεταβολής, όπου πλέον το νόημα είναι η χρήση και η αλήθεια η σκοποθετημένη απόληξη της συλλογιστικής.

Διακρίνει την επιβεβαίωση από την αλήθεια, όπως ο ίδιος ο Ch. S. Peirce διέκρινε την φιλοσοφική αμφιβολία και την μη αποδειξιμότητα (Fallibilism). Ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός ουδέτερος μονισμός κατά B. Russel συνιστά την απόπειρα να αναλυθεί το πραγματικό υπό όρους κριτικού φιλοσοφείν και να απορριφθεί ο κοινός νους (Common Sense) για το πραγματικό που φιμώνει την συλλογιστική στην διελκυστίνδα υποκείμενο – αντικείμενο. Ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός προϋποθέτει α) μια αξιωματική θέση (a postulate), β) δήλωση περί συμβάντος (a statement of fact) και γ) γενίκευση συμπεράσματος. Το αξίωμα υποστηρίζει ότι «τα μόνα πράγματα που δύνανται να τεθούν σε αμφισβήτηση μεταξύ φιλοσόφων είναι τα πράγματα που προσδιορίζονται με όρους εμπειρικούς».⁵²⁶ Η αξιωματική θέση περί του συμβάντος: «Η σχέση των πραγμάτων συνδέσεων και μη συνδέσεων είναι ομοίως εμπειρικά ανιχνεύσιμες όπως και τα πράγματα καθ' εαυτά»⁵²⁷.

Εν κατακλείδι η συμπερασματική απόληξη είναι: «τα μέρη της εμπειρίας συνδέονται με σχέσεις που και αυτές ανήκουν στην εμπειρία. Το άμεσα προσλαμβανόμενο δεν χρειάζεται εξωτερικά, υπερεμπειρικά συνδετικά στοιχεία, διαθέτει το ίδιο συνεχή δομή». Η πραγματικότητα είναι ένα εμπειρικό συνεχές.⁵²⁸ Ενώ η συνείδηση είναι όρος μη ενυπόστατος και οφείλει να μην συγκαταλέγεται μεταξύ πρώτων αρχών. Τούτο ουδόλως σημαίνει ότι δεν υφίσταται ως μεθοδολογική διαδικασία που επιτρέπει στο συμβαίνειν των πραγμάτων να κοινοποιούνται και να γνωρίζονται.

⁵²⁶ W. James, *Essays in Radical Empiricism*, σ. 159, 241, *The Meaning of Truth*, σ. 43, 118.

⁵²⁷ W. James, *P.U.*, σ. 280, *The Will to Believe* σ. 278

⁵²⁸ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 152.

Η νέα γνωσιολογική διαδικασία που προτείνει ο James επιζητεί την διάλυση του φαινομενικώς προδήλου και του φαινομενικώς αδήλου. Πώς ό,τι καταφανώς είναι μια πραγματικότητα εμπειρική οφείλει ταυτοχρόνως να ευρίσκεται σε διττό σημείο στο έσω και έξω πεδίο της ανθρώπινης αντιλήψεως⁵²⁹. Η πραγματική ύπαρξη, εξαρτάται αναπόφευκτα και συνεχώς από την εμπειρική κατάσταση. Ο άνθρωπος πραγματώνει την ύπαρξή του και έτι περαιτέρω οφείλει να το πράξει με την εμπειρική ανατομία· δύναται όμως; Στον ορίζοντα επικρατεί μονάχα ο τραχύς φυσικαλισμός και η ηθική ερημία. Κόσμος μεμονωμένων ατόμων που ασταμάτητα διεκδικούν. Το εμπασθές εγώ του πραγματισμού δεν γνωρίζει παρά μόνον την διαρκώς μεταβλητή και ρέουσα πραγματικότητα. Να καταναλώσει το επισυμβαίνειν του κοσμικού ορίζοντα ως είναι και εφόσον του είναι χρήσιμο. Η σύνθετη συνειδησιακή κατάσταση δεν είναι απλή ενότητα, αλλά υπόδειγμα χωρισμένων και ενοποιημένων βαθμίδων· χωρίς όμως να πρόκειται για μωσαϊκό τμημάτων. Ο W. James υποστηρίζει ότι κάθε σύνθετο επίπεδο συνειδήσεως είναι κάτι νέο που δεν ενοποιήθηκε από την διανοητική δυναμική του υποκειμένου παρατηρητή. Συνακόλουθα η ψυχή της γης (earth soul) δεν συνίσταται σε σύνθεση των συνειδήσεων μας μολονότι η συνείδησή μας συνυπάρχει ήδη μαζί της· “Είμαστε κλεισμένοι έναντι του κόσμου της, αλλά ο κόσμος αυτός δεν είναι κλεισμένος έναντί μας”⁵³⁰.

Σε αντιδιαστολή με ό,τι μετέθεσε παλαιότερα την ουσία του ανθρωπίνου έξω από το εμπειρικό πεδίο, ο James απορρίπτει την διαδικασία των θεωρητικών αφαιρέσεων. «Η γνώση ενός πράγματος δεν είναι το πράγμα καθαυτό»⁵³¹. Η ύπαρξη σημαίνει η εγκαταβίωση εντός του κοσμικού συμβαίνειν. Ο άνθρωπος συναντάται εμπειρικά με τον κόσμο δια των πραγμάτων ήτοι εκείνα με τα οποία έχει βιοτικές μέριμνες και χρηστικές δράσεις⁵³². Ο Αμερικανός στοχαστής πασχίζει να οδηγήσει το ανθρώπινο στον πραγματικό εαυτό και κόσμο, να καταυγάσει την αυτο-αποκαλυπτική επίμονη αδιαφάνεια της εμπειρίας. Η πολυπρισματική εαυτότητα με τους εκτατούς βαθμούς εμβάθυνσης σημαίνει την αναγκαιότητα διαισθήσεως της δυναμικής τραχιάς υφής μιας διαδικασίας περισσότερο

⁵²⁹ W. James, *E.R.E.*, σ. 11. Στο κεφ. XIX του έργου του *The Principles of Psychology*, με τίτλο “The Perception of Things”, ο φιλόσοφος διακρίνει την πρόσληψη από την αίσθηση και εκτεταμένως αναλύει τους όρους και τα όρια των ψευδαισθήσεων, καθώς και τη νευρική διαδικασία που ακολουθείται σε έκαστη περίπτωση από τις τρεις πραναφερθείσες, στηριζόμενος αρκετά στις αναλύσεις του M. Binet, η πειραματική διερεύνηση του οποίου για τη ψευδαίσθηση πρωτοδημοσιεύθη στο vol. XVII της *Revue Philosophique* το 1884.

⁵³⁰ W. James, *P.U.* σ. 78 Το σύγγραμμα *A Pluralistic Universe* έχει πανθεϊστικές και παντοθεϊστικές θέσεις πβ. W. Barnard, 1997, σ. 203

⁵³¹ W. James, *V.R.E.*, σ. 385

⁵³² W. James, *V.R.E.*, σ. 360.

παρά της όποιας έλλογης εννόησής της. Όπισθεν μιας τέτοιας συλλήψεως που συνδέει το αμιγώς οντολογικό με την κοινή εμπειρία αναμειγνύεται το ιδίωμα του απάνθρωπου.

Η εμπειρία χαρτογραφείται υπό νέους αμβλυμένους όρους αμέσως μετά την αποδυνάμωση του ελλόγου, θετών την λανθάνουσα παρουσία του ανθρωπίνου στην υψηλή θέση ενός προδρόμου του είδους. Η εντύπωση που κομίζει τις είναι μια ιδιότυπη μεταθεολογική προσέγγιση εντός ενός ορίζοντα, επισφαλούς, ταραγμένου και ρευστού⁵³³.

Ο αυτοχειριασμένος εαυτός

«Ενίστε αμφέβαλε εάν ο εαυτός που δολοφόνησε εκείνη την απέλπιδα στιγμή δεν ήταν ο χειρότερος...»

W. James, 1897

Τον χειμώνα του 1857, ο δεκαπενταετής W. James, παρακολουθεί ζωγραφική με τον Leon Cogniet που γνώριζε τον αγαπημένο του ζωγράφο τον Eugene Delacroix· έλκεται από το έργο “La Barque de Dante”, όπου ο Dante κυκλούται από ασθμαίνουσες ψυχές στο καλαστήριο; Έργο εμπνευσθέν από το Canto VIII της θείας κωμωδίας του Dante Alighieri. Παρουσιάζει τον Dante και τον Βιργίλιο εν πλω στο μονοπάτι της Στυγός, περικυκλωμένους από ρημαγμένες, πεπτωκυίες ψυχές εγκλωβισμένες σε έναν *circulus vitiosus* βίας και πόνου. Βία και νοσηρή μόνωση είναι το σαγηνευτικό ζεύγμα παραστάσεων του Αμερικανού φιλοσόφου. Ενίστε στις διαλέξεις του αναφέρει ως πεμπτούσια του Delacroix την αβυσσαλέα μάχη αγαθού και κακού, “σε μια θάλασσα του κακού” [in a Sea of Evil]. Ο Ralph Burton Perry υποστηρίζει, ότι ο W. James εγκαταλείπει την ζωγραφική και φιμώνει την καλλιτεχνική του έκφραση, «ένεκα της μετριότητας που είχε, κάτι που δεν θα επέτρεπε στον εαυτό του»⁵³⁴. Ο Leon Edel αναγνωρίζει τον εμφύλιο ως τροχοπέδη για τον ζωγράφο William James⁵³⁵. Ο Gay Wilson Allen αναφέρει ότι ο ίδιος ο φιλόσοφος εκμυστηρεύεται στον ζωγράφο υιό του Billy, ότι ο Hunt υπογράμμιζε την ελάχιστη εκτίμηση της Αμερικής στην ζωγραφική.

Η πραγματικότητα είναι ότι ο Hunt ανέφερε συχνά «Όταν ήμουν μικρό αγόρι επιθυμούσα διακαώς να μάθω βιολί αλλά κάποιος με αποθάρρυνε. Μην μάθεις βιολί είναι τόσο άδοξα επίπονο! Τώρα εάν τον συναντούσα θα τον χτυπούσα αμείλικτα. Ο Hunt σχεδόν κραυγάζει «Πράξε όπως νιώθεις στην ζωγραφική το καθήκον ουδέποτε ζωγράφισε

⁵³³ W. James, *The Will to Believe*, σ. 106.

⁵³⁴ R. B. Perry, 1934, σ. 200.

⁵³⁵ L. Edel, *Henry James*, 5vols, N. York, Lippincott, 1953-1972, I, σ. 170.

ένα πίνακα, δεν έγραψε ένα ποίημα. Προχώρα όπως αισθάνεσαι... άφησε τις φλυαρίες και πράξε, ακόμα και αν δεν αρκετό ό,τι κάνεις, είναι καλύτερο από την αδράνεια».⁵³⁶ Ο Allen συμπληρώνει ότι ο πατέρας του W. James, ο Henry Sr., αντιτίθεται με την ζωγραφική ως κυρίαρχη ενασχόληση και ο υιός William επιπροσθέτως είναι φιλάσθετος, ιδιαιτέρως με την όραση του.⁵³⁷ Η αυτοχειρία του καλλιτεχνικού εαυτού και η πύκνωση του σκοτεινού στοιχείου στον Αμερικανό φιλόσοφο είναι πλέον δεδομένη. Είκοσι έτη κατόπιν αυτής της “αυτοκτονίας” δίνει διαλέξεις περί της ελεύθερης επιλογής στο Harvard⁵³⁸.

Πέραν της ηθικής

Ο James αρνείται τη μοραλιστική καταστολή, την λείανση του αρχέγονου στοιχείου προκειμένου άπαντα να δείχνουν οικεία. Το μυστικό στοιχείο έχει τη δική του και αναπόδραστη δυναμική στη φιλοσοφία του W. James. Η καθημερινή ύπαρξη παραδίδει τον εαυτό της αναπόφευκτα γυμνό στις πιέσεις της οντολογίας· στο άλγος, στην αγωνία, στην τελευτή. Απαρνιέται λοιπόν ο Αμερικανός φιλόσοφος την φαλκιδευμένη ηθική των επιβεβλημένων και ανόητων αξιακών σχημάτων. Αποστρέφεται τη μη αυθεντική ανθρωπότητα όπου επικρατεί φόβος και τρόμος, απότοκο κυρίως προκατασκευασμένων ρευμάτων του δημοσίου αισθήματος. Απορρίπτει προκαταβολικά αυτήν την επανάπαυση στην θεωρητική παραμονή. Δείχνει διαρκώς την έξαψη του καινού, την ταραχή της διαρκούς μεταβολής των πραγμάτων. Ουδεμία ισχύ της συλλογικότητας δεν δύναται να υποκαταστήσει τη ζωντανή εμπειρία του ατόμου που είναι η θεμελιωδέστερη πραγματικότητα του της νοηματοδότησης του βίου του.

Ενώπιον μου ευρίσκεται η διαρκής και ολοκληρωτική δυνατότητα των ηθικών επιλογών μια δυνατότητα αναπόσπαστη από την συλλογικότητα και την όποια διαδικασία εξατομίκευσης. Πάντα με διακρατά κάτι από το ηθικό ενδιαφέρον και μένω μόνος προς

⁵³⁶ William Morris Hunt; *Talks about Art*, London, 1840, σ. 4, 6, 30.

⁵³⁷ Περαιτέρω στις σημειώσεις του Charles W. Eliot αναφέρεται, ότι ο William ταλανίζεται από ψυχικές διαταραχές σοβαρών διαστάσεων, R. W. B. Lewis, *The Jameses*, N. York, Farrar, Straus and Giroux, 1991, F.O. Matthiessen, *The James Family*, N. York, Knopf, 1961

⁵³⁸ W. James, *Great Men and Their Environment*, σ. 227 στο *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy*, N. York 1897, Περί Hunt αξιοσημείωτα στοιχεία βρίσκει κανείς στον Henry C. Angell : *Records of William M. Hunt*, Boston 1881. Ο Henry Sr το 1849 περιγράφει την αυτοκτονία ως έλλογη και δικαιολογημένη απολύτως επιλογή ενός αξιοπρεπούς ανθρώπου. Όταν η κόρη του Alice στην πεισιθανάτια πορεία της μίλησε για αυτοχειρία (1878), ο πατήρ Henry δεν την παρεμπόδισε, πβ. *The Diary of Alice James*, Leon Edel, ed. Boston, Northeastern University Press, 1999, σ. 149, ενώ παρηγορεί και σχεδόν εκθειάζει την αυτοκτονία της ανιψιάς του στον πατέρα αυτής. “H. James Sr to Anna Mc Bride Edwards” (1879), στο Linda Simon, *William James Remembered*, University of Nebraska Press, 1986. Η μητέρα του James, Mary Walsh, από δεκαετής ανέλαβε την μέριμνα της οικογένειας της, εφόσον ο πατέρας της απεβίωσε και η μητέρα της κατέρρευσε ψυχολογικά. Ομοίως και η σύζυγος του James, η Alice Gibbens απώλεσε τον πατέρα της, ενώ ήταν ακόμα παιδί και η δική της μητέρα έπαθε νευρικό κλονισμό.

μόνον μεταξύ ωφελμιστικών κριτηρίων, σκοποθεσιών και εθών εν τέλει, περιπλανώμαι ως ηθικός αγύρτης και εννοώ πως το ηθικό κάλεσμα είναι μια εκφώνηση στρεφόμενη μονάχα προς την καλούμενη εαυτότητα μου δίχως την κιβδηλεία του χρέους ή της ανοχής κατηγορητικών συνδρομών. Η αυθεντική επιλογή είναι διαρκώς σιωπηρή πράξη εναντίον της αδράνειας, της κοινοτοπίας, της αναιμικής δυνατότητας των πολλών και καθόλου⁵³⁹.

Η μη δυιστική πλουραλιστική φιλοσοφική σχεδίαση του James, ενέχει την εαυτότητα, την πραγματικότητα και το θείο ως δίκτυο συνυπαρχόντων και αλληλοπεριχωρούμενων πεδίων αντίληψως και υπογραμμίζει τη σημασία της πράξης έναντι του κακού. Ο James τοποθετεί το ηθικό στάδιο πέραν της εθιμικής καταβολής της κάθηκοντολογίας ή της παρόρμησης. Το Δ' ηθικό στάδιο αποκαλύπτει εν ενεργεία την αυτοαναγνώριση του υποκειμένου που συνδέεται αναπόδραστα με την μυστική, μη δυιστική αντίληψη της άμεσης ενότητας και συνάμα της διακριτότητας της εμπειρίας⁵⁴⁰. Στην νοσηρή διάνοηση των ασθενών ψυχών όπως οι L. Tolstoy, G. J. Bunyan, G. Fox⁵⁴¹, που μετεωρίζονται αενάως μεταξύ απελπισίας και αγωνίας, η μοναδική ηθική μήτρα είναι η διαδικασία της αναγεννήσεως (twice – born).

Η “δεύτερη πρόταση” της Εταιρείας των φίλων (“Quakers”) τιτλοφορείται “Concerning immediate Revelation” εκφράζουσα την τζαιμισιανή θέαση περί του υπερβατικού· «Οι θείες αποκαλύψεις είτε πνευματικές είτε εξωτερικών ερεθισμών· φωνές, θεοφάνειες, ενύπνια, είτε μέσω εσωτερικών αντικειμενικών εκδηλώσεων του ανθρώπου υπήρξαν έκπαλαι το επίσημο θέμα πίστεως και ούτως παραμένουν εφόσον το αντικείμενο του μύστη είναι το αυτό, σε όλες τις εποχές, παρά το ότι προβάλλεται πολυσχιδώς. Οι

⁵³⁹ Βλ. *Diary of William James*, February I, 1870, M. H. Επίσης βλ. H. Feinstein: “*Fathers and Sons, Work and the Inner World of William James*”, Ph.D. dissertation Cornell University, 1977.

⁵⁴⁰ Lawrence Kohlberg: *The Philosophy of Moral Development*, San Francisco, Harper – Row, 1981. W. James, Fowler: *Stages of Faith*, San Francisco, Harper N. York, Harper – Row, 1981, Reshad Field: *The last Barrier*, N. York, Harper – Row, 1976. Επίσης W. Barnard : *Exploring Unseen Worlds*, σ. 265.

⁵⁴¹ Ο G. Fox (1624 – 1691) είναι ο ιδρυτής των Quakers. Η προσηγορία είναι υποτιμητική και αφορά τους οπαδούς του. Ο ίδιος επιθυμεί να αρθρώσει μια κοινότητα φίλων που αυτοαποκαλείται «τέκνα αλήθειας», «Τέκνα φωτός», ένεκα της σημασίας που δίδουν στο φωτισμό του πιστού και στην άμεση εμπειρία του θεού. Θεωρεί τον Χριστιανισμό τρόπο ζωής, όπου κυριαρχούν το μυστικό βίωμα ,η σιωπή της προσευχής και η ολοκληρωτική παράδοση του ανθρώπου στη θεία χάρη, που μπορεί να τον οδηγήσει ενίοτε στη μεταστροφή. Η αντίληψη περί αμεσότητας υποχρεώνει τους Quakers, να εγκαταλείψουν την εθιμοτυπία, την τελετουργία και τους χειροτονηθέντες ιερούργους, πβ. J. W. Graham : *The Faith of a Quaker*, Cambridge University Press, 1920. Επίσης J. Rufus, *The Seed Reigns Overdeath, G Fox An Autobiography for the Christian Divinity*, XX (1678). Η ομολογία πίστεως των Quakers εγγράφει από τον Robert Barclay, αποσχισθέντα από τους πρεσβυτεριανούς της εκκλησίας της Σκωτίας. Οι θέσεις εξεδόθησαν το 1675 με στοιχεία εκ της Westminster Ομολογίας των πρεσβυτεριανών, διδασκαλία απόλυτος, άκαμπτos, ενσταλαγμένη από τη παράδοση του Ορθόδοξου Καλβινισμού. Ο William Penn γράφει μεταξύ άλλων στο *Preface to the Journal of G. Fox*, ότι ο G. Fox υπήρξε ένας άνθρωπος αξιόμαχος και γενναίος, που αισθανόταν πλήρως εναρμονισμένος με τον εαυτό του και το θεό και απόλυτα αφοσιωμένος στη θρησκευτική του αποστολή έως το τέλος της ζωής του το απόγευμα της 3^{ης} Ιανουαρίου του 1691.

μυστικές αποκαλύψεις είναι ατομικές, αναγκαίες για την οικοδομή της ορθής πίστης και δεν αντιτίθενται στον υγιή, ορθό λόγο. Τούτο ουδόλως σημαίνει ότι οι υπερβατικές εμπιώσεις πρέπει να εξετάζονται από έξωθεν μαρτυρίες ή τον φυσικό λόγο του ανθρώπου, ως από ένα περισσότερο ευγενή ή βέβαιο κανόνα, διότι η θεία αποκάλυψη, η μυστική έλλαμψη είναι τι προφανές και σαφές καθ' εαυτό το οποίο ωθεί δια της μαρτυρίας του πιστεύοντος μονάχα εαυτόν και ίσως όποιον καλοπροαίρετα συναινεί προς τούτο". Αποδίδει τιμή στην μεθόριο ανθρωπινότητα, που σκοποθετεί και δρα κινούμενη από μια βαθιά εμπαθή τελεολογική φύση. Με μια γεύση στάχτης ο William James ψαύει την κεκρυμμένη εαυτότητα, κοινό υπόστρωμα βαθύνοιας και παράνοιας, με εστιακή αναφορά στο αίσθημα [feeling].

Η θεωρία των αισθημάτων εμφανίζεται σε πρωτόλεια μορφή το 1884, στο δοκίμιο "What is an emotion?" ακολούθως αναπτύσσεται στο *The Principles of Psychology* και συνηγορεί με την συλλογιστική του Δανού C. Lange· τα αισθήματα είναι αντανεκλαστικές δράσεις σε πλήθος ερεθισμών. Έπεται το 1894 το *The Physical Basis of Emotion* που αποστασιοποιείται από την προηγούμενή του πεποίθηση για την σχέση πνεύματος – σώματος. Το αίσθημα προϋποθέτει· α) πρόσληψη [αίσθηση, εμπειρία], β) ταξινόμηση [διανοητική ανταπόκριση σε διαδικασία σχηματισμού], γ) πράξη. Η ιδιαιτερότητα παράγει μονάχα ιδιαιτερότητα: πίσω από τα νοήματα, τις αξίες, τις ιδέες και τις εκφράσεις ευρίσκεται εν τέλει η ορμή της αυτοσυντήρησης που είναι η πραγματικά καθοριστική. Η θεώρηση του James δονείται από την διάσταση μεταξύ ορθολογικού προσανατολισμού και αντικειμενικού, ενδεχομενικού προσανατολισμού του υποκειμένου. Δικαιώνει την διάσταση αυτή βάσει της υπόρρητης ενεργοποίησης του υποκειμένου προκειμένου να αυτοσυντηρηθεί και ενίοτε να υπερβεί ποικιλοτρόπως τον εαυτό του και το είδος⁵⁴². Η επιτυχής πορεία στη ζωή είναι σχετική και εξαρτώμενη ολοσχερώς από την ικανότητα έκαστου ημών να ανταποκριθεί δεόντως – ήτοι με πλείστα οφέλη – σε οιαδήποτε κατάσταση⁵⁴³.

Ο σκιώδης εαυτός

Τον Φεβρουάριο του 1895 ο James παραδίδει τρεις διαλέξεις στην Βοστώνη· *Recent Investigations in to Abnormal States or Types of Character*. Ο G. Santayana

⁵⁴² Αναφέρεται στον υπεράνθρωπο - τον οποίο ονομάζει "Strongman" του F. Nietzsche- που εκφράζει για τον W. James την ενσάρκωση ποιοτήτων που επιτρέπουν την κατίσχυση του ανθρώπου σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης ζωής, προδήλως αναδύεται το ερώτημα. Ποιά τα κριτήρια επιλογής του ιδεώδους ανθρώπινου τύπου; *V.R.E.*, σ. 297.

⁵⁴³ *V.R.E.*, σ. 299.

αναφέρει με αφορμή αυτές τις διαλέξεις: ο καλύτερος τρόπος εννόησης του φυσιολογικού είναι η ανατομή του πάρα φύσιν! Ο Herbert B. Adams ενθυμείται την ρήση του William καθώς επέστρεφαν από δύο άσυλα για διανοητικά εκφυλισμένους: “Ο πρόεδρος Eliot αρνείται την απουσία ευκρινούς διαχωριστικής γραμμής μεταξύ αυτού και των ανθρώπων που αντικρίσαμε, κι όμως είναι αληθές”. Στις Lowel Lectures, το φθινόπωρο του 1896 περί ενυπνίων, υπνωτισμού, υστερίας, αυτοματισμού, πολλαπλής προσωπικότητας, ο Αμερικανός φιλόσοφος καταλήγει: Ο υπνωτισμός είναι ύπνος, η υστερία, εμμονή, ουχί δαιμόνων αλλά μιας φαντασιακής ιδέας που υπέπεσε από το συνειδητό στον υποσυνειδητό νου. Ο δαιμονικός τύπος εναλλακτικής προσωπικότητας ενέχει ως εργαλειακή οδό την διαμεσότητα. Εάν υπάρχει κάτι εωσφορικό ή υπερβατικό, είναι ο κατακερματισμένος εαυτός που το εισάγει.

Η 6^η διάλεξη αφορά την μαγεία. Μελετά το *Malleus Maleficarum* (1486).⁵⁴⁴ Παρανοειδής σύλληψη και εκπτωτική γραφή που καταδηλώνει ένα στενό πνεύμα, που ασθμαίνον αποπειράται να ενσωματώσει την δεδομένη βαναυσότητα της ανθρώπινης φύσης, σε μια ιδεώδη μάχη θείου και δαίμονος στο δώμα ενός ξέπνοου υποκειμένου. Συμφωνεί με τους Max Nordau και Cesare Lombroso ως προς τη διάνοια: «Η επικρατούσα πεποίθηση υποθέτει ότι η ψυχοπαθητική συνθήκη είναι το θεμέλιο της διάνοιας. Ποιός δύναται να δηλώσει ότι το νοσηρό στοιχείο δεν αποκαλύπτει νοήματα του βίου; Ότι ο υγιής νους κατέχει το σύνολο αυτής της γνώσεως;»

Η Abnormal Psychology διερευνάται ενδελεχώς από το 1893 και ως το 1897 ουδέποτε δημοσιεύει τους κύκλους αυτών των διαλέξεων. Η οπτική του James είναι κατ’ εξοχήν *Sub Specie mali*: «ουδέν χείριστο του θείου και ανθρώπινου από το μανικό ζήλο αναμειγμένο με ισχύ και χειραγωγούμενο από μια ξέπνοη διάνοηση. Το ύστατο μάθημα είναι η συγκράτηση της δύναμης για ζωή και θάνατο μακράν ενός τέτοιου νου που θεάται τα πάντα υπό τη σκοπιά του κακού». Εμποτισμένος από την προτεσταντική θεώρηση της διαλεκτικής healthy minded – sick soul – twice born ανατέμνει την σκιώδη εαυτότητα που ίσταται στην νοσηρή όχθη “στο σκοτάδι και την ανησυχία”. Η πάλι Sick Soul ≠ Healthy minded δεν είναι ευγενής αγώνας υψηλών ηθών αλλά σφοδρή αντιμαχία εντός του

⁵⁴⁴ Λατινιστί, εκ του *The Hammer of Witches*, έργο γραφέν από τον Heinrich Kramer πρωτοδημοσιευθέν γερμανιστί: “*Der Hexen Hammer*” το 1487, ο ίδιος ο συγγραφέας καταδικάσθηκε από την Inquisitio, (1490). Η διάκριση του είναι τριμερής πρόκειται για συμπύλημα προγενέστερων έργων όπως: το κείμενο του Johannes Nider Formicarius 1435. Μεταφράζεται ικανά από τον Montagne Summers (1928) πβ. Valerie Flint, *The Rise of Magic in Italy Early Medieval Europe*, Princeton, University Press, Princeton, 1991. Ομοίως Hamilton Alastair “*Review of the Malleus Maleficarum*” ed. Christopher S. Mackay, *Heythrop Journal*, 48, 2007.

ανθρώπινου που επιτρέπει την ανάδυση της υπόρρητης δαρβίνειας υπέρβασης του μετρίου. Η μεταστροφή ως ευρεία ψυχολογική και πρακτική ανασύνταξη της προσωπικότητας του μύστη είναι εθελουσία και βουλητική, αλλά συγχρόνως και αιφνίδια αυτοπαράδοση στην υπέρβαση, που εκφράζει την άμεση αποδοχή της ζωτικής ορμής.

Ο James δεν αναγνωρίζει το καντιανό *a priori* ως ψυχοφυσιολογική αναγκαιότητα ώστε να μετατρέπει τα αξιώματα του πρακτικού λόγου με ένα παίγνιο πίστεως και αναιρέσεως της εαυτότητας. Ανατρέπει την διάταξη του πράγματος καθ' εαυτού ως ορίου αντιλήψεως και του νοητού ως πλαισίου στοχαστικής δημιουργίας. Μόλις καταργηθούν οι γνωστικοί αρχαϊσμοί προβάλλει η πραγματικότητα των σχέσεων και του ρευστού εμπειρικού στοιχείου. Η αποφασιστικότητα του πρακτικού στοιχείου δεν σημαίνει ουδέποτε για τον James την υπεροχή της ηθικής έναντι της συλλογιστικής. Προωθεί δε έναν ακραίο κριτικισμό δράσεως βάσει της αναλογίας σκέψεως και ζωής, άπαντα υπό όρους· αρχέγονου δυναμισμού.⁵⁴⁵

Το θείο, εκείνο που ο C. Jung εννοεί ως θείο αποτύπωμα (God – imago), συνιστά μεταβολή υποκειμενικής στάσεως και όχι μεταφυσική ποιότητα.⁵⁴⁶ Η ανατομή της εαυτότητας εμφανίζει αυτήν ως το όλως άλλο (das ganz Andere)· *tremendum* υπό την έννοια της ισχύος και ενίοτε της καταστροφικής μανίας της ως υψηλού αυτοσκοπού τελειώσεως. Ο σκιώδης εαυτός συμβατός με ό,τι αποκαλείται ηθικό κακό (malum)⁵⁴⁷ απολήγει η αρχέτυπη μήτρα της εφάμαρτης ροπής (Concupiscentia). Καταφανώς αναδύεται το ερώτημα: ό,τι υπάρχει στη ψυχή του ατόμου αποδίδεται και στην πραγματικότητα.

Ο William James αρνείται την σχέση ατόμου και θείου υπό όρους κοινότητας. Απορρίπτει την οπτική που αναγνωρίζει τον άνθρωπο περιοριστικά βάσει των λειτουργιών του. Η σωτηρία ως αυθυπερβατική ατομική πράξη δεν απαιτεί και δεν προϋποθέτει την συναλληλία του πάσχειν και αγαπάν. Αντιλαμβάνεται την ζεύξη της πίστης και της εμπειρίας υπό τους όρους της βουλήσεως. Επιζητεί την επιστροφή στην εαυτότητα, χωρίς τις διαμεσολαβήσεις εκείνες που διαμορφώνουν λοβοτομημένες προσωπικότητες γεμάτες απιστία και απάθεια. Ο Αμερικανός στοχαστής προσβλέπει στην αυθεντική ανθρωπινότητα που δεν ελέγχεται από τον φόβο της παθητικότητας, τον τρόμο του θανάτου, την αγωνία της αυτοακύρωσης, ώστε σύνολη η ζωή να καταλήγει άνευ νοήματος. Η θρησκευτική μορφή ζωής (με την ευρεία έννοια όρου) συμβολίζει ουσιαστικά

⁵⁴⁵ James, W., *Pragmatism*, σ.142

⁵⁴⁶ C. Jung : *Psychological Types*, Kegan Paul, London, 1938 σ. 610

⁵⁴⁷ N. White : *God and the Unconscious*, Harvill, London 1952, σ. 258

“κάτι περισσότερο” [something more], προϋποθέτοντας εκτεταμένους όρους και όρια πίστης και εμπειρίας πέρα από τα συνήθη δεδομένα του ορθολογισμού, του ψυχολογισμού και των κοινωνικών ειωθότων. Ενδιαφέρεται ο φιλόσοφος για το πώς της ανθρώπινης αρθρώσεως του πραγματικού μέσα από το συνδυασμό της διανοήσεως με τα συνειδησιακά δικτυακά πεδία⁵⁴⁸. Πίσω από την εκτεταμένη ανατομή του υποκατώφλειου εαυτού βρίσκει κανείς την προτεσταντική αντίληψη: «ο Θεός έχει δυο οικογένειες τέκνων τους μια φορά γεννημένους και τους δυο φορές γεννημένους. Η πρώτη δεν βλέπουν το Θεό ως αυστηρό κριτή παρά ως δοξασμένο ευεργέτη, ως πνεύμα που οικοδομεί έναν εξάισιο αρμονικό κόσμο γεμάτο αγάπη, αγνότητα και ουδέποτε καταβυθίζουν το βλέμμα τους στο σκοτεινό εαυτό τους»⁵⁴⁹. Επί τη βάση του τριπλού άξονα: What am I? -Who am I? -Am I? ο William James παρουσιάζει τον εαυτό στο *The Principles of Psychology*, ως επιφαινομενικό [epiphenomenal], μεταβατικό αναπόδραστα συνδεδεμένο με το σώμα και πολυδιάστατο. Στο δοκίμιο *Human Immortality* διερευνά τους όρους σύνδεσης του εαυτού με την μητέρα – θάλασσα της συνειδήσεως. Στις *Varieties* ανιχνεύει τις μεταπλάσεις του εαυτού ως έκδοχα ακραίων εμπειριών. Καταλήγει στην θεωρητική σκευή του υποκατώφλειου εαυτού. Στο *Essays in Radical Empiricism* η εαυτότητα διαλύεται εντός μιας μη δυϊστικής συγχώνευσης υποκειμένου – αντικειμένου και στο *A Pluralistic Universe*, ο εαυτός αναδύεται εντός του κοσμικού πεδίου. Αντιπαθεί την σύλληψη περί ψυχής και χαρτογραφεί την ατομική ταυτότητα άνευ αυστηρών ορίων. Στο κεφάλαιο *The Consciousness of Self* αντιπαραθέτει την συλλογιστική του περί εαυτού με άλλες προσεγγίσεις όπως ο σκεπτικισμός του D. Hume περί πιθανότητας της ατομικής ταυτότητας, η θεωρία του Kant περί υπερβατολογικού εγώ, τις θεωρητικές αρθρώσεις των νεο-Εγγελιανών ως οι T.H. Green και E. Caird οι οποίοι θεωρούν το Απόλυτο ταυτόσημο με τον εαυτό.

Η εαυτότητα ως ευμετάβολο, πολυπρισματικό συνεχές, έμπλεο σωματικής δράσεως μορφοποιείται σε δημόσιες στάσεις ενέχει δε αισθήματα, σκοποθεσίες, προσοχή, και μια ιδιότυπη στιγμιαία στάση του υποκειμένου εντός ενός διευρυμένου πεδίου σχέσεων. Το θείο στο σημείο τούτο συνιστά εθιμική άρθρωση ταυτοχρόνως δε στοιχείο

⁵⁴⁸ Έχει δεχτεί την επίδραση του F. Myers – ιδρυτή της British Society for Psychical Research - ως προς τις διαπιστώσεις του περί “κρυμμένης εαυτότητας” καθώς και από το πειραματικό ψυχολόγο P. Janet. Τα πειράματα του Janet δημοσιεύονται στην *Revue Philosophique* μεταξύ 1886 – 1889 και προετοιμάζουν την θέση του ‘L’ Automatismes Psychologique” 1889.

⁵⁴⁹ James, W., *V.R.E.*, σ. 73

της ψυχολογικής ανθρώπινης δομής⁵⁵⁰. Εμφαίνεται ως το ιδεώδες έτερο, καταφύγιο έναντι του αβυσσώδους και τους κενού, όταν οι εκπεφρασμένοι εαυτοί θραύονται στα εμπειρικά κράσπεδα.

Πέραν του ρητά αρθρώσιμου

Περί αλήθειας

Η αλήθεια έως τούδε συνιστά ιδιότητα παραστάσεων, συμφωνία (σε αντίθεση προς την ασυμφωνία - ψεύδος) με το πραγματικό. Ο πραγματισμός θέτει το ερώτημα: «Η αποδοχή μιας παραστάσεως ή πεποιθήσεως ως αληθούς, ποια συγκεκριμένη διαφοροποίηση επιφέρει στην πραγματική ατομική ζωή ενός ανθρώπου;»⁵⁵¹. Αληθείς ιδέες είναι εκείνες που μπορούμε να αφομοιώσουμε, να επικυρώσουμε, να βεβαιώσουμε και να επαληθεύσουμε, ενώ ψευδές είναι αυτές που αδυνατούμε⁵⁵². Η αλήθεια ουδόλως αποτελεί «στατική ιδιότητα». Η αλήθεια επισυμβαίνει στην ιδέα. Μια παράσταση καθίσταται αληθής, πραγματώνεται ως αληθής μέσω συμβάντων: Η αλήθεια είναι συμβάν, διαδικασία⁵⁵³. Επομένως το αληθεύειν δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά πρακτικό μέσο άμεσα συνδεδεμένο με ζωτικές ικανοποιήσεις, ώστε το υποκείμενο να διαθέτει φάρετρα επιπλέον αληθειών, ήτοι παραστάσεων που αληθεύουν σε πιθανολογούμενες καταστάσεις⁵⁵⁴. Ουσιωδώς αλήθεια είναι το όνομα οιασδήποτε ιδέας θέτει την διαδικασία επαληθεύσεως σε κίνηση. Χρήσιμη είναι αντιστοίχως η λέξη που αποδίδεται στην ολοκληρωμένη λειτουργία αυτής που κατανοείται εμπειρικά, αλήθεια και ιδέα ενέχουν ως κοινό παρανομαστή την ατομική χρήση. Ό,τι διατυπώνει το υποκείμενο είναι ήδη αληθές – άνευ ιδιαίτερης επαληθεύσεως – εάν και μονάχα εάν έχει ταξινομήσει τα αντικείμενα ορθώς. Η διάνοια ευρίσκεται ανάμεσα στην αισθητηριακή αναγκαιότητα και στην ιδεατή

⁵⁵⁰ Επισημαίνεται η συμβολή του A Schopenhauer (1788 – 1860) στον προσδιορισμό του ασυνειδήτου επί τη βάσει της βουλήσεως. Ο C. G. Carus – ιατρός στην αυλή του βασιλιά της Σαξονίας – ασχολείται με το ασυνείδητο (Unbewusst) τονίζων ότι «η μόνη οδός επίγνωσης του συνειδητού είναι η εστιακή αναφορά στο ασυνείδητο». Δημοσιεύει το 1848 την μελέτη *Psyche* και ακολουθεί ο N. W. von Hartman “Philosophy of the Unconscious” (1868, 1931) πρβλ. G. Carus, *Psyche*, Leipzig, 1848. Το 1792 ο Phillippe Pinel αξιώνει στο Bicetre την αφαίρεση των δεσμών από τους εγκλειστούς ασθενείς. Η παράνοια δεν είναι δαιμονικό απότοκο αλλά διανοητική νόσος. Χρησιμοποιεί τον υπνωτισμό που δικαιώνεται από την πρόοδο της ψυχοθεραπείας. Σημειώσιμα είναι εδώ η οπτική του Adler, που δέχθηκε επιρροή από το κείμενο του προτεστάντη πάστορα Ernst Jahn “*Religion und Individual psychologie*” (1935) για τη σχέση ατόμου – θρησκεύειν, ενώ την ενοποιοί δράση του θρησκεύειν για τον εαυτό εντοπίζει και ο Rudolf Allers *The Psychology of Character* (1939).

⁵⁵¹ James, W., *Pragmatism*, σ. 97 “Pragmatism's Conception of Truth”.

⁵⁵² James, W., *Pragmatism*, σ. 97.

⁵⁵³ James, W., *Pragmatism*, σ. 97 veri-fication, valid-ation.

⁵⁵⁴ James, W., *Pragmatism*, σ. 98.

καταστατική τάξη πραγμάτων. Οι ιδέες προδήλως πρέπει να συμφωνούν με το πραγματικό είτε είναι συγκεκριμένες ή αφηρημένες είτε αποτελούν γεγονός ή αρχή, άλλως ενυπάρχει ο δεδομένος κίνδυνος της συνεχούς συγχύσεως και αδράνειας.

Η συμφωνία με το πραγματικό ακόμα και στην περίπτωση που η νοητική παράσταση είναι σύμβολο και ουχί αντιγραφή – δύναται μονάχα, να σημαίνει ότι καθοδηγούμαστε ευθέως σε αυτήν ή πλησίον αυτής, ή ότι ευρισκόμαστε σε λειτουργική συσχέτιση μαζί της, ώστε να τη διαχειριζόμαστε αυτήν και ότι είναι συνδεδεμένο με αυτήν με καλύτερο τρόπο από όσο εάν ήμασταν σε ασυμφωνία, διανοητικώς ή πρακτικώς με την καλύτερη πρακτική.

Το καίριο είναι η διαδικασία καθοδήγησης του υποκειμένου προκειμένου να συνδιαλλαγεί πρακτικώς ή διανοητικώς με το πραγματικό. Συμφωνεί επαρκώς ώστε να πληροί αυτή την απαίτηση. Αληθεύει για αυτήν πραγματικότητα. Τα ονόματα είναι αυθαίρετες συλλήψεις, όμως αύθις κατανοούνται οφείλουν να διατηρούνται. «Δεν πρέπει να αποκαλείται ο Άβελ «Κάιν» ή ο Κάιν «Άβελ», διότι απομακρύνουμε εαυτούς από το βιβλίο της Γενέσεως και όλες τις συνδέσεις⁵⁵⁵ του με τον ορίζοντα του λέγειν και του γεγονότος που ζούμε και γνωρίζουμε. Η συμφωνία υπό την πραγματιστική έννοια προϋποθέτει την συμπερίληψη του χρόνου. Η χρονική ρευστότητα δύναται να αναπλασθεί μονάχα προφορικώς ή να επαληθευθεί εμμέσως μέσω αδιάπτωτης συνέχειας στο παρόν ή επιδράσεων που το παρελθόν επιφυλάσσει. Η συνοχή του παρελθόντος με ό, τι συνιστά εμπειρικά το παρόν αποτελεί εγγύηση αλήθειας. Η θεώρηση περί αλήθειας αποτελεί σύλληψη αληθειών πληθυντικής αριθμώσεως και διαδικασιών κατευθύνσεως που γίνονται αντιληπτές *in rebus* και αποδίδουν⁵⁵⁶.

Η αλήθεια λοιπόν είναι συλλογικό όνομα διαδικασιών επαληθεύσεως και κατακτάται από το υποκείμενο. Το αληθές είναι υποκατάστατο του τρόπου της συλλογιστικής μας όπως το ορθό αποτελεί υποκατάστατο της συμπεριφοράς μας. Το γεγονός καθαυτό δεν είναι αληθές, απλώς συμβαίνει. Η αλήθεια κυριότατα αποτελεί λειτουργία πίστεων του ατόμου επάνω σε αυτό που συμβαίνει. Σε αυτή τη διαδικασία ο πραγματισμός βλέπει να συμμετέχουν το έλλογο στοιχείο, η αίσθηση, το προσωπικό βίωμα και δέχεται την ακραία μυστική εμπειρία, εάν ενέχει πρακτικές συνέπειες. Υιοθετεί λοιπόν το θείο εντός του ατομικού μορφώματος, εάν πιθανολογείται η ανεύρεση του και είναι εγγυημένη η χρήση του. Στο φιλοσοφείν του James η πίστη είναι συνώνυμη με το

⁵⁵⁵ James, W., *Pragmatism*, σ. 103

⁵⁵⁶ James, W., *Pragmatism*, σ. 105

πραγματικό⁵⁵⁷. Το αληθές διηθείται υπό όρους επιβεβαιώσεως (terms of verifiability)⁵⁵⁸ που προϋποθέτουν εναργώς τον χρονικό αναβαθμό και την ατομική εμπειρική πλαισίωση.

Υιοθετεί ένα διττό κριτήριο επιβεβαιώσεως:

- I. Την ενύπαρξη μιας εξωγενούς σταθεράς που αίρει τον ακραίο υποκειμενισμό.
- II. Την βεβαιότητα ότι το ανωτέρω κριτήριο ενέχεται στην εμπειρική προσέγγιση καθεαυτή.⁵⁵⁹ Εισάγει τον ευρύ όρο ικανοποιησιμότητα [satisfactoriness] με σύστοιχες αξιολογικές και επιστημολογικές προκείμενες⁵⁶⁰.

Η ικανοποιησιμότητα, είναι ουσιαστική συνιστώσα της αλήθειας οφείλει να προέρχεται από την επιτυχή αναφορά της ιδέας σε ένα επιβεβαιωμένο αντικείμενο⁵⁶¹. Αναδεικνύεται λοιπόν η σύνδεση της επιστημολογίας του με την ηθική του: ικανοποίηση, επιβεβαίωση, διεκδίκηση συναρθρώνουν τα κριτήρια της ηθικής αξίας σε έναν ορίζοντα ηθικής ερημίας και μοναξιάς (moral solitude). Το αγαθό είναι σχετικό και αφορά την ατομική επιλογή που συχνά προϋποθέτει μεταφυσικά ερωτήματα όπως: ποιο το νόημα των όρων καλό, κακό, καθήκον, αλλά και και ποσοτικού τύπου ερωτήματα που αφορούν την μέτρηση της ηθικής αξίας⁵⁶².

Ο William James προτείνει την πραγματιστική σκοπιά ως έλεγχο στην γλωσσική διαστροφή που συγχέει την λογική με την οντολογία. Μεταφράζοντας τις αναφορές που ενέχουν όρους με πλασματική εξωτερική αναφορά σε αναφορές διαπιστώσιμες με κριτήρια πραγματιστικώς αληθή. Η φιλοσοφία αποπειράται να καταδείξει ότι γνωρίζω δεν σημαίνει αναπαριστώ ή προσλαμβάνω παθητικά ένα δεδομένο μέσω ιδεών αλλά ότι διανοίγομαι στον αισθητηριακό ορίζοντα και επιτρέπω την αποκάλυψή του. Η έννοια της αναφορικότητας είναι καταφανής και αρθρώνεται στην φιλοδοξία του James να υπερβεί την αφηρημένη διάκριση υποκειμένου≠αντικειμένου στο γνωσιακό ενέργημα.

Η δαρβίνεια επιρροή αφορά την διανοητικοποίηση της εμπειρίας ως αναγκαίας προκειμένου να εκπληρώσει πρακτικούς ατομικούς σκοπούς. Απεχθανόμενος τη μαζικοποίηση που προσβάλλει την ατομική τελολογία και παραλύει το είδος, ο James προβάλλει την ιδιωτική απόλαυση της αξιολογικής αποτιμήσεως, αντιπαρατιθέμενος στον άκριτο μενταλισμό και τον μπεχαβιορισμό των μεγάλων συνομαδώσεων.

⁵⁵⁷ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 106. Επίσης Graig R. Eisendrath : *The Unifying Moment* Cambridge, M.A. Harvard University Press, 1948, σ. 168.

⁵⁵⁸ W. James, *Pragmatism*, σ. 97.

⁵⁵⁹ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 46-49.

⁵⁶⁰ R.B. Perry : *The Thought and Character*, σ. 476.

⁵⁶¹ E. K. Suckiel : *The Pragmatic Philosophy of William James*, σ. 104.

⁵⁶² Η ηθική του James νοείται υπό το πρίσμα της θεωρίας του νοήματος και της ανθρωπολογίας του. Αναπτύσσεται στο δοκίμιο : “*The Moral Philosopher and the Moral life*” (1891).

Εμπειρία και νόημα

Ο πραγματισμός του William James ως πρακτική θέλει να διαλύσει την εννοιολογική σύγχυση και επισκοπεί ουσιαστικά το εμπειρικό πεδίο, απομακρύνοντας την συλλογιστική από την απονευρωμένη αιτιακή εξήγηση. Στην φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου αυτού του αμορφοποίητου σιωπών η γλώσσα περί θειότητας είναι εξόχως συμβολική υπό την έννοια της ‘δείξης’ που χρησιμοποιεί ο Tillich: “πέραν του εαυτού του, ενόσω συμμετέχει σε εκείνο το οποίο δεικνύει”⁵⁶³. Η διαρκώς παρούσα φιλοσοφική εαυτότητα δεν είναι πραγματική ανθρώπινη οντικότητα αλλά ένα μεταφυσικό υποκείμενο που οροθετεί τον εμπειρικό κόσμο. Η πραγματικότητα προϋποθέτει και απαιτεί την οπτική του α’ προσώπου, διαφορετικά απολήγει ερμηνευτική αυθαιρεσία⁵⁶⁴.

Η αρχή των *Varieties* δηλώνει την εμμενή πρόθεση του φιλοσόφου να διερευνήσει θρησκευτικές αισθήσεις, ορμές, πιστεύω και εμπιώσεις και όχι συστηματικές πλαισιώσεις και οριοθεσίες και αναγνωρίζει την αναγκαία ορμή του ανθρώπινου για μεταστροφή και αυθυπέμβαση⁵⁶⁵. Στο δοκίμιο “Sentiment of Rationality” (1879)⁵⁶⁶ αναφέρει ότι ο λόγος είναι πάθος. Στο *Remarks on Spencer Definition of Mind as Correspondence* (1878) καταφάσκει τον βουλησιαρχικό χαρακτήρα του πραγματισμού⁵⁶⁷. Ο υπόρρητος πραγματιστικός δόλος κατά τη γνώμη μου αναδύεται ευκρινώς στο κεφάλαιο *The Stream of Thought*: «Αισθανόμαστε τον κόσμο διαφορετικά από ότι όταν είμαστε ηλικιωμένοι. Οι διαφορετικές οργανικές μας διαθέσεις προκαλούν διαφορετικές αισθήσεις για τα πράγματα»⁵⁶⁸.

Αρνούμενος ο William James τη νομιμοποίηση της φιλοσοφίας εντός μιας προοπτικής *sub specie aeterni*, ανθίσταται στην άκριτη υπόθεση περί αφάτου και αποπειράται την αντιμετώπιση ακροθιγώς των ατελειών της γλώσσας που καθιστούν

⁵⁶³ P. Tillich : *The Dynamics of Faith*, Harper Torchbooks, N. York, 1958, σ. 45

⁵⁶⁴ W. James, *V.R.E.*, σ. 440. Η εργογραφία του φιλοσόφου δίνεται και υπηρετεί την personal point of view πβ. James M. Edie : *The Philosophical Anthropology of William James in An Invitation to Phenomenology* Chicago, Quadrangle Books, 1965, σ. 128.

⁵⁶⁵ W. James, *A Pluralistic Universe*, Cambridge M.A. and London, Harvard University Press, 1997, σ.13

⁵⁶⁶ Δημοσιευθέν το 1879 στο *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy* έντομο εμφανίζεται το 1876, το δοκίμιο “Remarks on Spencer” δημοσιεύεται το έτος αντιπαραθέσεως του James με τον Henry Holt.

⁵⁶⁷ W. James, *Essays in Philosophy* Cambridge M.A. and London, Harvard University Press, 1978 σ. 21 δημοσιευθέν το 1878 in *The Journal of Speculative Philosophy*, θέσεις που εμφανίζονται δώδεκα έτη πριν στις Principles.

⁵⁶⁸ W. James, *P.P.*, σ. 226

προβληματική και ολοσχερώς αφηρημένη την απαίτηση της λογικής στο θρησκευτικό και ηθικό πεδίο. Το νόημα δεν έλκει την καταγωγική του προέλευση από την πρόταση ενός πίνακα καταστάσεως πραγμάτων. Ο William James δεν εμπνέεται από την επιστημονική ηγεμονία της συγκριτικής γραμματικής που απογειώνεται το 1880. Απορρίπτει την σαγήνη της μαθηματικοποίησης της λογικής αλλά δεν εγκαταλείπει την γλώσσα στον «γλωσσολόγο» διατηρώντας ταυτοχρόνως απόσταση από τον ψυχολογισμό⁵⁶⁹. «Οφείλουμε να λέμε ένα αίσθημα του *και* ένα αίσθημα του *εάν*, ένα αίσθημα του *λοιπόν*, ένα αίσθημα του *περίπου* ακριβώς όπως εκφράζουμε ένα αίσθημα για το γαλάζιο ή ένα αίσθημα για το κρύο»⁵⁷⁰. Η αίσθηση του *και* συνάδει με το νόημα εν χρήσει του όρου *και*. Η θεώρηση περί αισθήματος του *εάν* ενέχει την προθετικότητα του υποκειμένου. Αυτό προϋποθέτει την θέση του Wilhelm Wudt περί ενός ιδιότυπου έσω αισθήματος (Feeling of Innervation) που είναι παρόν σε κάθε εμπρόθετη πράξη. Η εγκεφαλική ενέργεια συνυπάρχει και αλληλοπεριχωρείται με το προθετικό ενέργημα⁵⁷¹.

Ο Wudt υποστηρίζει emphaticά την ύπαρξη του αισθήματος αυτού, ενώ ο James, το αρνείται. Υιοθετεί δε προς επίρρωση της θέσεως του τον όρο “Kinaesthetic idea”⁵⁷² ως κάτι που ενυπάρχει στο δρων βουλητικό υποκείμενο. Αρνείται σθεναρά την απλούστευση του εμπειρισμού. Ο οποίος θεωρεί την αντίληψη σύνολο διακριτών ψυχικών οντοτήτων παραθεωρώντας την ενότητα της “Stream of Thought”⁵⁷³. Το νόημα όμως δεν είναι η εμπειρία.⁵⁷⁴ Το νόημα συνδέεται σταθερά με τη διαρκώς ελλειμματική απόπειρα σύλληψης του πραγματικού (*P.P.*, σ. 961).

Η καθημερινή σχέση με τα πράγματα στο πλαίσιο της βιοτικής μέριμνας και η εμπρόθετη διάθεση του υποκειμένου κατευθύνουν την συλλογιστική διερεύνηση στην διττή κίνηση “από το εξηγητικό στο περιγραφικό”. Αυτό συνιστά πρωτο-φαινομενολογική απόπειρα καταγραφής της ανθρώπινης εμπειρίας η οποία ενέχει την υπέρβαση ως υπολανθάνουσα μορφή στη χρήση της γλώσσας. Η σημασία αντιστοιχεί στη χρηστική ανάκλαση και το νόημα ανάγεται στην σκοποθετημένη και εργαλειακή εκφορά, με εστιακή αναφορά στην φύση του εμπρόθετου ενεργήματος που προσδίδει στην χρήση την

⁵⁶⁹ Η εξαίρεση στην απουσία της σοβαρής ενασχολήσεως με γλωσσο-φιλοσοφικά ζητήματα συνιστά ο CH. S. Peirce καθώς επίσης και οι Destutt De Tracy (1754 – 1836), F. Schleiermacher (1768 – 1834), Hermeneutik (1805 – 1832), J. Grimm, W. Wudt (1832 – 1920), E. Husserl (1859 – 1938) κ.λ.π.

⁵⁷⁰ W. James, *P.P.*, σ. 238. Ομοίως R. Goodman : *Wittgenstein and William James*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, σ. 75

⁵⁷¹ W. James, *P.P.*, σ. 1104

⁵⁷² W. James, *P.P.*, σ. 1106 εκ του *The Principles of Psychology*, M.A. Harvard University Press, 1981.

⁵⁷³ W. James, *P.P.*, σ. 1106

⁵⁷⁴ W. James, *P.P.*, σ. 246.

κανονιστικότητά του. Η πρόθεση χαρακτηρίζει τον τρόπο χρήσης της γλώσσας και ορίζει την προσδοκία που προηγείται της ικανοποίησεως.

Η αντιμετώπιση του νοήματος απαιτεί την συμπερίληψη πρωτογενών πεδίων μη φυσικών διανοητικών κ.λ.π. που αρθρώνουν την συνισταμένη του κοσμικού ορίζοντα, συμπεριλαμβανομένης και της εαυτότητας, η αποτίμηση των οποίων περιγραφικώς προϋποθέτει την αποφυγή της ανωτέρω ψυχολογικής πλάνης. Υιοθετεί μάλιστα εντεύθεν τον καινοφανή όρο “Sciousness” (*P.P.* σ. 290). Η πρωτογενής Sciousness διακρίνεται ολοσχερώς της Consciousness του υποκειμένου: “is a postulate”· όπως ακριβώς ο εαυτός. Ο φιλόσοφος παραπέμπει στο πέπλο των φαινομένων που βρίσκεται ανάμεσα στο πραγματικό, φανταστικό, ύλη, υλικό, και το σκεπτόμενο εγώ. Το αληθές και το ψευδές ενέχουν τις ίδιες ψυχικές καταβολές. Μονάχα η ατομική ωφέλεια επιτρέπει τον διαχωρισμό τους. Πρόκειται για πρωτότυπη γνωσιολογική στιγμή που περιέχει την αναίρεση του άκρατου επιστημονισμού και την διασάφηση της τρέχουσας γλώσσας μαζί με την εννόηση γνωστικών μηχανισμών, επιστήμη και μεταφυσική βρίσκονται στο τραχύ έδαφος της ανθρωπολογίας· «στις συναισθηματικές δράσεις και εμπειρίες των ατόμων εντός της ηρεμίας τους»⁵⁷⁵.

Η εσωτερικότητα διαρκώς παρούσα δεν επιτρέπει την άνευ όρων εξήγηση της διυποκειμενικότητας και την άκριτη χρήση της ενδοσκοπήσεως. Η σημασία κυριότατα ως χρήση επικυρώνει την πρόθεση του James που εκτινάξει εαυτόν και αλλήλους “out into the wild”. Η πρόταση εξαρτάται από το ενέργημα και τις περιστάσεις της εκφοράς αυτής. “Οι θεωρίας έτσι γίνονται εργαλεία και όχι αναπαυτικές απαντήσεις σε αινίγματα”.⁵⁷⁶ Ο W. James θεωρεί το πραγματικό ανεξάρτητο της ανθρώπινης συλλογιστικής ως προθεωρητικό συμβεβηκός.⁵⁷⁷ Ο πυρήνας της εμπειρίας είναι η αίσθηση· το αισθαντικό τμήμα της πραγματικότητας είναι ωστόσο “άλαλο” [dumb] δεν λέγει τίποτα περί αυτού⁵⁷⁸.

Ο V. Quine επισημαίνει όταν η άμεση ικανοποίηση των *desiderata* μιας θεωρίας (ειρμού, απλότητας, συσχετίσεως με προγενέστερες επαληθευμένες θέσεις) είναι πρωτίστως ζήτημα διαδράσεως και ανταλλαγής όχι νορμών⁵⁷⁹. Η αντιστοιχία επομένως αλήθειας και πραγματικού είναι κενή νοήματος εφόσον οι όροι της αντιστοιχίας [correspondence] είναι ασαφείς. Η αλήθεια συνιστά απόληξη της συλλογιστικής και

⁵⁷⁵ W. James, *V.R.E.*, σ. 36

⁵⁷⁶ W. James, *Pragmatism*, σ. 31

⁵⁷⁷ W. James, *Pragmatism*, σ. 119

⁵⁷⁸ W. James, *Pragmatism*, σ. 118 “We it is who have to speak for them”

⁵⁷⁹ V. Quine : *Two dogmas of Empiricism in “from a logical point of view*, Cambridge, M.A. Harvard University Press, 1953, σ. 44

αντικειμενικό κριτήριο της πραγματικότητας· είναι η επιβολή της τελευταίας στην πορεία του σκέπτεσθαι⁵⁸⁰. Η απόλυτη αλήθεια σημαίνει ότι ουδεμία περαιτέρω εμπειρία δύναται να μεταπλαστεί «Ένα ιδεατό σημείο όπου πιθανολογείται ότι οι πεπερασμένες αλήθειες θα συγκλίνουν»⁵⁸¹.

Η αλήθεια από την άλλη πλευρά ενός πιστεύω εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα αυτού και την ανταπόκριση του στα κριτήρια επιβεβαίωσης, “ικανοποιησιμότητας” της ατομικής εμπειρίας, οι λόγοι που αποκαλούμε τα πράγματα αληθή είναι ότι είναι αληθή⁵⁸². Θείο, ύλη, λόγος, απόλυτο, ενέργεια αποτελούν κενούς όρους. Το φιλοσοφείν προβάλλει ως αντιουσιοκρατική προϋπόθεση την κριτική της μεταφυσικής παρουσίας, είναι σχεδόν αντιπαραστατική υποστηρίζοντας ότι έκαστο αντικείμενο ανάγεται στην ολότητα όσων ένα σύστημα πεποιθήσεων δύναται να διατυπώσει περί αυτού: “τελικά είναι η πίστη μας και όχι η λογική μας που κρίνει τέτοια ζητήματα” (P.U., σ.142).

Η ερμηνευτική του πραγματισμού αφυπνίζεται από τον αφηρημένο μεταφυσικό κατοπτρισμό, το νόημα ενέχεται στον πρακτικό ορίζοντα. Πρέπει να καταδείξει κανείς την πρακτική χρηστική αξία κάθε λέξης, να την θέση σε λειτουργία μέσα στην εμπειρική ροή. Η συλλογιστική ψηλαφεί την ετερότητα χωρίς την ηγεμονία ενός ομογενοποιητικού ορθολογισμού. Ο συμπαντικός ορίζοντας δεν παραπέμπει σε καμία τυπική ηθική ή αισθητική υστεροβουλία. Εμψυχωμένος από την φιλοδοξία να υποστηρίξει την υπόθεση των μορφών ζωής ενάντια στον διαβρωτικό σκεπτικισμό και τον μηδενισμό, το φιλοσοφείν του James ανάγεται σε κριτική της προσαρμογής και της ισχύος. Ουδέποτε αναφέρεται στον μέσο άνθρωπο, τον αγελαίο και εύθραυστο. Όταν το αγαθό συνδέεται αναποδράστως με το χρηστικό, εκείνο που υπηρετεί την τελολογικό προσανατολισμό του υποκειμένου, εγκωμιάζεται ο σθεναρός ακτιβισμός και ο ενεργητικός ατομισμός. Το νόημα όπως ακριβώς και η αξία δημιουργούνται και ισοσταθμίζονται από τα πραγματιστικά κριτήρια της χρηστικής διάστασης. Το υποκείμενο ενέχει το σθένος να αντιμετωπίσει το χάος, ενώπιον των σφοδρών εννομήσεων της βιωτής. Παραδίνει το νόημα στην πολυσχιδή ερμηνεία άνευ της ψευδαισθήσεως ότι κάπου υπάρχει το αρχέτυπο της αποκρυπτογραφήσεως. Η προτεραιότητα του πρακτικού στοιχείου είναι καταφανής.

⁵⁸⁰ W. James, *Essays in Philosophy, Spencer's Definition of Mind as Correspondence*, Cambridge MA Harvard Un. Press 1978, σ. 21 (1878). Η αλήθεια είναι “the fate of thought”.

⁵⁸¹ W. James, *Pragmatism*, σ. 107

⁵⁸² W. James, *Pragmatism*, σ. 37.

Πριν από τον Karl Popper, ο Peirce⁵⁸³ αναφέρει ενθέρμως ότι ενίοτε οι ιδέες δεν σφάλουν εκτός εάν αναζητηθεί από εμάς η ψευδής εμπειρία. Η ιδέα οφείλει όμως να ελέγχεται και να αναδεικνύει αξιακώς και πρακτικώς εαυτήν. Ό,τι κοινώς υιοθετείται ή ενδοϋποκειμενικώς καταφάσκειται δεν εξαντλεί άπαντα όσα ο άνθρωπος δύναται να εμβιώσει ή να επιδιώξει. Πέραν της εμπειρίας δεν υφίσταται ουδέν, ειμή μόνον “marks and noises” που προκαλούνται από τον άόματο υλικό κόσμο τον οποίο αναφερόμαστε. Ο William James υποστηρίζει ότι μια πρόταση πιστεύεται ως έχουσα νόημα εάν προοικονομεί και επιφέρει συνέπειες εδραιωμένη στην πίστη του υποκειμένου. Το νόημα είναι αμιγώς συναρμοσμένο με τον πρακτικό ορίζοντα του υποκειμένου και τη λειτουργία της συλλογιστικής. Πλείστοι ισχυρισμοί απορρίπτονται ως άνευ νοήματος: «λόγω της μη προκλήσεως αξιοσημείωτων πρακτικών διαφορών». Το νόημα απολήγει εξόχως πραγματιστικό, υπηρετεί δε την ατομική εμπειρία και είναι αδιαχώριστο από το πλαίσιο της λειτουργίας του· «Μακράν της οπτικής του στοχαζόμενου υποκειμένου, τα πράγματα δεν διαθέτουν ηθική»⁵⁸⁴. Συμπληρώνει: «Εάν το σκεπτόμενο υποκείμενο αισθάνεται τι ως αγαθό, το μετατρέπει σε καλό, είναι αγαθό για το υποκείμενο αυτό»⁵⁸⁵.

Η θεώρηση του William James αναφορικά με το “αίσθημα περί του εάν” [if - feeling] συνάδει με ότι αποκαλείται “Crudely empiricism”, ήτοι θεωρία νοήματος σύμφωνα με την οποία οι λέξεις αποτελούν ετικέτες ιδεών που συνεπικουρούν στην άρθρωση των νοημάτων των όρων. Στο σημαντικό έργο “The stream of Thought” υπογραμμίζει την ανυπαρξία ιδεών συνδεδεμένων με τον τραχύ εμπειρικό νοηματικό ορίζοντα⁵⁸⁶. Το εμπειρικό βίωμα αφορά σχέσεις πραγμάτων. Υπό το ανωτέρω διαθλαστικό πρίσμα νοείται η θεωρία “if – feeling” ήτοι “πρέπει να λέμε... ένα αίσθημα του εάν... όπως λέμε ένα αίσθημα του μπλε”. Απορρίπτει την ύπαρξη διακριτού αισθήματος του μπλε, όπως αρνείται και την αντίστοιχη ύπαρξη αισθήματος συνδεδεμένου με τον όρο “F”. Καταφανής είναι η προβληματική του William James περί “thought without language” (επί

⁵⁸³ Βλ. *Collected papers of Charles Sanders Peirce*, volume V “Pragmatism and Pragmaticism” ed. C. Hortshorne and P. Weiss, Cambridge MA, Harvard University Press, 1934 σ. 419. Ομοιες θέσεις στον James : “The Moral Philosopher and the Moral Life”.

⁵⁸⁴ W. James, *Pragmatism* σ. 269. Αξιόλογη κριτική του τζαϊμισιανού νοήματος από τον A. Love joy στο “The Thirteen Pragmatisms” με δίπολο : Α) το νόημα ιδεών και πιστεύω. Β) την “predictive import” των προτάσεων με αναφορά στην διένεξη απολυτοκρατίας – υλισμού “The Thirteen Pragmatisms” in “The Thirteen pragmatisms and other Essays”, Baltimore J. Hopkins University Press, 1963, σ. 3-10.

⁵⁸⁵ W. James, *The Moral Philosopher* (1891), σ. 146 in *The Will to Believe*. Ομοίως E.K. Suckiel *The Pragmatic Philosophy of William James*, σ. 35. Στο *The Moral Equivalent of War* ο James αποδίδει σημασία όχι σε ιδεώδη ως κίνητρα πληρότητας του ατόμου αλλά στην συνολική στάση του ατόμου να τα πληρώσει in *Memories and Studies*, N. York, Longmans Green, 1917.

⁵⁸⁶ James, W., *P.P.*, σ. 268

τη βάση της non – oral language του Ballard). Το άλμα από το συμβαίνει στο κατανοείν και εκφράζειν προϋποθέτει την μεσολάβηση της εμπειρίας και της μορφής⁵⁸⁷ πέραν – ενίοτε – των ορίων της κοσμικότητας σε πρωτογενή πλαίσια. Ό,τι εντέλλεται στην αρχέτυπη και εξαγνισμένη μορφή εντός του ομιλείν ευρίσκεται σε πρωτόλεια εκφωνήματα. Η καθημερινή ομιλία εξαντλείται στη δημόσια χρήση από την οποία μόλις που γίνεται αντιληπτό το σημαινόμενο. Τα πλείστα παραδείγματα που παραθέτει ο James περί παθολογικών περιπτώσεων στις *Varieties*, στο *The Principles* καταδεικνύουν ότι τα πλέον ετερόκλητα πράγματα είναι συναρμοσμένα σε λεκτικούς σχηματισμούς πολλαπλών δημοσίων σημασιών· κανένα στοιχείο του σημαίνοντος δεν ενέχει μονοδιάστατο νόημα⁵⁸⁸.

Η γλώσσα στο θρησκευείν, στην ηθική, στην αισθητική μάχεται προκειμένου να αποκτήσει εσσιότητα καθώς γλιστράει διαρκώς προς το σιωπών. Οι εμπειρίες στο γλωσσικό βίωμα που έλκουν την προέλευσή τους από τις αφηγήσεις των ασθενών ή τις διατυπώσεις μυστών δεν είναι λιγότερο αυθεντικά ανθρώπινες από ότι εκείνες που διατυπώνονται σε άλλες μορφές ζωής. Η επισήμανση του ασύνειδου έσω μηχανισμού που δρα κατά την διάρκεια του ενυπνίου, του οράματος, της εκστάσεως δεν παρέχει εργαλείο απλώς της εννοήσεως του παθολογικού· επιτρέπει κυρίως την επιστροφή του σκοτεινού στοιχείου στο πεδίο του ρητού. Ο άνθρωπος ανακτά στον James μέσω της υποκατώφλειας εαυτότητας πρόσβαση στον εαυτό του, όχι αποκλειστικά εντός συμβολικών τάξεων με την μορφή της γλώσσας. Αλλά στο εσωτερικό της συμβολικής αυτής τάξης, ο προσδιορισμός του σημαίνοντος αναδεικνύει το υποκείμενο ως διαχωρισμένο από τον ίδιο του τον λόγο. Η γλωσσική καταγραφή της μεθόριας ανθρωπινότητας φέρει το υποκατώφλειο υποκείμενο έκκεντρο ως προς το συνειδητό είναι. Η μετωπίδα των *Φιλοσοφικών Ερευνών*⁵⁸⁹ του L.

⁵⁸⁷ Ο Ρουφίνος εξηγεί τον όρο symbolum ως indincium, signum, collatio. Ο Προτεσταντισμός, λαμβάνει το ευαγγέλιο ως αποκάλυψη του λόγου του Θεού (μικρό λ). Είναι μήνυμα, διατύπωση εντολών εξαρτημένη πλήρως από τον άνθρωπο που καλεί εαυτόν να αντιληφθεί τούτο υπό όρους subjectivismus. Το πρόγραμμα απομυθεύσεως του R. Bultmann υιοθετεί για το γλωσσικό δρώμενο την Β' αναλυτική περίοδο του M. Heidegger ή την νέα ερμηνευτική του G. Ebeling, E. Fuchs που εφαρμόζουν την μεθοδολογία του J. A. Austin, πρβλ. E. Fuchs : *Gesammelte Aufsätze*, II, *Zur Frage nachdem Historischen Jesus*, Tubingen, 1965, σ. 425, M. Heidegger ; *Ueber der Humanismus*, Frankfurt, 1949, M. Heidegger : *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, μτφρ. Γ. Ξηροπαίδης, Ροές, Αθήνα.

⁵⁸⁸ Η γλώσσα δεν είναι αφηρημένο σύστημα αναπαραστατικής μορφολογίας του κόσμου, ο ομιλητής είναι σε πλεονεκτική θέση. Η κλινική ανατομή των ψυχώσεων – που ανατέμνει εξαιρετικώς ο James – διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στην μετέπειτα ανάπτυξη της λακανικής θεωρίας : “D’ une question preliminaire a tout traitement possible de la psychose”, in *Ecrits*, 1966, *Seminaire III: Les Psychoses 1955*, εκδίδεται το 1981 υπό την συμβολή του J. A. Miller και τις εκδόσεις Le Seuil στα πλαίσια της σειράς *Le Champ Freudien*, πρόκειται για προφορικά μαθήματα του J. Lacan τριακονταετίας στην Ecole Normale Superieure de la rue d’Ulm και αλλού.

⁵⁸⁹ M.O.C. Drury : “A Symposium” in K.T. F. Ludwig Wittgenstein : *The Man and His Philosophy*” N. York, Dell, 1967, σ. 69. Επίσης, R. B. Goodman : *Wittgenstein and William James*, University of New Mexico Cambridge University Press, 2002, σ. 173. Ιδιαίτέρως στις *Varieties* υπογραμμίζονται οι διαφορές μεταξύ

Wittgenstein: “I’ll teach you differences” ανταποκρίνεται πλήρως στο φιλοσοφείν του W. James. Η θρησκευτική γλώσσα ενέχεται στην πρακτική, το νόημα της εδραιώνεται στο ατομικό βίωμα του χειριστή της, η εμπειρία είναι το όλον⁵⁹⁰.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του *Pragmatism*, “Pragmatism and Religion“ αναφέρει: «Οι θρησκευτικές υποθέσεις, ως πράγματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη, ενδέχεται να αποτελούν για τον πραγματισμό πραγματικότητες εάν δεν ενέχουν όμως χρηστικότητα και ωφέλεια δεν διαθέτουν νόημα και άραγε πραγματική ισχύ. Εάν έχουν χρηστική δυναμική, αυτή είναι το νόημά τους και το νόημα θα αληθεύει εάν και μονάχα εάν η χρήση των υποθέσεων αυτών αποκτά ευρύ περιεχόμενο στην ζωή του υποκειμένου»⁵⁹¹. Με την προϋπόθεση ότι τα όρια του νοήματος που χαράσσονται φιλοσοφικώς δεν διαχωρίζουν την δυνατή γνώση από την απατηλή θεώρηση αλλά τους συνδυασμούς σημείων που έχουν νόημα από εκείνους που δεν έχουν. Πρόκειται για απόπειρα συλλήψεως των ορίων του νοήματος των εννοιών και συστοίχως την υπόρρητη κατάδειξη των φαινομένων που το παραβιάζουν⁵⁹². Η γλώσσα στην φιλοσοφική θέαση του θρησκευτικού μορφώματος καταβάλλει εργώδη προσπάθεια να αρθρώσει την αίσθηση του υποκειμενικού νοουμένου ιερού, άρα υιοθετεί ενίοτε τον μύθο και το φαντασιακό⁵⁹³.

Όπισθεν των κειμένων υφέρπει ένας ιδιότυπος δομισμός με την έννοια ότι το μέτρο για την όποια αναζήτηση προϋποκειμενικών δομών όπισθεν των γλωσσικών διατυπώσεων καταλήγει στην κατάφαση εμπειρικών μορφωμάτων και γλωσσικών αναζητήσεων. Οπωσδήποτε αποπειράται την επιστημολογική αυτονόμηση της θρησκευτικής εμπειρίας και της γλώσσας, κάτι που υιοθετεί κατόπιν ο L. Wittgenstein στο *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Στο σημείο τούτο συγκλίνουν οι παραστάσεις των παιδικών ενυπνίων, των σχιζοειδών πλανών, των ονείρων

του κόσμου των υγιών και ασθενών κλπ. ο ίδιος ο όρος *Varieties* απηχεί την αδυνατότητα της απλουστεύσεως και της κατηγοριοποιήσεως της εκτεταμένης πολλαπλότητας που διέπει το ανθρώπινο.

⁵⁹⁰ W. James, *Humanism : Philosophical Essays in Essays*, Comments and Reviews, Cambridge, M.A., Harvard, University Press, 1987, σ. 552.

⁵⁹¹ W. James, *Pragmatism*, σ. 131

⁵⁹² Η θέση αυτή παραπέμπει στο έργο του F. Mauthner : “Beitraege zu einer Kritik der Sprache”, Stuttgart, Cotta, 1901 – 1903 I, σ. 713, με την ρήση : «Σύνολη η φιλοσοφία είναι μια κριτική της γλώσσας», θέση που επαναλαμβάνεται ανανοηματοδοτημένη στο *Tractatus* του L. Wittgenstein 4.0031. Μολονότι στον Mauthner η γλώσσα εκφράζει μια κοσμοθεωρησιακή οπτική (*Weltanschauung*) και οτιδήποτε αποτελεί αλήθεια ή ψεύδος αποφασίζεται από τον τρόπο που χρησιμοποιούνται οι συμβάσεις της γλώσσας. Ενώ για τον Wittgenstein η αλήθεια ή μη των προτάσεων με νόημα εξαρτάται από τις αληθείς συναρτήσεις τους, η γλώσσα απεικονίζει τον κόσμο με το να συγκρίνεται προς το πραγματικό τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο του φιλοσόφου.

⁵⁹³ J. Jacobi, *Complex, Archetype, Symbol*, Routledge, London, 1959, σ. 7. Επίσης A.N. Whitehead: “Religion in the making”, C.U. σ. 1926. Ομοίως H. Rumke: *The Psychology of Unbelief*, Rockliff, London, σ. 1952, σ. 175.

νευρωτικών υποκειμένων κ.α., παρά το αίνιγμα του αρχέγονου στοιχείου και του συμβολισμού ήτοι η ήδη υπάρχουσα αίσθηση του υποκειμένου που αδυνατεί να αποδοθεί λεκτικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ι) Η Έκλειψη της Βεβαιότητας

Το ένα και τα πολλά

Η σύνδεση της πραγματιστικής συλλογιστικής με το άρρητο στον William James προϋποθέτει την αμβλυμμένη επαλληλία γνωσιολογικών προϋποθέσεων και οντολογικών στοιχείων, δηλαδή ο φιλόσοφος προσπαθεί να συνδέσει την γνωσιολογία και την οντολογία σε ένα ευρύ πλαίσιο μεταφυσικής, οπότε ο φιλοσοφικός του στοχασμός προϋποθέτει τη συμπερίληψη ενός διττού κριτηρίου·

Ι) την εμπειρική αρχή, ως επιβεβλημένη εισαγωγή των φιλοσοφικών ιδεών – κατ'εξοχήν ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, σκοποθεσιών και συνεπειών τους.

ΙΙ) την θεώρηση της ανθρώπινης φύσης ως ακραιφνώς τελολογικής και εμπασθούς με εστιακή αναφορά στην προθετικότητα, βουλευτικότητα και αισθαντικότητα του ανθρώπινου υποκειμένου.

«Αυτή η λυσσώδης επιθυμία μορφοποίησεως αληθειών αποτελεί μολυσματική νόσο· αυτή συμμάχησε μέσα μου, με την προσωπική φιλοδοξία και ήταν τότε μια ανίερη κατάσταση»⁵⁹⁴, αναφέρει ο William James σε επιστολή του στην S. Whitman τον Αύγουστο του 1903, αποπειρώμενος να αρθρώσει ένα αδημοσίευτο έργο το *The Many and the One*⁵⁹⁵. Πώς δύναται να συνδεθεί κάποιος με τον κόσμο μέσω της γνώσεως; Η παράσταση συνιστά διαρκή πρόκληση για τον W. James όταν υποψιάζεται ότι παραμορφώνει το αντικείμενο που κομίζει, απογυμνώνοντας την προσφερόμενη στην αίσθηση πραγματικότητα και επιλέγει μια αυστηρή συγχρονικότητα της εμφάνισης των δομών του εποπτεύοντος υποκειμένου και της ενεργοποίησης πολύπτυχων εμπειρικών πεδίων ευρισκόμενων σε κίνηση, μεταβολή και ρευστότητα. Η ανόθευτη εμπειρία είναι το αρχέτυπο φυσικό υλικό, του συμπαντικού ορίζοντα και δεν πρόκειται για μεταφυσική οντότητα.

Η ροή της εμπειρίας συνιστά στην ριζική εκδοχή του εμπειρισμού των: J. Locke, D. Hume, G. Berkeley όπου η εμπειρία αναγνωρίζεται ως συνεχής ροή, έκαστο τμήμα της

⁵⁹⁴ W. James, *Corr.* 10, σ. 365.

⁵⁹⁵ Ο J.J. McDermott επισημαίνει την ευρεία χρήση του όρου πεδία στον James που συνιστά στο Psychological Seminary, το 1895 – 1896, βασικό στοιχείο της μεταφυσικής του σκέψης. πβ. *The Writings of William James*, Chicago, University of Chicago Press, 1977, XIV.

οποίας δεν έχει διακριτή οριογραμμή, οι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων είναι ομοίως εμπειρικά διακριβώσιμες όπως τα πράγματα καθ' αυτά. Η γνώση δεν εγκλωβίζεται στην αναπαράσταση, δεν προσλαμβάνεται παθητικώς αλλά απαιτεί και προϋποθέτει το διαρκές άνοιγμα στον κόσμο και την συγχρονική αποκάλυψη. Η γνωσιακή πορεία επομένως καταλήγει ανάδυση του βηματισμού που δεν υπήρχε αλλά σχηματίζεται στη διαδικασία. Η αναγνώριση του περίπλοκου και διαρκούς του πραγματικότητας επιβάλλει συνεργεία των γνωστικών κλάδων και επαναδιαπραγμάτευση των θεωρητικών στοχεύσεων.

Ο δυϊσμός απορρίπτεται απολύτως ενώπιον της εμπειρικής ροής και επιτρέπεται ως εργαλειακή πλαισίωση στόχων και σκοπών του υποκειμένου, η διάκριση μεταξύ διανοητικού (mental) και φυσικού (physical) πράγματος δεν είναι μεταφυσικά εδραιωμένη. Στο *“The will to believe”* (1898) ο James κατονομάζει τον radical empiricism ως philosophic attitude: «Λέγω “εμπειρισμό” διότι μεταχειρίζεται συμπεράσματα που αφορούν συμβάντα ως υποθέσεις δυνάμενες να μορφοποιηθούν από μελλοντικές εμπειρίες. Αναφέρω “ολοσχερή” επειδή θεάται τον μονισμό ως υπόθεση και σε αντιδιαστολή με τον εμπειρισμό – το ήμισυ του οποίου – χρεώθηκε τους όρους θετικισμός ή αγνωστικισμός ή επιστημονικός ρεαλισμός, δεν επιβεβαιώνει δογματικώς τον μονισμό ως τι, που οι εμπειρίες οφείλουν να υπαχθούν προκρούστεια» (σς. vii – viii). Ο εμπειρισμός αποτελεί στάση διαστοχαστική μάλλον παρά μετρήσιμη γνωσιακή αξίωση. «Η εμπειρική οπτική εμμένει στην παροδικότητα του πραγματικού, η συλλογιστική δεν δύναται να εκτοπίσει πλήρως τη διαδικασία της πρόσληψης... το βαθύ στοιχείο της πραγματικότητας ενυπάρχει μονάχα στην προσλαμβανόμενη εμπειρία»⁵⁹⁶.

Η μοναδική περιορισμένης εκτάσεως αποτύπωση του Radical Empiricism βρίσκεται στην εισαγωγή του *The Meaning of Truth* (σ. xii – xiii): ο ριζικός εμπειρισμός εδράζεται (1) σε αξιωματική θέση, (2) κατόπιν σε δήλωση περί συμβάντος, (3) και τελικώς σε γενικευμένο συμπέρασμα.

(1) «Το αξίωμα συνάδει με την θέση ότι τα μόνα πράγματα που δύνανται να τεθούν υπό πραγμάτευση μεταξύ φιλοσόφων είναι πράγματα προσδιορίσιμα υπό όρους εμπειρικούς». Η αξιωματική πεποίθηση συνδέεται με την εδραία βεβαιότητα ότι πραγματικότητες είναι μονάχα αυτές που ανταποκρίνονται στην γνωσιακή διαδικασία “known as”⁵⁹⁷.

⁵⁹⁶ W. James, *Some Problems of Philosophy*, σ. 97, 100

⁵⁹⁷ W. James, σ. 50, *V.R.E.* σ. 443, *The Meaning of Truth*, σ. 43, 118.

(2) Οι σχέσεις των πραγμάτων συνδετικές ή μη συνιστούν ζήτημα ευθείας προσλήψεως όχι λιγότερο ή περισσότερο από ότι τα πράγματα καθαυτά⁵⁹⁸.

Προκαταβολικώς επισημαίνεται ότι αμφότεροι ο Πραγματισμός και ο Ριζικός Εμπειρισμός συμπλέουν μεθοδολογικά, διαφοροποιούνται ωστόσο ως οπτικές αξιώσεις. Η πραγματιστική θεώρηση καταφάσκει το νόημα και την αλήθεια άνευ εκχωρήσεως της στην θεωρία περί σχέσεων και δίχως να υιοθετεί μια δήλωση συμβάντος ή ένα γενικευμένο συμπέρασμα.

(3) «Τα γενικευμένα συμπεράσματα υποστηρίζει ότι τα τμήματα της εμπειρίας συναρμολογούνται μέσω σχέσεων που συνιστούν ομοίως μέρη της εμπειρίας. Η άμεση εννόηση του κοσμικού ορίζοντα δεν απαιτεί υπερεμπειρικές συνδέσεις αλλά προϋποθέτει την δομική συνέχεια των πραγμάτων»⁵⁹⁹.

Περί γνωσιολογίας

Ο ριζικός εμπειρισμός συνιστά την πλήρη μεταφυσική και επιστημολογική ανατροπή. Δεν υφίσταται αιώνια τάξη ιδεών, η καθεστηκυία κοσμική μορφή δεν είναι η φυσική μοίρα των πραγμάτων. Πρόκειται για μια ολοσχερώς αποδομητική κριτική του παραδοσιακού φιλοσοφείν. Η καίρια αρχή της επιστημονικής δραστηριότητας είναι εμμενής επιστροφή στην αισθητηριακή εμπειρία, η σύστοιχη απαλλαγή από κάθε έννοια που αποδεικνύεται ανίκανη να αποδείξει την εμπειρική της προέλευση. Η επιστημολογική απόφαση δεν απολήγει θετικιστική ήτοι εμπειρική επιστημονική θεώρηση που συνίσταται στην επαλήθευση υποθέσεων υποβάλλοντας αυτές στη δοκιμασία μιας Mach εμπειρίας. Ο Πραγματισμός δεν εγκλωβίζεται στην αφελή επιτυχία των αισθήσεων.

Ο William James στο *The Pragmatist Account of Truth and its Misunderstandings*⁶⁰⁰ αποστασιοποιείται από το συγκαιρινό του θετικισμό μολονότι συντάσσεται με την ανατροπή της ακατέργαστης συλλογιστικής και την μελέτη της συναρτησιακής εξάρτησης (όχι με την κατά Mach μαθηματική παράσταση) των στοιχείων που απαρτίζουν το γνωσιακό ενέργημα. Στο κοσμικό επισυμβαίνει δεν ανατέμνονται αιτίες και αποτελέσματα. Η φυσική κατάσταση είναι πλήρης σχέσεων και μεταβολών, οπότε ό,τι

⁵⁹⁸ W. James, *A Pluralistic Universe* σ. 280, *A Will to Believe*, σ. 278, τούτο συνιστά την ειδοποιό διαφορά του κλασικού εμπειρισμού έναντι του ριζικού εμπειρισμού.

⁵⁹⁹ W. James, Η πραγματικότητα είναι μια εμπειρία συνεχής, πβ. *Meaning of Truth* σ. 152. *A Pluralistic Universe*, Lect V. VII., *Essays in Radical Empiricism*, σ. 43.

⁶⁰⁰ W. James, *The Meaning of Truth*, κεφάλαιο VIII. σ. 266. Επίσης Victor Kraft: Ο Κύκλος της Βιέννης και η Γένεση του Νέο-Θετικισμού (Schlick, Wittgenstein, Carnap, Popper) μτφρ. Γ. Μανάκος, Γνώση, Αθήνα, 1986.

απαιτείται να εντοπισθεί είναι λειτουργικές ζεύξεις φαινομένων που συναρτώνται μεταξύ τους υπό όρους διάρκειας και μεταλλαγής· η φυσιολογία φαίνεται να επεξηγεί συνθήκες της αισθητηριακής αντιλήψεως προσφέροντας βάσεις στις φυσικές επιστήμες και επομένως καταδεικνύεται η αναγκαιότητα της συνεργασίας των επιστημονικών πεδίων.

Ζητούμενο για το άτομο είναι η ανεύρεση της πορείας αυτού εντός ενός χαώδους κόσμου μέσω συνεχών επιλογών και αρθρώσεων προκειμένου να διαμορφώσει έναν κατανοητό ορίζοντα. Στο σημείο αυτό αναδύεται εναργής και σαφής ο χαρακτήρας της φιλοσοφίας του James. “Εάν ο κοσμικός ορίζοντας εντός του οποίου ευρισκόμαστε δεν μπορούσε να μας αφανίσει ή να μας διατηρήσει ... ενώπιον της διαρκούς πάλλουσας “καθαρής εμπειρίας”, ουδεμία αναγκαιότητα δεν θα προέκυπτε για διακρίσεις ή γλωσσολογικές ανατομές των όρων της” (E.R.E. σ. 47).

Το αποτέλεσμα της ατομικής πορείας συντηρήσεως και αναπτύξεως της διαρκούς μάχης εαυτού και κόσμου είναι η «πραγματιστική πραγματικότητα»⁶⁰¹.

Ο William James συλλαμβάνει την ένταση που υποκρύπτεται όπισθεν του γνωστικού ενεργήματος· αντιστεκόμαστε στην αλήθεια που εμείς συμβάλλουμε να δημιουργηθεί, η επιστημονική πρόταση περιγράφει τι πραγματικό, η μεταφυσική εκφράζει την συγκινησιακή δείξη, αυτό το καλειδοσκοπικό συναίσθημα της ζώσας εμπειρίας, που έκαστη έχει την δική της πλαισίωση και η σύγχυση δεν επιτρέπεται εφόσον απολήγει απώλεια του κόσμου. Το θέμα είναι σαφές η επιστημονική κοσμοεικόνα δεν ενέχει το προνόμιο της γνώσης. Η ανεστιότητα σκέψης και γλώσσας αίρεται: «Δεν κατορθώθηκε η σταθερότητα, τα αποτελέσματα εξακολουθούν χαώδη και πολυπρισματικά... κατορθώθηκε όμως ακριβολογία στην επισήμανση με την προϋπόθεση ότι ουδέν συμπεριλαμβάνεται στις πλαισιώσεις μας εάν η φύση του δεν δίδεται εμπειρικά»⁶⁰². Το σιωπηρό εμφανίζεται εντός των συνόλων του ρητού. Εκδηλώνεται στα εμπειρικά πεδία άνευ καταφυγών στο εξωλογικό στοιχείο. Ο William James γνωρίζει την διαστροφή γλώσσας και σκέψης να πραγματοποιούν έννοιες, κατόπιν δε να τις προτείνουν ως αναντίρρητες πραγματικότητες.⁶⁰³ Η αλήθεια δεν κτάται δι’ απαγωγής η επιστήμη δεν

⁶⁰¹ W. James, E.R.E. σ. 47. Στο *The Meaning of Truth* αναγράφει : “Reality is an accumulation in ventions”, σ. 43.

⁶⁰² W. James, P.P., σ. 199-220. Περαιτέρω, R. Stevens : *James and Husserl : The Foundations of Meaning*, M. Nijhoff, The Hague, 1974, σ. 129.

⁶⁰³ Πβ. R. Rorty, *Contingency Irony and Solidarity*, Cambridge University Press, 1989, σ. 6 θέση που συνδέεται με την θεωρία των “algorithms” in “*Philosophy and the Mirror of Nature*”, Princeton, Princeton University Press, 1977 σ. 342. Επιπροσθέτως οι C. West and J. Rajhman διατυπώνουν επισημάνσεις περί πραγματιστικών καθώς και νέο – πραγματιστικών θέσεων πβ. *Post analytic Philosophy* N. York, Columbia University Press, 1985. Επίσης : Stanley Cavell, Must we show what we cannot say ? στο *The Senses*,

λειτουργεί καθοριστικώς, το έλλογο στοιχείο συμπεριλαμβάνεται μονάχα εάν ήδη γνωστά πράγματα γίνονται αισθητά ή παραστατικώς αντιληπτά. Η εκπεφρασμένη φιλοδοξία του James για ρήξη και ανατροπή των παλαιών σχημάτων δικαιολογεί πλήρως την συμπάθειά του για το άρρητο. Τούτο δεν εγκλωβίζεται στο στατικό και το επιμεριστικό· τομέας του είναι η έμπνευση και η δράση. Ουδέν περαιτέρω απαιτείται για τον στοχαστή προκειμένου να εκλάβει το θρησκευτικό φαινόμενο, ενυποιατικό πεδίο της θεωρίας του για την γνώση και την βιωτή⁶⁰⁴.

Η πραγματικότητα ουδόλως αυταπόδεικτος είναι συναρμοσμένη με την ατομική πεποίθηση περί πραγματικού ή ψευδαισθησιακού καθώς και το υπόβαθρο του υποκειμένου· προκαταλήψεις, έθη, επιθυμίες, πολιτισμικά μορφώματα⁶⁰⁵. Ολιστική διάθεση, ευθύς επιστημολογικός ρεαλισμός διανθίζουν την φιλοσοφία του W. James: “there can be no truth if there is nothing to be true about”⁶⁰⁶.

Η μεθοδολογία του Πραγματισμού διαρκώς ανατέμνει το δίπολο μονισμός *versus* πλουραλισμός και καταφάσκει το θρησκευτικό (“δεν έχει α ριγοί προκαταλήψεις κατά της θεολογίας”⁶⁰⁷), θέση απολύτως συμβατή με την σταθερή επιλογή του φιλοσόφου να μην διατυπώνει θεωρητικά στεγανά αλλά να ωθήσει στην εκμάθηση του πώς και γιατί του πραγματισμού και του ριζικού εμπειρισμού. Ρηξικέλευθη γνωσιολογική στιγμή: «Υπό πραγματιστικούς όρους, εάν η υπόθεση περί θειότητας λειτουργεί ικανοποιητικά με την ευρεία έννοια του όρου, είναι αληθής»⁶⁰⁸. Προς τούτο και σπεύδει να δηλώσει ότι το θρησκευτικό μόρφωμα συνδέεται με έναν πραγματισμό πλουραλιστικού και βελτιωτικού [melioristic] τύπου.⁶⁰⁹ Η ανωτέρω διατύπωση συνιστά απότοκο του επιστημολογικού

Lewisburg, Pennsylvania Buckell, University Press, 1989.

⁶⁰⁴ Bruce Kucklick: *The Rise of American Philosophy*, N. Haven, *Corr.* Yale University Press, 1977, σ. 333 αναγνωρίζει στον William James πανψυχισμό και ιδιότυπους συγκεκριασμούς οντολογίας και επιστημολογίας. Μολονότι ο ίδιος ο φιλόσοφος μάλλον αρνείται τον πανψυχισμό ελκόμενος από τον πανακτιβισμό πβ. M. P. Ford, *William James Philosophy*, Amherst, University of Massachusetts Press 1982, σ. 75-89 στο ομώνυμο κεφάλαιο “*Pure Experience and Panpsychism*” Ενίοτε αποδίδεται στην φιλοσοφική οπτική του περί θρησκευτικού, ο όρος theometaphysical με ιδιαίτερη μνεία στο Pluralistic ομοιότητα των θέσεων του James με την ανατολική θρησκευτική θέαση των πραγμάτων, ως η περίπτωση της Tantric υπόθεσης ή της περί maya θεώρησης της ορθόδοξης σχολής Advaita Vedanta του πραγματικού, όλες αυτές είναι παραδόσεις, που ο φιλόσοφος γνωρίζει βαθειά.

⁶⁰⁵ W. James, *P.P.*, σ. 944, την περίοδο των *Varieties* ο φιλόσοφος ακροθιγώς υιοθετεί τη πεποίθηση της ύπαρξης ετέρων επιπέδων πραγματικότητας για τον άνθρωπο, όπως το φαντασιακό επίπεδο ή το υπερβατικό πεδίο, αλλά δεν εξέτασε εκτενώς τους όρους και τα όρια των επιπέδων αυτών του πραγματικού, ωστόσο απέδωσε κάποια βαρύτητα στη συμβολική πραγματικότητα που υιοθετεί η θρησκεία μέσω της τελετουργίας, του συλλογικού μύθου κλπ.

⁶⁰⁶ W. James, *The Meaning to Truth*, σ. 92, 160

⁶⁰⁷ W. James, *Pragmatism*, σ. 40, 44

⁶⁰⁸ W. James, *V.R.E.*, σ. 143

⁶⁰⁹ W. James, *V.R.E.* σ. 144

ρεαλισμού του φιλοσόφου που υποστηρίζει ότι ανεξάρτητα αντικείμενα υφίστανται χωρισμένα από ισότιμα αυτόνομα υποκείμενα. Η «αλήθεια» υπό το πραγματιστικό πρίσμα ελέγχεται στην σχέση των επιπτώσεων των θεολογικών πεποιθήσεων ή των θρησκευτικών εμπειριών του ατόμου στο βίο του.

Η σημασιολογική διευθέτηση της γνωσιακής διαδικασίας επιτρέπει την κατάδειξη της ρεαλιστικής, μη δυϊστικής κατανόησης της αλήθειας που δεν προϋποθέτει τον τριπλό άξονα πραγματικότητα, γνώση, αλήθεια, αλλά το ζεύγμα αλήθεια – πραγματικό που ανατέμνεται περαιτέρω από την μη δυϊστική επιστημολογική θεώρηση σε μόνη την εμπειρία. “η επικύρωση συνάδει με τις σχέσεις των εμπειρικών μερών μεταξύ των”⁶¹⁰. Ο ριζικός εμπειρισμός αναγνωρίζει την αλήθεια περισσότερο ως σχέση μεταξύ δυο εργαλειακά διακριτών αλλά οντικά συναρμολογημένων πτυχών της εμπειρίας, ενώ ο επιστημολογικός ρεαλισμός του φιλοσόφου αναδεικνύει την αλήθεια κεχωρισμένη του πραγματικού που αποδίδει σε αυτήν.⁶¹¹ Όθεν η αναγκαιότητα υπογραμμίσεως της πραγματικής δικαιώσεως της αλήθειας των μυστικών εμπειριών, ως απότοκο των πεποιθήσεων ή εμπειριών των υποκειμένων που δημιουργούν αντικειμενικώς ανιχνεύσιμες συνέπειες στον κοσμικό ορίζοντα, συμπεριλαμβανόμενων και των επιδράσεων τους στην έννοια της εαυτότητας. Η πραγματικότητα στο στοχασμό του φιλοσόφου δεν είναι συνώνυμη της αλήθειας: “Realities are not true, they are; and beliefs are true of them”⁶¹².

Πλήρως απομαγευμένος ο William James από την υπερφίαλη πεποίθηση ότι κατέχει εκείνο που επιτρέπει να στοχασθεί την λειτουργία αρχών που γεννώνται αυθορμήτως, προσδίδοντας τη συνοχή στο πολλαπλό, διαπιστώνει το προδήλως ανέφικτο και μη χρηστικό της απόλυτης συνείδησης και των έσχατων θεμελίων της γνώσεως. Αν δεν υφίσταται η παλαιά αλήθεια όπως φρονεί ο φιλόσοφος, αν οι ερμηνείες αποτιμώνται αναλόγως με την εξυπηρέτηση της ζωτικής δράσης και αύξησης του ατόμου, τότε ο στοχασμός απομακρύνεται από τον σκεπτικισμό, τον άκρατο δογματισμό μιας υπερβατικής υποκειμενικότητας. Ο άνθρωπος παραδίδεται στην απειρία των εμπειριών και

⁶¹⁰ Craig R. Eisendrath : *The Unifying Moment* Cambridge, MA : Harvard University Press 1948 σ 168, η διάσταση αποσαφηνίζεται παραπάνω από την E.K. Suckiel με τη προϋπόθεση συμπερίληψης αντικειμένου – υποκειμένου, ως εργαλειακές διακρίσεις, στην ευρεία και εκτενή ροή εμπειρίας. *The Pragmatic Philosophy of William James*, σ.135-142, μολονότι ο W. James ουδέποτε αντιλήφθηκε φιλοσοφικές εντάσεις μεταξύ πραγματισμού – ριζικού Εμπειρισμού.

⁶¹¹ W. James, *The Meaning of Truth*, σ. 106

⁶¹² W. James, : *The Meaning of Truth*, σ. 106. “Truth lives in fact...our thoughts and beliefs [to] pass so long as nothing challenges them... the fabric of Truth collapses like a financial system with no Cash-Basis whatever”, σ. 100

των συνακόλουθων ερμηνειών τους δίχως να ενδίδει στην ψευδαίσθηση ότι δήθεν υπάρχει κάπου τι προς αποκρυπτογράφηση.

Το ανάστημα και η δύναμη του ατόμου κρίνονται από τις ρηξικέλευθες προοπτικές του ίδιου, που είναι απηλλαγμένες από τους τυπικούς κοινούς κανόνες που μειώνουν το ανθρώπινο είδος.

Η φιλοσοφία του W. James λειτουργεί ως εκτίμηση ενός ανεστραμμένου κόσμου που δεν επιζητεί δημιουργία αξιών ή τουλάχιστον εκτιμά το σκοτεινό στοιχείο αντί να το κατηχεί.

II) Στοιχεία κριτικής στον W. James

Προκαταβολικώς τονίζεται ότι η εργογραφία του William James δεν συνιστά πλήρως ανεπτυγμένη συστηματική θεωρία με τις τρέχουσες προδιαγραφές, ήτοι μια ευρεία, αμιγώς περιεκτική θεώρηση του πραγματικού. Το σχέδιασμα του φιλοσόφου – οικειοποιούμενο την γενετική στρατηγική που τονίζει την προτεραιότητα της γενέσεως έναντι της εγκυρότητας των πραγμάτων – συνάδει με απόπειρα θεωρίας προϋποθέτουσα την συμπερίληψη του δημοσιευμένου μετά τον θάνατό του *Essays in Radical Empiricism*⁶¹³ προκειμένου να εννοηθεί ικανά. Η ανάλυση του κατανοείται ως εμπειρική περιγραφική ανατομή της εαυτότητας και του κοσμικού ορίζοντα υπό όρους διαρκείας, σχεσιακότητας και μεταλλαγής. Υιοθετεί μια πυκνή γραφή με ασυνήθεις όρους που εστιάζονται στο εγώ και το εμπειρικώς συμβαίνει καταλήγοντας στη ριζική αναθεώρηση αμφοτέρων. Τάσσεται με την νεωτερική φιλοσοφική συλλογιστική, τον μοντερνισμό, αρνούμενος ότι η αλήθεια και το δέον διαθέτουν αντικειμενική ρίζωση. Ο άνθρωπος στον William James είναι εξόχως φύση, το έλλογο και ο διαστοχασμός δεν αποτελούν κάτι αμετάβλητο μια υπόσταση δεδομένη αλλά δραστηριότητα μεταξύ λοιπόν και χρειάζονται φυσικούς προκαταρκτικούς όρους να εκδιπλωθούν. Υπόρρητα αναδύεται ο διττός

⁶¹³ Πρόκειται για συλλογή δοκιμακή: I) Does consciousness Exist? II) A world of pure experience, III) The Thing and its Relations, IV) How two Minds can know One Thing, V) The place of a Affectional facts in a World of Pure Experience, VI) The Experience of Activity, VII) The Essence of Humanism, VIII) La Notion de Conscience, IX) Is Radical Empiricism Solipsistic?, X) Mr Pitkin's Refutation of "Racial Empiricism", XI) Humanism and Truth once more, XII) Absolutism and Empiricism, πρωτοτυπώθισα το 1903 – 1904, κατόπιν δημοσιευθέντα υπό του R. B. Perry κατόπιν της τελευταίας του W. James, *Essays in Radical Empiricism*, N. York, Longmans Green and Co. Το κεφάλαιο La Notion de la Conscience, αφορά διάλεξη του φιλοσόφου γαλλιστί το 1905 στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο Ψυχολογίας στη Ρώμη. Ιδιαίτερη σημασία κατέχει το κεφάλαιο IV) How two Minds can know one thing, για το οποίο ο ίδιος καταμαρτυρεί, ότι συνάντησε ανυπέβλητες δυσχέρειες.

προσανατολισμός του στοχαστή: η υψηλή κατάφαση στον δαρβίνεια θεωρία της εξέλιξης και η υπονόμηση των διαφωτιστικών επιχειρημάτων.

Ενθαρρύνει την ενασχόληση με την αθέατη τάξη πραγμάτων (unseen order), με τον ορίζοντα δηλαδή του ρομαντισμού, των κρυμμένων φυσικών δυνάμεων που ίστανται πέραν της ορθολογικής τάξης των φαινομένων και επηρεάζουν την κίνηση αυτών ενίοτε μακράν της συνήθους συνειδητότητας των υποκειμένων. Προβαίνει αναντιρρήτως σε μια προγραμματική σύνθεση της συλλογιστικής του με σημαίνουσα την συνιστώσα του θρησκευτικού καθώς και με την σύστοιχη κατάδειξη της μη περατώσεως του συστηματικού έργου *The Many and the One* που επιδίωκε να ανταποκριθεί στις επιταγές του ενοποιητικού μεταφυσικού του εγχειρήματος.

Ο William James επιστημολογικά είναι οπαδός της θεωρίας της εξέλιξης· μετακινεί την μοντέρνα οπτική από τον καρτεσιανό δυισμό και τον εμπειρισμό στην εξελικτική φιλοσοφία. Ο άνθρωπος δεν δύναται να δει τον κόσμο “αντικειμενικά” υπό παγιωμένους όρους. Μπορεί μονάχα εμπειρικά να σχετισθεί με τον κόσμο και να εκλογικεύσει την κοσμοεικόνα του προκειμένου να επιβιώσει. Ο W. James υποστηρίζει ότι ύλη και πνεύμα είναι όψεις εμπειρικής πραγματικότητας θεμελιωδώς συναρμοσμένες. Επισημαίνει με έμφαση “στην τάξη της Ύπαρξης, πέρα από τα γεγονότα για εμάς, δεν υπάρχει τίποτα”. Κάποτε ο Emerson είπε στον Wendell Holmes στοχαζόμενος την φιλοσοφία του Πλάτωνος “όταν βάλεις εναντίον ενός βασιλέως, πρέπει να τον σκοτώνεις”.

Με αφετηρία αυτές τις παραδοχές ο W. James επιχειρεί να τελειώνει με την κανονιστική δεσμευτικότητα αυθαίρετων ιδεών και διαζευκτικών δίπολων, διακηρύσσοντας τον ολοσχερή εμπειρισμό.⁶¹⁴ *Prima facie* το σχέδιασμα του Αμερικανού στοχαστή δύναται να θεωρηθεί εξελικτικό, σχεσιακό, πλουραλιστικό και ατομοκεντρικό, η εμπειρία καθαυτή συνιστά διάδραση ενός πραγματικού διπόλου ατόμου και περιβάλλοντος στο πλαίσιο ενός ενιαίου οργανισμού. Η φιλότητα του W. James για την θρησκευτική μορφή ζωής δεν εξαντλείται σε ιστορικοκοινωνικές αιτιολογήσεις ή βιωματικές αναγωγές. Η φαινομενολογική προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου αποκαλύπτει το δίλημμα: το γνωσιολογικό υποκείμενο προηγείται και αρθρώνει τον αντικειμενικό κόσμο ή αντιστρόφως τα αντικείμενα επιβάλλουν την θεώρησή τους; Η πρόταξη του α΄ σκέλους επιζητεί κυρίως την μεθοδολογική όξυνση του υποκειμένου. Το β΄ σκέλος απαιτεί την μέθοδο ως απότοκο υποταγής του υποκειμένου στα αντικείμενα. Η θρησκευτική εμπειρία

⁶¹⁴ J. J. Mc Dermott : *The Culture of Experience*, N. York, University Press, 1976, σ. 110.

από την οπτική του α΄ προσώπου εισέρχεται στην μεθοριογραμμή των σκεπτικιστικών τους απολήξεων.

Ο William James προβαίνει σε μια σύνθεση με ευκρινή χαρακτηριστικά διαλεκτικής οντολογίας· προκρίνοντας την σημασία της αναφορικότητας, της δυνατότητας, της χρονικότητας και θεμελιώνοντας τον διαδραστικό ρεαλισμό και τον άμεσο ολισμό στη θέση ενός δογματικού ορθολογισμού καθολικής αναγνωσιμότητας του πραγματικού. Η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου αποτελεί διευρυμένη εκδοχή της πραγματιστικής συλλογιστικής που είναι πλήρης επιρροών του φιλελεύθερου προτεσταντισμού, εντός του οποίου ο W. James έχει διαμορφώσει την ανθρωπολογική θεώρησή του. Η συμπληρωματικότητα του υπερβατικού στοιχείου στην φιλοσοφική σχεδίαση μεταξύ ανθρώπου και θείου, απολύτως φυσιολογικό γεγονός, καθώς το ασαφές προτεσταντικό θείο δεν εμφανίζεται παρά ως μια λέξη το νόημα της οποίας είναι μονάχα ο άνθρωπος. Προς τούτο αναγνωρίζει ως «ουσιώδες στοιχείο της θρησκευτικής μορφής ζωής την θρησκεία υπό όρους πρακτικής και δραστηριότητας» (*V.R.E.* σ. 365 – 366). Σε φιλοσοφικό επίπεδο πρόκειται για μια “εγωτιστική” σύλληψη του θρησκευέν εφόσον τούτο κατανοείται επί τη βάση της “αίσθησης του εαυτού”⁶¹⁵.

Ακολούθως ο William James προσδιορίζει περαιτέρω την θρησκευτική εμπειρία του εγώ βάσει του υποσυνείδητου εαυτού (*Subconscious Self*).⁶¹⁶ Ο James επικαλείται την ψυχολογία στην ανατομή του θρησκευτικού μορφώματος, γεγονός που αναδεικνύει μια υπόρρητη κανονιστικότητα στην διερεύνηση του, μολοταύτα τα όρια της ψυχολογίας ως γνωσιακής θεωρίας ή ως έλλογης ψυχολογίας, είτε ως εμπειρικής φυσικής επιστήμης είναι ασαφή. Η εστιασμένη στο ατομικό βίωμα οπτική του υιοθετεί ως αυθεντικά γνωρίσματα αυτής: I) άμεσος φωτισμός, II) φιλοσοφική ορθολογικότητα και III) ηθική προσφορά (*V.R.E.* σ. 23), στη βάση των οποίων βρίσκεται η εμπειρία, το πιστεύω και η δράση αντιστοίχως. Προδήλως το περιεχόμενο των οποίων διαθλάται πραγματιστικά.⁶¹⁷ «Η πραγματικότητα του μη αισθητού» (*The reality of the Unseen*) αίρει το όριο της διανοητικής παρέμβασης και αναδεικνύει την αίσθηση του πραγματικού ένα αίσθημα αντικειμενικής παρουσίας, μια αντίληψη ενός πράγματος που θα μπορούσαμε να

⁶¹⁵ W. James, *V.R.E.* σ. 394.

⁶¹⁶ W. James, *V.R.E.* σ. 400-406. Επίσης βλ. H Putman *The Companion to William James*, 1997, σ. 231 – 233. Ομοίως R.R. Niebuhr *Streams of Grace : Studies in Jonathan Edwards, Samuel Taylor Coleridge and William James*, Doshisha University Kyoto, Doshisha University Press καθώς και το άκρως κατατοπιστικό άρθρο των R. E. Nisbett and T. De Camp Wilson “Telling More Than We can know”, *Psychological Review*, 84, 1977, σ. 231 – 259.

⁶¹⁷ H. Putman, “James Theory of Perception” στο *Realism with a Human Face*, Cambridge Harvard University Press, 1990. W. Barnard : *Exploring Unseen Worlds*, σ. 276

αποκαλέσουμε υπερβατικό, βαθύτερο και ευρύτερο από οτιδήποτε των ειδικών και ιδιαιτέρων αισθήσεων μας βάσει των οποίων η τρέχουσα ψυχολογία υποθέτει ότι αποκαλύπτονται πραγματικότητες, «...οι παραδοξότερες αποδείξεις της υπάρξεως μιας αδιαφοροποίητης αισθήσεως του πραγματικού του είδους αυτού ευρίσκονται σε εμπειρίες παραισθήσεως». Στο σημείο τούτο ο φιλόσοφος εισάγει τις θεωρήσεις του περί σχεσιακών αλληλοπεριχωρούμενων πεδίων, μυστικισμού και της διεγκυστίνδας γνώση βάσει εξοικείωσης - γνώση περί του τι επί τη βάσει του θρησκευτικού βιώματος με τους σύστοιχους ανανοηματοδοτημένους όρους αίσθημα (feeling) – σκέψη (thought) (P.P. σ. 217). Εκλαμβάνει την θρησκεία ως “τα αισθήματα, οι πράξεις, και οι εμπειρίες των ατομικών ανθρώπων στη μοναξιά τους, στο βαθμό που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με οτιδήποτε μπορούν να θεωρήσουν ως θεϊόν” (V.R.E., σ. 36).

Η ένταξη του θρησκευτικού φαινομένου στην φιλοσοφική συλλογιστική συγκροτεί μιας επιλογή διακινδυνεύσεως και ταυτοχρόνως συνιστά την ιεράρχηση του ενδιαφέροντος του W. James σε αμιγώς υπαρκτικά θεμέλια, στην αρχέγονη ενόρμηση της αυθυπέρβασης που συγκροτεί την ηθική, το θρησκευείν και την αισθητική. Τα απότοκα των οποίων εγγυώνται την ποιοτική αναβάθμιση του “είδους”. «Το πρόβλημα που έθεσα στον εαυτό μου είναι απολύτως δυσχερές, πρώτον να υπερασπισθώ (εναντίον όλων των προκαταλήψεων της οικείας «τάξεως» [επαγγελματιών φιλοσόφων]), την «εμπειρία» εναντίον της «φιλοσοφίας» ως το κυρίαρχο στοιχείο της θρησκευτικής μορφής ζωής, δεύτερον να ωθήσω τον ακροατή ή αναγνώστη να πιστέψει ότι καταφανώς εγώ πιστεύω πέραν των επιμέρους μορφοποιήσεων του θρησκευτικού φαινομένου ενίοτε ακραίων και παραλόγων, η παλλόμενη θρησκευτική ζωή αποτελεί εξέχουσα λειτουργία του ανθρώπινου είδους»⁶¹⁸.

Το υποκείμενο στη φιλοσοφία του James φέρει τα χαρακτηριστικά της προτεσταντικής ανθρωπολογίας. Είναι γυμνό και οφείλει να είναι αυθεντικό στη μόνωσή του του με την βούληση και τις αποφάσεις του: συγκροτείται ως ένα υποκείμενο που προσπαθεί ακατάπαυστα να αποδεχθεί τον ρημαγμένο εαυτό του ενοχικό, μετεωριζόμενο διαρκώς μεταξύ υποταγής και ανάτασης. Η φιλοσοφία ως ανθρώπινη δραστηριότητα χρησιμοποιείται για την πλήρωση σκοποθεσιών και άνευ εμπειρικών συνεπειών είναι ήσσονος σημασίας. Ουσιωδώς η κατάληξη των παραδοχών αυτών είναι η κατάδειξη ότι για τον άνθρωπο δεν υφίσταται έτερο μέτρο αγαθού ει μη μόνον το λόγον διδόναι ενώπιον

⁶¹⁸ W. James, *Corr* 9, σ. 136, 166.

της οικείας εαυτότητας. Η διαμάχη για την θεώρηση περί κόσμου δείχνει ότι το κύριο ζήτημα για το εμπαθές τελεολογικό υποκείμενο του πραγματισμού είναι ότι ο κόσμος των ανηλεών μαχών, του άλγους, της ηθικής ερημίας (moral solitude), του φόβου αποκτά οικειότητα μονάχα μέσω του ατομικού πράττειν.

Οι φιλοσοφικές απαντήσεις, ιδιαιτέρως όταν τα πράγματα τείνουν να απωλέσουν την συνήθη προφάνεια τους και το κοινώς νοούμενο επισκιάζεται, οφείλουν να ελέγχονται υπό όρους εμπειρικούς. Η γνώση που προέρχεται από έναν τέτοιο διαστοχασμό πυροδοτεί και καθιστά αναγκαία κάθε δυνατή διερεύνηση και επομένως απειλεί σύνολη την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων⁶¹⁹.

Το επισφαλές του ασφαλούς

Στα δοκίμια “*The Sentiment of Rationality*” και “*On the Certain Blindness in Human Beings*”, ο φιλόσοφος ψηλαφεί το μυστικό στοιχείο με όρους πέραν του συνήθους, μακράν του αυτονόητου, εγγύτερα προς το αναγκαίο βάθος και πλάτος του εμπειρικού. Εξ αρχής ο τρόπος με τον οποίο ο James διερωτάται και ορίζει αντανακλά την σθεναρή αποφασιστικότητα ενός “άγριου δανδή” να θέτει απόλυτα ερωτήματα και το αδιαπραγμάτευτο αξίωμα του ότι η αυθεντική ανθρώπινη σκέψη πρέπει επιμόνως να ενδημεί στα εμπειρικά πράγματα. Η ακρότητα των νεολογισμών, η πυκνότητα του λόγου του φιλοσόφου αντικατοπτρίζει ουσιωδώς την προσπάθεια του, υπό συνθήκες εντάσεως, να θεματοποιήσει το θρησκευτικό φαινόμενο με μια γλώσσα στην οποία κυριαρχεί το διαλεκτικό στοιχείο. Στην καρδιά του σκότους άπαντα καταναγάζονται από την ζωτική έλαν που δύναται να μεταστρέψει την ανθρώπινη προσωπικότητα. Αρνούμενος την μηδενικότητα, ο φιλόσοφος έλκεται από την ατομική θέληση και την κίνηση της αυτοσυντήρησης του όντος: «Ενώ ευρισκόμουν σε κατάσταση φιλοσοφικού πεσιμισμού και ολοσχερούς καταθλίψεως σχετικά με την μέλλουσα πορεία μου, ένα βράδυ εισήλθα σε ένα μισοσκότεινο καμαρίνι, προκειμένου να πάρω ένα ένδυμα που εβρίσκετο εκεί, αίφνης

⁶¹⁹ “Εάν κάποιος λάμβανε υπόψη την οπτική των ίδιων των νεαρών, θα κατανοούσε την εύχαρη διάθεση που αποκόμιζαν από αυτήν την ιδιαίτερη συγκέντρωσή τους. Είναι προφανές ότι μονάχα ο μέτοχος της εμπειρίας θα αντιλαμβανόταν τη πρακτική της χαράς του κύκλου των παιδιών. Επιπλέον θα κατανοούσε, ότι η εμμονή σε εξωτερικά χαρακτηριστικά σε γεγονότα της ανθρώπινης ζωής, όπως συμβαίνει στη παραπάνω περίπτωση με το κρύο και τη βροχή, δεν επιτρέπεται να παρεμποδίζουν την κατανόηση του ψυχισμού των ατόμων, που συμμετέχουν στη παιδική συγκέντρωση, θα πρέπει κανείς να μπορεί να αντιληφθεί, πού ξεκινάει και πού τελειώνει η συμβατική δράση εξωτερικών συνθηκών ή άλλων παραγόντων στα γεγονότα της ανθρώπινης ζωής και άρα να αντιληφθεί τη κρυμμένη κάποτε χαρά, που βρίσκεται πίσω από ανθρώπινα ενεργήματα, τα οποία εκ πρώτης όψεως δείχνουν ακατανόητα ή προβληματικά, όπως ακριβώς η περίπτωση του κρυμμένου φαναριού του κύκλου των παιδιών. Σε κάθε περίπτωση η προφάνεια δεν αποτελεί το μέτρο ακόμα και στα πλέον πρόδηλα και συνήθη γεγονότα” βλ. W. James : *Talks to Teachers*” σ. 139.

κυριεύτηκα από έναν ακραίο υπαρξιακό φόβο. Την ίδια στιγμή πρόβαλε ενώπιόν μου η εικόνα ενός μαυρομάλλη με πρασινωπή επιδερμίδα, επιληπτικού νέου ασθενούς, που είχα συναντήσει σε ένα άσυλο, εντελώς ηλιθίου που συνήθιζε να στέκεται ακίνητος νυχθημερόν σε ένα από τα ερριμμένα παγκάκια ή μάλλον ανθρώπινα ράφια που στηρίζονταν στον τοίχο, με τα γόνατά του ακουμπισμένα στο πηγούνι του και το τραχύ σταχτί εσώρουχο του – το μοναδικό ένδυμα που είχε – τραβηγμένο επάνω τους να σκεπάζει ολόκληρο το λιπόσαρκο σώμα του. Στέκεται εκεί λαξυμένος ως αιγυπτιακή γάτα ή περουβιανή μούμια, κινούσε μονάχα τα μαυρόχρωμα μάτια του και ουδέν έτερο, δεν έμοιαζε διόλου με άνθρωπο.

Η εικόνα αυτή και ο φόβος μου αναμείχθηκαν σε έναν ιδιότυπο συνδυασμό. Αυτό το σχήμα είμαι εγώ εν δυνάμει αναλογίσθηκα. Τίποτα από όσα κατέχω δεν δύναται να με διαφυλάξει από αυτό το πεπρωμένο, εάν σημάνει και για εμένα όπως σήμανε για εκείνον αυτή η στιγμή. Αισθάνθηκα φρίκη για αυτόν και μια αίσθηση της δικής μου απλώς προσωρινής διαφοράς από αυτόν, ώστε ήταν σαν κάτι στέρεο εντός μου να υποχωρεί μη αναστρέψιμα και μετεβλήθην σε μάζα τρόμου και φόβου. Κατόπιν αυτού του συμβάντος ο κοσμικός ορίζοντας άλλαξε ολοκληρωτικά και αμετάθετα. Εγειρόμουν το πρωί με έναν σπασμό αγωνίας βαθιά στο στομάχι μου, μια ιδιότυπη αίσθηση ανασφάλειας πρωτοφανούς. Ήταν μια εμπειρία αποκαλυπτική. Και μολονότι παρήλθαν τα άμεσα συναισθήματα το βίωμα αυτό με ώθησε να συμμερίζομαι την νοσηρή αίσθηση των άλλων. Προοδευτικός ο φόβος απισχνάσθη αλλά επί μήνες αδυνατούσα να μείνω στο σκοτάδι. Φοβόμουν για έτρεμα την μόνωση. Αναρωτιόμουν πως κατόρθωναν οι υπόλοιποι άνθρωποι να διαβιούν, πως εγώ ο ίδιος είχα κατορθώσει να ζήσω έως τούδε, άνευ της αισθήσεως αυτής της βαθιάς ανασφάλειας κάτω από την επιφάνεια του βίου. Η μητέρα μου, ένα ιδιαίτερος πρόσχαρο άτομο, έδειχνε πλέον παράδοξη εφόσον δεν είχε συναίσθηση του κινδύνου και πρέπει να πιστέψετε ότι πρόσεχα να μην την αναστατώσω φανερώνοντας την κατάστασή μου. Πάντα αναλογιζόμουν ότι αυτή η εμπειρία της μεθορίου μελαγχολίας είχε θρησκευτική σημασία εννοώ ότι ο φόβος ήταν λυσσώδης ώστε εάν δεν είχα αρπαχθεί από αγιογραφικά χωρία ως: “Ο Θεός είναι η καταφυγή μου”, “εγώ ειμί η Ανάσταση και η Ζωή” θα είχα παραφρονήσει⁶²⁰.

⁶²⁰ W. James, *V.R.E.* σ. 157 – 158 στο κεφάλαιο “The Sick – Soul” ο ίδιος επισημαίνει ότι καταδεικνύει: I) The Vanity of mortal things, II) The Sense of Sin, III) The fear of the Universe, ουσιωδώς περιγράφεται η δεδομένη ανασφάλεια του ανθρώπινου οπτιμισμού, όταν το σκυώδες στοιχείο του υποσυνείδητου αναδύεται. Η προσομοίωση του επιληπτικού νέου με την περουβιανή μούμια είναι πραγματική. Η περουβιανή μούμια ευρίσκεται στο Musée de L’ Homme του Παρισιού και τιτλοφορείται Mummy (Peru), πβ., εικόνα No:5,

Η καθημερινή κοσμοεικόνα του πλέον προσφιλούς πεδίου μεταμορφώνεται υπό το πρίσμα της μεταιχμιακής εμπιώσεως που προϋποθέτει την βίαη είσοδο του ψυχόρμητου στον ορίζοντα του συνήθους πραγματικού. Ενδιαφέρεται για την ανθρώπινη ζωή στην καθημερινότητά της όπου η *élan* της ανθρωπινότητας πειθαρχεί στα πολιτισμικά δεδομένα. Αναμφίβολα παρόλη την επίδραση των πειθαρχικών μηχανισμών, το άτομο αποφασίζει και εποπτεύει τον κοσμικό ορίζοντα βάσει της βουλευτικής, τελεολογικής και εμπαιθούς φύσεως του έστω και ακροθιγώς. Στη βάση των οποίων ευρίσκεται η διάκριση του F.S.C. Schiller “Sentimental”, “Hard – hearted” στο έργο αυτού “*On Naive and Sentimental Poetry*”.⁶²¹ Καταφανώς οι όροι και τα όρια της εμπειρικής συλλήψεως διαρρηγνύονται όχι μονάχα γνωσιολογικώς· αλλά και αισθητικώς. Ώστε δύναται να αποκαλέσει κανείς αυτή την παράλληλη φιλοσοφική απόπειρα του, *Varieties of Aesthetic Experience*.

Σε κανένα άλλο σημείο του ο William James δεν είναι πιο διαλεκτικός πιο επίμονος στην δυναμική του στοχασμού του όσο στην ανατομή του σκοτεινού στοιχείου της ανθρωπινότητας. Το κεφάλαιο “The Sick Soul” πηγάζει από την εσωτερική αντίφαση του θραυσμένου εαυτού και προσδιορίζει την έκθεση του ατόμου στην πρόκληση της οντολογίας. Η καταβύθιση στον μυχό της εσώτητας και η εκτίναξη έπειτα στον κόσμο αναδεικνύει την θετική αποτίμηση της κατάπτωσης, που αντικρίζει την Αδαμιαία κατάσταση ως ευτυχή έκπτωση ενίοτε αναγκαία προκείμενη για την ολοσχερή μεταστροφή του ανθρώπου.

Ποιά είναι η οργανική σχέση μεταξύ αναγκαίας μη αυθεντικότητας του ανθρωπίνου εντός του συνήθως κοσμικού ορίζοντα και της αναγκαίας πάλης για την αυθεντική ύπαρξη; Η φαινομενολογία του καθημερινού που προκύπτει από αυτήν την

αποτελεί δε την αρχέτυπη μήτρα του Edvard Munch για τις νεκρές φυσιολογίες των έργων του και του δημοφιλούς *The Scream* (1893), που εκτίθεται στη National Gallery του Όσλο, πβ. Ulrich Bischoff, *Edvard Munch, 1863 – 1944 Images of life and death*, Benedict Taschen Verlag, Cologne, 1989, σ. 53. Ο M. Rilke (1875 – 1926) αποδίδει ανάγλυφα την αίσθηση του James σε επιστολή του στον Arpad Weingartner στις 12 Απριλίου 1920 όταν εκλήθην να προλογίσει ένα έργο του Oskar Kokoshka: «Μονάχα τυχαίες γραμμές, ίχνη χρωμάτων και επιφωνήματα οδύνης ενδέχεται να δείχνουν ικανά την τρομερή στιγμή, που το πλέον σύνηθες μετατρέπεται σε τρόμο, εννώ εκείνο το μεθόριο σημείο που η φύση ακραγγίζει το εγώ του ανθρώπου, τούτο βλέπω στον Munch», αυτή ακριβώς η εμπειρία οδύνης και γνώσης είναι το βασικό δίπολο, που εξετάζει ο W. James στη φιλοσοφική του ανθρωπολογία. Αναφέρω επίσης ότι πλείστες ζωγραφικές απεικονίσεις του W. James ενδεικτικώς: *Ogre*, μολύβι 8”X10” (εικόνα 7) κλπ., έχουν ως βασικά χαρακτηριστικά τους, το άλγος, το φόβο, τη βία και δείχνουν τη συνεχή προσπάθεια του James ακόμα και στις καλλιτεχνικές του αναζητήσεις να διερευνήσει τη σκοτεινή πλευρά της ανθρώπινης φύσεως.

⁶²¹ P. Wiegand, : *Psychological Types in Friedrich Schiller and William James*, “*Journal of the History of ideas*”, 13, 1952, σ. 376 – 383. Περαιτέρω F.C.S. Schiller *On the Aesthetic Education of Man in A series of Letters*, trnsl. R. Snell, F. Ungan Company, N. York 1965. Βλ. επίσης *P.P.*, I, σ. 672. Ο William James αναγνωρίζει αξιόλογα στοιχεία στο α΄ βιβλίο του Ferdinand Canning Scott Schiller “*Riddles of the Sphinx*” πρόκειται για μια απόπειρα συγκρίσεως του Δαρβινισμού και του Ιδεαλισμού.

διάσταση είναι εκείνη της φημιωμένης αδράνειας. Μέσα σε αυτήν την ευρεία και ήρεμη κενότητα του προφανούς – και ουσιωδώς άκοσμου συμβαίνει – η διατύπωση του James περί νοσηρότητας είναι αιφνιδιαστική. Η πολυδιασπασμένη εαυτότητα επιζητεί την έξοδο με ορμή από το ανοίκειο και το ανέστιο – και έως τούδε προσφιλές και προστατευμένο – μέσω της μεταστροφής δηλαδή της πλήρους μεταλλαγής και ενοποιήσεως του εαυτού λόγω και έργω⁶²².

Ο William James στο τρίπτυχο επιστήμη, φιλοσοφία, θρησκεία, επιλέγει ως κοινό παρανομαστή την ανθρώπινη εμπειρική διάδραση και πρακτική. Το θρησκευτικό μόρφωμα υπάρχει όχι διότι υπάρχει θεότητα αλλά διότι αυτή χρησιμοποιείται. Αυτή ακριβώς η ιδιότυπη αποκάλυψη του θείου είναι η μόνη εναργής και σαφής ενέργεια του στον κοσμικό ορίζοντα. Όταν το υποκείμενο διανοίγεται σε αυτόν τον εμπειρικό κόσμο άνευ κανονιστικών μεθοδεύσεων, γνωστικών χειραγωγήσεων και αυθαίρετων ιδεών αντιλαμβάνεται ικανά τον εαυτό και το ευρύ συμβαίνει. Προσανατολίζει ο ίδιος την γλωσσική χρήση στον αστερισμό της πρακτικής και της ανοχής· τα ομιλιακά ενεργήματα είναι καλειδοσκοπικά, σε δεδομένο συγκείμενο (in context) και ενίοτε αδύναμα να εκφράσουν αυτή την εσωτερική αίσθηση της αμορφοποίητης εμπειρίας που δικαίως λαμβάνει αποστάσεις από τα πράγματα που επιβάλλουν αναποδράστως την βιτυκενσταϊνική σιωπή. Σε τούτο ακριβώς το σημείο συλλαμβάνεται η σπερματική συνάφεια μεταξύ αυθεντικότητας και μη του ατομικώς ζην, που καρποφορεί την γόνιμη απογοήτευση για την φενάκη του καθημερινού και διανοίγει την εαυτότητα στον ίλιγγο της επιλογής τινός πέραν του έθους⁶²³ και του προφανούς.

Εν κατακλείδι για τον φιλόσοφο η ικανοποίηση δεν ίσταται στο αδρανές λογικό στοιχείο αλλά στο παλλόμενο εμπειρικώς συμβαίνει. Ο W. James ανακαλύπτει διαρκώς την διάσταση αυτής της συλλογιστικής και κατ' επέκταση του πρακτικού βίου. Προς τούτο ανατέμνεται η μεθόριος του θρησκευείν, ως καινής γνωσιολογική οδός, υπερβαίνουσα τα όρια της παλιάς εμπειρίας και της διελκυστίνδας υποκείμενο – αντικείμενο, γεγονός – αξίας. Επιζητώντας, ταυτοχρόνως την άρση των πέπλων του φαινομενικώς ακατανόητου και του φαινομενικώς αυτονόητου.

⁶²² Βλ. W. James, *V.R.E.*, σ. 166 – 188. Το ακροατήριο του W. James στην πρώτη διάλεξη των Gifford Lectures είναι 250 άτομα ιδιαίτερος θορυβώδη και απαιτητικά. Οι τελευταίες τρεις διαλέξεις αφορούν την *Μεταστροφή*, πβ. R. D. Richardson *William James in the Maelstrom of American Modernism*, σ. 400 – 403.

⁶²³ Στο κεφάλαιο “Habit” των *The Principles of Psychology* (1890) αναφέρεται ιδιαίτερος στους όρους της δημιουργίας της συνήθειας και στη δυναμική της εθολογικής συνιστώσας στην ανθρώπινη ζωή, βλ. *P.P.*, I. σ. 121.

Ο William James αντικρύζει την ατομική εμπειρία, τον ανθρώπινο εαυτό και το κοσμικό γίνεσθαι με δέος, παρεμβάλλοντας με την ιδιαιτερότητα της σκέψης του τη πιο βαθειά και επίμονη αναίρεση όσων υποστηρίζουμε με βεβαιότητα ότι γνωρίζουμε. Η φιλοσοφία του James εκθέτει τον άνθρωπο στο χώρο της μεταφυσικής εμπειρίας που συνιστά και το πλαίσιο της αυτοσυγκαλυπτόμενης παρουσίας του ίδιου του ανθρώπου, που εμμένει στη παρουσία και τη προφάνεια αυτής, χωρίς να θέτει ερωτήματα για τη παρουσία και το πλαίσιο που συντηρεί αυτή τη παρουσία.. Παραμένει αμφίβολο αν η φιλοσοφική θεματοποίηση του θρησκευτικού φαινομένου από τον James συνέβαλε μεταξύ άλλων, να αντιληφθούμε ικανοποιητικά ό τι συντελείται με αυτά τα ερωτήματα. Το έργο του W. James παραμένει σε μεγάλο βαθμό μια φιλοσοφική κορυφή που δεν είμαστε έτοιμοι να πατήσουμε. Μπορούμε βέβαια να προχωρήσουμε με μικρά βήματα προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση και να αντικρύσουμε ανοίγματα και συνταρακτικά πράγματα, αλλά αυτό δεν αποτελεί μια επαρκή περιδιάβαση στις ακρόρειες της φιλοσοφίας του. Επιτρέπει ωστόσο την άμβλυνση της αμετροπέπιας ή της υπεροψίας του ανθρώπου ενώπιον των γεγονότων της ανθρώπινης ζωής, εντός της οποίας ανήκει και το θρησκευτικό φαινόμενο. Υποβάλλοντας ταυτόχρονα τη σκέψη και τη στάση του ανθρώπου απέναντι στον εαυτό του και το κόσμο σε μια εκτεταμένη κριτική, που αρνείται την αυταπάτη του θεωρητικού επέκεινα και το φετιχισμό του όποιου αντικειμενικού του θεού. Τούτο ουδόλως συνιστά μια απλοϊκή προσφορά στην φιλοσοφική σκέψη και στον ανθρώπινο βίο.

Summary

On the edge of experience

William James' philosophy sheds new light on the concepts of experience and intersubjectivity.

In the context of nineteenth-century Darwinism, James appears to be strongly influenced by the biological approach. He construes the human being as a striving, goal-positing, interest-fulfilling organism, whose seminal characteristic is his willful assumption, and attempted implementation, of specific practical ends. This amounts to arguing that our revered intellectual operations are worthwhile only in the context of such ends. Our prized cognitive pursuits—concept formation, theory construction, etc.—operate as tools which are limited, and molded, by the individual's desires, goals, and interests.

James' teleological conception of the mind, and the primacy he assigns to action, create the appearance of curtailing the importance of intellectual pursuits. He seems to present humanity as narrowly motivated by the fulfillment of its biological needs and practical ends. For instance, when the philosopher, in the midst of a theological discussion, poses the question, in which one of us practical Americans here assembled does this conglomeration of [divine] attributes awaken a sense of reality, or when he analyzes truth in terms of the cash value of an idea, he reinforces the image of a philosophy on the brink of the linguistic turn, narrowly utilitarian and reductionist. Radical Empiricism constitutes an attempt to analyze the nature of reality at a critical philosophical level. His intention is not to ignore the pragmatic realities of common sense, described in ordinary language, but to elucidate their dark side - their ultimate metaphysical basis - and to place them in the context of an ontological theory. Densely put, everything real must be somehow experienceable, and everything experienced must somehow be real.

His empiricism is radical because, in its context, the relations between things are held to be as real, and as much a part of experience, as the things themselves. The ultimate metaphysical reality is the continuous stream of pure (and enigmatic) experience. Conceptual thought does not represent experience as it truly is, since experience is continuous and shifting where concepts are fixed and discontinuous. Even personal consciousness is nothing but the name for a series of experiences run together by certain definite transitions.

According to James, religious experiences are the result of natural as well as supernatural relations. Not only do they present us with evocative information on the structure of everyday reality, but provide us with intriguing evidence for the putative existence of an unseen order of the self as well as of reality. They can *and should* undermine our taken-for-granted naturalistic conception of all things; moreover, they provide philosophy with the "raw data" necessary in order to create a fruitful, non dogmatic, theo-metaphysical picture of reality.

Χρονολόγιο

- 1842 Γεννιέται ο William James, τον Ιανουάριο στις 11, στο Astor House, στη Ν. Υόρκη.
- 1843 Ακολουθεί ο γνωστός κατόπιν συγγραφέας και αδελφός του ο Henry James, στις 15 Απριλίου και η οικογένεια μεταβαίνει στο Λονδίνο τον Οκτώβριο.
- 1844 Εν συνεχεία η οικογένεια μεταβαίνει στο Παρίσι, έπειτα στην Αγγλία στην περιοχή του κάστρου Windsor, όπου ο Henry James Sr. βιώνει μια αποκαλυπτική εμπειρία.
- 1845 Επιστρέφουν όλοι στην New York και γεννιέται ο Wilky (Garth Wilkinson) την 21η Ιουλίου.
- 1846 Ακολουθεί η γένεση του Bob (Robertson) την 29^η Αυγούστου .
- 1848 Ύστερα εμφανίζεται στην οικογένεια η πολύπαθη, Alice, την 7^η Αυγούστου.
- 1855 Η οικογένεια μετακομίζει στο Λονδίνο, εν συνεχεία στην Γενεύη και ο W. James παρακολουθεί σχολείο στο εξωτερικό, επιστρέφουν στο Λονδίνο τον Οκτώβριο.
- 1856 Μετέπειτα επιστρέφουν στο Παρίσι και τον Ιούνιο ο William James παρακολουθεί την Fourierist σχολή.
- 1857 Μεταβαίνουν όλοι στην Boulogne-sur-Mer και ο William James παρακολουθεί το College Imperiale.
- 1858 Η οικογένεια επιστρέφει στην Αμερική, στο Newport. Ο William λαμβάνει μαθήματα ζωγραφικής στο William Morris Hunt's studio.
- 1859 Η οικογένεια μετακινείται στη Γενεύη και ο William James σπουδάζει επιστήμες στην Geneva Academy.
- 1861 Εγκαταλείπει τη ζωγραφική και εισέρχεται στην Lawrence Scientific School στο Harvard το Σεπτέμβριο εκεί σπουδάζει χημεία μαζί με τον Charles W. Eliot και συναντά τον Oliver Wendell Holmes Jr. και τον Charles S. Peirce.
- 1862 Ο William James βρίσκεται στη Lawrence School, ο Henry James στην Harvard Law School και ο Wilky James κατατάγεται στην 44th Massachusetts Regiment. Ο Wilky James μετακινείται στο 54^ο λόχο της Μασαχουσέτης και ο Bob εισέρχεται στο στράτευμα στο 55^ο λόχο της Μασαχουσέτης. Λίγο αργότερα ο Wilky τραυματίζεται σοβαρά στις 18 Ιουλίου στο Fort Wagner. Ενώ ο William James συνεχίζει τις σπουδές του στην Lawrence School και ξεκινά να μελετά ανατομία υπό την επίβλεψη του Jeffries Wyman.
- 1863 Εισέρχεται στην Harvard Medical School και η οικογένεια μετακομίζει στην Βοστώνη.
- 1865 Ακολουθεί τον Agassiz στην διερευνητική του περιήγηση στον Αμαζόνιο και την Βραζιλιάνικη ενδοχώρα, αποπλέει από την Ν. Υόρκη την 1^η Απριλίου.
- 1867 Αποπλέει για την Ευρώπη τον Απρίλιο και παρακολουθεί μαθήματα φυσιολογίας στο Βερολίνο.
- 1869 Λαμβάνει M.Degree τον Ιούνιο.
- 1870 Η Minnie Temple πεθαίνει στις 22 του Μαρτίου και ο William James καταρρέει από τα νεύρα του τον Απρίλιο.
- 1872 Διδάσκει φυσιολογία στο Harvard College την Άνοιξη 1873.
- 1873 Εγκαινιάζει τη διδασκαλία της ανατομίας και της φυσιολογίας στο Harvard.
- 1874 Επιστρέφει στο Cambridge και διδάσκει comparative vertebrate anatomy. Γίνεται μέλος του νέου Metaphysical Club.

- 1876 Συναντά την Alice Howe Gibbens. Διδάσκει ψυχολογία στο Harvard.
- 1877 Συναντά τον Josiah Royce.
- 1878 Παραδίδει τις διαλέξεις *The Brain and the Mind* στο Johns Hopkins το Φεβρουάριο. Δημοσιεύει το “*Remarks on Spencer Definition of Mind as Correspondence*”.
- 1879 Γεννιέται ο Henry στις 18 Μαΐου .
- 1880 Ταξιδεύει τα Καλοκαίρια στην Ευρώπη . Αναλαμβάνει βοηθός καθηγητού φιλοσοφίας στο Harvard.
- 1882 Αποβιώνει η μητέρα του στις 30 Ιανουαρίου. Ο υιός William γεννιέται στις 17 Ιουνίου και ο πατέρας του πεθαίνει στις 18 Δεκεμβρίου.
- 1884 Γεννιέται ο Herman στις 31 Ιανουαρίου. Ο William εκδίδει και δημοσιεύει τα απομνημονεύματα του πατέρα του *The Literary Remains of the Late Henry James* ακολουθεί το “*What is An Emotion?*”.
- 1885 Ο Herman πεθαίνει την 9^η Ιουλίου. Γίνεται μέλος στον Αμερικανικό κλάδο της Society For Physical Research (Εταιρείας Ψυχικών Ερευνών).
- 1887 Η κόρη του Peggy, γεννιέται το Μάρτιο στις 24.
- 1890 Δημοσιεύει το *Principles of Psychology*. Ο υιός του Aleck γεννιέται το Δεκέμβριο στις 22.
- 1892 Δημοσιεύει το σύγγραμμα *Psychology: Briefer Course*. Η αδελφή του πεθαίνει στις 6 Μαρτίου.
- 1894 Δημοσιεύεται το *The Physical Basis of Emotion*
- 1896 Παρουσιάζει τις Lowell Lectures, On Exceptional Mental States στη Βοστώνη.
- 1897 Δημοσιεύει το *The Will to Believe* και τον Αύγουστο διορίζεται καθηγητής φιλοσοφίας.
- 1899 Αντιτίθεται στην αμερικανική πολιτική έναντι των Φιλιππίνων, δημοσιεύει τα δοκίμια *Talks to Teachers*, μεταβαίνει στο Bad Nauheim για θεραπευτική αγωγή και προετοιμάζει τις Gifford Lectures στο Εδιμβούργο, τέλος δημοσιεύει το *Human Immortality: Two Suppose Options of the Doctrine* .
- 1903 Παραδίδει τις διαλέξεις περί Ριζικού Εμπειρισμού στο Glenmore, στα Adirondack.
- 1906 Συγγράφει τη πρώτη εκδοχή του “*The Moral Equivalent of War*” και το δοκίμιο “*A Suggestion about Mysticism*”.
- 1907 Εγκαταλείπει το Harvard και παραιτείται της ακαδημαϊκής του καριέρας, παραδίδει το ύστατο μάθημα την 22^η Ιανουαρίου και ο *Πραγματισμός* δημοσιεύεται τον Ιούνιο.
- 1908 Παραδίδει τις Hibbert Lectures στην Οξφόρδη το Μάιο .
- 1909 Δημοσιεύεται το *A Pluralistic Universe* τον Οκτώβριο. Ακολουθεί το *The Meaning of Truth* και το Σεπτέμβριο συναντά τους Freud and Jung.
- 1910 Ο φιλόσοφος πεθαίνει στην εξοχική του κατοικία στη Chocoma στις 26 Αυγούστου και ακολουθεί η δημοσίευση του *A Suggestion about Mysticism*.
- 1911 Μεταθανάτια δημοσιεύονται: *Some Problems in Philosophy, Memories and Studies*.
- 1912 Η συλλογή δοκιμίων: *Essays in Radical Empiricism* εκδίδεται μετά το θάνατο του.

Φωτογραφικό Υλικό

Εικόνα: Νο 1

“Cadaver and Burger”. Ο William James απεικονίζει συχνά πρόσωπα με εστιακή αναφορά στα μάτια και στο στόμα τους, στο συγκεκριμένο σκίτσο από μελάνι, ο ίδιος σημειώνει το 1890: «πολυσχιδείς ανθρώπινοι τύποι, δυνάμει παρόντες και δρώντες όπισθεν της συνήθους προσωπικότητας».

Εικόνα: Νο 2

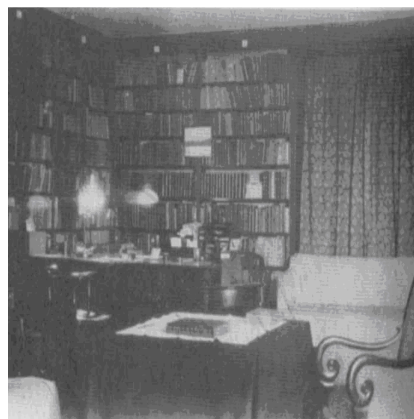

“Doorway in the Via Gregoriana”, Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική αποτύπωση που θυμίζει ένα κραυγάζοντα άνθρωπο ή μια ιδιότυπη πρόσκληση του θεατή στο βάνανσο και ζοφώδη κόσμο του καλλιτέχνη James, η εξώθυρα είναι μια ανάσα ενώπιον του και απολύτως στα μέτρα αυτού.

Εικόνα: Νο 3

Η οικία των Jameses, στην Irving Street 95, στο Cambridge, το 1890.

Η βιβλιοθήκη και το γραφείο του φιλοσόφου στην 95^η Irving Street.

Η Lenora Piper η προσφιλής διάμεσος του W. James (την οποία μελέτησε για αρκετό χρονικό διάστημα)

Ο W. James και η Mrs Walden σε Séance.

Εικόνα: No 4

Josiah Royce & W. James στην εξοχική κατοικία του δευτέρου στο New Hampshire τον Σεπτέμβριο του 1903. Ο φιλόσοφος λέγει εδώ χαρακτηριστικά: “Royce you are photographed look out, I say damn the Absolute”

Εικόνα: No 5

Mummy (Peru): Η μούμια που ευρίσκεται στο Μουσείο του ανθρώπου στο Παρίσι και αποτελεί την εικόνα με την οποία παραλληλίζει ο φιλόσοφος τον επιληπτικό νέο του ασύλου.

Εικόνα: Νο 7

“Orge”: Σκίτσο που θυμίζει το μυθολογικό Κρόνο με τις προκείμενες του κανθαλισμού, συμβολισμού και του μυθολογικού στοιχείου με έντονο το στοματικό – oral στοιχείο της μορφής.

Εικόνα: Νο 8

Αποτύπωση του Κρόνου στον Peter Paul Rubens (Saturn 1636 – 1638).

Εικόνα: Νο 9

Ο Κρόνος στον Goya (1820 – 1823): Ο W. James θαυμάζει το έργο του Ισπανού ζωγράφου ιδιαίτερα τους πίνακες της Μαύρης Περιόδου στην οποία ανήκει και η συγκεκριμένη απεικόνιση.

Εικόνα: Νο 10

Ο William James το 1891

Εικόνα: Νο 11

Ο Henry & William James στην Αγγλία

Η Alice και ο William James το 1904

Η Eliza Putnam Gibbens, πεθερά του φιλοσόφου στην κατοικίας της στην 101^η Irving Street στο Cambridge, στην οποία αφιέρωσε τις *Παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*.

Βιβλιογραφικός Πίνακας

I Πρωτεύουσα βιβλιογραφία

Πρότυπες εκδόσεις

The Principles of Psychology, 2 vols. New York: Holt, 1890.

Psychology (Briefer Course). New York: Holt, 1892.

The Will to Believe, and Other Essays in Popular Philosophy. New York: Longmans, Green and Company, 1897.

Human Immortality: Two Supposed Objections to the Doctrine. Boston: Houghton Mifflin, 1898.

Talks to Teachers on Psychology: And to Students on Some of Life's Ideals. New York: Holt, 1899.

The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature. New York: Longmans, Green and Company, 1902.

Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking. New York: Longmans, Green and Company, 1907.

The Meaning of Truth: A Sequel to Pragmatism. New York: Longmans, Green and Company, 1909.

A Pluralistic Universe: Hibbert Lectures at Manchester College on the Present Situation in Philosophy. New York: Longmans, Green and Company, 1909.

Μεταθανάτιες δημοσιεύσεις

Some Problems of Philosophy: A Beginning of an Introduction to Philosophy. New York: Longmans, Green and Company, 1911.

Essays in Radical Empiricism. New York: Longmans, Green and Company, 1912.

The standard edition

The Works of William James edited by Frederick H. Burkhardt, Fredson Bowers, and Ignas K. Skrupskelis, Cambridge: Harvard University Press, 1975-1988.

Τόμοι με συνακόλουθη χρονολογική σειρά.

Volume 1 *Pragmatism* (1975)

Volume 2 *The Meaning of Truth* (1975)

Volume 3 *Essays in Radical Empiricism* (1976)

- Volume 4 *A Pluralistic Universe* (1977)
 Volume 5 *Essays in Philosophy* (1978)
 Volume 6 *The Will to Believe* (1979)
 Volume 7 *Some Problems of Philosophy* (1979)
 Volume 8 *The Principles of Psychology* (1981)
 Volume 9 *Essays in Religion and Morality* (1982)
 Volume 10 *Talks to Teachers on Psychology* (1983)
 Volume 11 *Essays in Psychology* (1983)
 Volume 12 *Psychology: The Briefer Course* (1984)
 Volume 13 *The Varieties of Religious Experience* (1985)
 Volume 14 *Essays in Psychical Research* (1986)
 Volume 15 *Essays, Comments and Reviews* (1987)
 Volume 16 *Manuscript Lectures* (1988)
 Volume 17 *Manuscripts, Essays and Notes* (1988)

Correspondence

The Letters of William James. 2 vols. edited by Henry James. Boston: Atlantic Monthly Press, 1920.

Selected Letters of William James, edited by Elizabeth Hardwick. Boston: David R. Godine, 1961.

The Correspondence of William James. William and Henry, edited by Ignas K. Skrupskelis and Elizabeth M. Berkeley. 3 vols. Charlottesville and London: University Press of Virginia, 1992-4. Nine additional volumes are planned.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

James W., *Οι Παραλλαγές της θρησκευτικής εμπειρίας*, τόμοι Α' & Β', μτφ, Β. Τομανάς, Printa, Αθήνα, 1999.

James W., *Περί της Αθανασίας του Ανθρώπου, Δυο Υποτιθέμενες Αντιρρήσεις στο Δόγμα*, μτφ, Ε. Παπαθανασόπουλος, Printa, Αθήνα, 2002.

James W., *Η Βούληση της Πίστης*, μτφ, Γ. Καρανικόλας, Printa, Αθήνα, 2002.

James W., *Ψυχολογία και Εκπαίδευση, Διαλέξεις προς Εκπαιδευτικούς για θέματα Ψυχολογίας*, μτφ, Ευηνέλλα Αλεξοπούλου, Printa, Αθήνα, 2001.

- James W., *Πραγματισμός*, μτφ, Χρ. Σταματέλος, επιμέλεια: Στ. Βιρβιδάκης, Π. Καλλιγιάς, Γ. Ξηροπαΐδης, Ν. Σκουτερόπουλος, Εκρεμμές, Αθήνα, 2006.
- Δήμος, Ρ., “William James”, *Εποχές*, Σεπτέμβριος 1965, 29, σ. 83-104.
- Kraft, Victor, *Ο Κύκλος της Βιέννης και η Γένεση του Νέο-Θετικισμού (Schlick, Wittgenstein, Carnap, Popper)* μτφ. Γ. Μανάκος, Γνώση, Αθήνα, 1986
- Schelling, F.W.J., *Η Φιλοσοφία της Αποκαλύψεως*, μτφ Θ. Λουπασάκης, Ροές, Αθήνα, 2004.
- Schleirmacher, F., *Για τη θρησκεία, Λόγοι προς τους μορφωμένους περιφρονητές της*, μτφ Κ. Ανδρουλιδάκης, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.

II. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Abhedananda Swami, *Attitude of Vedanta*, S. Barbara, Calcutta, 1947.
- Adams, Henry, *The Degradation of the Democratic Dogma*, New York, Dunham, 1905.
- Aiken, Henry D., *American Pragmatism Reconsidered: II, William James. Commentary* 34, 238-46, 1962.
- Ahlstrom Sydney, *A Religious History of the American People*, New Haven Conn: Yale University Press.
- Allen, Barry, *Truth in Philosophy*. Cambridge, Harvard University Press, 1994, *Atheism, Relativism, Enlightenment and Truth*, Studies in Religion 23, 167-78.
- Allen, Gay Wilson, *William James*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1970.
- Allison, Dorothy, *Skin: Talking about Sex, Class, and Literature*, Ithaca, N.Y., Firebrand Books, 1994.
- Almeder, R., *The Philosophy of Ch. S. Peirce*, Blackwell, Oxford, 1980
- Austin, J. L., *Sense and Sensibilia*, edited by G. J. Warnock, Oxford, Oxford University Press, 1962.
- Ayer, A. J., *The Origins of Pragmatism: Studies in the Philosophy of Charles Sanders Peirce and William James*, San Francisco, Freeman, Cooper, 1968.
- Arora, V. K., *The social and political philosophy of Svami Vivekananda*, Calcutta, 1968
- Akhilananda, S., *Hindu view of Christ*, N. York, 1949
- Baird, R., *Religion in the United States of America*, Glasgow, Blackie, 1844

- Barnard, G. William, "*Explaining the Unexplainable: Wayne Proudfoot's Religious Experience.*", *Journal of the American Academy of Religion* 60.2 (Summer 1992), 231-56.
- Barnard W., *Exploring Unseen Worlds William James and the Philosophy of mysticism* Albany State University Press of New York, 1997
- Barney L. William, *A Companion to 19th Century America Blackwell, III Series in American History*, Malden, 2006.
- Barrett, William, *The Illusion of Technique: A Search for Meaning in a Technological Civilization*, New York, Doubleday and Company, 1978.
- Barzun, Jacques, *A Stroll with William James*, New York, Harper & Row, 1983.
- Barish, E., *Emerson, The Roots of Prophecy*, Princeton, Princeton University Press, 1989
- Baym, Nina, *Women's Fiction: A Guide to Novels by and about Women in America: 1820-1870*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1983.
- Readers, Writers and Reviewers: Responses to Fiction in Antebellum, America* Ithaca and London, Cornell University Press, 1984.
- Beasley, Conger, "In Animals We Find Ourselves.", *Orion, Nature Quarterly* 9, 2 (Spring), 16-23, 1990.
- Bennett, Jonathan, *Locke, Berkeley, Hume*, Oxford, Oxford University Press, 1971.
- Bergson, Henri, *Oeuvres*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.
- Berlin, I., *J. S. Mill: Two Concepts of Liberty*, London, Oxford, University Press, 1969
- Bernstein, Richard J., *Beyond Objectivism and Relatives.*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985.
- Berry, Thomas, *The Dream of the Earth*, San Francisco, Sierra Books, 1988.
- Best, Steven, and Douglas Kellner, *Postmodern Theory: Critical Interrogations*, 1991.
- Bird, Graham, *William James*, New York, Routledge and Kegan Paul, 1986
- Bixler, Julius H. Seelye, *Religion in the Philosophy of William James*, Boston, Marshall Jones Co., 1926.
- Bjork, D., William James, *The Center of his Vision*, N. York, Columbia University Press, 1983
- Bolton D., *Evolution and Christian Faith*, Philadelphia, Presbyterian and Reformed Publishing Co., 1969
- Boring, Edwin G., "A History of Introspection", *Psychological Bulletin* 50, 169-86, 1953.

- Psychologist at Large: An Anthology and Selected Essays*, New York, Basic Books, 1961.
- Bourne, Randolph, *The Radical Will: Selected Writings, 1911-191*, New York, 1977.
- Bradley, F. H., *Essays on Truth and Reality*, Oxford, Oxford University Press, 1914.
- Brennen, Bernard P., *The Ethics of William James*, New York, Bookman Associates, 1961.
- Brent, Joseph, *Charles Sanders Peirce: A Life*, Bloomington, Indiana University Press, 1993.
- Brentano Franz, *The True and the Evident*, ed. Oskar Kraus, trnsl by R. M. Chisholm, London, Routledge and Kegan Paul, 1966.
- Brink, D. O., *Moral Realism and the Foundations of Ethics*, Cambridge University Press, 1989.
- Brodhead, Richard H., *Cultures of Letters: Scenes of Reading and Writing in Nineteenth-Century America*, Chicago and London, University of Chicago Press, 1993
- Brooks, Van Wyck, *The Flowering of N. England*, N. York, E.P. Dutton, 1936
- Brown, A. *The Metaphysical Society: Victorian Minds in Crisis*, N. York, Columbia University Press, 1947.
- Brown, Gillian, *Domestic Individualism: Imagining Self in Nineteenth-Century America*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1990.
- Browning, Don, *Pluralism and Personality*, Cranbury, NJ, Associated University Press, 1980.
- Religious Thought and the Modern Psychologies*, Philadelphia, Fortress Press, 1987.
- Bruce, Dickson, "W. E. B. Du Bois and the Idea of Double Consciousness.", *American Literature* 64, 299-309, 1992
- Buber, Martin, *I and Thou*, New York, Charles Scribner's Sons, 1958.
- Buchler, J., *Ch. S. Peirce's Empiricism*, N. York, Octagon Books, 1980
- Burge, T., "Individualism and the Mental" *Midwest Studies in Philosophy* 4, 73-121, 1986.
- Individualism and Psychology, *The Philosophical Review* 95, 3-46, 1979.
- Butler, J., *Awash in a Sea of Faith, Christianizing the American People*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990, σ. 381, 843.
- Carlson, Thomas Bruce, "The Pragmatic Individual: From Kant to James", Ph.D. diss., Harvard University, 1990.
- Carlson, R.J., Lovelock, J.E., Andreae, M.O., "Oceanic phytoplankton, atmospheric sulfur, cloud and climate", *Nature*, 1987

- Carpenter, F.I., *On the Two Emerson's*, N. York, Hendricks House, 1953.
- Carter, Stephen, *The Culture of Disbelief: How American Law and Politics Trivialize Religious Devotion*, New York, Basic Books, 1993.
- Campbell J., *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton, Princeton University Press, 1949.
- Cassirer, Ernst, *Kant's Life and Thought*, trnsl by James Haden, New Haven, Yale University Press, 1981.
- Charles Taylor, *Varieties of Religion Today, William James Revisited*, Harvard University Press, Massachusetts, 2002.
- Clark, Walter Houston, *The Psychology of Religion*, New York, Macmillan, 1958.
- Clifford, W. K., "The Ethics of Belief", *Contemporary Review*, 29,283-309, 1877.
- "The Influence upon Morality of a Decline in Religious Belief", in his *Lectures and Essays*, vol. 2. London, Macmillan Publishers Ltd, 1879.
- Clendenning, J., *The Life and Thought of Josiah Royce*, Nashville, Tenn. Vanderbilt University Press, 1999
- Cobb-Stevens, Richard, *James and Husserl: The Foundations of Meaning*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1974.
- Coleman, John, "Conclusion: After Sainthood?" *In Saints and Virtues*, ed. John Stratton Hawley, Berkeley, University of California Press, 1987.
- Compton, Ch., *William James, Philosopher and Man*, N. York, Scarecrow Press, 1957
- Cooper, W. E., "William James's Theory of Mind" *Journal of the History of Philosophy* 28, 4 (October), 571-93, 1990
- Coplesten, F., *A History of Philosophy*, Garden City, N. York, Doubleday, 1962,
- Corbin, Henry, *Spiritual Body and Celestial Earth*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- Cormier, Harvey Jerome, "*William James's Preconception of Truth.*", Ph.D. diss., Harvard University, 1993.
- Cotkin, George, *William James: Public Philosopher*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1990.
- Croce, Ann Jerome, "*Phantoms from an Ancient Loom: Elizabeth Barstow Stoddard and the American Novel, 1860-1900.*", Ph.D. diss., Brown University, 1988.
- Cunningham, Lawrence S, *The Meaning of Saints*, San Francisco, Harper & Row, 1980.

- Dancy Jonathan, and Ernest Sosa, *A Companion to Epistemology*, Oxford, Basil Blackwell, eds 1992.
- Dancy Jonathan, *Moral Reasons*, Oxford, Basil Blackwell, 1993.
- Danto, Arthur C., *Mysticism and Morality*, New York, Basic Books, 1972.
- Darwin, Ch., *On the Origin of Species*, (1859) with an introduction by Ernst Mayer, Cambridge, Harvard University Press, 1966
- Darwin E. *Zoonomia: or the Laws of Organic Life* (1794) Vols 2, Johnson, London 1818, Mc Elderly, Nebraska Press, 1967
- Davies, Martin, "Perceptual Content and Local Supereminence", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1991/92, 92, 21-45.
- Davis, Caroline Frank, *The Evidential Force of Religious Experience*, New York, Oxford University Press, 1989.
- Davidheiser, Bolton, *Evolution and Christian Faith*, Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing Co., 1969
- Dean, William, *American Religious Empiricism*, Albany, SUNY Press, 1986.
- Dearborn, Mary V., *Love in the Promised Land*, New York, Free Press, 1988.
- Dewey, John, *A Common Faith*, New Haven, Yale University Press, 1934.
- "The Vanishing Subject in the Psychology of James", 1940, reprinted in *The Later Works*, vol. 14, edited by Jo Ann Boylston. Carbondale, Southern Illinois University Press, 1988.
- Human Nature and Conduct*, N. York, H. Holt, 1930
- Dexter Ralph, *The Impact of Evolutionary Theories on the Salem Group of Agassiz Zoologists*, Chicago, University Press of Chicago, 1979.
- Diggins J. P., *The Promise of Pragmatism: Modernism and the Crisis of Knowledge and Authority*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
- Douglas, Ann, *The Feminization of American Culture*, New York, Avon Books, 1977.
- Du Bois, W.E.B., "My Evolving Program for Negro Freedom", in *What the Negro Wants*, edited by Rayford Logan, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1944.
- Autobiography*, New York, International Publishers Company, 1968.
- Writings*, New York, Library of America, 1986.
- Black Reconstruction*, New York, Athenaeum, 1992.
- The Souls of Black Folk στο *Essays and Sketches*, N. York: Fawcett, 1961

- Early, Gerald, *Lure and Loathing: Essays on Race, Identity, and the Ambivalence of Assimilation*, New York, Penguin, 1993.
- Eddie, James, *William James and Phenomenology*, Bloomington, Indiana University Press, 1987.
- The Philosophical Anthropology of William James in An Invitation to Phenomenology*, Chicago, Quadrangle Books, 1965
- Edel, L., *Henry James*, vols.5, N. York, Lippincott, 1953-1972
- The Diary of Alice James*, N. York, Dodd, Mead, 1964
- Eisendrath Craig R., *The Unifying Moment*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1971.
- Emerson, Ralph Waldo, *Essays and Lectures*, New York, Library of America, 1983.
- Prophecy Metamorphosis and Influence*, ed. E. Levin, Columbia, University Press, N. York, 1975
- The Journals and Miscellaneous Notebooks of R. W. Emerson*, ed. W. H. Gilman, 16 vols, Cambridge, Harvard University Press, 1960-1982
- The Complete Works of R.W.Emerson*, Centenary Edition, ed. E. W. Emerson, 12 vols, Boston, Houghton and Mifflin, 1903-1904.
- Essays and Lectures*, N. York, Library of America, 1983
- Esposito, Joseph L., *Schelling's Idealism and Philosophy of Nature*, Lewisburg, Pa., Bucknell University Press, 1977.
- Evans, Elizabeth Glendower, "William James and his Wife", *The Atlantic Monthly*, September, 1929, 374-87.
- Evans, Gareth, *The Varieties of Reference*, Oxford, Clarendon Press, 1982.
- Fechner Gustav T. *Little Book of Life after Death*, trnsl. by M.C. Wadsworth, intr. by William James, Boston, Little, Brown and Co., 1904.
- Felid, Reshad, *The Last Barrier*, New York, Harper & Row, 1976.
- Feinstein, Howard M., *Becoming William James*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1984.
- Flanagan, Owen, *The Science of the Mind*, Cambridge, MIT Press, 1984.
- Flint, V., *The Rise of Magic in Early Italy Medieval Europe*, Princeton, University Press, Princeton, 1991
- Flournoy Th., *The Philosophy of William James*, London, N. York: H. Holt and Co., 1917

- Flower, Elizabeth, and Murray Murphey, *A History of Philosophy in America*, New York, Putnam, 1977.
- Fodor, Jerry, *A Theory of Content and Other Essays*, Cambridge, MIT Press, 1992.
- Fontinell, Eugene, *Self, God and Immortality*, Philadelphia, Temple University Press, 1986.
- Ford, Marcus Peter, *William James's Philosophy*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1982.
- Ford, Marcus Peter, *William James's Philosophy: A New Perspective*, Amherst, The University of Massachusetts Press, 1982.
- Forman, Robert K. C., "Mystical Knowledge: Knowledge by Identity", *Journal of the American Academy of Religion* 61.4 (Winter 1993), 705-38.
- The Problem of Pure Consciousness*, New York, Oxford University Press, 1990.
- Fowler, James W., *Stages of Faith*, San Francisco, Harper & Row, 1981.
- Fox, Matthew, *Creation Spirituality*, San Francisco, Harper San Francisco, 1991.
- Frankenberry, Nancy, *Religion and Radical Empiricism*, Albany, SUNY Press, 1987.
- Freud, Sigmund, *An Autobiographical Study*, New York, Norton, 1963.
- Five Lectures on Psycho-Analysis*, New York, Norton, 1977.
- Fuller, Robert C., *Mesmerism and the American Cure of Souls*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1982.
- Gale, Richard M., "William James and the Ethics of Belief" *American Philosophical Quarterly*, 1980, 17, 1-14.
- On the Nature and Existence of God*, Cambridge University Press, 1991.
- "William James on the Identity of Self over Time" *The Modern Schoolman*, 1994, 71, 165-89.
- Gass, W., *On Emerson and the Essay, in its Habitations of the World*. N. York, Simon and Schuster, 1985
- Grant W., *Religion in the 19th Century in America*, N. York, Oxford, University Press, 2000.
- Geary, Susan, "The Domestic Novel as a Commercial Commodity: Making a Bestseller in the 1850's", *Papers of the Biographical Society of America*, 1976, 70, 365-93.
- Gilligan, Carol, *In a Different Voice*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.
- Goodman, Russell B., *American Philosophy and the Romantic Tradition*, Cambridge University Press, 1990.

- Wittgenstein and William James*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007
- Gougeon, L., *Virtues-hero, Emerson, Antislavery and Reform*, Athens, University of Georgia Press, 1990
- Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, ed. and trns. by Quentin Hoare and Geoffrey N. Smith, New York, International Publishers Company, 1971.
- Gregory, Peter N., ed. *Sudden and Gradual: Approaches to Enlightenment in Chinese Thought*, Honolulu, The University of Hawaii Press, 1988.
- Gray Asa, *Darwiniana Essays and Reviews Pertaining to Darwinism*, ed. A. Hunter Dupree, Cambridge, Cambridge, University Press, 1963.
- Gray Asa, *Natural Science and Religion*, N. York, Charles Scribner's and Sons, 1880.
- Gurwitsch, Aron, *The Field of Consciousness*, Pittsburgh, Duquesne University Press, 1964.
- Habegger, A., *The Father*, N. York, Farrar Straus and Giroux, 1994.
- Haldane, J., "Reid, Scholasticism, and Contemporary Philosophy of Mind" In *The Philosophy of Thomas Reid*, edited by M. Dalgarno and E. Mathews, Dordrecht, Kluwer, 1989.
- "Putnam on Intentionality", *Philosophy and Phenomenological Research*, 1992, 52, 671-82.
- Harris, Susan K., *19th-century American Women's Novels: Interpretive Strategies*, Cambridge University Press, 1990.
- Harvey, Andrew, *Hidden Journey*, New York, Viking Penguin, 1991.
- Harvey, Van A., "The Ethics of Belief Reconsidered" *Journal of Religion*, 1979, 59, 406-20.
- Hawley, John Stratton, ed. *Saints and Virtues*, Berkeley, University of California Press, 1987.
- Hebb, D. O., *The Organization of Behavior*, New York, John Wiley and Sons, 1949.
- Heisnoort, Jean Van, *From Frege to Godel, A Book in Mathematical Logic*, Cambridge, Harvard University Press, 1931
- Heller, Agnes, *A Philosophy of Morals*, Oxford, Basil Blackwell, 1990.
- Hick, John, *An Interpretation of Religion*, New Haven, Yale University Press, 1989.
- Hogg A.G., *The Christian Message to Hindu*, N. York, 1947.
- Humphreys C., *Zen comes to West*, London, 1960.

- Hutchinson, W., *The Modernist Impulse in American Protestantism*, Cambridge, Harvard University Press, 1976
- Hollinger, David A., "William James and the Culture of Inquiry", in *The American Province: Studies in the History and Historiography of Ideas*, edited by David A. Hollinger, Bloomington, Indiana University Press, 1985.
- "The 'Tough-Minded' Justice Holmes, Jewish Intellectuals, and the Making of an American Icon", *The Legacy of Oliver Wendell Holmes, Jr.*, edited by Robert W. Gordon, Stanford, Stanford University Press, 1992.
- Holt, Thomas, "The Political Uses of Alienation: W. E. B. Du Bois on Politics, Race, and Culture, 1903-40", *American Quarterly*, 1990, 42, 301-23.
- Hookway, Christopher. 1985. *Peirce*. London, Routledge.
- "Vagueness, Logic and Interpretation", in *The Analytic Tradition*, edited by D. Bell and N. Cooper, Oxford, Basil Blackwell, 1990.
- "Belief, Confidence and the Method of Science", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1993, 29, 1-32.
- Hopkins, Pauline, *Of One Blood*. In *The Magazine Novels*, New York, Oxford University Press, 1988.
- Howard M. Feinstein, "*Becoming William James*", Cornell University Press, Ithaca and London, 1986
- Howe, Mark De Wolfe, ed. *Holmes-Pollock Letters*, Cambridge, Harvard University Press, 1941.
- Hugel, Baron Friedrich von, *The Mystical Element of Religion*, New York, Dutton, 1923.
- Hughes, H. Stuart, *Consciousness and Society: The Reconstruction of European Social Thought, 1890-1930*, New York, Alfred A. Knopf, 1958.
- Hume D., *Treatise of Human Nature*, L.A. Selby – Bigge, Oxford: Clarendon Press, 1888, (1739).
- Humphrey, George, *Thinking: An Introduction to Its Experimental Psychology*, New York, John Wiley and Sons, 1951.
- Husserl, Edmund, *Logical Investigations*, 2 vols, trns. J. N. Findley. London, Routledge and Kegan Paul, 1970, originally published 1900/1913.
- Hutchison, William R., *The Modernist Impulse in American Protestantism*, Cambridge, Harvard University Press, 1977.

- Jacoby, Russell, *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe*, New York, Basic Books, 1987.
- James, Henry, "Elizabeth Stoddard" in *Essays on Literature, American Writers, English Writers*, New York, Library of America, 1984, 614-17.
- "Preface to the New York Edition of Portrait of a Lady" in *French Writers, Other European Writers, the Prefaces to the New York Edition*. New York, Library of America, 1984a, 1070-85.
- Johnston, Mark, "Dispositional Theories of Value." *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1989, vol. 63, 139-74.
- Jung, C., *Psychological Types*, Kegan Paul, London, 1938
- Kallen, Horace, *Culture and Democracy in the United States*. New York, Boni and Liveright, 1924.
- Kalupahana, David J., *The Principles of Buddhist Psychology*, Albany, SUNY Press, 1987.
- Kant, I., *Critique of Judgment*, trnsl. by J. C. Meredith. Oxford, Clarendon Press, 1952.
- Critique of Pure Reason*, trnsl. by Norman Kemp Smith. New York, St. Martin's Press, 1968.
- Katz, Richard, *Boiling Energy: Community Healing Among the Kalahari Kung*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.
- The Straight Path*, New York, Addison-Wesley, 1993.
- Katz, Steven T., ed. *Mysticism and Philosophical Analysis*, New York, Oxford University Press, 1978.
- Mysticism and Religious Traditions*, New York, Oxford University Press, 1983.
- Kauber, Peter, and Peter H. Hare, "The Right and Duty to Believe" *Canadian Journal of Philosophy*, 1974, 4, 327-43.
- Kelley, Mary, *Private Woman, Public Stage: Literary Domestic Nineteenth-Century America*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1984.
- Kettner, K.L., *His Glossy Essence: A Autobiography of C. S. Peirce*, Vanderbilt, University Press, 1998
- Peirce and Contemporary Thought, *Philosophical Inquires*, Fordham University Press, N. York, 1955.
- Kieckhefer, Richard and George D. Bond, eds. *Sainthood: Its Manifestations in World Religions*, Berkeley, University of California Press, 1988.

- Kloppenber, James T., *Uncertain Victory: Social Democracy and Progressivism in European and American Thought, 1870-1920*, New York, Oxford University Press, 1986.
- Kohlberg, Lawrence, *The Philosophy of Moral Development*, San Francisco, Harper & Row, 1981.
- Kraushaar, Otto F., "Lotze's Influence on the Psychology of William James," *Psychological Review*, 1936, 43, 235-57.
- "What James's Philosophical Orientation Owed to Lotze", *Philosophical Review*, 1938, 47, 517 -526.
- "Lotze as a Factor in the Development of James's Radical Empiricism and Pluralism," *Philosophical Review*, 1939, 48, 455-71.
- Kuklick, Bruce, *The Rise of American Philosophy: Cambridge, Massachusetts, 1860-1930*, New Haven, Yale University Press, 1977.
- Lamberth, David C. Forthcoming, Metaphysics, Experience and Religion in William James's Thought, in *Cambridge Studies in Religion and Critical Thought*, edited by Wayne Proudfoot, Jeffrey L. Stout, and Nicholas Wolterstorff, Cambridge University Press.
- Laine Ketner, "*Peirce and Contemporary Thought*" *Philosophical Inquires*, Fordham University Press, N. York, 1955.
- Lash, Nicholas, *Easter in Ordinary*, Charlottesville, University Press of Virginia, 1988.
- Lovelock, J. *A New look at Life on Earth*, Oxford University Press, 1979
- Lears, T. J. Jackson, *No Place of Grace: Antimodernism and the Transformation of American Culture 1880-1920*. New York, Pantheon Books, 1981.
- Levinson, Henry Samuel, *The Religious Investigations of William James*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1981.
- Levinson, Samuel. *Science, Metaphysics and the Chance of Salvation: An Interpretation of the Thought of William James*, AAR Dissertation Series. Missoula, Scholars Press, 1978.
- The Religious Investigations of William James*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1981.
- Lewontin, R. Carl Sagan: The Demon–Haunted World: Science as a Candle in the Dark, N. York, *Review of Books*, 1-9-1997
- Lewis, David, "Putnam's Paradox", *Australasian Journal of Philosophy*, 1984, 62, 221-36.

- Lewis, Levering David, *W.E.B. Du Bois: Biography of a Race, 1868-1919*, New York, Henry Holt, 1993.
- Lewis, R.W.B., *The Jameses: A Family Narrative*. New York, Farrar, Straus Giroux, 1991.
- Lightman, Bernard, *The Origins of Agnosticism: Victorian Unbelief and the Limits of Knowledge*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1987.
- Linschoten, Hans, *On the Way toward a Phenomenological Psychology: The Psychology of William James*. Pittsburgh, Duquesne University Press, 1968.
- Lippmann, Walter, *A Preface to Politics*. Ann Arbor, University of Michigan Press. 1985.
- Drift and Mastery*. Madison, University of Wisconsin Press, 1962.
- Livingston, James, *Pragmatism and the Political Economy of Cultural Revolution, 1850-1940*. Chapel Hill, University of North Carolina Press. 1994.
- Locke, Alain. "Who and What is Negro?" in *The Philosophy of Alain Locke*, edited by Leonard Harris, 207-26, Philadelphia, Temple University Press, 1989.
- ed. 1993. *The New Negro*. New York, Athenaeum.
- Long, Wilbur, "*The Philosophy of Charles Renouvier and Its Influence on William James*", Ph.D. diss., Harvard University, 1925.
- Loy, David, *Nonduality*, New Haven, Yale University Press, 1988.
- Loeweberg, James, The Reaction of American Scientists to Darwinism, *στο American Historical Review* 38, 1933
- Lukes, Steven, "*Taking Morality Seriously*," In *Morality and Objectivity: A Tribute to L. Mackie*, edited by T. Honderich, London, Routledge and Kegan Paul. 1985.
- Lurie Ed., Luis Agassiz: *A Life in Science*, Chicago, University Press of Chicago, 1960
- Lutz, Tom, *American Nervousness 1903: An Anecdotal History*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1991.
- Lyons, William, *The Disappearance of Introspection*. Cambridge, MIT Press, 1986.
- Macfarlane, Alexander, *Lectures on Ten British Mathematicians of the Nineteenth Century*, New York, John Wiley and Sons, 1916.
- Macintyre, Alasdair, and Paul Ricoeur, *The Religious Significance of Atheism*, New York, Columbia University Press, 1969.
- Madden, Edward H., and Peter H. Hare, Review of *The Rise of American Philosophy*, by B. Kuklick, *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1978, 14, 53-72.
- Madden, Edward H. *Chauncey Wright and the Foundations of Pragmatism*, Seattle, University of Washington Press, 1963

- Mahan, Brian, *"The Ethics of Belief"*, Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1989.
- Maher, J., *Biography of Broken Fortunes*, Hamden, Connecticut, Shoestring Press, 1986.
- Marty, Martin E., *Righteous Empire: the Protestant Experience in America*, Dial Press, N. York, 1970
- Marshal, M.E., Gustav Fechner, Dr. Mises and the Comparative Anatomy of Angels, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1969
- Matlack, James H., *"The Literary Career of Elizabeth Barstow Stoddard,"* Ph.D. diss., Yale University, 1967.
- Matthiessen, F. O., *The James Family*, New York, Alfred A. Knopf, 1962.
- Mayers F.W.H., *Human Personality and its Survival of Bodily Death*, 2vols, N. York Longmans Green and Co., 1903.
- McAlear, J., *R. W. Emerson: Days of Encounter*, Boston, Little Brown, 1984
- McDermott, Robert A., *Introduction to William James. Essays in Psychic Research.* Cambridge, MA, Harvard University Press, 1986.
- McDowell, J., *"Putnam on Mind and Meaning."* *Philosophical Topics*, 1994, 20, 35-48. *Mind and World.* Cambridge, Harvard University Press, 1992.
- Macfarlane, A., *Lectures on Ten British Mathematicians of the Nineteenth century*, N. York, J. Wiley and Sons, 1916
- Macintyre, A., *Whose Justice: Which Rationality*, Notre Dame, Ind. University of Notre Dame, 1988
- McGinn, Bernard, *The Foundations of Mysticism: Origins to the Fifth Century*, New York, Crossroad, 1991.
- McNaughton, D., *Moral Vision.* Oxford, Basil Blackwell, 1988.
- Merleau-Ponty, Maurice, *The Visible and the Invisible - Followed by Working Notes.* Evanston, 111, Northwestern University Press, 1968.
- Mercier, D., *The Relation of Experimental Psychology to Philosophy*, N. York, Benzinger Brothers, 2003
- Merton, Thomas, *New Seeds of Contemplation.* New York, New Direction, 1961.
- Mill, J.S., *Collected Works of J. S. Mill*, ed. J.M. Robson, London and Toronto, University of Toronto Press, Routledge and K. Paul, 1993
- Millikan, R., *Language, Thought, and Other Biological Categories*, Cambridge, MIT Press, 1984.

- Miller, P., Emersonian Genius and the American Democracy, *The Nature Nation*, Cambridge, Harvard University Press, 1967
- Moore, Edward C., *American Pragmatism: Peirce, James and Dewey*. New York, Columbia University Press, 1966. *William James*. New York, Washington Square Press, 1961.
- Moore, G. E., "Professor James Pragmatism", *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1907-8, 8, 33-77, reprinted in Moore (1922).
Philosophical Studies, London, Routledge and Kegan Paul, 1922.
- Moore James, *The Post – Darwinian Controversies: A study of the Protestant Struggle to Come to Terms with Darwin in Great Britain and America, 1870 – 1900*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Morison, S.E., *Three Centuries of Harvard*, Cambridge, Harvard University Press, 1936
- Mouffe, Chantal, "*Hegemony and Ideology in Gramsci*", In *Gramsci and Marxist Theory*, edited by Chantal Mouffe, London and Boston, Routledge and Kegan Paul, 1979.
- Mudford, P.G., William Laurence and the Natural History of Man, *Journal of the History of ideas*, 29, 1968
- Murphey, G. Murray, "*Kant's Children: The Cambridge Pragmatists*," *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1968, 4, 3-33.
A History of Philosophy in America, N. York, Capricorn Books, 1977
- Muller M., *Ramakrishna –Life and Sayings*, Oxford, 1898.
- Myers, Gerald E., "Introspection and Self-Knowledge," *American Philosophical Quarterly*, 1986, 23, 199-207.
William James: His Life and Thought, New Haven, Yale University Press, 1986a.
- Myers, Gerald E., *William James: His Life and Thought*. New Haven, Yale University Press, 1986.
- Myerson, J., *Ralph Waldo Emerson, A Descriptive Bibliography*, Pittsburg, University of Pittsburg Press, 1982
- Nagel, Th., "What is like to be a bat?" στο *Philosophical Review*, 83, 1974, σ. 435-450.
- Nasr, Seyyed H., *Knowledge and the Sacred*, New York, Crossroad, 1981.
- Neihardt, John G., *Black Elk Speaks*. Lincoln, The University of Nebraska Press, 1988, New York, Guilford Press.
- Niebuhr, Richard R., *Streams of Grace: Studies of Jonathan Edwards, Samuel Taylor Coleridge and William James*. Kyoto, Doshisha University Press, 1983.

- Nelson, G.K., The Spiritualist Movement: A Need For the Definition of The Concept of The Cult, *Journal for the Scientific Study of The Religion*, 8, 1969 σ.152 – 160.
- Nisbett, Robert E., and Timothy De Camp Wilson, "Telling More than We Can Know", *Psychological Review*, 1977, 84, 231-59.
- Numbers Ronald, *Darwinism Comes to America*, Cambridge, Harvard University Press, 1998
- Prophetess of Health: A Study of Ellen G. White*, New York, Harper & Row, 1976
- O' Flaherty, Wendy Doniger, *Dreams, Illusion and Other Realities*, Chicago University of Chicago Press, 1984.
- Olin Doris, *William James: Pragmatism, in Focus*, London and New York, Routledge and Kegan Paul, ed. 1992.
- Otten, Thomas, "Pauline Hopkins and the Hidden Self of Race", *English Literary History*, 1992, 59, 227-56.
- Otto, Rudolph, *The Idea of the Holy*. New York, Oxford University Press, 1958.
- Peirce, Charles Sanders, "The Fixation of Belief," *Popular Science Monthly*, 1877, 12, 1-15.
- Reasoning and the Logic of Things*, edited by K. Ketner and H. Putnam. Cambridge, Harvard University Press, 1992.
- Collected Papers of Ch. S. Peirce*, ed., Ch. Hartshorne and P. Weiss, vols8, Cambridge, Mass., Harvard, University Press and Belknap Press, 1974-1980
- Perry, Ralph Barton, *The Thought and Character of William James*, 2 vols. Boston, Little, Brown and Company, 1935.
- In the Spirit of William James*, reprint, Westport, Conn., Greenwood Press, [1938], 1979.
- Pettit, Philip and John McDowell, *Subject, Thought and Context*, Oxford, Clarendon Press, 1986.
- Pochmann, Henry A., *German Culture in America 1600-1900: Philosophical and Literary Influences*. Madison, University of Wisconsin Press, 1957.
- Poirier, Richard. 1987. *The Renewal of Literature*, New York, Random House.
- Poetry and Pragmatism*, Cambridge, Harvard University Press, 1992.
- "Pragmatism and the Sentence of Death", in *Wild Orchids and Trotsky*, edited by Mark Edmondson, New York, Penguin, 1993.

- Posnock, Ross, "Assessing the Oppositional: Contemporary Intellectual Strategies" *American Literary History*, 1989, 1, 147-71.
- The Trial of Curiosity: Henry James, William James and the Challenge of Modernity.* New York, Oxford University Press, 1991.
- Pratt, J. B., *What Is Pragmatism?* New York, Macmillan Publishing Company, 1909.
- Proudfoot, Wayne, "Mysticism, the Numinous, and the Moral." *The Journal of Religious Ethics* 4 (Spring 1976), 3-28.
- Religious Experience.* Berkeley, University of California Press, 1988.
- Putnam, Hilary, "The Meaning of Meaning", in *Mind, Language and Reality* Cambridge, Harvard University Press, 1975.
- Reason, Truth and History*, Cambridge University Press, 1981.
- The Many Faces of Realism*, LaSalle, III., Open Court Publishing Company, 1987.
- Representation and Reality*, Cambridge, MIT Press, 1988.
- "James' Theory of Perception", in his *Realism with a Human Face*, Cambridge, Harvard University Press, 1990.
- Renewing Philosophy*, Cambridge, Harvard University Press, 1992.
- Pragmatism.* Oxford and Cambridge, Mass., Basil Blackwell, 1994.
- The Dewey Lectures 1994: "Sense, Nonsense and the Senses: An Inquiry into the Powers of the Human Mind", *The Journal of Philosophy*, 1994b, 91, 445-517.
- Pierce the Logician, *Historia Mathematica*, 9, 1982
- Realism and Reason, *American Philosophical Association: Proceedings and Addresses*, 50, No 6, August, 1977.
- Putnam, Ruth Anna, "The Moral Life of a Pragmatist" in *Identity, Character, and Morality*, edited by Owen Flanagan and Amelie Rorty, Cambridge and London, MIT Press, 1990.
- Quine, W.V., *Ontological Relativity and Other Essays*, N. York, Columbia University Press, 1969
- From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1953.
- Ratner, S., and J. Altman, *John Dewey and Arthur F. Bentley*, New Brunswick, Rutgers University Press, eds. 1964.
- Raymond, Mary E., Memories of William James, *The New England Quarterly* 10, 419-29, 1937.
- Reck J. A., *William James et l' attitude pragmatiste*, Paris, Seghers, 1967, σ. 7 – 87.

- Reid Th., *The Works of Th. Reid*, New fully collected with selections from his unpublished Letters, 7th edn. vols 2, MacLachlan and Stewart, Edinburgh, 1872.
- Rey George, *Semantic Externalism and Conceptual Competence Aristotelian Society Proceedings*, 1992, n.s., 192, 3, 315-31.
- Reynolds, L. J., *European Revolutions and the American Literary Renaissance*, New Haven, Yale University Press, 1988
- Rhees, R., *Discussions with Wittgenstein*, New York, Schocken Books, 1970.
- Richardson, Robert D. *Emerson - The Mind on Fire*, University of California Press, 1995.
- Richardson, Robert D. *William James in the Maelstrom of American Modernism*. Houghton Mifflin Co, Boston, N. York, 2006.
- Rizzuto, Ana-Maria, *The Birth of a Living God*, Chicago, The University of Chicago Press, 1979.
- Roberts, J. H., *Darwinism and the Divine in American Protestant Intellectuals and Organic Evolution, 1859 – 1900*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988
- Robinson, N.D., How Religious Experience Works, Jamesian Pragmatism and its Warrants, *The Review of Metaphysics*, 56, 2003, σ. 763 – 778.
- Rorty, Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1979.
- Consequences of Pragmatism: Essays 1972-1980*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982.
- "Religion as Conversation Stopper", *Common Knowledge*, 1994, 3, 1-6.
- "Is Truth a Goal of Inquiry: Davidson vs. Wright", *The Philosophical Quarterly*, 1995, 45, 281-300.
- Contingency Irony and Solidarity*, Cambridge University Press, 1989
- Roth, John K., *Freedom and the Moral Life: The Ethics of William James*. Philadelphia, Westminster Press, 1969.
- Royce, Josiah, *Philosophy of Loyalty*. Norwood, Mass., Macmillan Publishing Company, 1908.
- Studies in Good and Evil*, New York, Appleton, 1915.
- Royce's Logical Essays*, edited by Daniel Robinson, Dubuque, Iowa, Wm. C. Brown Company, 1951.
- The Letters of Josiah Royce*, edited by John Glendenning, Chicago, University of Chicago Press, 1960.

- The Religious Aspect of Philosophy*. Glouster, Mass., Peter Smith Published, 1965, originally published, 1885.
- Basic Writings*, 2 vols. edited by John J. McDermott, Chicago, University of Chicago Press, 1969.
- The Philosophy of Josiah Royce*. edited by John Roth. New York, Thomas Crowell Press, 1971.
- Ruddick, Lisa, *Reading Gertrude Stein*. Ithaca, Cornell University Press, 1990.
- Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, New York, Simon and Schuster, 1945.
- The Philosophy of Logical Atomism and Other Essays, 1914-1918*, vol. 8 of *Collected Papers*, edited by J. G. Slater. London, Allen and Unwin, 1986.
- Russel, J., *The Last Intellectuals: American Culturing the Age of Academe*, N. York, Basic Books, 1987.
- Rusk, L., *The Life of R. W. Emerson*, N. York, Scribners and Sons, 1949.
- Ruth H. Putnam, *The Companion to William James*, Cambridge University Press, 1997.
- Ryle, Gilbert, *The Concept of Mind*, New York, Barnes and Noble, 1949.
- R. Goodman, *Wittgenstein and William James*, Cambridge University Press, 2002.
- Sämi Phlström, On the Concept of Philosophical Anthropology, *Journal of Philosophical Research*, 28, 2003
- Santayana, George, *Character and Opinion in the United States*, New York, Charles Scribner's Sons, 1920.
- Character and Opinion in the United States*. London, Constable and Company, 1920, Reissued, New York, W. W. Norton and Company, 1967.
- Skepticism and Animal Faith*. London, Constable and Company, 1923.
- Scheffler, Israel, *Four Pragmatists: A Critical Introduction to Peirce, James, Mead, and Dewey*. New York, Humanities Press International, 1974.
- Schelling, F.W.J., *The Relation of Plastic Art to Nature*. In Wilshire, 1985.
- Schiller, F. C. S., *Studies in Humanism*. London, Macmillan Publishers Ltd., 1907.
- "William James and the Making of Pragmatism," *The Personalist*, 1927, 8, 2, 81-93.
- Schiller, Friedrich, *On the Aesthetic Education of Man in a Series of Letters*. trnsl. by Reginald Snell. New York, Frederic Ungar Publishing Company, 1965.
- Schleiermacher, Friedrich, *On Religion*. New York, Harper & Row, 1958.
- Schlesinger Arthur, *The Age of Jackson*, Boston Little Brown and Co. 1945

- Schuon, Frithjof, *The Transcendent Unity of Religions*. Wheaton, IL, The Theosophical Publishing House, 1984.
- Schmidt L.E., *Holly Fairs Scottish Communion and American Revivals in the Early Modern Period*. Princeton, Princeton University Press, 1989.
- Siegfried, Charlene H., *Chaos and Context: A Study in William James*. Athens, Ohio University Press, 1990, *William James's Radical Reconstruction of Philosophy*. Albany, State University of New York Press, 1978.
- Seigfried, Charlene Haddock, *William James's Radical Reconstruction of Philosophy*, Albany, SUNY Press, 1990.
- Skinner, B. F., *About Behaviorism*, New York, Vintage, 1976.
- Smith, Houston, *Beyond the Postmodern Mind*, Wheaton, IL, The Theosophical Publishing House, 1989.
- Stuck G., *Nietzsche and Emerson: An Effective Affinity*, Athens, Ohio University Press, 1992.
- Sweet W.W., *The Story of Religions in America* N. York, Harper and Brothers, 1930
- Simon, Linda, *William James Remembered*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1986
- Genuine Reality, A Life of William James*, N. York, Harcourt, Brace, 1998
- Smith, John E., "William James's Account of Mysticism", in *Mysticism and Religious Traditions*, ed. Steven T. Katz. New York, Oxford University Press, 1983.
- Smith, Quentin, *The Felt Meanings of the World: A Metaphysics of Feeling*. West Lafayette, Ind. Purdue University Press, 1986.
- Sollors, Werner, "A Critique of Pure Pluralism", in *Reconstructing American Literary History*, edited by Sacvan Bercovitch. Cambridge, Harvard University Press, 1986.
- Spencer, Herbert, *The Principles of Psychology*, 2nd ed. 2 vols. London, Williams and Norgate, 1872.
- Sprigge, T.L.S., *James and Bradley, American Truth and British Reality*, Open Court, Chicago Illinois, 1993.
- The Vindication of Absolute Idealism*, Edinburgh, University Press, 1983.
- Stace, W. T., *Mysticism and Philosophy*, Los Angeles, Jeremy P. Tarcher, 1960.
- Stanley, Elkin, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual life*, Chicago: University of Chicago Press 2nd ed, 1968
- Starbuck, Edwin D., "A Student's Impressions of James in the Middle 90's." *Psychological Review*, 1943, so: 128-31.

- Stephen, James Fitzjames, *Liberty, Equality, Fraternity*. 2nd ed. London, Smith, Elder, 1874.
- Stevens, Richard, *James and Husserl: The Foundation of Meaning*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1974.
- Stoddard, Elizabeth, *The Morgesons and Other Writings, Published and Unpublished*, edited by Lawrence Buell and Sandra Zagarell, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984.
- Stout, G. F., Review of Schiller (1907), *Mind*, 1907, 16, 579-88.
- Strouse, Jean, *Alice James: A Biography*, Boston, Houghton Mifflin, 1980.
- Strouse, J., *Alice James: A Biography*, Boston, Houghton Mifflin, 1980
- Suckiel, Ellen Kappy, *The Pragmatic Philosophy of William James*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1982.
- Sullivan, Lawrence, *Icanchu's Drum*. New York, Macmillan, 1988.
- Sundquist, Eric, *To Wake the Nations*. Cambridge, Harvard University Press, 1993.
- Sweet, William W., *The Story of Religions in America*, N. York, Harper and Brothers, 1930
- Tagore, Rabindranath, *Songs of Kabir*, New York, Samuel Weiser, 1977.
- Taylor, Eugene, Psychology of Religion and Asian Studies: The William James Legacy, *The Journal of Transpersonal Psychology* 10.1, 1978, 67-79.
- William James on Exceptional Mental States: The 1896 Lowell Lectures*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1984.
- James On exceptional Mental States*, N. York, Scribner's Sons, 1982
- Thomson, M., *The Pragmatic Philosophy of Ch. S. Peirce*, Chicago Phoenix, 1963.
- Tillich, Paul, *Mysticism and Guilt Consciousness in Schelling's Philosophical Development*, Lewisburg, Bucknell University Press, 1974.
- The Dynamics of Faith*, Harper Torchbooks, N. York, 1958
- Titchener, E. B., *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-Processes*. New York, Macmillan Publishing Company, 1909.
- Todes, Samuel, *The Body and the Material Subject of the World*, New York, Garland Publishing, 1989.
- Tomisch, John, *A Genteel Endeavor: American Culture and Politics in the Gilded Age*. Stanford, Stanford University Press, 1971.
- Tracy, David, *Plurality and Ambiguity*. San Francisco, Harper & Row, 1987.

- Tweedie, Irina, *Chasm of Fire*, rockport, MA, Element, 1993.
- Turner, R.S., "Hermann von Helmholtz and the Communalist Vision" *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 13, 1977
- Daughter of Fire*, Nevada City, CA, Blue Dolphin Publishing, 1986.
- Underhill, Evelyn, *Mysticism*. New York, Dutton, 1911.
- Veered, William, *Henry James*, Chicago and London, University of Chicago Press, 1975.
- The Lessons of the Master: Popular Fiction and Personal Style in the Nineteenth Century*, Chicago and London, University of Chicago Press, 1975.
- Wainwright, William J., Morality and Mysticism, *The Journal of Religious Ethics* 4 (Spring 1976), 29-36.
- Watson, J. B., *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist*, Philadelphia, J. B. Lippincott, 1924/1925.
- Weigand, Paul, Psychological Types in Friedrich Schiller and William James, *Journal of the History of Ideas*, 1952, 13, 376-83.
- Welter Barbara, The Cult of True Womanhood: 1820-1860, *American Quarterly*, 1966, 18, 151-74.
- Wernham, James C. S., *James's Will – to – Believe Doctrine: A Heretical View*. Kingston, Ontario, University of Toronto Press, 1987.
- West, Cornel, *The American Evasion of Philosophy*. Madison and London, University of Wisconsin Press, 1991.
- The Ethical Dimension of Marxist Thought*, New York, Monthly Review Press, 1989.
- Wiegand, P., Psychological Types in Friedrich Schiller and William James, "*Journal of the History of ideas*", 13, 1952, σ. 376 – 383.
- Whitaker, Kay Cordell, *The Reluctant Shaman*, San Francisco, Harper San Francisco, 1991.
- White, Morton, *Science and Sentiment in America: Philosophical Thought from Jonathan Edwards to John Dewey*. New York, Oxford University Press, 1972.
- White, N., *God and the Unconscious*, Harvill, London 1952
- Whitehead, Alfred North, *Process and Reality*, New York, Macmillan Publishing Company, 1929.
- Wiener, Philip, *Evolution and the Founders of Pragmatism*, Cambridge, Harvard University Press, 1949.
- Wilber, Ken, *Sex, Ecology, Spirituality*, Boston, Shambhala Publications, 1995.

- Wild, John Daniel, *The Radical Empiricism of William James*, Garden City, N.Y, Doubleday, 1989.
- Williams, Michael, *Unnatural Doubts*, Oxford, Basil Blackwell, 1993.
- Wilshire, Bruce, *William James and Phenomenology: A Study of 'The Principles of Psychology'*, New York, AMS Press, 1979.
- William James: The Essential Writings*, Albany, State University of New York Press, 1984.
- Romanticism and Evolution: The Nineteenth Century*, Lanham, Md., University Press of America, 1985.
- Wilson, Allen G., *Waldo Emerson- A Biography*, N. York, Viking, 1981.
- Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, edited by G. E. M. Anscombe. Oxford, Basil Blackwell, 1953.
- Wood, Ann D., "The Scribbling Women and Fanny Fern: Why Women Wrote" *American Quarterly*, 1971, 23, 3-24.
- Woodfield, Andrew, *Thought and Object: Essays in Intentionality*, Oxford, Clarendon Press, ed. 1982.
- Woodhouse, Mark B., "On the Possibility of Pure Consciousness", in *The Problem of Pure Consciousness*, ed. Robert K. C. Forman. New York, Oxford University Press, 1990.
- Woodward, Kenneth L., *Making Saints*, New York, Simon & Schuster, 1990.
- Woodward, W., "Fechner's Panpsychism as a Scientific Solution to The Mind –Body Problem", *Journal of the Behavioral Sciences*, 1979
- Wright, Chauncey, *Philosophical Discussions*, edited by C. E. Norton. New York, Henry Holt, 1877.
- Wright, Dale S., "The Discourse of Awakening", *Journal of the American Academy of Religion* 61 (Spring 1993), 23-40.
- Wulff, David. M., *Psychology of Religion*, New York, John Wiley and Sons, 1991.
- Wyschogrod, Edith, *Saints and Postmodernism*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990.
- Young, H. F., *The Philosophy of Henry James sr.*, N. York, Bookman Associates, 1951.
- Yeazell, Ruth Bernard, *The Death and Letters of Alice James*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1981.
- Zaehner, R. C., *Mysticism Sacred and Profane*, Oxford, Clarendon Press, 1957.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Γεννήθηκα το 1974 στην Πάτρα και σπούδασα θεολογία στο τμήμα θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου και αποφοίτησα το 2001. Κατόπιν πραγματοποίησα μεταπτυχιακές σπουδές φιλοσοφίας στο Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων, από όπου μου απονεμήθηκε το μεταπτυχιακό δίπλωμα σπουδών το 2006. Κατόπιν δε επιτυχών γραπτών εξετάσεων στις 27-28/9/2005 εισήλθα στο εγκεκριμένο πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας “Ελληνική Φιλοσοφία – Φιλοσοφία των Επιστημών” του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και έγινα αποδεκτή στο Β΄ κύκλο του προγράμματος αυτού.

Από το 2005 ως σήμερα είμαι Θεολόγος εκπαιδευτικός στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, διετέλεσα δε Γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο ΤΛ Σχοινούσας του Ν. Κυκλάδων για το σχολικό 2006 – 2007, επιπλέον είμαι έγγαμος και μητέρα μιας κόρης της Εριάνης.